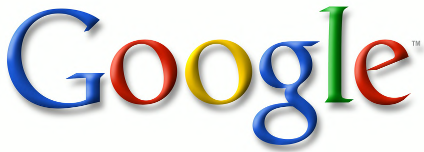

Google

1920

MUSEUM

UNIVERSITY OF IOWA
3 1858 029 165 762

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ZEVENENTWINTIGSTE JAARGANG.

1920.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 27sten Jaargang.

H. van Alfen te 's-Hertogenbosch.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. D. van Blom te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Mej. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
E. Boulan te Groningen.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Utrecht.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
H. I. Cohen te Leiden.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
Ch. F. H. Dumont te Leiden.
J. A. Falconer te Groningen.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
Dr. W. van der Gaaf te Amsterdam.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Mevr. N. de Haan—Liégeois te Voorhout.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Rotterdam.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
B. Hylkema te Amersfoort.
Dr. C. F. Hofker te Rosmalen.
Mej. Dr. S. Hofker te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. E. Huguet te Parijs.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Th. W. Juynboll te Utrecht.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Chr. Kok te Leiden.
F. Kossmann te Leiden.
B. Kruitwagen O.F.M. te Woerden.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
A. D. Leeman te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. R. Leyds te Groningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Mej. Fenna de Meyier te 's-Gravenhage.
Prof. Mr. J. C. Naber te Utrecht.
Mej. Joh. W. A. Naber te Amsterdam.
B. M. Noach te Leiden.
H. Nolthenius te Laren.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. D. Plooij te Leiden.
L. Polak te Amsterdam.
Dr. K. J. Riemens te Amsterdam.
C. M. Robert te Amsterdam.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Richard Schutte O.S.B. te Oosterhout.
Dr. M. A. Schwartz te Assen.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Dr. M. C. Valeton te Groningen.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Dr. A. de Vletter te 's-Gravenhage.
Albert Vogel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. W. Werff te Rotterdam.
P. Werkman te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **N°. 1.** **October 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Th. Schwab, Alexander Numeniu ΠΕΡΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ in seinem Verhältnis zu Kaikilios, Tiberios und seinen späteren Benutzern. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup. 5. Heft). Paderborn, Schöningh. 1916. (Pr. M. 4.20).

Dit boekje keert zich tegen een communis opinio. Nadat in 1861 Steusloff in een Breslausche dissertatie — „Quibus de causis Alexandri Numenii περὶ τῶν τῆς διανοίας καὶ τῆς λέξεως σχημάτων liber, qui vulgo genuinus habetur, putandus sit spurius et quae epitomae ex deperdito Alexandri libello excerptae sint, demonstratur" — had trachten aan te toonen, wat reeds de titel niet zonder eenige uitvoerigheid vermeldt, had men zich gewend het onder den naam van Alexander Numenius' zoon bewaarde geschrift over de figurenleer (Walz Rhetores Graeci VIII. p. 414, Spengel Rh. Gr. III p. 1), als een excerpt uit den echten Alexander te beschouwen. Men kan deze opinie vinden bij Christ, Pauly-Wissowa, Lübker, Volkmann e. a.

In 1912 publiceerde E. Drerup een artikel in den „Philologus", waarin hij demonstreerde, hoe door een bladverschuiving in het handschrift eenige hoofdstukken van περὶ σχημάτων — het zijn περὶ ἐπαναλήψεως en περὶ ἐπαναφορᾶς — voor een deel op een verkeerde plaats zijn geraakt. Dit artikel sluit met den eisch tot herziening van Steusloff's meening. Het vermoedelijk resultaat van die herziening, zoo concludeert Drerup uit de begeleidende verschijnselen dezer verschuiving, zal aldus luiden: „in der unter Alexanders Namen erhaltenen Schrift besitzen wir nicht den epitomierten, sondern den in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber den *echten Alexander*".

In het boekje, waarvan de titel hierboven staat opgegeven, levert Schwab onder de auspiciën en met medewerking van zijn leermeester Drerup het gevraagde onderzoek. Hij heeft echter, zooals dit reeds uit dien titel blijkt, zijn doel wat ruimer gesteld. In Deel I van zijn verhandeling gaat hij de verhouding na van Alexander en Tiberius (περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων) tot Caecilius van Calacte, waarbij hij tot de conclusie komt, dat Tiberius een onzelfstandig, Alexander een zelfstandig gebruik gemaakt heeft van Caecilius; in Deel II onderzoekt hij de verhouding van Aquila Romanus en van het onder den naam *Alexander* overgeleverde maar van de gewone traditie sterk afwijkende handschrift Parisinus 2 (2087) tot den „echten" Alexander. Uit deze beide n.l., den Parisinus 2 en Aquila Romanus, had Steusloff vooral zijn conclusies geput voor het bewijs dat de bewaarde Alexander een epitome is. Ook in dit gedeelte echter bepaalt Schwab zich niet tot een weerlegging van Steusloff's inzicht, maar maakt de laatste woorden van zijn titel waar, die een opheldering beloven over de verhouding van Alexander tot „seinen späteren Benutzern".

De duidelijkheid intusschen van zijn betoog heeft, naar het mij voorkomt, daardoor niet gewonnen. Herhaaldelijk wordt de lezer overstroomd met een stortvloed van parallel-plaatsen uit latere rhetoren, als Phoebammon, Gregorius Corinthius, Cocondrius, Georgius Choeroboscus, zonder dat hij daarmee iets wint dan een gevoel van bewondering voor de groote belezenheid van den schrijver. En ook daar, waar die citaten gebruikt worden ter adstructie van het hoofdbetoog, het bewijs dat Parisinus 2, waar hij afwijkt van Alexander, van andere bronnen afhankelijk moet zijn, is het moeilijk met den schrijver in te stemmen. Immers, zoo vraagt men zich af, wat bewijst het voor de bronnen van den epitomator in Parisinus 2, indien blijkt dat b.v. Phoebammon, dien men 2 eeuwen *later* dan dien epitomator pleegt te stellen, in de definitie van deze of gene figuur woordelijk met hem overeenstemt. Totdat misschien dit *onbegrip* plaats maakt voor een zachtzinnig *ongeloof*, wanneer men bemerkt, dat Parisinus 2 die dingen, waarin

hij van „Alexander" afwijkt, put „aus einer Mittelquelle, die selbst ein groszes Kompilationswerk war." „War" doch helaas niet „ist"!

De systematische indeeling van dit 2e hoofdstuk laat overigens niets te wenschen over. De verschillen tusschen Parisinus 2 en „Alexander" zijn er onder drie hoofden gegroepeerd: A. afwijkingen in de definities, B. afwijkingen in de opvatting, C. afwijkingen in de voorbeelden. Men moet toegeven dat de argumenten voor Steusloff's opinie, voor zoover ze zijn vermeld, geen steek blijken te houden en deugdelijk zijn weerlegd. Maar het komt me voor, dat de verschillen tusschen „Alexander" en Parisinus 2 nergens van dien aard zijn, dat het onmogelijk is beide lezingen tot één geheel te combineeren. En het doet vreemd aan, dat Schwab geen enkele maal de mogelijkheid van zulk een combinatie ook maar heeft overwogen, al was het alleen om haar waarschijnlijkheid te weerleggen.

Zoo staat dus door dit onderzoek de kwestie van de echtheid van Alexander Numeniu περὶ σχημάτων weder op het doode punt. Steusloff's argumenten blijken onhoudbaar, Schwab's bewijsgronden zijn niet overtuigend. Of overigens, indien zij dat wel waren, de aanwinst van dezen „in der Ueberlieferung zwar verdorbenen, aber echten Alexander" zoo heel groot zou zijn? Ook daaromtrent wordt men wel wat sceptisch gestemd, wanneer men Drerup den tekst ziet reconstrueeren met invoegingen en omzettingen, expuncties en conjecturen, kortom op een wijze, als men in Duitschland aan een Hollandsch philoloog van de critische school bezwaarlijk zou permitteeren.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

G. C: son Tingdal, Ändelsen -i s i ackus. plur. hos de efteraugusteiska författarne. Göteborg, Eranos förlag. (Göteborgsche diss.).

Het onderwerp dat deze Zweed zich voor zijn proefschrift gekozen heeft, bewijst, hoe weinig wij eigenlik van sommige vraagstukkn van de Latijnse spraakkunst positief weten. Wij wanen te weten, en praten een regel maar steeds na, zonder ons rekenschap te geven van de werkelike gegevens, waarop de regel steunt.

De Acc. plur. op *-is* is *-ēs* geworden; sinds wanneer? *Ernout-Meltzer* laat de verandering met het einde der Republiek beginnen, in Quintilianus' dagen voltrokken zijn; hoe lang daarna toch nog de vorm op -is voorkomt, vermeldt de schrijver niet (pag. 28).

Corssen schrijft dat reeds in Plinius' dagen ook voor de Acc. Plur. van i-stammen in de beschaafde omgangstaal en in de ambtelike taal -es overheersend was, gelijk uit opschriften blijkt. *Sommer*, nog vager, dat -is in het Latijn tot in de klassieke tijd bij i-stammen zeer gebruikelik was. *Hale* en *Buck*, *Kuhner-Holzweissig* en *Lindsay* geven geen van allen preciese aanduidingen omtrent het wisselend gebruik der beide uitgangen.

De jongere onderzoekers hebben hun taak anders opgevat en gepoogd de data zo nauwkeurig mogelik vast te stellen.

Keller heeft in 1895 de rij geopend met een onderzoek naar de Acc. op -is bij de Augusteïese dichters. Hem volgend heeft *Lundström* een opstel in *Eranos* geplaatst over -is in de Acc. Plur. bij Columella; aan dit onderzoek heeft deze dissertatie haar ontstaan te danken.

De uitkomsten van *Keller* luiden kort samengevat:

1. Alle woorden, die in de Abl.-i hebben, hebben -is in de Acc. Plur.
2. Alle Adiect., participia en Numeralia met -ium in den Gen. Plur. hebben -is in de Acc. Plur.
3. Adiect. op -x die in de Gen. Pl. -ium hebben, eindigen in de Acc. Plur. zowel op -is als op -es, gewoonlik echter op -es.
4. een enkele comparativus heeft -is in de Acc. Plur.
5. Alle subst. op -x en alle die gewoonlik in de gen. plur. -um hebben, eindigen op -es.

Tegen Kellers methode is verzet aangetekend; reeds Schuchardt had gewaarschuwd, dat -is en -es in uitspraak gelijk klonken, dat dus de afschrijvers, ook de meest nauwkeurige onder hen, na de 5e eeuw niet betrouwbaar kunnen geacht worden voor een veel vroegere periode, die van de auteurs zelve. Inscripties geven weinig bewijsgrond, omdat er naar verhouding zo weinig dateerbaar zijn; de spil waarom alles draait is dus deze: in hoeverre kunnen handschriften uit later eeuw betrouwbaar geacht worden omtrent de autentieke schrijfwijze -is of -es. *Tingdal* pleit voor hun betrouwbaarheid; hij verwijt oudere uitgevers hun willekeurige veranderingen, prijst de jongere, die in de apparatus criticus de afwijkingen -is en -es aantekenen. Zijn vaste overtuiging is het, dat de schrijvers uiterst behoudend hun voorbeeld afschreven met een heilige eerbied voor wat er in hun voorbeeld stond.

Wie Tingdal dit geloof niet toegeeft, legt het boekje misschien ter zijde, beklaagt de buitengemene moeite en het geduld aan dit onderzoek besteed of wil men verspild; maar op pag. 114 vindt de lezer een tabel, die de uitkomst der tellingen bevat. Van het Mon. Ancyranum tot Ammianus heeft Tingdal 28 Auteurs onderzocht op Acc. Plur. in het algemeen, op Parisyllaba, op het woord *omnis*, op Part. praesentia, telkens -es en -is, en de verhouding in percenten weergegeven. Daaruit blijkt dat bij Gellius -is 81-maal tegen -es 704 maal voorkomt, bij omnis 24 tegen 21, bij de part. pr. 18 tegen 44; bij Lactantius staat 15-maal *omnis* tegen 13-maal *omnes*. De part. pr. eindigen bij Columella en bij Persius steeds op -is.

Wanneer Tingdal en Keller de geleerde wereld weten te winnen voor hun stelling, dan zou dus de acc. plur. op -is veel vaker in de teksten verschijnen dan tot dusverre. De dissertatie van Tingdal getuigt van een biezondere vlijt en van onvermoeide arbeid; vooral de tabel en het onderzoek dat daaraan voorafgaat, verbergen een reuzen-werk. Dat het boek in het Zweeds geschreven is, maakt het lezen in de beginne tot spellen; maar het went wel; zou zulk een voorbeeld voor ons er een worden tot navolging?

Utrecht. E. Slijper.

J. te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. 4e Deel. Haarlem, De Erven Bohn. 1918.

Het vierde deel van Prof. te Winkels Letterkunde is verschenen, en daarmede, op het register na, dit werk compleet: een eerbiedwaardige arbeid, dit moet erkend, ook al is men het niet altijd met de opvatting ervan eens. Over die opvatting heb ik bij de aankondiging van de eerste aflevering uitvoerig gesproken; toch wil ik nog even er op terug komen, naar aanleiding van hetgeen schrijver zegt over Jonckbloet en Busken Huet, en over

de nieuwere literatuur; ook naar aanleiding van een aankondiging van het werk in de *Haagsche Post*.

Wij menschen zijn toch eigenlijk, ja, laat ik het maar zeggen, stumpers; wij zouden iets positiefs, absoluuts, algemeens, blijvends willen tot stand brengen, en kunnen nooit verder komen dan tot iets benaderends, relatiefs, individueels, voorbijgaands. Was er een onveranderlijke, algemeen erkende schoonheidsleer voor alle tijden en volken, dan zou de zaak gemakkelijker zijn; dan zou er een mensch kunnen bestaan, begaafd genoeg om alles daarnaar af te meten, daaraan te toetsen; of, kon een mensch zuiver, on-individueel, als feiten, als geschiedenis, beschrijven al wat er op letterkundig gebied was omgegaan, ook dan zou een blijvend, algemeen erkend werk geleverd kunnen worden.

Schr. heeft zich voorgesteld een overzicht te geven van alle verschijnselen op letterkundig gebied, hun ontstaan en in elkaar overloopen, niet naar onze opvattingen beschouwd, niet getoetst aan een door ons opgestelde of aangenomen schoonheidsleer, maar naar hun waarde voor de tijdgenooten, naar hun voldoen aan de idealen der makers; daartoe wil hij met liefdevollen ijver alle verschijnselen trachten te begrijpen en waardeeren; toch erkent hij, hoewel hij als neutraal geschiedschrijver wil te werk gaan, niet tegenover de besproken werken te kunnen staan als iemand, die geen eigen oordeel heeft, zonder goed- of afkeuring te laten hooren. Bij Jonckbloet en Busken Huet komt dit ter sprake. De eerste had zich een volledige schoonheidsleer gevormd, een stelsel van dogma's voor elk soort van kunstwerk; dit bracht hem op een dwaalspoor; de tweede zou, volgens J., ondanks dat hij van geen stelsel van aesthetica wilde weten, toch een absolute maatstaf hebben aangelegd. t. W. wil als historicus die fouten vermijden, maar kan dit, naar gedeeltelijke erkenning, niet geheel. Natuurlijk; want onze menschelijke beperktheid is daar; ons eigen zijn, gevoelen en denken heeft invloed op onze beschouwing en waardeering. Bij elk uitspreken van een meening, gedachte, waarheid, opmerking, zelfs bij het vermelden van een waarneming, een feit, een gebeuren, is er de invloed van het eigen geluid, het eigen woord, het eigen gevoel; de spiegel kan zuiver weergeven, maar toch altijd in verband met kleur van glas en foelie, helderheid, lichtvalling enz. Intusschen heeft schr. ernaar gestreefd, en is daarbij eerlijk genoeg te erkennen, dat hem dat bij de nieuwere literatuur, die hij als tijdgenoot heeft zien ontstaan, onmogelijk is; hij kan daarbij niet als buitenstaander, gelijkmatig beoordeelaar, waarnemen. Bij zijn opvatting is het dàn ook juist, die laatste periode niet te behandelen, en te doen als zoovele schrijvers van vaderlandsche en alg. geschiedenissen, die bij '30 of '48 eindigen. Hij had dan echter ook weg moeten laten de beschouwing der N.-Gidsbeweging, die nu niet valt in het kader van zijn opvatting, maar wat wegkrijgt van een boutade, een zich-lucht-geven. Daarentegen kan het voor lezers en koopers van het werk teleurstellend zijn, dat er niets van de literatuur nà die periode, of zelfs vàn die periode, wordt gegeven. Hij had daaraan tegemoet kunnen komen door zeer kort als 't ware aan te stippen eenige verschijnselen, te noemen eenige schrijvers en werken. Maar — hij wil het slot niet anders bewerken dan het geheele werk, zijn opvatting getrouw blijven.

In geen geval behoefde hij te voldoen aan 't geen de aankondiger in de *Haagsche Post* zou gewenscht hebben: propaganda maken voor de nieuwere literatuur, voor de nu levende schrijvers, voor den verkoop hunner boeken. Ik ontken niet, dat die aankondiger denkbeelden geeft, die der overdenking waard zijn, dat hij punten aanroert, die wel een uitvoerige bespreking verdienen, doch zijn opvatting van wat een letterkundegeschiedenis moet zijn, en wat de taak is van een hoogleeraar in de Nederlandsche literatuur kunnen toch niet anders dan tegenspraak uitlokken [1]). Evenzoo zijn absolute minachtende veroordeeling van t. W.'s arbeid: hij heeft de dertig jaren van zijn professoraat besteed „om fossielen uit de Nederlandsche literatuur op te delven, ze te catalogiseeren en van etiketten te voorzien en laat ons dan, als hij aftreedt een stoffig museum van opgezette producten na."

Ik haal dit oordeel aan, omdat daarin, met de bedoeling de grootstmogelijke verwerpelijkheid uit te spreken, iets gezegd wordt, waar veel waars in is, maar tevens een lof. Is een museum, met een goeden beredeneerden catalogus een voorwerp van verachting? Als het stoffig is, is *dit* een gebrek. Dat men de letterkundige geschiedenis kan behandelen, dat het niet aan een museum doet denken: meer dan eens, gelukkig! is het gebleken dat dit kon. Toch heeft een museum, al kan het op een zomerschen dag voor ons een voorwerp van afschuw zijn, een groote verdienste; vooral goed gecatalogiseerd; wij zoeken en vinden er vaak voorlichting, leering. En zoo is het inderdaad met t. W.'s werk. Zijn opvatting doet het boek iets krijgen van een museum, maar het heeft ook de verdienste van een museum. En een klein beetje stof zal in ieder museum wel eens voorkomen! Laten wij iemand de eer geven, die hem toekomt, en hem die niet onthouden, omdat er anderen kunnen zijn, die verdiensten, eigenschappen hebben, welke ons méér voldoen, hun werk meer aanlokkend maken [2]).

Eenige opmerkingen en kantteekeningen mogen deze aankondiging besluiten.

In de eerste plaats, dat dit deel, althans het laatste gedeelte ervan, hier en daar de kenmerken draagt van wat te haastig te zijn bewerkt, alsof de schr. soms te weinig zelfkritiek heeft geoefend. Om met het slot te beginnen: na een breedvoerige bespreking van de Nieuwe-Gidsbeweging komt er op eens in enkele zinnen een soort apotheose, de hoop op een nieuwen kunstbloei; wel kan deze beschouwd worden als een uitvloeisel van de ideeën, bij die uitvoerige bespreking aangeroerd, maar er is toch een onevenredigheid in. Verder zijn er hier en daar slechte, slordige zinnen blijven staan [3]). Het

[1]) Hij noemt hen: „degenen die geroepen zijn den weg voor de erkenning en verbreiding van onze moedertaal binnen- en buitenslands te bereiden en te effenen."

Hierover uit te wijden zou elders moeten geschieden, als te plaatsroovend.

[2]) Dat de waarde van het werk voor de studie door vele letterkunde-bestudeerenden erkend wordt, bewijst dat, naar mij iemand verzekerde, het veel gekocht wordt.

[3]) Bl. 958: „Was Schimmel langzamerhand van de romantiek tot het realisme overgegaan, waardoor verscheidene zijner stukken zich nog lang op het tooneel konden handhaven, zoover heeft Hofdijk het, zeker opzettelijk, nooit gebracht met de acht stukken, die hij *enz.*" Bl. 959: „Met Mevr. Kleine-Gartman in de hoofdrol heeft men meermalen van dit stuk genoten." Bl. 971: „Reeds in

hinderlijkst is dit wel, waar schr. iets neergeschreven heeft, wat men wel eens sprekenderwijze zegt, maar dat, gedrukt, den indruk maakt van smakeloos of weinig keurig [1]) ; of waar de logica niet zuiver is [2]).

Enkele leemten vielen mij in het oog : bij v. Koetsveld werd b.v. niet genoemd diens *Bladen uit mijn Pastoraalboek*, en bij Bosscha diens *Leven van Willem II*. Intusschen zou men dit kunnen beschouwen als een bewijs dat er in den regel niet veel onbesproken is gebleven.

Bij de bespreking van de figuren uit Van Lennep's romans (bl. 590) had er op gewezen kunnen worden, dat de vroegere levensloop van Heynsz uit *F. Huyck* nagenoeg geheel overeenkomt met dien van den bekenden Campo Weyerman, en had een parallel getrokken kunnen worden tusschen Lucas Helding en den dichter uit Langendijks *Spiegel d. V. K.*

Weinig plausibel dunkt mij het gebruik van het woord streekspraak (niet gemakkelijk te zeggen !), waar gouwspraak kon dienen.

Niet onderschrijven zou ik zonder meer wat t. W. (bl. 788) zegt over HaverSchmidt's *Drie Studentjes*, dat dit „op sommigen ook later nog wel den indruk heeft kunnen maken, ernstig bedoeld te wezen." Heeft kunnen maken ? ja, en terecht. Evenals in meer van de *Snikken en grimlachjes* is er ongetwijfeld veel ernstig bedoelds in ; doch hierover zou een artikel op zich zelf te schrijven zijn. Over hetgeen van ten Brink gezegd wordt, zou nog wel iets heen en weder te praten zijn, hoewel erkend moet, dat hem recht gedaan is, meer dan meestal het geval is. Of Nievelt's schetsen den naam van „griezelig" verdienen ? ik betwijfel het.

Doch laat ik eindigen met te wijzen op eenige dingen, die mij in 't bijzonder juist of treffend schenen.

De Vlamingen hebben terecht een ruime plaats gekregen in de bespreking ; ook allerlei werk, dat in den regel weinig vermeld wordt, maar toch niet over 't hoofd mag gezien, krijgt een deel. De bespreking van Busken Huet is zeer juist, ook de raad geen oordeel van hem te aanvaarden zonder eerst het boek in kwestie gelezen te hebben, en nog wel onbevooroordeeld.

Veel nadruk wordt gelegd op het verband tusschen de letterkundige werken en den politieken toestand voor en na 1800 (Helmers, Loots, Kinker, v. d. Palm, bl. 190 vlgg.) en gewezen op de overeenkomst tusschen den stijl van Tollens' *Overwintering* en Pienemans schilderijen (bl. 387). Met genoegen zag ik in extenso aangehaald het dieptreffende *Gebed* van Bilderdijk (240).

Een blijk van onbevooroordeeldheid ziet men in de beschouwing van t. W. over Potgieters afbreken van de

1878 had deze de *Orestie* van Aeschylus vertaald, wat in 1882 ook Allard Pierson deed, later nog gevolgd door Burgersdijk, die met alle stukken van Aeschylos (en Sophocles) te vertalen zijn laatste levensjaren doorbracht, zooals Willem Hecker met enkele stukken."

[1]) Bl. 839 : „Het dwaas-vermakelijk verhaal van *De reis van Gerrit Meeuwsen en zien zeun noar de Amsterdamsche Karmis*, zóó uiterst komiek, dat men er tranen bij lacht." Bl. 1089 : „Een echt liefje verklaarde hij (Jacques Perk) echter zelf meestal niet te hebben."

[2]) Bl. 972 : „De beste krachten waren het juist niet altijd, die zich voor dit werk (*de maandkritiek over boeken in de tijdschriften*) beschikbaar stelden, al vergoedde het gezag, dat aan de critiek werd toegekend, veel."

piëtistische gedichten van Albertine Kehrer ; dat kan men, met instemming, lezen op bl. 973. Te recht heeft hij ook gesproken over de christelijke gezangen, in de kerkboeken opgenomen, waarbij er inderdaad zulke schoone liederen zijn, b. v. het bekende „Rust mijn ziel" van V. d. Kasteele (bl. 227 vlgg.), en in den Vervolgbundel vele van Beets, ter Haar en Benninck Jansonius (bl. 810).

Juist is ook zijn uitspraak over de uitdrukkingen en tàalafwijkingen van de Nieuwe-Gidsmannen en hun, veelal slaafsche volgers (1108).

En met genoegen onderschrijf ik het gunstig oordeel over de levens van vader en grootvader door Jacob van Lennep. Waarlijk dit boek is een zoo onderhoudend werk, dat het bijna al zijn romans (zoo niet alle) overtreft in dit opzicht, en als middel tot het leeren kennen van den tijd, waarin zij leefden, onovertrefbaar is.

Moge spoedig het register op t. W.'s werk komen als gids in zijn „Museum" !

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

Chr. Sarauw, Die Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser I, 7). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.35).

Om tot den kern van Goethes Faust, het religieus idee en de niettegenstaande alle veranderingen „sich gleichbleibende Geistesform" van den dichter door te dringen, slaat schrijver twee verschillende wegen in. Hij onderwerpt de wordingsgeschiedenis aan een nieuw onderzoek en wil de geheele veelzijdige productie van den dichter in dienst stellen van de Faustinterpretatie. De resultaten van het eerste gedeelte van zijn taak heeft hij in de hier te bespreken verhandeling neergelegd ; die van het tweede zal een later te verschijnen geschrift brengen. Van de vier phases der wordingsgeschiedenis (Urfaust, Fragment 1790, Erster Teil 1808, Zweiter Teil 1832) behandelt Sarauw alleen de tweede en de derde, en de lezer zal zich bij de motiveering, die in de voorrede wordt gegeven, wel moeten neerleggen. De stof is verdeeld over drie hoofdstukken : „die zweite Phase 1788—90", „die dritte Phase 1797—1801. Schiller und Schelling" en „Idee und Urkonzeption".

Afgezien van eenige veranderingen en weglatingen brengt het fragment van 1790 drie nieuwe stukken : „Wald und Höhle", de „Hexenküche" en het slot van de „Paktszene", dat heel abrupt begint : „Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist etc."

Omtrent het ontstaan van deze tooneelen zijn wij slechts zeer gebrekkig ingelicht. Wij bezitten een mededeeling van Eckermann van 10 April 1829, dat Goethe de „Hexenküche" in de Villa Borghese zou hebben geschreven en verder een brief aan Herder uit Rome van 1 Maart 1788, waarin Goethe o. m. schrijft : „Es war eine reichhaltige Woche, die mir in der Erinnerung wie ein Monat vorkommt. Zuerst ward der Plan zu Faust gemacht, und ich hoffe die Operation soll mir geglückt sein. Natürlich ist es ein ander Ding das Stück jetzt oder vor fünfzehn Jahren ausschreiben ; ich denke es soll nichts dabei verlieren, besonders da ich jetzt glaube, den Faden wiedergefunden zu haben. Auch was den Ton des Ganzen betrifft, bin ich getröstet ; ich habe schon eine neue Szene ausgeführt, und wenn ich das

Papier räuchere, so dächt ich, sollte sie mir Niemand aus den alten herausfinden" . . . .

Welk van de drie nieuwe tooneelen is hier bedoeld? Sarauw pleit voor de „Paktszene", en beweert bovendien, dat toen reeds veel meer af was, ja, hij weet zelfs aan te geven hoe veel: p. 10 „Und es kann gar nicht zweifelhaft sein, wie viel damals geschrieben war. Vor Vers 1635 „Hör auf mit deinem Gram zu spielen" ist eine Naht leicht erkennbar." De chronologische volgorde is volgens hem: de „Paktszene", de „Hexenküche" en ten slotte „Wald und Höhle". Dit laatste tooneel staat in het fragment achter de „Brunnenszene", in het voltooide eerste deel voor het tooneel in de kamer van Gretchen, voor „meine Ruh' ist hin". Uit deze onzekerheid blijkt, dat hier iets niet in orde is. Sarauw is van meening, dat Goethe oorspronkelijk geheel andere bedoelingen met dit gedeelte heeft gehad. Het zou een plaats hebben moeten vinden achter de „Valentinszene" en zou op deze wijze de verbindingsbrug gevormd hebben tusschen dit tooneel en de „Walpurgisnacht", waarvan Sarauw met groote waarschijnlijkheid aanneemt, dat dit gedeelte ook reeds in Rome geconcipieerd is. En nu gelooft hij het plan, waarvan in den brief aan Herder sprake is, te kunnen reconstrueeren. Hij is overtuigd, dat Goethe een stuk in vijf bedrijven voor den geest heeft gestaan. Het tegenwoordige slot zou het einde van het derde bedrijf geweest zijn, het vierde en vijfde zouden Fausts leven aan het hof van den keizer, de Helenaepisode, den dood en de apotheose van den held hebben behandeld.

De argumenten, waardoor de schrijver deze hypothesen tracht te staven, zijn m. i. niet altijd steekhoudend. Als hij beweert, dat met dat nieuwe tooneel in den brief aan Herder het slot van de „Paktszene" bedoeld is, dan is dat op zijn minst twijfelachtig. Waarom zou het niet de „Hexenküche" geweest zijn? Want, dat „das Hauptmotiv der „Hexenküche" die Verjüngung mittelst des Hexentrankes nicht zum alten Plan gehöre und mit dem wiedergefundenen Faden nichts zu tun habe" zijn bezwaren, die gemakkelijk weerlegd kunnen worden. Ook is het opvallend, dat de schrijver gebruik maakt van den brief aan Herder zonder kritiek er op uit te oefenen. Deze brief staat in de „Italienische Reise", maar het origineele stuk is niet bewaard gebleven. Nu is het van algemeene bekendheid, dat Goethe de brieven en documenten, die hij in de „Italienische Reise" opnam nogal willekeurig heeft behandeld en zoo heeft dan ook deze brief tot allerlei twijfel en kritiek aanleiding gegeven.

Vroegere onderzoekers meenden tegenstrijdigheden tusschen het eerste en het tweede gedeelte van de „Paktszene" te moeten constateeren. De schrijver ontkent dit niet alleen, maar meent zelfs, dat de verzen „Verachte nur Vernunft und Wissenschaft etc" V. 1851 noodzakelijk moeten slaan op de pas 1808 gedrukte: „des Denkens Faden ist zerrissen etc." V. 1748 en dat datzelfde ook het geval is met de verzen 1853 en 1752. Daaruit moet nu blijken: „dass Goethe bei der Herausgabe des Fragments eine bereits geschriebene grössere Partie der Paktszene zurückbehielt." De eenvoudige vraag, waarom de dichter dat zou hebben gedaan, wordt niet eens gesteld, en toch dringt zij zich aan ons op. Men zou er op kunnen antwoorden, dat immers ook in het fragment tooneelen van den „Urfaust" zijn weggelaten. Maar daarvoor kunnen wij gemakkelijk een reden opgeven. De dichter had zich afgewend van het realisme van zijn jeugd en wilde niets meer weten van die al te krasse tooneelen. Later heeft hij ze dan ook met uitzondering van „Trüber Tag. Offen Feld." in verzen omgewerkt.

De hypothesen van Sarauw omtrent de plaats en de functie van „Wald und Höhle, als ook zijn vermoedens omtrent het Italiaansche plan, kunnen, naar het ons voorkomt, alleen beschouwd worden als gewaagde, tamelijk willekeurige constructies.

In het tweede hoofdstuk tracht de schrijver de chronologische volgorde van die gedeelten vast te stellen, die tusschen 1797 en 1801 zijn ontstaan. Men heeft altijd aangenomen, dat Schiller in dezen tijd een sterken invloed op Goethe heeft uitgeoefend. Sarauw komt dit minder juist voor. P. 39 zegt hij: „Die Schillerphase der Faustdichtung heisst mit Unrecht so, die *romantische* Phase sollte man sie nennen." In de eerste plaats zou hier moeten gedacht worden aan Schelling, wiens invloed wordt gecharacteriseerd als volgt: p. 42 „Was Goethe einerseits Schelling verdankte, waren nicht sowohl *neue* wissenschaftliche Impulse, als vielmehr die Klärung und Befestigung naturphilosophischer Ansichten, mit denen er sich seit langen Jahren trug."

Het is zeer zeker een verdienste van den schrijver, den invloed van Schelling zoo duidelijk te hebben doen uitkomen, al is hij ook niet de eerste, die daarop heeft gewezen; maar Schiller had daarbij niet op den achtergrond mogen geraken. Hier had de vraag moeten gesteld en beantwoord worden, hoe groot en van welken aard de invloed van Schiller op Goethe in zijn geheel genomen geweest is. Wie zich verdiept heeft in de wordingsgeschiedenis van „Wilhelm Meister", zal hem niet voor onbelangrijk houden.

Het laatste hoofdstuk houdt zich bezig met de religieuze ontwikkeling van Goethe en vooral met zijn onsterfelijkheidsgeloof. De dichter staat onder den invloed van Paracelsus en de Paracelsisten, vooral echter onder dien van *van Helmont* (1577—1644). „Man kann", zegt schrijver p. 102, „den Faust sehr wohl als Dramatisierung der religiösen Idee van Helmonts betrachten." Het bewijs voor deze bewering wordt niet geleverd, dat behoudt hij zich blijkbaar voor tot later tijd.

Deze mystieke richting van Goethes geest maakt dan plaats voor een meer realistische levensopvatting, die haar hoogtepunt bereikt gedurende de Italiaansche reis en de daarop volgende jaren. Dan echter grijpt langzaam een ommekeer plaats, de ideën uit den tijd van de jeugd beginnen weer te ontwaken. Al deze veranderingen vinden hun weerklank in Faust. De onsterfelijkheidsgedachte, zooals hij die bij van Helmont aantrof en het daarmee verbonden idee van een gestadige ontwikkeling en volmaking, dat is volgens schrijver het „Leitmotiv", dat ondanks alle veranderingen steeds weer terugkeert.

Dat Sarauw het bewijs voor den overheerschenden invloed van van Helmont schuldig blijft, is te betreuren. In de laatste jaren heeft men zoo veel nieuwe bronnen, voorbeelden en modellen meenen te vinden, dat het moeielijk is zulke ontdekkingen anders dan sceptisch te beoordeelen. Afgezien daarvan bevat het laatste

hoofdstuk zeer veel sympathieks. Alleen al de poging om het blijvende in de wisseling der verschijnselen vast te houden is, om met Klopstock te spreken, „des Schweisses der Edlen wert.” Dat dit hier reeds volkomen geslaagd zou zijn, durf ik niet beweren. Het fragmentarisch character der verhandeling maakt een definitief oordeel niet mogelijk. Eerst latere publicaties zullen ons in staat stellen een antwoord te geven op de vraag, in hoeverre de hypothesen van Sarauw als een aanwinst voor de Faustphilologie kunnen worden beschouwd. Verdere mededeelingen zien wij dan ook met gespannen verwachting tegemoet.

Groningen. H. H. Breuning.

Ca. Serrurier, De Pensées van Pascal. (Fransche Kunst X). Leiden, A. W. Sijthoff's U.-M. (Pr. ƒ 1.95).

Wanneer de fijne litteratuurkenner Edmund Gosse in de Voorrede van zijn *Three French Moralists and the Gallantry of France* (p. XVIII) zich afvraagt, waarom hij Pascal niet behandelt als een van hen die een verklaring geven van de bron waaruit Franschen hun ridderlijken moed putten, dan maakt hij er zich, wel wat heel gemakkelijk, af door te zeggen dat Pascal in Engeland zoo overvloedig is bestudeerd dat een Engelsch criticus niets nieuws zal kunnen brengen om diens waarde nader tot het publiek te brengen. In ons land hebben we veel Pascal-litteratuur, vertalingen ook — ik herinner aan de mooie *Pensées*-vertaling door A. Loosjes; we hebben ook in Nederland een waarlijk bijzondere Pascal-verzameling in de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam. Maar Pascal is weinig bekend bij ons: hij is te moeilijk, en hij heeft vooral den naam afschrikwekkend moeilijk te zijn, als theoloog, en als visionnair beide. Een inleiding tot Pascal hadden we niet. We hebben er nu een, een zeer goede, bruikbare, die het voornaamste uit de 924 fragmenten brengt, die men onder den titel *Pensées* heeft samengevat.

Pascal en „the spirit of gallantry which inspired the young French officers at the beginning of the war”, gaat dat samen, zal men zich afvragen, wanneer men Gosse's mooie essais leest, Pascal eigenlijk één der eersten die voor arbitrage pleitten, die den spot dreven met de massamoorden van den oorlog, omdat één mensch 't wilde, die aan den overkant van de Bidassoa of den Rijn woonde (nos. 292 sq.). Ja, hij was zulk een bron van moed omdat hij voor het jongere geslacht, gevormd door Brunetière, Boutroux, Brunschvicq en Bergson sedert lang een leidende geest was, voor dat geslacht waarvan één hunner, Robert Vallery-Radot zegt: „Après une crise intellectuelle violente et brève vers la vingtième année, soudain ils avaient éprouvé la réalité du Christ avec une telle violence, une telle vérité qu'ils avaient compris d'un coup la douleur du monde, l'horreur du péché et de la mort, tout le renversement de la nature déchue. Pascal était leur guide et ils vivaient continuellement dans sa Nuit de Feu” (*L'Homme de Douleur*, G. Crès et Cie, Paris, 1918, p. 22). En de held van die oorlogsherinnering, Sineuse, sterft „les yeux ouverts et fixes, un livre serré encore dans la main. Ce livre . . . c'est Pascal . . . les paroles suprêmes des *Pensées* rayonnent autour de cette jeune victime: „J'ai versé telle goutte de sang pour toi” (*idem*, p. 89). Velen zijn er zoo geweest die vielen, door Pascal gevoed, gesterkt en getroost in de loopgraven. Ik voeg er bij dat deze verheffing in Pascal niet regel was, dat dikwijls de geest ineenkromp als 't lichaam, dat de mannen uit *Le Feu* zoo goed als die uit *Une Relève* der broeders Tharaud of, aan een ander uiterste, uit Benjamin's *Gaspard*, er ook waren. En nu we toch over Pascal en den oorlog schrijven, moeten we toch even voor de aardigheid 't zinnetje van Jean Richepin bij de ontvangst van maarschalk Joffre aanhalen: „La victoire de la Marne est un des chefs-d'œuvre de l'esprit national comme les *Méditations* de Descartes et les *Pensées* de Pascal.”

Dergelijke uitspraken kunnen Pascal-kenners en -liefhebbers niet aangenaam zijn, omdat voor hen Pascal een bron is van hoog verstandelijk genot, van krachtig zedelijk streven, van vroomheid en van berusting, omdat hij vooral is de schrijver die in een door intellectualisme overladen leven de bron heeft doen vloeien van het intuïtieve, datgene wat Pascal „le cœur” noemt. Voor hoevelen is niet, ouder wordend, het woord waar gebleken: „La dernière démarche de la raison est de reconnaître qu'il y a une infinité de choses qui la surpassent; elle n'est que faible, si elle ne va jusqu'à connaître cela” (N°. 267)? Voor de zoekenden, voor de uit den ban van 't intellectualisme ontwakenden, voor de niet-evenwichtigen, die gaarne tot helderheid zouden willen komen over ons ik, ons leven en zijn doel, over het onkenbare, voor hen is dit boekje een uitstekende inleiding tot een hoog intellectueel en moreel genieten, tot ontplooiing en verrijking.

Fijn van geest en van gemoed moet zij zijn die een keuze uit Pascal doet om hem tot het publiek te brengen. En in die keuze is Mejuffrouw Dr. Serrurier zeer geslaagd. Zij beoogde niets anders dan „een leiddraad voor den leek” (p. V) te brengen; zij bracht meer dan dat: een boekje van liefde en enthousiasme en overgave. Zij had slechts Pascal te laten spreken en koos daartoe de meest typische fragmenten, die ze verbond met haar commentaar en enkele litteraire uitweidingen (b. v. over Pascal en de romantici, p. 51 ss.). Zij bracht deze citaten, getoetst aan de vertaling van Mej. Fenna de Meijier, die in de Wereldbibliotheek verschijnt, een vertaling die dikwijls heel goed geslaagd is (b. v. p. 31 N°. 10; p. 35 n°. 48; p. 74 n°. 195 var.; p. 128 n°. 434; p. 130 n°. 456). Er zijn ook vertalingen waartegen ik bezwaar heb; een enkele wil ik releveeren: p. 38 n°. 134 moet luiden: zij wil de bewondering wekken *door de juiste weergave der* dingen; p. 43 n°. 63 is *weekhartig* te vervangen door *willoos*; p. 45 n°. 72 laat dan onze verbeeldingskracht *verder gaan*; p. 79 in den „Pari” is *gelijk staat . . . voor* niet helder. En ik zou willen voorstellen 't beroemde *abêtir* niet door *uw verstand afstompen*, maar door ***eenvoudig leeren worden*** te vertalen; zoo is p. 118 in n°. 366 *conseil* zeker *plan* of *besluit*, niet *oordeel*, en op blz. 109 n°. 327 zijn *les habiles* niet de *waanwijzen*, maar de *ontwikkelden*. Ik noteerde zoo nog wat vlekjes, die een tweede druk wel zal uitwisschen.

Ik wijs op een paar drukfouten: op p. 1 leze men 16e eeuw (regel 3); op p. 32 regel 6 v. o. n°. 21; op p. p. 144 n°. 793; op p. 45 kan n°. 857 niet juist zijn. En ik wijs op een paar bedenkingen: heeft (p. 2) de 16e eeuwsche wetenschap de belofte gedaan dat zij de menschen beter en gelukkiger zou maken, 't verwijt dat

Brunetière tot „la science" richtte; p. 26 had men ook Havet's naam verwacht. En over *le divertissement*, dat in het Nederlandsche *afleiding* toch al zoo gevaarlijk klinkt, kan ik Mej. Serrurier's opvatting niet deelen, en ik vrees ook nog dat de Nederlandsche lezer daarin heel wat anders zal zien dan Pascal bedoelde. En waarom gaf deze „pascalisante" niet aan 't slot een paar blaadjes bibliographie? Want lezers van een volksleeszaal, hoorders van een volksuniversiteit moeten in deze boekjes stof vinden voor verder zoeken en leven; voor hen is zulks een bibliographie zoo uitstekend.

Behoef ik te zeggen, dat mijn pluizer's opmerkingen niets van de waarde verminderen van dit mooie, degelijke, fijne, ernstige boekje van een Pascal-vereerster?

Amsterdam. K. R. Gallas.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af **Verner Dahlerup....** udgivet af Det Danske Sprog-og Litteraturselskab. Förste bind A—Basalt Redigeret af **H. Juul-Jensen** samt **J. Ernst-Hansen, Holger Hansen, Holger Sandvad.** Köbenhavn Gyldendalske Boghandel-Nordisk Forlag. 1919. (Pr. kr. 12.—).

Van dit eerste deel is de eerste aflevering, die in het najaar van 1918 verscheen, reeds in het *Museum* (Dl. XXVI, kol. 103 vlgg.) aangekondigd en wel zò uitvoerig dat er voor deze tweede aflevering, die met prijzenswaardige spoed op de eerste gevolgd is, slechts een bescheiden plaatsje in aanspraak genomen mag worden.

De eerste afl. ging tot *Anledning*, de tweede eindigt de *a*, en gaat reeds een stukje de *b* in.

In mijn aankondiging van de eerste aflevering heb ik geklaagd over het merkwaardige sisteem volgens het welk de citaten gedateerd worden en feitelik daarenboven over de bijna totale afwezigheid van die jaartallen. Er is helaas alle reden die klacht te herhalen. Te vergeefs vraagt men zich af waarom de gebruikers geen beter overzicht over de chronologie krijgen. Plaatsgebrek, op zich zelf al een zeer onwaarschijnlik excuus, kan de reden vooral hier niet zijn waar soms een onbehoorlik grote plaats ingenomen wordt door citaten die hier en daar zonder enig nadeel voor de bewijskracht tot op één derde verkort konden worden, zie b.v. col. 852 (*art*)., 1002 (*baby*), 1184 (*bas*).

Het Nederlands komt er hier en daar kaal af en wordt met een paar drukfouten ontsierd: Bij *bas* (1182) vergelijke men ook ndl. *bazelen*, en *verbazen* (zie Paul en Braune's Beiträge, 17, 304); onder *ansjos* leze men ndl. *ansjovis* in pl. v. *ansovis* (indien dit werkelik zo als de ndl. etymologici willen onder invloed van *vis* stond, zou het dan niet — tot op Kollewijn! — *visch* gespeld zijn geworden?); onder *ars* (902) is ndl. *aarzelen* niet genoemd en kol. 403 is het ndl. *assuradeur* verkeerd gespeld.

Verder nog slechts een paar opmerkingen:

Onder *assemblé* zou het interessant geweest zijn de verklaring van Holberg's merkwaardige vervorming: *assombliks* te mogen vernemen. Komt naast *artiom* en *artcom* (met *c* als de *j* in *pjalt*) niet ook gewoon *artsiom* en *artsjom* als uitspraak van *artium* (een examen) voor? Achter *du café avec* (964) moesten enige stippeltjes staan! Nu is het als of dit ook als frans erkend wordt. In v. *Balle-Lars* (1080) wordt *Politiken* aangehaald zonder enig citaat. Hoeveel lezers zullen er, zelfs in Denemarken, zijn die dat na kunnen slaan?

Mijne lezers mogen ten slotte toch *vooral* niet uit al de aanmerkingen in deze korte aankondiging opmaken dat er over het werk geen goeds te zeggen valt, — een enkele blik in de genoemde recensie van afl. 1 zou ze van het volstrekte tegendeel kunnen overtuigen.

Gent. H. Logeman.

D. Plooy, De Chronologie van het leven van Paulus, Leiden, Brill. 1918.

Onder bovenstaanden titel heeft genoemde Dr. Plooy een zeer gedegen studie-werk het licht doen zien. De theologen van alle kleuren zullen het ongetwijfeld roemen, van wege de soliditeit van den inhoud, de volledigheid en de nauwgezetheid van de behandeling der stof, de scherpzinnigheid der critiek, de helderheid van den stijl, de gekuischtheid van den vorm, en wat maar meer als een kenmerk van een deugdelijk boek kan worden genoemd. Daarentegen zal de waarde der verkregen resultaten ter rechter en ter linker zijde vermoedelijk op zeer ongelijke hoogte worden geschat. Die resultaten vindt men aan het slot samengevat in een reeks tijdsbepalingen, waarin tusschen de jaren 30 of 31 en 60—62 geheel het traditioneele leven van Paulus, van zijne bekeering tot aan en met zijn verblijf te Rome, een onderkomen vindt. Tegenover een mogelijk „heureka" van rechts meen ik hier van links een „es wäre zu schön gewesen" te hooren.

Niet zonder reden acht de schrijver het een zware taak in de voetstappen van Wieseler en Hoennicke te treden. Toch waagde hij zich daaraan. Het terugdringen der Tubingsche tendenzcritiek — Baur zelf sprak van een „historische Auffassung" — gaf hem vernieuwden moed, en rechtstreeks prikkelde hem 1° de ontdekking van den Delphischen Gallio-steen, 2° Harnack's „vervroegde" chronologie op grond van Eusebius' Chronicon, en 3° de onzekerheid van het woonverblijf der Galatiërs, aan wie in den bekenden brief zal zijn gedacht. De mannen van het vak zullen met belangstelling lezen wat naar aanleiding van elk dezer drie punten wordt te berde gebracht.

Een gunstige omstandigheid in dezen is, dat de schrijver zich verplicht achtte streng onderscheid te maken tusschen de gegevens der wat hij noemt „absolute" en die der „relatieve" chronologie.

De eerste is aan het woord bij de bespreking van Aretas IV van Nabataea, den dood van Herodes Agrippa I en den hongersnood in Palaestina, het proconsulaat van Sergius Paulus, Gallio's proconsulaat van Achaië, de ambtsaanvaarding van Porcius Festus, den praefectus praetorio Beryllus of Burrus. Zij vult ruim de helft van het boek en geeft den lezer gelegenheid kennis te maken met verschillende inscripties, en zelfs zich te oefenen in de lectuur eener Gallio-inscriptie in photographie. Theologen van alle kleuren, mits wetenschappelijk aangelegd, vinden hier van hunne gading.

Dan volgt evenwel de relatieve chronologie en daarbij staan de zaken anders. Wel achtte de schrijver het ter wille van de betrouwbaarheid der te verkrijgen resultaten noodzakelijk alle secundaire gegevens en alle hypothetische dateering uit te schakelen. De ondersteldereis naar Spanje en de dood van Paulus bleven dientengevolge rusten en de chronologie der brieven werd uitgeschakeld. Dit een en ander wekt vertrouwen. Inmiddels wordt geen onderscheid gemaakt tusschen

echte en onechte brieven, en ten aanzien van Handelingen heet het, na critiek op de Tubingsche school: „wij zijn niet gerechtigd anders dan in het uiterste geval de concrete, eenvoudige gegevens van Lucas' geschiedwerk voor eigen reconstructie-hypothesen ter zijde te stellen." Dit geldt tevens de „Holländische radicale Kritik". Piëteit voor zijn leermeester van Manen belette den schrijver anders dan in een noot (bl. 93) diens methode verwerpelijk te verklaren. Maar Straatman's „Paulus" en Loman's „Quaestiones Paulinae" en zijn behandeling van den Galatenbrief worden zelfs niet genoemd. In één woord: des schrijvers stand- of uitgangs-punt ligt rechts. Wie dus kennis gemaakt heeft met de studiën, die ik vóór jaren aan „Het Romeinsch burgerrecht van Paulus" en aan „Het getuigenis van Paulus te Jerusalem" gewijd heb (Th. T. 1879, 1880), of, als ik, indertijd genoten heeft van Straatman's geestige critiek op het verhaal der reis van Paulus naar Rome (1874, bl. 308 vgg.) die zal zich kunnen voorstellen dat ik voor mij in Dr. Plooy's boek de afdeeling betreffende de relatieve chronologie niet heb kunnen betreden zonder mij als het ware gewaarschuwd te gevoelen door een: „Hier liggen voetangels en klemmen". In bijzonderheden hier nader op in te gaan is te dezer plaatse niet wèl mogelijk.

Wat niet belet dat ik den schrijver hulde breng voor de massieviteit van zijn onderzoek en de betrekkelijke onbevangenheid, waarvan hij getuigenis aflegt, alsmede voor de groote belezenheid waarvan hij schier op iedere bladzijde zoo overvloedig heeft blijk gegeven. Aan wie meer bepaald met den schrijver op gelijken bodem staan dan het voorrecht om zich in het bijzonder verrijkt te gevoelen door zijne resultaten.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

P. Denis, Le cardinal de Richelieu et la réforme des monastères bénédictins, avec une préface de M. Gabriel Hanotaux de l'Académie française. (Bibliothèque d'histoire bénédictine. rome I). Paris, Champion. 1913. (Pr. frs. 10).

De geschiedenis, welke hier boven wordt aangekondigd, was volgens het plan van den schrijver het eerste van vier deelen, waarin eenige bepaalde onderwerpen van de historie der benedictijner orde in Frankrijk zouden worden behandeld. Het was immers zijn bedoeling na deze uiteenzetting over de bemoeiingen van Kardinaal Richelieu achtereenvolgens een studie te doen verschijnen over Kardinaal Mazarin en de abdij van Cluny, over Kardinaal Fleury en de congregatie van Sint Maurus, en ten slotte over de betrekkingen van paus Pius VI met de beide laatste generaal-oversten van diezelfde congregatie van Sint Maurus. Helaas als zoovele andere plannen heeft de oorlog ook dit voorgoed verijdeld. Gedurende den oorlog toch is Paul Denis aan de ontvangen verwondingen te Parijs overleden.

Het eenig verschenen deel der verzameling is wetenschappelijk en onwetenschappelijk te gelijk. Het was de bedoeling van Denis licht te brengen in de vraag over de verhouding van Kardinaal Richelieu tot de verschillende kloosterorden en op de eerste plaats tot die der benedictijnen. Wetenschappelijk nu is zijn arbeid in dezen zin, dat hij van alle kanten zijn bronnen bijeengezocht en ook gepubliceerd heeft. De laatste honderd bladzijden geven een ontleding of dikwijls een woordelijke wedergave van wat hij noemt „Documents consultés et Pièces justificatives." Dit werk is ongetwijfeld het best gedocumenteerde over deze stof. Het zal moeilijk zijn meer te geven, terwijl met minder volstaan had kunnen worden, omdat in de aangegeven stukken niet alles van gelijke waarde is.

Zooals de titel duidelijk aangeeft, vormt enkel de invloed van Richelieu op de hervorming der benedictijner kloosters het onderwerp van behandeling. Daartoe is het geheele werk in zes hoofdstukken onderverdeeld. In het eerste hoofdstuk worden in enkele hoofdtrekken aangegeven de ontwikkeling der congregatie de Saint Vanne, aldus genoemd naar haar punt vanuitgang de abdij van Verdun toegewijd aan den H. Vitonus, de oprichting in 1618 van een franschen tak die onder den naam van congregation de S. Maur alom bekend is geworden, en de pogingen tot hervorming die te beginnen met het jaar 1621 door den abt van Cluny werden aangewend tot heil en genezing van zijn huis. Het hervormingsreglement van 1621 was in werkelijk opgesteld door den groot-prior dom d'Arbouse, omdat de abt Louis de Lorraine, kardinaal de Guise, ondanks zijn titel van aartsbisschop van Reims, gehuwd was met een voormalige bijzit van Hendrik IV, en dus al weinig aanspraak er op kon maken een weldadige hervorming te zullen doorvoeren. Trouwens reeds 14 Juni 1621 sterft Louis de Lorraine en wordt als abt opgevolgd door den groot-prior, die zich met ijver toelegt op de invoering eener verandering van levenswijze bij velen zijner onderhoorigen. Hij zoekt dit door een vereeniging van Cluny met de jonge congregatie van Sint Maurus, zonder echter te slagen. Gedurende de onmiddellijk volgende jaren zoekt hij te vergeefs de begeerde vereeniging tot stand te brengen. Beseffende dat een sterke leiding noodig is, doet hij een beroep op hem, die sedert drie jaar gansch Frankrijk bestuurt. Vandaar handelt het tweede hoofdstuk over Richelieu als coadjutor van den Abt van Cluny (1627—1629). De keuze tot coadjutor heeft 17 April 1627 plaats door de monniken zelf, echter niet dan nadat zij tot tweemaal toe door een brief van Lodewijk XIII daartoe waren aangezet. Het eerste wat we van de bemoeiingen van Richelieu vinden, zijn geldelijke beschikkingen waardoor hij zich jaarlijks 30,000 livres uit de kloosterinkomsten voor zijn eigen persoon verzekert. Dom d'Arbouse, niet goed kunnende opschieten met de voorgestelde vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, gaat 1629 naar Parijs aan en ten voordeele van Richelieu zijn ontslag aanbieden, terwijl hij vroeger steeds verzekerd had zulks te zullen doen ten bate van de beoogde hervorming, hetgeen in deze omstandigheden gelijkluidend was met te zorgen voor de overdracht der abbatiale waardigheid aan de congregatie van Sint Maurus. Nu volgen in twee hoofdstukken, het 3de en 6de de wederwaardigheden van de abtsregeering over Cluny. De eerste periode (1629—1634) gaat tot het afsluiten van het concordaat met de Mauristen, terwijl de tweede (1634—1642) geheel in beslag wordt genomen door de onderhandelingen, welke trouwens nooit tot een goed einde gebracht zijn, om van Rome de ratificatie van dit concordaat te bekomen. In hoofdstuk III worden sommige episoden behandeld uit de bemoeiingen van Richelieu tot andere benedictijner abdijen en tot andere orden,

die van Citeaux en van Premonstreit, waarover Richelieu zich in 1629 tot generaal-abt liet benoemen door den koning zonder er evenwel ooit in geslaagd te zijn deze benoeming door den paus goedgekeurd te krijgen, terwijl een afzonderlijk hoofdstuk gewijd is aan de abtsbemoeiingen van Richelieu over Marmontier.

Het onwetenschappelijke van het geleverde werk bestaat hierin, dat de schrijver zijn documenten niet met een onbevangen zin is gaan lezen om daarna zijn oordeel uit te spreken, doch dat hij integendeel met een vooropgezette stelling in het hoofd al zijn gegevens zoo heeft willen doen spreken als hij zelf gestemd was. Dit gemis aan rust in het oordeel komt ook uit in den stijl, want het boek is geschreven met vloeienden, somtijds al te vloeienden gang, zoodat men er slordigheden in vindt, die doorgaans enkel in de dagbladen worden aangetroffen.

De hoofdstelling is : Richelieu is voor de benedictijnerorde, en eveneens voor de orde van Citeaux, een groote en vooral een belangelooze weldoener geweest ; de tijd heeft hem ontbroken zijn toewijding te toonen aan de kanonikale orde van Premonstreit.

Hij was een weldoener, omdat hij de hervorming der kloostertucht oplegde aan de kloosters die tot Cluny behoorden, alsmede aan de congregatie van Chezal-Benoit, die beiden aan die hervorming groote behoefte hadden.

Gaarne geven we het bestaan van die behoefte toe ; evenwel moet men om een zieke te genezen het geschikte geneesmiddel kiezen, het aanwenden in aansluiting aan den toestand en op het juiste oogenblik. Voor de orde van Cluny was de tusschenkomst van den machtigen minister verderfelijk, want zij moest als nasleep hebben het verlies der Cluny-kloosters in den Elzas en in Breisgau ; voor Citeaux en Premonstreit zouden de gevolgen heel wat omvangrijker geweest zijn, indien de kardinaal bij hen geslaagd was. En hoe groot waren de moeilijkheden niet, die na den dood van Richelieu voortkwamen uit de breuk der vereeniging van Cluny met de congregatie van Sint Maurus, een vereeniging die nooit door Rome was goedgekeurd. De congregatie van Sint Maurus moest noodzakelijk haar deel krijgen van en medegesleept worden in de moeilijkheden, omdat zij, ondanks haar weerzin, op het plan van Richelieu was ingegaan. Cluny zag daarenboven de voortgang van haar hervorming, die nog pas in den aanvang was, voor altoos verdacht gemaakt. Meer succes werd bereikt te Chezal-Benoit, doch dàar ging het slechts om een groep van vijf abdijen, waar daarenboven vele voorstanders aanwezig waren van een ernstige hervorming. De fusie met de congregatie van Sint Maurus werd er verlangd en was aangevraagd ; zij zou zeer zeker tot stand zijn gekomen zonder gerucht of stoot, indien de gezagdragers de voorstanders er van enkel gesteund hadden tegen sommige tegenstanders, voor wie alle middelen goed waren. Wat zien wij echter uit het verhaal, zooals het door P. Denis zelf gedaan wordt ? Dat Richelieu, in plaats van de goede elementen te beschermen, ze blootstelt aan allerlei soort mishandelingen in plaats van de aanvraag te steunen, die op officieele wijs gedaan was om met de congregatie van Sint Maurus vereenigd te worden, vervolgens zijn drijvers loslaat op de prooi, en eindelijk zich door den koning laat belasten met het herstel van de orde, na te voren eveneens bij koninklijk rescript Kardinaal de la Rochefoucauld uit de lastgeving ontzet te hebben, waartoe hij door den paus was afgevaardigd van nl. de kloosterorden in Frankrijk te hervormen. Maar waarom was Richelieu dan zoo bezorgd voor de hervorming der kloosters ? Het algemeene gevoelen der geschiedschrijvers heeft reeds lang het antwoord gegeven. Wat P. Denis er ook van moge zeggen, de gansche houding van Richelieu in zijn politiek geeft geen recht bij hem te veronderstellen de zorg voor de belangen van den roomschen godsdienst. De wijze, waarop hij achtereenvolgens van massa's kloosters abt wordt, laat duidelijk zien, hoe zijn agenten achter de schermen in het werk waren ten voordeele van den meester. En zoodra zijn benoeming heeft plaats gehad, bestaat zijn eerste zorg in het zich daar toekennen van een fiksche belooning voor zijn hypothetische diensten in den vorm van een dik jaarlijksch pensioen. Het is niet noodig andere gegevens te zoeken : het boek van Denis toont voldoende, dat in het oordeel over de geldzucht van Richelieu niets behoeft te worden herzien.

Niet beter is P. Denis geslaagd in het tweede gedeelte zijner stelling: Richelieu schoon te wasschen van de smet van het gallicanisme. In een bijna lyrische bladzijde wordt de gematigdheid bezongen van Richelieu ten opzichte van den heiligen Stoel, die hem de bullen weigert voor de abdijen van Citeaux en van Premonstreit, den kardinaalshoed voor de rechterhand van Richelieu, den bekenden kapucijn père Joseph, de post van nuntius te Parijs voor Mazarin. „Il se tait, alors qu'il est le ministre tout puissant, qu'il a dans sa main le conseil privé du roi et le Grand-Conseil : il se tait, alors qu'il pourrait faire tout règler, tout décider, tout organiser par le pouvoir laïque . . . Et il s'agit en somme de religieux français, tous sujets du roi, habitants des monastères français sur lesquels le roi a des droits. Et voilà l'homme que tant d'écrivains ecclésiastiques ont traité de gallican !" (p. 337). In dit laatste woord ligt de verklaring van het werk.

Het voorwoord van Hanotaux bevat het program waarnaar het werk geschreven is : een verheerlijking van het gallicaansche beginsel in dienst van de hervorming der kloosters „Dans mon „*Essai sur les Libertés de l'Eglise Gallicane*", j'ai taché de dégager le principe des rapports entre l'Eglise et l'Etat à cette époque : le gallicanisme royal, système très complet, apportait une solution nationale du problème de la hierarchie religieuse et des biens ecclésiastiques en France. Si j'avais plus de compétence, j'essaierais d'indiquer, d'après le livre de P. Denis, les grandes lignes de cette même politique royale à l'égard des ordres monastiques." Hanotaux heeft echter het gebrekkige aangevoeld van een oplossing in die richting, en daarom haalt hij op het einde van zijn voorwoord den brief aan, dien Colbert schreef aan Mazarin, den opvolger van Richelieu als titulair-abt van Cluny. Colbert wijst er op de reden van het échec der pogingen tot hervorming, onder en door Richelieu gedaan : „n'estant point appuyez de l'autorité du Saint Siège". Dit gemis aan degelijken grondslag wegens het buitensluiten van Rome is door P. Denis niet gezien. Vandaar dat ook zijn oplossing geen steek houdt, en dat zijn geheele boek valt buiten het kader der katholieke opvatting.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

SCHOOLBOEKEN.

Justus Tal, Hebreeuwsch Leerboek voor school en zelfonderricht. Eerste deeltje. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. *f* 1.75).

Zooals de schrijver in zijn voorwoord betoogt, is er inderdaad groote behoefte aan een geschikt en prettig schoolboek voor Joodsche scholen, ter bevordering der kennis van de Hebr. Taal. Reeds de oude Joodsche wijzen hebben begrepen, dat een eerste eisch der mogelijkheid voor het begrijpen eener taal (dáár specifiek de taal der Pentateuch) is, dat van hooger af getracht wordt, het meest moeilijke voor den gewonen mensch begrijpelijk te maken. Ik meen dat zij dit bedoelden met hun uitspraak הַתּוֹרָה דִּבְּרָה כִּלְשׁ | בְּנֵי אָדָם „de Thora spreekt naar het taalbegrip der menschen."

Indien dit nu als voorbeeld geldt voor grooten, hoeveel te meer dient dit in het oog gehouden, waar het betreft een leerboek voor kinderen en voor *zelfonderricht* der ouderen. En wanneer, in het algemeen gesproken, een taalboek niet eenvoudig, prettig en onderhoudend genoeg kan zijn samengesteld, zeer zeker is dit dan vereischt, daar, waar eene Oostersche taal als het Hebreeuwsch, moet worden aangeleerd door kinderen en door ouderen die gewoon zijn te denken en zich uit te drukken in Westersche gedachte en spraak. Het is dus zeer natuurlijk dat er steeds (en vooral in Joodsche kringen) is geweest een zoeken naar de mogelijkheid daartoe. En al is het bekende schoolboekje van H. Italie verre van volmaakt, het heeft de bijzonder goede eigenschap, dat het bij het kinderachtige af, duidelijk en eenvoudig tracht te zijn. Jammer echter, dat de oefeningen zoo eentonig zijn en daardoor intens vervelend. Dat is een zeer groote fout, omdat volgens mij goede en onderhoudende oefeningen, de kern van een goed schoolboek vormen.

Of het nieuwe leerboek van den heer Tal aan de gestelde eischen voldoet, zal de praktijk leeren. De schrijver heeft zeer loffelijk gestreefd naar eenvoud en brengt zoo weinig mogelijk grammatica op den voorgrond. Hij tracht zijn doel te bereiken, door in opvallend korte paragrafen, woordenkennis en woordenbuigingen aan te leeren, op zeer eenvoudige wijze vereenigd met oefeningen van zinsdeelen tot zinnen. Mijns inziens zijn de oefeningen, hoewel de samenstelling getuigt van heel veel werk en ijver, om ze zoo aangenaam mogelijk te maken, af en toe ook te monotoon. Een kleine anecdote, een aardig raadseltje, naar het voorbeeld der Poolsch-Hebreeuwsche leerboeken, afgewisseld door een gemakkelijk stukje geschiedenis uit den Bijbel — een Hebreeuwsche brief als oefening, ware zeer aanbevelenswaardig. Misschien verrast de schrijver ons in het tweede deeltje met deze manier van bewerking. De Hebr. terminologie kon meer beperkt zijn. Waarom zoo herhaaldelijk gewaagd van de נָחֵי נִסְתָּר en de term נָח נִסְתָּר zoo herhaaldelijk gebruikt? Rustende medeklinker of onuitgesproken medeklinker ware toch gemakkelijker geweest, evenals het begrip der שְׁוָא duidelijker kon zijn weergegeven, door שְׁוָא נָח en שְׁוָא נָע onderscheidenlijk te noemen hoorbare en onhoorbare שְׁוָא. Ik had in dit leerboek liever gesproken van verdubbelings- en van verhardingspunt inplaats van *sterke* — דָּגֵשׁ en *zwakke* דָּגֵשׁ. Dat de schrijver de beperking en vereenvoudiging in dezen geest gevoeld heeft, blijkt uit het feit, dat hij de Hebr. benaming voor den term *lettergreep* niet gebruikt. Om welke reden eerst in § 96 gesproken van de *namen* der *medeklinkers* en dan nog slechts bij groepjes in verschillende § §? Me dunkt, de kunst van het schrijven en onderscheiden van de currentletters reeds (en laat mij zeggen zeer terecht) in § 5, eischt heel wat meer van den leerling. In § 64 mis ik een voorbeeld van een שְׁוָא נַח na een langen klinker. Tevens is de uitspraak van de (קָמֵץ חָטוּף) zeer stiefmoederlijk behandeld. In § 80, alwaar de verkorting van lange ָ in שְׁוָא wordt besproken, had ik gaarne gezien dat de schrijver het voorbeeld had gevolgd in het leerboekje van Prof. Dreher, vertaald door H. Italie (uitg. v. d. Post, Utrecht), en gewezen had op den voortoon — קָמֵץ. Ook in § 89 kon de verandering der klanken door de סְמִיכוּת-vormen duidelijker besproken zijn (ik denk hier aan onderscheiding in open begin- of middenlettergrepen en gesloten eind-lettergreep). In § 90 is de toelichting omtrent het weglaten van de ה׳ הַיְדִיעָה voor den סְמִיכוּת-vorm, omdat deze vóór het volgende woord staat, in zooverre juist, dat vergeten is te wijzen op de סְבֵי בית voor een eigennaam. In dezelfde § noot 2 is eenige toelichting gewenscht. § 172 spreekt van het lidwoord vóór keelletters. Vergeten is, dat ook het lidwoord meermalen voor הָ den ֶ klank heeft. Het is volgens mij wel radikaal, dat de schrijver zoo vroeg begint met de verba ל"ה. Misschien leert de praktijk, dat dit inderdaad verstandig zal zijn. Een feit is dat deze stammen den onderwijzer steeds een bron van groote moeilijkheid zijn bij het leeren van Hebr. op de lagere godsdienstschool. Zeer aanbevelenswaardig zou het zijn een lijst van vervoegingen der werkwoorden en verbuigingen der naamwoorden achter in het boekje te zetten, zooals in het Duitsche leerboek van Kautsch-Gesenius en zelfs in het „kleine Italie" te vinden is (van de werkwoorden n.l.). Zeer onjuist is het dat de schrijver de uitdrukking טֶרֶם in § 217 zonder eenige verontschuldiging vóór een perfectum gebruikt. Het is hem toch bekend dat dit woord in den Bijbel bijna altijd vóór een imperf. gebezigd wordt.

Evenzeer onjuist is de opvatting van den schrijver in § 292, dat van het praefix ב met het suffix van de 3e persoon vr. M. de vorm בָּן inplaats van בָּהֶן mogelijk zoude zijn. Dit zou direkt aanleiding geven tot verwarring met het perf. in het werkwoord בִּין in den קַל-vorm naar het voorbeeld van de uitdrukking בַּנְתָּה לְרֵעִי מֵרָחוֹק (ps. 139 vs. 2) en ongevocaliseerd met het woordje בֵּן. Consequent doorgevoerd zou men dan volgens hem ook van לָן inplaats van לָהֶן als verbogen dativus kunnen spreken. Toch kom ik tot de conclusie dat het leerboek voorziet in eene behoefte en dat het veel succes kan hebben. Als *leiddraad* voor den onderwijzer is het zeer aanbevelenswaardig. Mijne veeljarige praktijk echter heeft mij geleerd, dat de verwachting van den schrijver, alsof kinderen tot den

leeftijd van 9 jaren het eerste deeltje zouden kunnen doorwerken, onmogelijk zal kunnen worden verwezenlijkt, ook omdat de zoozeer gewraakte vertaalmethode nog steeds onmisbaar zal blijken. Zelfs met den besten wil van den onderwijzer en den goeden aanleg van den leerling, zouden gebrek aan een voldoende aantal schooluren en de tijd vereischt voor alle andere vakken van het Joodsch schoolonderwijs, onoverkomelijke beletsels zijn. Ik spreek nog niet eens van de gebrekkige leiding en de weinige belangstelling thuis, waardoor het vlotte lezen in het Hebr.' (een eerste eisch toch) zoovele jaren te wenschen overlaat. Tot zelfonderricht van ouderen is het heel geschikt en het zal ook in zionistische kringen als een aanwinst worden beschouwd. Toch is 't een conditio sine qua non, dat de leerling is heel ernstig en vlijtig en niet te beschroomd om meerbevoegden af en toe inlichtingen te vragen, gedachtig aan het woord van den wijzen Hillel לֹא הַבַּיְשָׁן לָמֵד „hij die al te schuchter is, leert niet."

Leiden. H. I. Cohen.

Taalbloei bijeengebracht door **M. P. C. Poelhekke.** 1e deel, 3e druk. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 2.40, geb. ƒ 3.25).

Taalbloei blijft mij in beide zijn delen, na bijna tienjarig gebruik, „a joy". Ook de derde druk van deel I zal dit wezen, doch niet in alle opzichten. Waar in de 2e druk van deel II zoveel nieuwe gedachten tot uiting kwamen, had ik hetzelfde verwacht van deze herdruk van I, maar waar zijn ze? Angstvallig wordt nog alles van voor '80 geweerd, zelfs de arme Staring mag zijn plaats uit 't oude tweede deel niet hervinden in het nieuwe eerste. En toch kan onze tijd zo goed wat historie gebruiken... Kleine uitgaafjes op 't programma zetten? Ja, als niet Taalbloei zelf in prijs meer dan verdubbeld was! Ook verder vind ik alleen de oude schoonheid in dit deel. Zij is mij lief, maar ik had nieuwe verwacht.

Leiden. S. Hofker.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Teubner te Leipzig is verschenen een derde, door C. Schnobel herziene, druk van *Die altklassische Kultur*, auf Grund von M. Wohlrab „die altklassischen Realien im Gymnasium", im Abriss dargestellt. Het boekje (112 blz.) is bestemd voor de scholen waar geen Grieks wordt onderwezen; het geeft een overzicht der verschillende uitingen van het leven in de Oudheid (vooral te Rome), bevat acht afbeeldingen en een kaart, en kost, gebonden, M. 2.40 (plus opcenten wegens duurte).

De fa. Wolters te Groningen-den Haag zond ons den achtsten, gewijzigden druk van Shakespeare's *The Merchant of Venice*, uitgeg. door K. ten Bruggencate in de serie „Of Olden Times and New" (pr. gecart. ƒ 1.15); en den zesden druk van Orczy's *The Scarlet Pimpernel*, uitgeg. door J. C. G. Grasé en A. E. H. Swaen in de serie „Revised Editions" (pr. ƒ 1.90).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Nov.-Déc.: S. Reinach, Une parure découverte à Jéruzalem. — J.-B. Chabot, Edesse pendant la première Croisade. — H. de Villefosse, Inscription romaine de Rivières (Charente). — E. Babelon, Fert.

Journal des Savants, 1919, Mars-Avril: Ch.-V. Langlois, Travaux de Ch. H. Haskins sur la littérat. scientif. en latin du XIIe s. — H. Cordier, L'art bouddhique. — H. Prentout, Les Etats provinciaux de Normandie. — Variétés.

Mai-Juin: M. Dieulafoy, L'architecture romane en Catalogne, I. — P. Boissonnade, Les finances de Charles IV le Bel. — M. Croiset, Les papyrus d'Oxyrhynchus. — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 3: P. Leendertz Jr., Middeleeuwsche afschrijvers en vertalers. — H. C. M. Ghijsen, Eenige werken van Wolff en Deken beschouwd in hun beteekenis voor de kennis van Betje Wolff's persoonlijkheid. — J. Verdam, Uit Goudsche rechtsbronnen. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 4: K. W. de Groot, Het purisme van Simon Stevin. — J. Kooistra, Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis. — M. Schönfeld, De kleuterroman in de praktijk. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — C. d. V., Iets over Nederlandse aanspreekvormen. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 3—4: F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste toneelwerk? — Th. Horsten, Vondel en Johan Maurits v. Nassau. — P. Rongen, De Nieuwe Generatie in Frankrijk. — Th. E. Absil, Der Gral im Parzival Wolframs von Eschenbach. — H. Linnebank, Betekeniswijziging. — Chr. Kops, Van 'n Spaans gedicht. — Th. H., Een druk en een herdruk. — H. Linnebank, Onderweg. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg. — Tijdschr.

Neophilologus, IV, 4: W. Mulder, Les Taffurs. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, III. — H. Sparnaay, Laudine bei Crestien u. bei Hartmann. — M. W. Rudwin, Des Teufels Schöpferrolle bei Goethe u. Hebbel. — W. A. van Dongen Sr., *He put on his hat* a. *He put his hat on.* — C. van Heerikhuizen, How does the under-plot in *Love's Labour's Lost* reinforce the central motive of the main action? — D. C. Hesseling, Observations sur quelques emplois notables de l'accusatif en grec moderne. — J. J. A. A. Frantzen, Ueber den Einflusz der Mittellat. Litteratur auf die Französische und Deutsche Poesie des Mittelalters. — Varia.

Studiën, XCII, Aug.: W. Mulder, De Hunebedden. — P. H. J. Hoenen, Helium als gasvulling voor Luchtballons. — J. van Rijckevorsel, Paul Claudel. — H. Padberg, Een sterke vrouw. — J. van den Tilaart, De Naastenliefde en de Sociale Actie. — F. de Bruyn, Father Walter Sidgreaves, S. J. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Sept.: C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën. — J. H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland. — J. v. Rijckevorsel, Paul Claudel, II. — F. de Bruyn, Luther en de Scheikunde. — P. H. J. Hoenen, Lord Rayleigh. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bijdragen econ. gesch.: Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. XV, 1 (Wätjen).

Bijlsma, Rotterdam's Welvaren: Zschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch. XV, 1 (Wätjen).

Catalogus Fransche Taal- en Letterk. Kon. Bibl.: Neophil. IV, 4 (Gallas).

Catalogus Goethe-verz. Kon. Bibl.: Neophil. IV, 4 (Meyboom).

Van Hamel, Opvattingen over Litteratuur: D.Lit.Ztg. 1919, nº. 33-34 (Opstelten).

Horsten, Vondels Leven en Streven: Studiën XCII, Sept. (Padberg); N. Taalg. XIII, 4 (de Vooys).

De Jong, Baldaeus, Afgoderye: Gött. Gel. Anz. 1919, 1-2 (Zachariae).

Staverman, Potgieters Lief en Leed in het Gooi: N. Taalg. XIII, 4 (M.).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᴶ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. — No. 2. — November 1919.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

The Year's Work in classical Studies 1917 edited by Stephen Gaselee. M. A. London, Murray. 1918. (Pr. Half a Crown).

Het jaarboek, waarvan dit het twaalfde vervolgnummer is, behoort ieder klassiek filoloog te bezitten; hij krijgt een overzicht over de vermeerdering onzer kennis gedurende het jaar dat het aangeeft, in de verschillende onderdeelen van onze wetenschap. Niet minder dan een en zeventig tijdschriften zijn bewerkt en behalve een Inleiding en een Index, bevat het boek elf hoofdstukken door een geleerde uit Oxford of Cambridge bewerkt; alleen het eerste hoofdstuk, van de hand van Albert van Buren, is in Rome geschreven. Hier volgen de titels van de hoofdstukken:

1. Archaeologie en opgravingen in Italië; 2. Muntkennis (Macdonald); 3. Papyri (Grenfelt); 4. Grammatica en Metriek (Sonnenschein); 5. Vergelijkende Taalkunde (Giles); 6. Romeinse Geschiedenis (Haverfield); 7. Griekse Godsdienst en Mythologie (Harrison); 8. Romeinse Godsdienst en Mythologie (Fowler); 9. Griekse Palaeografie (Allen); 10. Latijnse Palaeografie en Tekstkritiek (Clark); 11. Latijnse Letterkunde (Appleton).

De oorlog heeft op de werkkracht der Engelse geleerden blijkbaar een zeer remmende invloed gehad; in vroeger jaren was het aantal hoofdstukken negentien en nog meer; de verzamelaar spreekt de hoop uit dat het Jaarboek spoedig weer in volle omvang zal kunnen verschijnen, en wij hopen het met hem, want nergens vindt men in zulk kort bestek en zo zakelik alles bijeen. Natuurlik, er ontbreekt nog wel wat; de Mnemosyne schijnt de medewerkers niet bekend; de Neophilologus daarentegen wel, prof. Schrijnen wordt enige malen genoemd, ook Dr. Vroom, zijn leerling; andere vaderlandse geleerden heb ik niet gevonden. Merkwaardig is het onbevangen oordeel over werk van Duitsers, en een heugelik verschijnsel dat bij de Engelsen trouwens niet nieuw is, de waardering voor buitenlanders en hun werk; merkwaardig ook de bespreking aan de boeken over soldatenargot gewijd, wel een bewijs, hoe ook de levende taal de belangstelling heeft van de geleerden.

Al is de oogst vrij schraal, te verwachten is het, dat deze verbetert en dan is het overzicht in deze bundel een welkome, haast onmisbare gids.

Utrecht. E. Slijper.

U. v. Wilamowitz Moellendorff, Platon. Erster Band. Leben und Werke. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. M. 28).

Wanneer men in eene aankondiging die, zooals het behoort, de „vier kolommen" niet te zeer overschrijdt, een boek van bijna achthonderd pagina's wil karakteriseeren, dient men zich in allerlei opzichten bekorting op te leggen, o. a. in de uiting van zijne bewondering. Laat ik dus beginnen met te zeggen dat dit jongste werk van den geleerde die geen afmatting noch ontmoediging kent, ontzag en bewondering wekt in de hoogste mate. Uit de duisternis van ons dagelijksch leven wil de schrijver, in één werk samenvattend wat jarenlange omgang met Plato hem heeft geleerd, zijn tijdgenooten den weg toonen naar de eudaimonia van ziels- en verstandsvrede, een' weg die door streng weten leidt tot geloovig aanschouwen. Dit is vaker beproefd, en voor de kennis van Plato's philosofie niet zelden op vruchtbaarder wijze. Maar niet dikwijls is in zoo hooge mate als in dit boek de schrijver met zijn onderwerp samengegroeid. Deze wesensehappelijke biografie is tevens een geestelijke autobiografie geworden, boeiend, maar, laat ik er dadelijk aan mogen toevoegen, subjectief. Voor niet geheel deskundige lezers ligt hierin een

gevaar. De beslistheid met welke W. hypothesen als volkomen zekere feiten pleegt voor te stellen kon hen licht misleiden. Ook zullen hier de apophthegmen op ironischen toon naar des schrijvers aard gesteld menigen onbevoegde weer tot „Afterwitz" verleiden. Ook in dit boek vindt menig ernstig betoog door den degenstoot van Wilamowitz' vlijmende apodictie een onverdienden dood — misschien een schijndood.

Zulke dingen verwacht ieder die Wilamowitz kent, en hij weet dat ze niet meer zullen veranderen. Voor een deel hangen die eigenschappen samen met de gaven die hem groot maken, met zijne ongeëvenaarde kennis en zijn sterk poëtische impressionabiliteit. En aan tal van bladzijden in dit boek geven deze laatstgenoemde faculteiten eene zeldzame waarde. Welk eene schilderij is hier de beschijving van Plato's jeugd! De biografie van één man wordt tot eene *scuola d'Atene*, niet gepenseeld met de harmonische gladheid van een albewonderend philhellenisme, maar geschilderd met eene verdeeling van licht en schaduw, zooals alleen volledige kennis van den tijd die kan geven. Alle personen leven hier — maar zij leven het leven dat Wilamowitz hun schenkt: sterke sympathie en sterke haat verdeelen hier de kleuren.

Voor iedere behandeling van Plato's dialogen die zijn levenswerk als levend werk wil doen waardeeren blijft het vraagstuk der chronologie de onmisbare grondslag. De moeilijkheid van dat vraagstuk baart aan Wilamowitz thans geen onrust meer. Plato's arbeid staat hem voor oogen als een vast geordende groep: hij ziet iederen dialoog steeds voor zich op een en de zelfde plaats, en op geene bladzijde ontgaat hem de herinnering aan die volgorde. Onder de overtuigingen — reeds lang verworven — die hem daarbij leiden, is een van de belangrijkste de meening dat de zoogenaamde Socratische dialogen voor een belangrijk deel nog vóór den dood van Socrates zijn gepubliceerd. Noch de verwijzing van Ivo Bruns naar *Apol.* 39D, noch de voortreflijke bewijsvoering van Max Pohlenz (*Aus der Werdezeit*) hebben op den schrijver eenigen invloed gehad.

Dit punt staat namelijk voor hem zóó vast dat hij daarop zijn geheele schets van Plato's werkzaamheid in diens „Jugendübermut" opbouwt. De Io, de Hippias, de Protagoras worden, onder meesterlijke ontleding van enscèneering en dialoog, uit dat oogpunt bezien. Eén hoofddoel vereenigt al deze dialogen: Socrates, den levenden meester, te plaatsen tegenover het onverdiende succes der Sophisten. Afdoende bewijsvoering ontbreekt hier. Naast Apologie en Crato wordt straks in levendige expositie de Laches besproken, van wiens prioriteit ten opzichte van den Protagoras Wilamowitz zich evenmin als von Arnim in zijn „Jugenddialoge' door Pohlenz heeft laten overtuigen, en daarnevens staan Lysis en Charmides. Immers de verwantschap dezer beide dialogen kan, naar W.'s meening, geen verstandigen lezer ontgaan. „Es ist Mode geworden" zoo luidt zijne evenmin genereuze als afdoende uitspraak, „den Lysis zum Symposion zu stellen, nicht ohne die gröbsten Missgriffe." — Hoeveel beter ware het geweest in plaats van dit korte vonnis een duidelijke weerlegging te geven van de door Raeder e. a. gevolgde methode van onderzoek naar Plato's genetische ontwikkeling. Is het dienstig voor een degelijke kennis van Plato eenen medewerker op dat gebied af te wijzen op een toon zooals Wilamowitz het Gomperz doet (p. 95) „Zu Gomperz' Griechischen Denkern gibt es für mich keine Brücke der Verständigung?"

Breeder wordt de schildering en — in overeenstemming met den ontwikkelingsgang van Plato's philosofie — dieper ook het betoog, wanneer wij komen tot diens „Absage an die Welt". Hier culmineert des schrijvers kunst van expositie in de schildering van Socrates' persoon in den Gorgias. Voor niet geheel deskundigen ware hier een kleine waarschuwing niet overbodig geweest. Eene door v. Arnim het eerst ontwikkelde hypothese met eigen argumenten aanvullend en wijzigend roept namelijk W. een door Plato onvoltooid gelaten dialoog „Thrasymachos" in het leven, die in het eerste boek van den Staat zou zijn omgewerkt doch ook in die omwerking door zijn ouderen stijl — en de afwezigheid van den rhetor in de voortzetting van den staatsdialoog — op Plato's „Jugendjahre" zou terugwijzen. De hypothese is verleidelijk en zij beheerscht ook W's beschouwing van den Staat. Overtuigend schijnt zij mij niet — ook niet na de lectuur van W's betoog over den „Aufbau des Staates" in deel II. Dat overigens de Gorgias, Plato's jeugd afsluitend, aan de periode zijner reizen voorafgaat is voor W. geen oogenblik twijfelachtig.

Die reis zelve beschouwt de schrijver niet als eene min of meer toevallige voortzetting van Plato's uitwijking na den dood van Socrates, maar als het gevolg van eene sterk gevoelde en eerst in 390 (dus op zevenendertigjarigen leeftijd) vervulde behoefte om zich door internationale studie voor te bereiden tot het vervullen van een actieve rol in het staatsleven. In levendigheid van voorstelling bereikt hier naar mijn oordeel de schrijver niet de hoogte van zijn door veelzijdiger kennis van de exacte vakken gesteunden Weener ambtgenoot. Dat hij de Aegyptische reis niet, als velen, die hij in eene noot kortweg als „Modernen" afwijst — beschouwt als een fabel, zal weinigen verrassen; belangrijker is in dit hoofdstuk, en vooral in de bladzijde aan Plato's terugkeer gewijd, de scherpe en duidelijke formuleering van de tegenstellingen tusschen Plato zelven en de andere Socratici, de vlugge teekening van Antisthenes, van Isocrates, van Xenophon. Consequent en onafhankelijk in zijn oordeel boeit hij hier en sleept hij den lezer mee. Toch zoeken wij — als wij ons een oogenblik aan zijne suggestie onttrekken — ook in dit gedeelte vaak te vergeefs naar de kalmte van een rustig betoog. Zijne verklaring van den Menexenus als een poging van Plato om zich te habiliteeren als leeraar in de rhetoriek schijnt tot hare schade Pohlenz' diepgaand onderzoek te ignoreeren.

Meesterlijk is de schilderij van de periode die hierop volgt: de „Verklärung des Sokrates", het tijdperk eerst van Menon, Euthydemus, Kratylus, straks van Phaedon en Symposion. Men krijgt den indruk dat de schrijver zich hier richt tot een grooter publiek — is niet voor allen Phaedo en Symposion bereikbaar? Stellig zouden niet vele philogen in staat zijn een ontwikkelingsgeschiedenis der helleensche geloofsvoorstellingen aangaande het wezen der ziel te schrijven als W. hier geeft tot fundament eener voortreflijke Phaedon-exegese; stellig evenaren hem weinigen in de verklaring der ideeënleer. Hij geeft geen philosofische analyse — eigenlijk is zijn boek ook geen philosofisch werk — maar een hoogdichterlijke en bezielde herschepping van het idealisme.

De bezieling die van de oorspronkelijkheid zijner opvatting uitgaat kan niet anders dan een ernstig lezer èn tot nadenken èn tot navorschen prikkelen. Dan zal hij niet, terwille van Wilamowitz' boek, Natorp, Gomperz of den ouden Zeller terzijde leggen.

Want een goed Platolezer kan bij Wilamowitz alleen niet leven. Maar hem voorbijgaan, die den ganschen Plato in zijnen geest heeft opgenomen kan hij ook niet, juist omdat dit boek, van aandacht voor Plato's wijsgeerig denken vervuld, niet in de voornaamste plaats een wijsgeerig boek is. Op Plato's persoon, op zijn leven en op de realiteit houdt het voortdurend de aandacht gevestigd: contact zoekend tusschen de idealistische philosofie en de werkelijkheid nadert de schrijver den wijsgeer telkens van eene andere zijde dan wij gewoon zijn. Geniaal is de wijze op welke hij Socrates in het Symposion plaatst tusschen Aristophanes en Alcibiades. En den laatste teekent hij in zijne verhouding tot den Meester zooals alleen een Helleensch denkend man een Helleen kan teekenen.

Het zelfde streven geeft aan de studie over den Staat hare bijzondere waarde. Wilamowitz heeft zich tot taak gesteld dit werk in de allervoornaamste plaats te doen kennen als eene onderrichting in de leer van den staat, een boek van ethische politiek, geboren uit de staatkundige overtuiging van den wijsgeer, maar ook uit diens praktische ervaring. De beroemde uitspraak dat alleen de vereeniging van macht en weten in de Regeerders redding brengen kan, heeft eene reëele, ja een persoonlijke strekking; ook is de parallel tusschen ziel en staat om de wille van den laatsten, niet van de eerste getrokken.

Deze opvatting, die dus samengaat met de overtuiging dat Plato, in de jaren toen hij zijn lang voorbereide Republiek schreef, bepaaldelijk gewenscht heeft op grond van zijne philosofische ontwikkeling deel te nemen aan de staatkundige leiding van zijne stad, schenkt aan den lezer een geleerd, boeiend en zeer persoonlijk geschreven essay, rijk aan fijne opmerkingen — zoo o. a. de parallel tusschen Plato's „Staat van schoonheid" en de katholieke kerk — maar vooral lezenswaard om hetgeen W. de voornaamste taak van den biograaf noemt: de poging om den reëelen achtergrond van Plato's staatstheorie te teekenen: het democratisch Athene, de oligarchie van Corinthe, de personen, wier beeltenis zich weerspiegelt in den tyran, en eindelijk de persoonlijke en teleurgestelde verwachtingen van den wijsgeer, die ten slotte inzag dat zijne Akademie alleen zijn Staat kon zijn, en dat hij zich zou moeten te vreden stellen met „nur noch Lehrer" te zijn.

Ik mag niet voortgaan met aldus in mijne aankondiging den schrijver op zijn weg te volgen als een vluchtig reporter of haastig kantteekenaar. Door hetgeen ik zeide is duidelijk genoeg aangewezen (en de hoofdstukken over Plato's ouderdom bevestigen dien indruk) dat ondanks vele uitweidingen het boek van Wilamowitz in hooge mate is een werk „uit één stuk".

Uit één stuk: niet door architectonische gelijkmatigheid der compositie of door vast aaneengesloten ontwikkeling der platonische philosofie in haar geheel. Een werk als de Parmenides, die „knochedünner Dialog" wordt in een paar bladzijden afgehandeld — nauwelijks toegelicht; doch aan den Phaedrus en aan den Theaetetus wordt een breed hoofdstuk gewijd. Maar juist dit feit is volkomen in overeenstemming met het bouwplan van den schrijver en met zijne eigen persoonlijke waardeering van Plato als historische figuur. In beide hoofdstukken geeft Wilamowitz zelf zich geheel. Het hoofdstuk over Phaedrus noemt hij in romantischen toon „ein glücklichen sommertag" en inderdaad is dit geheele hoofdstuk doortrokken van bezielende, dichterlijke waardeering der hoogste platonische poëzie. En op geheel andere wijze treffend is de pericope over den Theaetetus, die ons den wijsgeer als leeraar in de dialectische methode, Theaetetus als idealen leerling der Akaeemie doet zien,

En dan volgt het laatste boek: Plato's ouderdom. Ik kan mij voorstellen dat dit hoofddeel den schrijver verreweg de meeste moeite heeft gekost. Een man als Wilamowitz vindt niet gemakkelijk den toon der resignatie, al zocht hij dien eerlijk, en ook als reddingsmiddel, te treffen. Resignatie is voor hem de grondgedachte van de Leges, transactie de leidende gedachte van den Philebus, en in de exegese dezer beide werken verloochent zich bij den schrijver zelven een zeker gevoel van teleurstelling niet. Intusschen, aan de belangrijkheid van dit laatste hoofddeel doet dit geen afbreuk. Plato's tweede en derde reis naar Sicilië, boeiend vooral om de diepgaande beschouwing van Dio's persoon en de schets van Plato's hernieuwde politieke teleurstelling wordt in aansluiting aan Ed. Meyer levendig en overtuigend beschreven, de studie over den Timaeus is een rijkelijke schadevergoeding voor de wel uitvoerige maar dorre exegese van Sophistes en Politicus, Plato's heengaan brengt den schrijver tot een meesterlijke korte samenvatting der rijke slotsom van dit wijsgeersleven, en eindelijk: zoo weinig heeft de geweldige arbeid den onvermoeiden werker uitgeput, dat hij aan het eind den voortgang der platonische wijsbegeerte door de eeuwen heen met kloeke, duidelijke lijnen teekent, de Akademie, de philosofie te Rome, ook Cicero aan wien — na zooveel verguizing — hier thans een woord van bezadigde waardeering ten deel valt.

En daarop keert eindelijk de schrijver na langen rondgang terug tot zijn punt van aanvang en stelt de vraag: verdient inderdaad Plato in dien zin eene levensbeschrijving, dat wij gelooven en wenschen dat hij voor ons nog leeft? Kennis en overtuiging geven aan Wilamowitz de kracht en het recht om op die vraag met een vast en welsprekend „ja" te antwoorden. En van dit antwoord is zijn boek de schoonste bevestiging die zijn machtige kennis kon schenken.

Amsterdam. K. Kuiper.

M. T. Feghali, Etude sur les emprunts syriaques dans les parlers arabes du Liban. Paris, Champion. 1918.

Na een heerschappij van eeuwen is het Arameesch als omgangstaal en als voertuig van hoogere beschaving verdrongen door het Arabisch dat zelf reeds talrijke arameesche elementen in zich had opgenomen. Op de gebieden waarmee de bevolking van Arabië niet of ternauwernood bekend was en waarvoor zij dus geen eigen nomenclatuur bezat, werden arameesche termen gebruikt. Zoo is de arabische woordenschat vermeerderd met een groot aantal arameesche leenwoorden, voornamelijk op het gebied van godsdienst, landbouw, industrie en techniek.

Het Utrechtsch Genootschap voor kunsten en weten-

schappen heeft destijds een prijsvraag uitgeschreven naar een lexicon van de arameesche leenwoorden in het Arabisch en Siegmund Fränkel heeft daarin aanleiding gevonden zijn verzamelingen op dit gebied te redigeeren tot zijn boek Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen. Het werk van Fränkel rekent alleen met de arabische literatuur. Na hem is de studie van het gesproken Arabisch tot bloei gekomen. Hier was een rijke nalezing te verwachten. M. T. Feghali heeft zich opgemaakt om op grond van persoonlijke ervaring, de syrische elementen in het arabische dialect van Kfar Abida in den Libanon te beschrijven. Aan deze studie heeft hij een overzicht van de geschiedenis van den Libanon in historisch-geographisch en taalkundig opzicht doen voorafgaan. Een gedetailleerde beschrijving van het gebruikte systeem zou in het *Museum* niet op haar plaats zijn. Was dit wel het geval dan zou ieder zaakkundig lezer een indruk krijgen van de wel doordachte en uitstekend doorgevoerde methode door den schrijver gevolgd. Hier kan dus slechts een aanduiding in groote trekken gegeven worden.

Zal een woord als syrisch overblijfsel of als syrisch leenwoord gelden, dan moet een criterium aanwezig zijn, dat willekeur in de beoordeeling uitsluit. In vele gevallen is zulk een criterium in den phonetischen toestand der woorden gelegen; sommige semietische klanken zijn in het Syrisch anders genuanceerd dan in het Arabisch; klankwetten werken hier met groote regelmaat. In andere gevallen blijkt de syrische herkomst der woorden uit de beteekenis, die niet met de arabische maar wel met de klassiek-syrische overeenkomt. In een andere reeks van gevallen heeft de arabische uitspraak de syrische verdrongen en hebben de woorden dus een arabisch voorkomen gekregen; maar de syrische herkomst blijkt weer uit de beteekenis. — Behalve deze phonetische, heeft de auteur ook morphologische en syntactische criteria gebruikt.

En verder heeft Feghali opgemerkt, dat een aantal woorden in dit libaneesche dialect noch met het Syrisch noch met het Arabisch overeenkomt, doch met het Hebreeuwsch (blz. 34 vg.). De Libanon is eens een grensgebied tusschen het Kanaäneesch en het Arameesch geweest. Uit deze periode, die eenige eeuwen vóór Christus reeds geëindigd was, zijn de bedoelde woorden een overblijfsel. Een verwant verschijnsel is ons uit nog vroeger tijd bekend. De inscripties gevonden in het noordelijker gelegen Zendjirli zijn ten deele in het Arameesch, ten deele in het Assyrisch en ten deele in een dialect geschreven dat men gaarne Kanaäneesch noemt omdat het wat zijn phonetiek betreft met de kanaäneesche groep overeenkomst.

Ten slotte enkele opmerkingen die als bewijs van belangstelling in dit deugdelijke boekje mogen gelden. Feghali brengt *kézem* „boos zijn, wrok koesteren tegen iemand" in verband met het syrische *gezam* dat gewoonlijk bedreigen beteekent. De syrische *g* zou dus in een *k* overgegaan zijn. Het ligt, dunkt mij, veel dichter bij *ḳézem* te identifieeren met het arabische *kaẓima* „zijn toorn onderdrukken", dat phonetisch van dezelfde formatie is en licht zich tot een beteekenis wrokken ontwikkelen kan (blz. 38). Of het syrische šeqal „dragen, wegnemen" iets te doen heeft met teqal „wegen", schijnt mij twijfelachtig (blz. 34). — Zahal „il rampa, se traîna" komt als werkwoord in het syrisch niet voor en is dus eerder als een overblijfsel uit het Kanaäneesch te beschouwen.

Leiden. A. J. Wensinck.

J. van Nijlen, Charles Péguy. („Fransche Kunst", onder redactie van P. Valkhoff, no. 11). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Mij. 1919. (Pr. ƒ 1.60).

De heer van Nijlen gaf ons een uitvoerige en knappe studie van Charles Péguy, waarvan hij getuigt: „Nooit was in iemand de harmonie tusschen den mensch en den kunstenaar zoo volkomen". Het is dus logisch, dat de schrijver ons veel vertelt van Péguy's leven en vooral van zijn innerlijke evoluties, die belangrijk zijn, omdat de stem van zijn tijd zoo luid spreekt in het werk van dezen schrijver-dichter.

Charles Péguy heeft grooten invloed gehad op zijn tijdgenooten door de kracht van zijn karakter. Het oprichten van de „Cahiers de la Quinzaine" is een litteraire gebeurtenis geweest. Jan van Nijlen vertelt ons hoe „Péguy's groote intellectueele eerlijkheid, zijn onwankelbaar geloof in de hoogste idealen en zijn sterke persoonlijkheid in verzet kwamen tegen de politieke gelukzoekerij en de geestelijke mediocriteit die hij in zoovele kringen aantrof". Zijn heele leven is een reactie geweest tegen den heerschenden tijdgeest en langzamerhand voegden zich vele jongeren (we behoeven Romain Rolland, André Suarès en de gebroeders Tharaud slechts te noemen) aan zijn zijde. Reeds het eerste nummer bevatte een verklaring, die Péguy als motto had kunnen nemen voor zijn gansche werk: hij wilde de waarheid, alleen de waarheid dienen. „Dire la vérité, toute la vérité, rien que la vérité, dire bêtement la vérité bête, ennuyeusement la vérité ennuyeuse, tristement la vérité triste". — Deze voor Péguy karakteristieke zin, waarvan de vorm al duidt op zijn liefde voor de herhaling, het telkens om en om wenden van een idee in telkens andere bewoordingen, toont ons zijn absoluut karakter, dat van geen transigeeren weet. Voor de politiek was hij niet geschikt en hij trok zich liever terug uit dien dagelijkschen strijd om op de gedachte en het geweten van zijn tijd invloed uit te oefenen door het geschreven woord. — Hij begon met zich te wenden tot het socialisme; hij beweerde zelf tot het socialisme gekomen te zijn in volkomen eerlijkheid en door een diepe innerlijke omwenteling. De heer van Nijlen toont ons aan hoe dit op een illusie berustte, hoe eenige jaren later zijn politieke en godsdienstige evolutie hemzelf bewijzen zou hoezeer hij zich vergiste. Het socialisme van Péguy was gevoed door de Dreyfuszaak, waarin hij de Waarheid fanatiek wilde dienen; doch zijn mystieke drang dreef hem op den duur een andere richting uit. Hoe Péguy een trouwe zoon werd van de aloude kerk, zonder zijn wil te buigen voor de geestelijkheid, die hij ongenadig hekelen kon, verhalen ons de volgende bladzijden. Dat hij geen socialist bleef, lag ook aan een eigenschap van zijn karakter; hij was collectivist, maar tevens aristocraat in den geest, Suarès zegt van hem: „Il avait un immense orgueil". Die trots komt sterk uit in zijn litterairen arbeid. Want Péguy is, niettegenstaande zijn geboorte (zoon uit het volk) en ondanks zijn hevige waarheidsliefde, niet eenvoudig. Zijn taal is vol bizarre wendingen en vreemde overgangen. Dit zal maken dat Péguy, die voor het volk schreef, nooit populair zal worden.

Na dezen merkwaardigen dichter (dien de heer van Nijlen herhaaldelijk als „genie" aanduidt, hetgeen een bedenkelijke zijde heeft; want Péguy is in vele opzichten te eenzijdig om zulk een naam te verdienen) te hebben beschouwd als criticus en politiek strijder (polemist) geeft hij een overzicht over het meer letterkundige gedeelte van Péguy's arbeid en eindigt met een kleine bloemlezing uit zijn werk, waar ik met spijt de prachtige sonnetten uit de „Tapisserie de Ste Geneviève et de Jeanne d'Arc" mis).

Overigens komt deze studie mij voor als een der beste uit de zoo verdienstelijke serie „Fransche Kunst".

Den Haag. Fenna de Meyier.

B. Hylkema, Fransch idioom, ten dienste van candidaten voor de acte-examens en allen, die belangstellen in de Fransche taal, Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. gecart. ƒ 1.25).

Ruim een halve eeuw geleden kreeg ik als schooljongen lessen te leeren uit een boekje van ongeveer gelijken aard als het bovengenoemde (het heette, meen ik, Fransche zinswendingen door Bischoff). Die methode van talenleeren werd verlaten en door andere vervangen. De cirkelgang is thans voltooid, daar men blijkbaar de verworpen methode weder in gebruik neemt. Want ook „Fransch idioom" bevat (op 78 bladz. 803 genummerde) Fransche zinnen met vertaling ernaast. Mijn lesboek had iets vóór op dit werkje: de zinnen waren gegroepeerd om een hoofdidee. Hier zijn ze in bonte afwisseling gegeven, en die betreffende eenzelfde zaak zijn wel wat al te zeer verspreid. (Ik speurde o. a., in de daartoe doorzochte nummers 1—250, bijv. het begrip „geld" vertegenwoordigd in de zinnen 17, 20, 56, 85, 112, 137, 149, — 't begrip „auto" in 89, 109, 124, 141, en na 250 nog vele malen). Om het naslaan te vergemakkelijken zij den schrijver aanbevolen bij eventueelen herdruk een groepeering als de besprokene in te voeren.

De zinnen zijn meest ontleend aan de moderne vrije spreektaal, met hier en daar een litterarisch getinte uitdrukking. De vertaling is over het geheel juist, altijd pittig, en gehouden in den toon van de Fransche uitdrukkingswijze, wat natuurlijk vaak tot afwijkenden zinsbouw noopte, doch ten goede kwam aan het ongedwongene der Nederlandsche zinswendingen. Enkele opmerkingen. Den schrijver wordt in overweging gegeven in No. 66 „Dank je" te vervangen door „Ingerukt" wat beter past bij des majoors „donderende stem". — In 71 „Voilà, monsieur!" te vertalen door „Wat blieft mijnheer?" — In 92 klinkt „Moeder wiesch" wat boekachtig; „waschte" is meer gebruikelijk en hier stellig meer op zijn plaats. — In 466 is een woord uitgevallen: suivre à *la* trace. — In 502 doet de vertaling zien, dat er sprake is van een „cliente". 's Schrijvers aandacht wordt gevestigd op de verkeerde spelling coeur (op bl. 177 zelfs co eur), die volgehouden is, tot op de laatste bladzijde de juiste verschijnt. Onze leerlingen zijn maar al te zeer geneigd om de verkeerde spelling te gebruiken. — Nog zij herinnerd dat qu' (bl. 18) niet aan 't eind van een regel mag staan.

Deze weinige opmerkingen verminderen in geenen deele de waarde van het werkje, dat uitstekende diensten kan bewijzen aan hen voor wie de schrijver het bestemt.

Amsterdam. C. M. Robert.

S. Agrell, Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte. [Ur „Festskrift utgiven av Lunds Universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubileum 1918".] Lund, Gleerup-Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 32.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

In de eerste van zijn twee verhandelingen poogt Agrell aan te tonen, dat de Indogermaanse palatale konsonanten onder sommige kondities als slav. *k*, *g* optreden; het grootste deel van 't betoog wil deze klankwet aannemelik voor ons maken: „Vor nachfolgendem *ā̆* (<idg. *ā*, *ă* und *ə*) haben im Urslavischen die vorderen *k*-Laute (*k̂*, *ĝ*, *ĝh*) ihre palatale Aussprache verloren und sind sämtlich zu hinteren *k*-Lauten geworden." En inderdaad voert de schrijver zeer veel materiaal aan, dat zijn these plausibel maken kan. Eerst toont hij aan, dat de door sommige onderzoekers aangenomen gevallen van *s*, *z* uit palataal vóór oude *ā̆* op zeer zwakke bodem staan (*sova*, *sǫkŭ*, **s[v]orka*, *sraka*, **solma*, r. *soróga*, *sènĭ*); daarna behandelt hij 20 gevallen, waar „anlautende" *k*, *g* vóór oude *ā̆* van palatale oorsprong zijn kunnen; niet alle etymologieën zijn even overtuigend, maar er zijn toch in ieder geval heel wat aanlokkende kombinaties bij, zo N° 1: *kosa* 'zeis': oi. *çásati*, *çāsti*, lat. *castrāre*, — N° 2: *kotora* 'strijd': oind. *çátru-*, — N°. 11: r. *cěvka* 'spoel': lit. *szeivà* 'rieten spoeltje', — N°. 12: *gǫsĭ* 'gans': oi. *hąsá-*, lit. *żąsìs*, dor. χᾶν 'id.', — N°. 13: *gadati* 'vermoeden, menen', in sommige slav. talen ook 'praten': lit. *żõdis* 'woord', *żadė́ti* 'beloven', — N°. 15: (*d*)*zvězda* 'ster': lit. *żvai*(*g*)*żdė̃* 'id.', — N°. 16: *kopyto* 'hoef': oi. *çaphá-* 'id.', — N°. 17: r. *komólyj* 'ongehoornd': żemait. *szmúlas* 'id.'; — ook onder het rijke materiaal met inlautende *k*, *g* is veel interessants; vooral zulke gevallen, waar *g*, *k* wisselen met *z*, *s* — welke wisseling door Agrell in verband wordt gebracht met variërend vokalisme na de palataal in één paradigma of in een andere groep van etymologies en voor het taalgevoel bijeenhorende woorden —, zijn merkwaardig. Ik meen dan ook niet te veel te zeggen, als ik beweer, dat met Agrell's onderzoeking ieder, die zich met Slavies konsonantisme bezighoudt, terdege rekening moet houden, — al zou ik ook niet durven verklaren, dat het onomstotelike bewijs van haar hoofdkonklusie geleverd is. Dat is trouwens bij een dgl. thema nauweliks mogelik. Agrell heeft gedaan, wat hij kon, en hij heeft op een methodiese wijze gewerkt.

Ook vóór *ᵘr̥* en *ur* meent Agrell depalatalisatie van *k̂*, *ĝ*, *ĝh* te mogen aannemen. Hier is echter het materiaal te schaars (*krŭmiti* 'voeden': lit. *szérti* 'voederen', *grŭstĭ* 'vuist, handvol': idg. *ĝher-* 'grijpen', *svekrŭ* 'schoonvader': oi. *çváçura-* 'id.') om bewijzend te zijn. Ook het vermoeden, dat een voorafgaande *a* depalataliserend werkt, is niet plausibel gemaakt, hoewel het laatste der drie voorbeelden (*mogǫ* 'ik kan'; de andere zijn *na-kloniti* en *kamy*) niet zonder meer op zij kan worden gezet.

Hoewel in 't algemeen het betoog systematies en degelik is, beweegt de schrijver zich bij de bespreking van sommige détails wel eens op onzekere paden, wanneer hij een feit, dat zich moeilik met een idee van hem laat verenigen, graag hiermee meer in overeenstemming zoude zien. Slechts één voorbeeld uit vele: blz. 18 wordt, om lit. *klausýti*: *k̇lou-* e. dgl. plausibel

te maken, vermoed, „dass es im Urbaltischen einen Dialekt gegeben hat, der vor gewissen harten Vokalen (*u*, *a* etc. sowie gewissen harten Konsonanten *l*, *m* etc.) idg. *k̂*, *ĝ*[*h*] entpalatalisiert hat, und dieser Dialekt kann, ehe er ausgestorben, den Nachbardialekten eine Masse von Lehnwörtern gegeben haben." Zulke vermoedens zijn goedkoop!

Ook het tweede opstel, over slav. *z* uit *s*, verdient onze aandacht. Het ontstaan van *z* uit *s*, zowel vóór een klinker als vóór *i̯*, *n*, *m*, *r*, *l*, wordt hier afhankelik gesteld van de voorafgaande circumflexus. De toekomstige wetenschap moge onderzoeken, door een vergelijking van Zupitza's mening met die van Agrell en zo mogelik door het bijeenbrengen van verder materiaal, hoe de regel precies te formuleren is; in ieder geval echter is Agrell's artikel een waardevolle bijdrage tot de studie en de kennis van het Slaviese konsonantisme. Evenals in het eerste artikel is ook hier hetgeen op 't hoofdthema direkt betrekking heeft, het beste. De beschouwingen over *loza*, *groza*, *gręznǫti*, *pazucha*, *pazurŭ* geven m. i. minder houvast.

Leiden. N. van Wijk.

E. Pfeiffer, Studien zum antiken Sternglauben. (Uit: *Στοιχεῖα*, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes u. d. griechischen Wissenschaft hrg. v. F. Boll, Hft. II). Leipzig, Teubner. 1916. (Pr. M. 5, geb. M. 6).

Het „Vorwort" behandelt het begrip „Astrometeorologie", p. V., het eerste hoofdstuk het volksgeloof (p. 1—18), het tweede de Voorsokratici (p. 19—44), het derde de denkers van Plato tot Plotinus (p. 45—80). Er volgen nog vijf „Beilagen" p. 80—130. Een register, p. 131 vlg. besluit het werk.

Volgens het oude volksgeloof hadden de sterren (niet alleen Sirius) invloed op het weer. De Ionische „natuurphilosofen" en de atomisten kwamen door hunne mechanistische opvatting met het volksgeloof in strijd, dat daarentegen door de Pythagoreën werd verdedigd. Aristoteles weifelde; Epicurus en de skeptici ontkenden. De groote Stoicijn Posidonius verklaart zich voor den invloed der gesternten op onze atmosfeer; desgelijks Plotinus en ten slotte ook de Christenen.

De studie van Pfeiffer is over het algemeen als goed geslaagd te beschouwen. De gezichtspunten, waar het om gaat, worden duidelijk uiteengezet en bijv. op p. 70 vlg. bondig en overzichtelijk saamgevat. De inhoud is zeer rijk en geeft meer dan de titel belooft. Men vgl. slechts de vijfde bijlage „Die Seele und die Sterne" p. 113—130, die zoowel voor onze kennis van de philosophie als van de religie van zeer groot interest is.

Hiermede is echter niet gezegd, dat wij alle opvattingen van den auteur deelen. De skepticus Karneades bv. wordt p. 60 te hoog aangeslagen. Dat Posidonius de laatste groote geleerde der oudheid zou zijn geweest, p. 63 en 70, is ook niet vol te houden. En aangaande de „natuurwetten" mocht Pfeiffer eens het werk van onzen landgenoot P. Kohnstamm „Ontwikkeling en onttroning van het begrip natuurwet" (1916) ter hand nemen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

E. Ekwall, Scandinavians and Celts in the North-West of England. (Ur: Festkrift utgiven av Lunds Universitet vid des tvåhundrafemtioårsjubileum 1918 — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 27). Lund (Leipzig), C. W. K. Gleerup (Harrassowitz). 1918.

De geschiedenis der noordwestelijke graafschappen van Engeland (Cumberland, Westmoreland, Lancashire) in den voor-Normandischen tijd is belangwekkend genoeg. Zij biedt tal van ethnologische en linguïstische problemen, waarop tot dusverre slechts heel weinig licht gevallen is. Alle schriftelijke bronnen uit die streken zelf ontbreken. Vreemde bronnen (Iersche of Scandinavische) maken er uiterst zelden melding van. Het meeste houvast geven de eigennamen, wier vroegst overgeleverde vormen ons echter niet tot de periode terugbrengen, waarin de eerste Goidelen en Scandinaviërs in die streken doordrongen. Vandaar dat die namen critisch beschouwd moeten worden: en ook dan blijft nog veel erin duister, zoodat men zonder hypothesen en vernuftige combinaties niet opschiet. Het is Ekwall's verdienste, dat hij de overgeleverde geografische eigennamen, die Keltische of Noordsche sporen vertoonen, in de beschikbare bronnen bijeengezocht heeft, om ze vervolgens te schiften en er zijn conclusies uit te trekken.

Zijn belangrijkheid ontleent het onderwerp vooral hieraan, dat in de genoemde graafschappen verschillende volken, met uiteenloopende taal en zeden elkander ontmoetten. Er waren vooreerst de oorspronkelijke Britsche bewoners, weldra naast hen de Anglische nieuwelingen. Uit het Noorden kwamen de Keltische Schotten (sterk met Pictisch bloed vermengd) met Scandinavische veroveraars, uit het Westen de Noordsche Wikingen van Dublin, vergezeld van onderworpen Goidelische Ieren. Welke taal en cultuur hebben van de tiende tot de dertiende eeuw in Noord-West Engeland geheerscht? Ziedaar een vraag, die door het hier besproken werk iets nader tot haar oplossing gebracht is.

Het betreft hier vooral de vraag naar de beteekenis der Scandinavische kolonies. Dat de oude bevolking Britsch was en haar taal nog eenige eeuwen na het jaar harer eerste onderwerping aan het Schotsch-Pictische rijk (946) behield, was bekend; ook heeft de schrijver het in zijn 5e hoofdstuk nog eens nader aangetoond. Maar in hoeverre daarnaast een krachtig Noordsch en Goidelisch-Keltisch element stond, was nog niet zoo helder in het licht gesteld. Aanzienlijke kolonies van Noormannen, maar vooral van z.g. Gallgaedil (de krijgszuchtige scharen ontstaan uit de vermenging van Noordsch en Goidelisch bloed) moeten zich tusschen de Solway en de Ribble gevestigd hebben.

De politieke verhouding der bevolkingselementen was in de 10e eeuw deze: de Dublijnsche Wikingen steunden de Britsche Kelten, tegen wie zich de Schotten en de Engelschen verbonden hadden. Men zou derhalve verwachten, dat vooral Noormannen uit Ierland zich aan de tegenovergelegen kust zouden gevestigd hebben. Toch geloof ik niet dat deze meening — Ekwall laat zich over het punt in kwestie niet scherp uit — juist is. Immers, waar het aangehaalde materiaal ons niet tot zulk een vroeg tijdperk terugbrengt, dwingt niets ons het opkomen der Goidelische en Scandinavische elementen in de besproken eigennamen, aan de 10e eeuw toe te schrijven. En stellen wij dat een eeuw of langer daarna, dan wordt de waarschijnlijkheid groot, dat de

vreemde bewoners Kelten en Noormannen niet uit Ierland, doch uit Schotland (met de Hebriden en de Orkney's) waren. Ik geloof dat de schrijver in deze aangelegenheid een conclusie had kunnen trekken die waarde heeft. De treffende opmerkingen over het woord *erg*, die hij bl. 74 vgg. maakt, en waartegen dank zij twee plaatsen in de *Orkneyinga saga* (zie bl. 75) weinig in te brengen is, wijzen met zekerheid naar Schotland. Immers het Iersche *airge* beteekent in de oudere taal slechts 'koeienstal' of 'kudde', nooit 'a place for summer grazing in the mountains' (de verwijzing naar Windisch's *Wörterbuch* begrijp ik niet), terwijl zich in het Schotsch-Gaelic een beteekenis 'bergweide' kon ontwikkelen. In dezelfde richting wijst *torr* 'heuvel' (bl. 115), dat geen Iersch woord is. Het schijnt dus, dat het Gallogoidelische element in de bevolking van Cumberland en Westmoreland eerder een gevolg was van de onderwerping aan Schotland dan van de vriendschap met het oudere Dublijnsche Wikingenrijk.

De schrijver put zijn bewijsmateriaal uit Goidelische eigennamen, andere Goidelische taalsporen en een syntactisch verschijnsel, door hem dat der „inversion-compounds" gedoopt. Wat dit laatste punt betreft, de „inversion-compounds" zijn geografische eigennamen, wier eerste lid een gemeen zelfstandig naamwoord is, bepaald door een eigennaam in het tweede lid, die den dienst van een genitief vervult. Bijv. *Kirkoswald*, een formatie als Iersche *Tech Duinn*, afwijkend van Noorsch *Hrafnsstadir*. Men denkt hier terecht aan Keltischen invloed, en de meeste gegeven voorbeelden zijn overtuigend. Doch, zooals de schrijver zelf opmerkt, de „inversion-compounds" zijn in sommige gevallen moeilijk van andere groepen van samenstellingen te onderscheiden. Zelf heeft hij, naar mijne meening, hier niet alle gevaren vermeden. De gevallen, waar het tweede lid iets anders dan een persoonsnaam is, behooren hier niet bij. Dat zijn namen als: *Bochlincarn* (18), *Bewcastle* (20), *Fyt Cloffhou* (24), *Holme Cultram* (25), *Sebergham* (34), *Thueitdounegaleg* (35), *Rigrinmelsuthen* (42, vgl. beneden). Dit zijn geen echte samenstellingen, zooals ook uit de spelling in enkele gevallen blijkt. Evenmin toch zijn in het Iersch *Rath Cruacháin* of *Tellach Temra* samenstellingen. Het zijn aaneenkoppelingen van een nomen plus een bepalenden genitief, die nooit zijn zelfstandig aanwijzend karakter geheel verloor, al konden zulke aaneenkoppelingen op den duur min of meer als één geheel gevoeld worden. Daarentegen is bijv. *Cathair Conrói* een echte samenstelling, waarbij niemand eraan denkt, dat dit eigenlijk de 'Burcht van Cúrói' beteekent. De verhouding is dus dezelfde als in onze taal die van 'Baarnsche Bosch' en 'Vondelpark', doch het syntactisch verschil is in het Keltisch minder duidelijk uit te drukken.

Laat mij ten slotte eenige bijzondere punten vermelden, waar ik meen een afwijkende meening tegenover die van den schrijver te mogen stellen.

Bl. 20. Als *Bewcastle* uit On. *búđ* en Ags. *caester* samengesteld is, wat ik met Ekwall geloof, dan is deze naam geen 'inversion-compound'. De beteekenis is dan 'kamp uit hutten bestaande', vgl. bijv. Ndl. *Schipborg*. — Bl. 23. In *Dalemain* kan On. *Máni* schuilen (of een vorm van *Magnus*?), in geen geval Iersch *Maine*, vgl. *Hy Many*. — Bl. 26. In *Camok* zie ik een Goidelischen vorm op *-óg* naast *-án* in *Kambán*. Het Iersch heeft beide suffixen naast elkaar. — Bl. 31. De vormen van *Scarromannick* wijzen op een korten geaccentueerden vocaal in de derde syllabe. Derhalve zou ik hier aan *manach* 'monnik' willen denken. — Bl. 34. *Staynlenok* bevat ongetwijfeld Iersch *Lennóc*, bijvorm van *Lennán*, vgl. boven *Camok*. — Bl. 34. Ekwall's verklaring van *Thueitdounagaleg* begrijp ik niet. Het tweede lid is het Iersche *Dún na nGaleng* 'Burcht der Galenga'. De stam der Galenga wordt zoowel in Connacht als in Meath genoemd. — Bl. 38. Het postuleeren van een Oudnoorschen naam *Nenninn* lijkt mij wat gewaagd. Ik denk hier liever aan een genitief van het Goidelische *Nennián*. — Bl. 38. Zou in *Gilshaughlin House* het eerste woord niet een persoonsnaam zijn, en wel het Goidelische *Gilla Sechlainn*? De naam is eerst in de 18e eeuw aangetroffen! Sechlann (of Sechnall) is de Iersche heilige Secundinus. — Bl. 39 *Holme Lion* (*Holmliolsbank*) is m. i. niet te scheiden van *Carlisle* (*Karleol*, bl. 105), dus: het eiland van Luguvallum. — Bl. 39. Zou in *Hustad Heylrig* het tweede woord niet veeleer een persoonsnaam dan een plaatsnaam zijn? Zoo ja, dan hebben we hier met een echt 'inversion-compound' te doen. — Bl. 42. De gegeven verklaring van *Rigrinmelsuthen* voldoet mij niet. Beteekent het niet de 'Bergrug van Rind Maelsuthain'? Dan is het Germaansche 'rug' er nog eens ten overvloede voor geplaatst; immers het Keltische *rind* heeft reeds dezelfde beteekenis. — Bl. 47. Bij *Stanpapan* kan men niet aan het Iersche *popa* 'tutor, master, friend' denken; immers dit woord komt slechts als vocatief voor, vergezeld van een eigennaam. — Bl. 52. *Doun* in *Doun Bardulf* kan m. i. niet Britsch zijn. Alle Britsche dialecten kennen den overgang *ū* — *ī*. Men mag hier voor het Cumbrisch-Britsch geen uitzondering aannemen. — Bl. 60. Ten onrechte spreekt Ekwall van een oudere Keltische bevolking der Shetlandseilanden. Daar hebben stellig nooit Kelten gewoond. Wanneer daar Keltische elementen in de geografische eigennamen aan te wijzen zijn, dan bewijzen die alleen, onder hoe sterke Keltische invloeden de Wikingen leefden, die zich daar vestigden. — Bl. 90. Den Cymrischen vorm *cnwc* mag Ekwall niet voor zijn argumentatie gebruiken; deze is aan het Iersche *cnoc* ontleend. Klankwettig ware in het Cymrisch **cnwch* (vgl. Bretonsch *cnoch*). — Bl. 92. Ik kan in *Portinscale* niet het Goidelische *Portán* terugvinden. De naam beduidt veeleer *Port-in-scáil* (*scál* = 'reus', 'monster'). — Bl. 92. In *Ravenglass* (*Ranglas* enz.) zoek ik het Iersche woord *rathain* 'varenbosch', zeer gebruikelijk in eigennamen (zie Joyce, Placenames II bl. 331, s. v. *rahan*, *rahin*). — Bl. 104, 105. Bij *Blencarn* moet men rekening houden met de mogelijkheid, dat de vorm niet Britsch, doch Iersch is (*bléin* ='kreek'). In dit verband vraag ik mij af, of ook *Blencogo* en *Blenket* niet oorspronkelijk Goidelisch kunnen zijn: *cóica* = vijftig, *cét* = honderd. — Bl. 105. *Brenkiber* zal wel het Cymrische *gwiber* 'adder, serpent' bevatten. — Bl. 107. *Dronnock* kan wel aan een Ierschen eigennaam *Dronnóg* beantwoorden, afgeleid van *dronn* 'vast, stevig'. — Bl. 108. *Castle Carrock* (of liever: *Kairoc*) bevat misschien een Goidelischen eigennaam *Ciaróg* (naast *Ciarán*). In ieder geval is de afleiding van Cymrisch *caerog* onaannemelijk. — Bl. 109. Tegen een Britsch **cúl* in *Culgaith* heb ik natuurlijk hetzelfde bezwaar als boven tegen **dún*. Maar waarom hier niet aan den Ierschen vorm gedacht?

Het verband van het tweede lid met *coet* 'bosch' is toch zeer onwaarschijnlijk. — Bl. 110. Een Britsch *Dyfoc naast *du* 'zwart' kan ik niet aanvaarden. De *y* is geen verklanking van *u*, doch van *w-o*. — Bl. 111 *Dunmallet* of *Dunmallok* zou een Goidelisch *Dún M' Allóig* kunnen zijn. *Allóg* = *Allan*. — Bl. 112. *Glencoyne* beschouw ik als Goidelisch *Glenn-cuana* 'Glenn of the Litter'. De substitutie van *oy* voor *ua* is zeer gewoon (vgl. *Rob Roy* = *rúadh*). — Bl. 113. Er is geen enkel bezwaar tegen in *Penruddock* een persoonsnaam *Rhuddawg* te zoeken. Ik weet echter niet, of die in het Cymrisch aangetroffen is. — Bl. 114. Is *Tallantire* niet de weergave van een Iersch *Tal na tire*? — Blz. 116. In *Glenridding* zoek in een Cymrisch *Glyn Rhydwen* 'Glen of the White Ford'. Vgl. *Rhyd-ddu* 'de Zwarte Voorde'.

Men denke niet, dat ik enkele der hier voorgestelde afleidingen als zooveel zekerder beschouw dan die van Eilert Ekwall. Alles blijft tasten. Ongetwijfeld moet men het waardeeren, dat de schrijver dit tasten heeft aangedurfd. Maar nog meer, dat hij op zoo overzichtelijke wijze het materiaal bijeengegaard heeft.

Rotterdam. A. G. van Hamel.

A. Norlind, Das Problem des gegenseitigen Verhältnisses von Land und Wasser und seine Behandlung im Mittelalter. (Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tuähundrafentioärsjubileum 1918," Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. I. Bd. 14. Nr 12). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz.

Eén oogenblik, in het begin, verleid tot een gunstiger oordeel over het intellectualisme der eerste christelijke middeleeuwen, verzwakt de Schrijver dit direct door den matigen lof: auch aus diesen *Ruinen* blühte neues Leben en de bekentenis: kenden zij Vertiefung, dan was zij helaas dikwijls zonder Gründlichkeit. Wie als geograaf maar even kennis maakt met wat er van zijn vak terecht kwam enkele eeuwen slechts na Strabo, Mela, Plinius, Ptolemaeus e. a. krijgt al dadelijk de overtuiging, dat hunne geographische aspecten onder het formalisme der theologen, allegorisch of letterlijk aangewend, in een toestand van formeele verwording waren geraakt en iedere volgende eeuw maakte dien nog erger. Wat er nog goeds in bleef, was te danken aan profane wetenschap, voor zoover zij niet indruischte tegen de engheid van scholastische dogmatiek en kon als onschadelijk behouden worden. Zoo bleef men ten minste vrij wel vasthouden aan Aristoteles' physisch-cosmische grondbeginselen, eenigszins ook aan Plinius, maar in den vorm van Solinus' excerpt, Seneca's Nat. Quaest. en Macrobius werden evenmin vergeten.

Meesterlijk heeft Kretschmer dat verval der geographie beschreven en bewezen, het mòest komen: die heilige Schrift bildete die Basis aller geistigen Bestrebungen. Hrabanus Maurus, Isidorus' afschrijver, verkondigde nog: Fundamentum status et perfectio prudentiae scientia est Sacrarum Scripturarum, ruim 3 eeuwen vroeger had de geniale Augustinus, maar voor natuur-onderzoek ongenaakbaar, uitgeroepen: Scriptura .... quae procul dubio verax est, etiamsi non monstretur, verkondigend, dat de autoriteit der Schrift omnis humani ingenii capacitas te boven gaat. Zulke gedachten praeoccupeeren steeds de geographische inzichten der patristische auteurs, welke Kretschmer in zijn bekend werk: die physische Erdkunde im Christlichen Mittelalter bijeenbracht; ingedeeld werden zij over 4 speciale capita, handelend over: het aardlichaam — het water — het land — de lucht. Met opzet werd Kretschmer's arbeid wat scherp gememoreerd, omdat het mij voorkomt, — een herhaald citeeren versterkt dit vermoeden — dat Norlind's geschrift eenigermate op hem geinspireerd schijnt te zijn en het werd er met zoo'n eminent voorbeeld voor oogen niet minder om, integendeel! De historische geographie werd verrijkt met een hoogst belangrijk onderzoek naar een der voornaamste problemen uit de physische geographie n.l. hoe dachten de middeleeuwen over de wederzijdsche verhouding van land en water? Men kan dus in deze monographie een welkome aanvulling zien op Kretschmer's werk, dat meer in het algemeen de natuur-wetenschappelijke beschouwingen der patrologie op het oog had. Bovendien werd het vraagstuk nagegaan in de geographie van Arabië: men kende in deze daar weinig oorspronkelijkheid, had waarschijnlijk eene aversie tegen zulke abstractiën, vond blijkbaar den rijkdom groot genoeg, dien het Westen geschonken had in de geographica van Aristoteles en Ptolemaeus. Onder de bronnen hier genoemd miste ik Lelewel's Géographie du moyen âge, misschien kon Mehren's Cosmographie du moyen âge dit vervangen.

In de beknopte inleiding, waar de despotische theologie geschetst wordt als het eenige intermediair voor restanten der oude cultuur, treft ons de opmerking, dat antieke kennis dáár vooral kon òpleven, waar haar bakermat was, bizonder in Italië, eene ondervinding, naar ik meen, ook voor andere wetenschap waargenomen. Die Ozeanfrage im Altertum volgt: de Oceanus omvatte als wereldgordel de oecoumene, waaraan de religieus-philosophische kringen vasthielden, daarentegen hechtten meer critisch-wetenschappelijke geleerden aan de hypothese der continenten (Kretschmer), waarbij de laatste het water omsloten, al was het land niet te begrenzen. Feitelijk blééf de Oceanus de mythische, alles omknellende oermacht, majestueus belichaamd bij Strabo in de verzen: (waarsch. van Eratosthenes (?) volg. Norlind). Οὐ γαρ μιν δεσμὸς περιβάλλεται ἠπείροιο Ἀλλ' ἐς ἀπειρεσίην κέχυται· τό μεν οὔτι μιαίνει — de Nu van Aegypte, de wereld van éénheid, de oecoumene-bewoners in ééne stad van gelijken, peripherisch binnen één stroom saamgehouden, de T — en radkaarten van later .... de Oceanus is de sleutel voor het oneindige: post omnia Oceanus, post Oceanum nihil. In de overige physisch-cosmographische denkbeelden over de onderlinge verhouding van land en water ten opzichte van de horizontale verbreiding en de plaats van het water d. w. z. zijne positie tot het wereldcentrum als element tegenover dat der aarde, wees Aristoteles naast Stoïsche bijwegen den hoofdweg. Zijne leer der elementen gaf den toon aan bij vragen van volume, beweging, het ubi esset en unde esset voor terra et aqua. In treffend-praegnanten vorm is hier het classiek milieu dezer vragen voorbeeldig geteekend.

De cosmisch-geographische tendenzen der „kerkvaders" van höheren und niederen Schicht verrijzen dan, — wie behoorden daartoe? Was Cosmas Indopleustes er eigenlijk een met zijn verzet (evenals Lactantius) van een onwetende tegen den bolvorm der

aarde en tegen het bestaan van Antipoden en tegelijk, wonderlijk genoeg, oververzadigd van orthodoxie, een adept zich betoonend van de mystieke wereldvoorstellingen uitgedacht door een Pythagoras, een Plato e. a.? Gelukkig maar, dat zijn speculatie op de massa het moest afleggen tegen de geestelijke majoriteit van een Isidorus van Sevilla en Beda Venerabilis! Een vulgair terugzetten van de wijzers geographisch is de curieuse kunst van Cosmas, als type daarvan is zijn werk historisch zeer merkwaardig.

Naast een obstructionisme als van Cosmas onderging het W. bovendien de verterende kracht van Rome's onzelfstandige wetenschap, wier compilatie-zucht alle denken bedierf (Plinius-Solinus). Derhalve de heidensche scherpzinnigheid grootendeels overboord gegooid, of door uitrafeling verknoeid, — nog intenser dan eens zocht men in de Schrift de heeling. Echter de willekeurige allegoriën der Alexandrijnsche school, herinnerend aan de Homerus-verklaring der Stoa, de naïever exegese der Syrische, beide ook het nuchterder Westen aantastend, maakten de Bijbelwoorden er niet eenvoudiger op, gesteld, dat zij dit al waren. Doch het fastigium rerum geographicarum bleef, de Oceanus-hypothese, zijn gangen omspoelden nu ook het paradijs in het Oosten, zijne onmetelijkheid legde Hieronymus neer in deze gedachte: Mare certe immensum est et capacitas eius Deo soli nota!

Verrassende uitspraken hooren wij over onze elementen, hun vermogen en plaats, voldoende bewezen reeds door de prioriteit van twee citaten: Genesis I, 9: Congregentur aquae .... en Psalm 135, 6: Qui firmavit terram super aquas. Dreef echter de terra? Wàs zij niet, vroeg Augustinus, hóóger tegenover de zee, zooals Abraham's dienaar sprak: Ecce sto super fontem aquae? cf. al Strabo II. 98. Philastes onderscheidde reeds vroeger een terra, quae continet universa en een quae habitatur a nobis, Ambrosius berust in 'n ἐπέχω: nihil prodest ad spem futuri. Sinds de XIe eeuw durft men wat meer: al gaat het ons begrip te boven, zegt Bruno Astensis, mihi autem non videtur mirabilius terram super aquas esse fundatam, quam aquas, quae eiusdem ponderis sunt, super terras in aëre volare (!), bevredigt dit niet, dan versta men onder terra de Ecclesia (!), de kerk dus. Opnieuw redt alzoo de allegorie. Néckam verklaart super aquam met „aan het water", zooals v. c. super Secanas, von Halberstadt had gedacht aan juxta aquas, quia circumque fluit Oceanus. Het wordt een spelen met praeposities, had Schr. kunnen concludeeren, eene hebbelijkheid, die ik in verschillende studiën reeds meermalen aanwees bij classieke geografen. De vraag naar het ubi in orbe? voor beide elementen moest, ondanks de groote ontdekkingen, tot in de XVIIe eeuw vervangen die naar quantiteitsverhouding. Bij het inzicht, dat water oneindig meer ruimte eischte dan land, liet men zich, wellicht al meer en meer onbewust, nog steeds leiden door oud-mythische en Aristotelische praemissen, bij de onmogelijkheid van plaatsing d. i. het onderscheiden der watermassa's, waardoor van zelf de continenten te voorschijn kwamen, wekt het weer opduiken van het wonderland der Antipoden geen verbazing. Mocht er evenwel bij de oorspronkelijk Helleensche, nu Christelijk geworden, overtuiging van de éénheid van het menschengeslacht gedàcht worden aan meer werelden, dus aan meerdere menschengeslachten? Neen natuurlijk, omdat dit dan ook meerdere „verlossers" eischte. Toch loochenden von Conches en ook Neckam het bestaan van Antipoden niet, Aristoteles noch Averröes immers hadden er eene ongerijmdheid in gezien. Langzamerhand nam de kerk wraak bij obstinatie: d'Abano werd in effigie verbrand, d'Ascoli stierf op den brandstapel.

Kan soms ook het water in de holten der aarde worden opgenomen (waarom Seneca niet herdacht?), bedoelde het congregentur aquae, dat alle vocht eerst in nevelen boven de aarde, nu divina jussione in haar eene plaats vond, gecondenseerd, al had ook water een tienvoudige ruimte noodig en al kon volgens Francesco di Manfredonia een grooter lichaam niet door een kleiner omsloten worden? Water, volgens Aristoteles, had grooteren ruimte-inhoud dan land, aarde, als zwaarste element, zocht τὸ κέντρον mundi (idem Strabo), derhalve water moest het geheele aardoppervlak bedekken en wat zien wij? Het omgekeerde: het land stijgt uit het water omhoog! De kerkvaders en Arabië begrepen het raadsel: de goddelijke Voorzienigheid wilde zoo, hoe kon ànders organisch leven zich ontplooien? Die causa finalis voldeed, maar de causa efficiens? Zij werd tweeledig: het land als eiland opgeheven boven de watersphaera, verdedigd door Campanus, waar de woonplaats der menschheid afwijking der regelmatige wereldorde noodig maakte, vervolgens de excentrieke situatie van water tegenover land, opgemaakt uit de triplex aquae materies n.l. als Oceanus (amphitrides) het eigenlijke watergebied, in de aardholten, stroomend aan haar oppervlak. De laatste theorie stond d'Abano voor en liet uit de wereldzee de wereldeilanden opduiken: zag hij hier als causa efficiens het zodiacum, zooals Averröes, naast verdamping en de vrij banale noodzaak van een milieu voor animalia? Maar sit mare altius terra! (hierover nog discussies in saec. XVIII), dan vervalt Arist's principe van de onbegrensdheid en effening van al het vloeibare. De aqua et terra van Dante bracht licht: terra ligt hooger, d. w. z. verder van het aardcentrum dan aqua, omdat de landmassa's waren opgestuwd: de zonderlinge, hóóg gelegen wereldzee verwierp Florence's dichter. Dat hooger zijn der aarde leek in tegenspraak met de elementenleer, doch de „hoogere natuur" der aarde wringt omhoog, zooals een hooger strevende geest lagere neigingen beteugelt, — overigens was voor zulke elementaire paradoxa God's wil als causa finalis afdoende! Bovendien kon als causa efficiens dienen de 8e sfeer der vaste sterren met hare aantrekkingskracht als magneetijzer, Duns Scotus zeide ook: Stellae multa possunt in haec inferiora.

De verhouding tusschen land en water was 't strijdpunt, niet de vraag naar quantiteit en verdeeling in verband met Antipoden: excentriciteit van water of opheffing van land boden ten minste eenige oplossing, theologische dogma's voerden tot cosmographische: Thomisten en Scotisten, zij joegen nog saec. XV de hoogste geestelijkheid in het harnas. Weinig opwekkend, eindigt Schr., geen ontwikkeling, alléén herhaling te zien, compilatie bloeide, een novum, als het kwam, bleek nog subtiel: Sacrobosco's verslonden „de Sphaera" typeert de geestelijke matheid der middeleeuwen. De eenige „vrijdenker" was Roger Bacon, vol eerbied voor de ouden, in de Oceanus-vraag is hij de Aristoteles van zijn tijd. Onlangs noemde Overbeck hem phantast,

in den besten zin is hij dit. Ziehier, ut res postulat, wat meer in extenso, een referaat van dezen arbeid, immers patristische geographie is zeker het terrein van een enkele. Hoe weinig loonend ook, het is de moeite waard te zien, hoe ruim 10 eeuwen lang bekrompenheid van hoogere orde ook in geographicis de wetten voorschreef. Van meer dan 30 voorname kerkvaders werden de meeningen en uitspraken chronologisch verzameld en in verband gebracht in . . . . 54 pagina's slechts! De historie van een der belangrijkste quaesties uit de geographie: land en water in hun onderlinge verhouding boeide ons, maar liet te vèèl indrukken na, zij gaf niet, ondanks de zeer verzorgde constructie, houvast genoeg voor het ensemble, de belangstelling werd te zeer verdeeld. In een te kort bestek werd te veel bijeengebracht, elke zins-periode stapelt weer nieuwe lastige bij-problemen op (nimia brevitas occaecat mentem) de stijl tevens, zeer gedistingeerd overigens, eischt veel inspanning. Kretschmer's verwante arbeid, als ik me niet vergis, uit den aard meer uitgebreid als geheel vermoeit minder dan wat hier partieel is verricht. Toch beloont dit jubileum-geschrift met zijn nobelen opbouw en fijne combinatiën dubbel en dwars de te nemen moeite en dankbaar vooral is men voor de testimonia uit de kerkvaders, met kwistige hand uitgestrooid, waar hunne litteratuur zoo moeilijk te bereiken is. Een enkele vraag naast wat wij terloops opmerkten. Had onder de Romeinsche schrijvers van invloed op de geographie der middeleeuwen naast Solinus (Plinius) Martianus Capella: de nuptiis Philologiae et Mercurii, vooral liber VI geen vermelding verdiend en Seneca's Nat. Quaest. wat meer? Werd de eenheid van den Oceanus ook niet afgeleid vooral uit de opvallende gelijkheid overal in eb en vloed, voor zoover men de kusten aan dèn open Oceaan kende? P. 42 moet in effigiem wel in effigie worden, maar speurzin van dat genre doet hier wat mal bij de groote lijnen, volgens welke de moeilijke taak volbracht werd, al had de geographie, eerlijk gezegd, deze lange periode voor hare essentieele ontwikkeling blijkbaar volstrekt niet gemist. Zij is er eenmaal en elke terra incognita, mits, zooals hier, grondig onderzocht, trekt den geograaf, ook al had de cultuur van zijn vak haar niet noodig.

Gorinchem. H. J. Lulofs.

SCHOOLBOEKEN.

P. Cornelius Tacitus, Annalen in Auswahl und der Bataveraufstand unter Civilis, von **Carl Stegmann. Kommentar,** dritte Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubners Schülerausgaben. 1919. (Pr. kart. M. 2.20 + verhooging).

In dezen „kommentar" is gebruik gemaakt van de opmerkingen van de bekende uitgevers van Tacitus en van hen, die zijn taal bestudeerden.

Die aanteekeningen, welke in de vroegere uitgaven (1899, 1909) den leerling het vertalen te gemakkelijk maakten, zijn in deze uitgave òf weggelaten òf vervangen door aanwijzingen, die hem tot een juiste vertaling kunnen brengen.

Een vijftal bladzijden geven enkele grammaticale en stilistische eigenaardigheden van Tacitus.

Leiden. I. W. Lely.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Koninklijke Vlaamsche Academie heeft ook op het gebied der prijsvragen haar werkzaamheden hervat: zij zond ons de „Lijst der uitgeschreven prijsvragen" die voor 1920—1926 moeten worden beantwoord.

De Redaktie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) *La Réponse du mauvais serviteur* (1918), een franse vertaling (door J. de Coussange) van J. Jörgensens antwoord aan een Deens schrijver, die Jörgensens bekend boek *La Cloche Roland* voor „onbetrouwbaar" en „overdreven" heeft verklaard.

De Redaktie ontving van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona, 1918): M. Legondre, *La guerre et la vie de l'esprit.* Het bevat psychologiese studies, aan het front gemaakt, over het wezen van verbeeldingskracht, moed, moraal, vaderlandsliefde en godsdienst. De auteur schrijft als Fransman voor Fransen, maar door zijn fijne opmerkingen van algemene aard is zijn werk van blijvender waarde dan de meeste oorlogsboeken.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLVII, 4: G. Vollgraff, De Theocriti et Callimachi dialecto. — J. van Wageningen, Manere-esse. — G. Vollgraff, Theocritea. — H. Wagenvoort, Obiter tacta. — I. I. H., Ad Eurip. Ionis vs. 580. — A. C. Roos, Ad rescriptum Imp. Severi et Caracallae nuper repertum. — C. Brakman, Hyginiana. — I. I. H., Ad versum quendam Pomponii. — P. J. Enk, De Lydia et Diris carminibus. — C. Brakman, Velleiana. — I. I. H., Ad Plutarchi V. Aristidis c. 17. — I. I. Hartman, Ad Propertii elegiam Libri III 18am. — A. G. Roos, Ad Senecam rhetorem. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano.

Hermes, LIV, 3: M. Wellmann, eine Pythagoreische Urkunde des IV. Jahrhs. v. Chr. — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? II. — U. Kahrstedt, die spartan. Agrarwirtschaft. — R. Laqueur, zur Gesch. des Krateros. — W. Kranz, zwei Leider des „Agamemnon". — Misc.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, LXXV, 1-2: Ph. J. van Ronkel, Oud-Javaansche aardrijkskundige namen verklaard? — N. G. Krom, Epigraphische bijdragen — Dez., De begraafplaats van Hayam Wuruk. — E. H. B. Brascamp, De memorie en instructie van Jacobus Couper als hoofd der exped. tegen Soeropati, uitgezonden in 1684. — A. Kruyt, Measa, eene bijdrage tot het animisme der Bare' e-Sprekende Toradja's II. — P. H. v. d. Kamp, De ontslagen gouverneur Van Middelkoop en de schout-bij nacht Buijskes over den opstand in de Molukken van 1817-1818. — Ceylonsch volksrecht, opgeteekend in 1707. — Ph. S. van Ronkel, Verklaring der inheemsche termen in de beschrijving van het Ceilonsch volksrecht. — J. de Hullu, Over de opkomst van den Indischen handel der Vereenigde Staten van Amerika als mededinger der Oost- Indische Compagnie omstreeks 1786-1790.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 6: H. Blümner (†), Die Schilderung des Sterbens in der röm. Dichtung. — M. Murko, Neues über südslav. Volksepik. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Horatius Christianus. Zur Gesch. des Horazunterrichts. — H. Engert, Tassoprobleme. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 5: Ph. J. Simons, Het Beeld. — J. M. Acket, De sylleps. — W. de Vries, Naar aanleiding van „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis". — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, V, 1: J. J. Salverda de Grave, Evolution de certains groupes intervocaliques de consonnes en français. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, I. — H. Sparnaay, Zur Entwicklung der Gregorsage. — Th. C. v. Stockum, De tragiek van den artistiek aangelegden mensch in de nieuwere Duitsche letterkunde. — A. E. H. Swaen, Ballads, tunes and dances in Nash's works. — Dez., Een Japansch portret v. Milton. — R. C. Boer. Ibsen's *Peer Gynt*. — H. Vroom, Een merkwaardige navolging. — J. J. A. A. Frantzen, Zur Vagantendichtung.

English Studies, I, 4: Suggestions for A-students. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, I. — W. v. Maanen, A Literary Portrait of Swift. — Notes a News. — M. O. Translation 1919. — Translation. — Questions. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books. — Dutch Studies in America.

5: H. Poutsma. Participles. — F. J. Hopman, Some Aspects of Lord Byron's Character and Poetry, II. — Notes and News. — Translations. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Liter., XLIII, 3: W. Braune. Althochdeutsch u. angelsächsisch. — A. Beer, Beitr. z. got. gramm., I. — O. Jiriczek, Das Adelsberger ahd. vaterunser. — F. R. Schröder, Helgis erwachen. — Dez., Aisl. *-t*: *-d*. — F. Kluge, Die heimat des Hildebrandliedes. — Dez., Ags. *iren* = ahd. *îsan*. — W. Richter, Die grundlage des Hans Sachsverses. — M. Jellinek, Zu Luther. — K. Helm, Isis Sueborum? — A. Leitzmann, Bemerkungen zu Gottfrieds Tristan. — Dez., Zu Gundacker von Judenburg. — E. Schröder, Legenda aurea u. alphabetum narrationum. — P. Strauch, Noch einmal die abfassungszeit der Legenda aurea. — L. Pfannmüller (†). Meier Helmbrecht-studien, II. — O. Behaghel, Mhd. *entvestenen* verloben. — F. Genzmer, Eine skaldische umschreibung. — W. Stammler, Bruchstücke einer Barlaamhs. — W. B, Nachtr.

XLIV, 1: Ph. Strauch, Zu Taulers predigten. — C. B. van Haeringen, Zur fries. lautgeschichte. — G. Bebermeyer, Zu Murners gäuchmatt u. mühle v. Schwindelsheim. — E. Kieckers, Zur directen rede im nhd. — R. Meiszner, Zur as. Genesis. — O. Fiebiger, Zu den cuneus-inschriften der Friesen. — W. Braune, Die zwei dichter des Reinaert. — A. Wallner, Sechs rätselsprüche. — Dez., Zu Parzival 306, 16. — A. Leitzmann, Zu den Tristanfortsetzern. — Dez., Zu den mhd. minnereden n. minneallegorien. — W. Ziesemer, Zum deutschen text des Elbinger vocabulars. — F. Genzmer, Das eddische preislied. — K. Kärre, Zur etymol. u. bedeutung v. aengl. *bord-* u. *scild-hreoda*. — H. Petersson, Germ. etymologien. — H. Gering, Das dän. volkslied Paris og dronning Ellen u. s. quelle. — F. Perles, Zur erforschung des jüd.-deutschen. — K. Hentrich, Das Vernersche gesetz in der heut. mundart. — G. Schoppe, Zur wortforschung. — R. Loewe, Span. *Pablo*, got. *Pawlus*. — M. H. Jellinek, Zur Muskatplut. — Wenkers Sprachatlas.

Anglia, XLIII, 1: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth. — F. Holthausen, Der me. streit zwischen drossel u. nachtigall. — Dez., London Lickpenny. — V. Langhans, Zu Chaucers legendenprolog. — O. Petersen, ‚Beitr. zu Beaumont-Fletcher. — E. Westergaard, Verbal forms in Middle-Scotch. — O. B. Schlutter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Id., Beibl. XXX, 3: B. Fehr, Wordsworths pantheist. intuition in verstandesmäss. beleuchtung. — F. Holthausen, Ae. Hwāla im Wīdsīd. — Dez., Drei zitate bei Ouida.

4: D. Rózsa, Unveröffentl. deutsche bearbeitungen engl. stücke auf den alten deutschen bühnen in Ungarn, I.

5: D. Rózsa, Unveröffentl. bearb. u. s. w. (slot). — F. Holthausen, Zum Shakespeare-texte.

6: E. Björkman, Zu einigen Namen in Beowulf. — Mann, Druckfehlerverbess. zu Beibl. XXX, 121 f. — Fehr, Zu Shakespeares Titus Andronicus.

7: F. Holthausen, Zur engl. Aussprache des 18. Jahrhs.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 3: Sernée, Voorrechten en vrijheden van Oranje, verleend door prins Philips Willem, I. — De Bruine Ploos van Amstel, Blücher 1813/4 (slot). — Butter, De waarde van Afrika voor handel en nijverheid. — Mededeelingen.

Revue Historique, CXXX, 1: Bémont et Pfister, A nos lecteurs. — Cloché, L'affaire des Arginuses (406 av. J. C.). — Marmottan, La mission de Lucchesini en 1811, I. — Bulletin historique: Antiquités romaines, I. — France: Révolution.

2: Courant, La Sibérie coloniale russe, I. — Halphen, Charlemagne, V. — Bulletin historique: Antiquités romaines. II.

3: Courant, La Sibérie coloniale russe (slot). — Marmottan, La mission de Lucchesini, 1811 (vervolg). — Weil, L'expulsion des religieuses dominicaines à Rome (1839). — Bulletin historique (Pays-Bas).

Historische Zeitschrift, 120, 1: Kern, Recht und Verfassung im Mittelalter. — Brinkmann. Sturdza's Etat actuel de l'Allemagne.

Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 1: K. O. Müller, Die Alpgüter der oberschwäbischen Klöster Hofen und Weingarten. — Schöttle, Der Goldkurs in vom Feind besetzten Landschaften. — Miszellen (o. a. Von Below, Romantik und realistische Geschichtsforschung).

Hans. Geschichtsblätter, 1918: Frensdorff, Verlöbnis und Eheschlieszung nach hansischen Rechts- und Geschichtsquellen. — Held, Hansische Einheitsbestrebungen im Masz- und Gewichtswesen bis 1500. — Techen, Bürgerrecht und Lottacker zu Wismer. — Stein, Sommerfahrt und Winterfahrt nach Nowgorod. — Lehaine, Die Hanse und Holland 1474—1525 (slot).

Studiën, XCII, Oct.: W. Hellings, Pastoor H. C. Verbraak. — A. J. M. Mulder, De ontdekking van den aard der Röntgenstralen. — A. Borret, Naar aanleiding v. h. eerste R. K. Arbeidscongres. — G. Gorris, Geschiedkundig Nieuws. — H. Bolsius, Een werkkring der bacteriën ontdekt? — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bredius, Künstler-Inventare, IV: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 26.

Frings, Fläm. Liter.: Neophilologus V, I (A. J. Scholte).

Ghijsen, Betje Wolff: N. Taalg. XIII, 5 (Koopmans).

Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Heuvel, Sluyter: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Höpke, Karl V und der europ. Norden: Hist. Zeitschr. 120, 1 (Walther).

Holwerda, Nederl. vroegste Geschiedenis: Studiën XCII, Oct. (W. M[ulder]).

Huizinga, Herfsttijd der Middeleeuwen: Studiën XCII, Oct. (Albers).

Knuttel, Catalogus v. pamfletten: Hist. Zeitschr. 120, 1 (Haupt).

Kruisinga, Present-day English, I: Engl. Studies I, n°. 5 (Jones).

Pieris, Ceylon and the Hollanders: Athenaeum 1919, Aug. 1.

Posthumus, Hollandsche Lakenbereiders: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 28 (Japikse).

Prick v. Wely, Kramers' Nieuw Eng. Woordenb., II, 8e dr.: Engl. Studies I, n°. 5 (P. Schut).

Rombouts, Kleutertaal: N. Taalg. XIII, 5 (de Vooys).

Wieder, Spitsbergen: Athenaeum 1919, Aug. 8.

Van Wijk, Russiese Letterk.: Athenaeum 1919, Aug. 15.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᴵᴶ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. No. 3. December 1919.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. M. Fraenkel, Aristoteles' Zielkunde. Met een inleiding, korte overzichten en verklarende aanteekeningen. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 1.90).

Wie weet, wat er (door den toestand van den tekst, Aristoteles' eigenaardige schrijfwijze en de ingewikkeldheid der behandelde problemen) vast is aan het begrijpen van een werk als deze zielkunde, zal, Dr. Fraenkels vertaling doorlezend, moeten erkennen, dat hij zijn zware taak op zeer verdienstelijke wijze heeft volbracht. Zeker, ook deze vertaling is geen lichte lectuur. Zij heeft bovendien iets ongelijkmatigs. Naast passages, die zich vrij vlot laten lezen, zijn er vele van een stroef en weinig toeschietelijk Hollandsch, met eenigszins onnatuurlijke en gezochte woordschikking en vreemde woordenkeus. Maar Dr. Fraenkel heeft blijkbaar het oorspronkelijke zoowel in zijn gedrongenheid en soberheid, die soms tot die van den telegramstijl nadert, als in zijn meer gewone betoogwijze zoo trouw mogelijk willen volgen. De vertaling van Busse (in de Phil. Bibliothek) is door een veelvuldiger gebruik van tegenstellende en andere partikels, 't splitsen van lange zinnen, het aanwenden van nieuwere termen (bv. object voor ding) en andere hulpmiddelen, levendiger, vloeiender en vaak ook duidelijker; zij vordert minder inspanning en spreekt meer tot den modernen lezer. Daartegenover is deze Nederlandsche menigmaal nauwkeuriger en kernachtiger. En de korte inhoudsopgaven boven de afzonderlijke hoofdstukken zijn goed en praktisch.

De aard van de inleiding en verklarende aanteekeningen op een werk als dit wordt natuurlijk bepaald door de subjectiviteit van den schrijver. Het komt er vòòr alles op aan, welk wijsgeerig standpunt hij inneemt en voor welke lezers hij zijn werk in 't bijzonder bestemt. Nu schijnt het soms, dat dr. Fraenkel voornamelijk metafysisch-geïnteresseerde filologen op het oog heeft. Wij vinden ten minste in deze inleiding vrij veel grieksch, en allerlei logisch-metafysische beschouwingen. Andere lezers, bv. natuurwetenschappelijk geschoolde en in de historie van hun vak belangstellende psychologen zouden aan een ander soort van inleiding zonder twijfel meer gehad hebben. Bijna alles, wat hij tot recht begrip van den tekst noodig oordeelt, heeft de vertaler in deze inleiding opgenomen. Zou het niet beter geweest zijn, als hij op de vele afzonderlijke passages, die noodwendig voor den modernen lezer toelichting vereischen, dieper was ingegaan, hetzij door aanteekeningen onder aan de pagina, hetzij door te verwijzen naar successieve verklaringen achter den tekst? Er zijn toch talrijke uitspraken en betoogen, die ook met de hier gegeven algemeene ophelderingen nog duister blijven en waarmee de aan onze hedendaagsche begrippen gewende lezer niet recht weg weet.

En dan Dr. Fraenkels wijsgeerig standpunt. Hij komt met volle overtuiging op voor de wetenschappelijke waarheid der aristotelische logika en metafysika. De inconsequenties, die Zeller, Eucken e. a. aan den Griekschen wijsgeer ten laste leggen, zouden maar schijnbaar wezen. Inderdaad is Aristoteles een groot logicus en metafysicus, een „stupender Kopf", om met Schopenhauer te spreken. Telkens staat men verbaasd over zijn diepe inzichten en geniale voorgevoelens. Ook wat men tegen hem zou kunnen aanvoeren, schijnt hij al over-

wogen en in aanmerking genomen te hebben. Het is intusschen een feit, dat sedert de laatste periode der Scholastiek, door de heele Renaissance heen tot na Descartes, zoowel de filosofie als de natuurwetenschap bijna niets is dan éene worsteling om zich te bevrijden van de, als onhoudbaar gevoelde, aristotelische metafysika met hare teleologie en formae substantiales en de daarop gebaseerde logika. Was dat alles louter inbeelding? Dr. Fraenkel beroept zich voortdurend op Hegel. Deze is voor hem kortweg *de* filosoof. Wij wagen het echter te beweren, dat deze idealistische denker in zijn leer van de beweeglijkheid en ontwikkeling van het begrip, veel meer overgenomen heeft van Plato, dan van Aristoteles. Over Plato zegt Dr. Fraenkel wonderlijke dingen. „Bij Plato moet men naar wetenschappelijkheid nog niet vragen; zijn Sokrates, zijn wijsheid, levert hymnen op Apollo, is medeslaaf van de zwanen." Maar wat moeten wij dan denken van de nuchterdialektische onderzoekingen, die, naast al het andere, voorkomen in den Phaedo, de Politeia, den Theaetetus, den Parmenides, Philebus en Sophistes?

Met dit al zijn wij Dr. Fraenkel voor zijn knappe vertaling dankbaar. Hij heeft er een zeer nuttig werk mee verricht. En wij hopen, dat hij, zoo mogelijk met onze opmerkingen rekening houdend, ons met dit deeltje het eerste schenkt van een serie, bij denzelfden uitgever verschijnende en ten slotte alle belangrijkste werken van Aristoteles omvattende, vertalingen. Als deze hoop verwerkelijkt werd, zouden misschien ook onze filologen, die nu meestal Aristoteles links laten liggen, er eerder toe komen zich wat meer met dezen grooten en belangwekkenden schrijver bezig te houden.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

H. Uri, Cicero und die epikureische Philosophie. Eine quellenkritische Studie. Borna-Leipzig, R. Noske. 1914.

Meestal, zegt de schrijver in zijn inleiding, behandelt men bij het onderzoek naar de bronnen van Cicero's wijsgeerige geschriften, deze geschriften afzonderlijk en op zichzelf. Het zou echter als aanvulling ook gewenscht zijn telkens één filosofenschool in het oog te vatten. Hij zelf, deze gedachte verwerkelijkend, koos de Epicureische, wier leer in De Finibus, De Natura Deorum en de Tusculanae ter sprake komt en gedeeltelijk veroordeeld wordt. Verrassende resultaten zijn op dit terrein, dat zoo vele knappe filosofeerende filologen reeds lang ijverig doorzochten, niet licht te bereiken, te meer daar van de werken der in aanmerking komende grieksche wijsgeeren bijna alles is verloren gegaan. Ook Uri's oogst is schraal: De positieve uiteenzettingen ontleende Cicero meest aan een latere Epicureische bron, de gezichtspunten ter weerlegging in 't bijzonder aan Antiochus van Askalon. Van Epicurus' persoonlijkheid had Cicero geen klaar individueele, maar slechts een vage typische voorstelling, en hij was met diens leer slechts in hoofdlijnen oppervlakkig bekend. Dat hij de werken van den meester zelf gelezen heeft en als bron gebruikte, kan nergens worden aangetoond. Interessant zijn die passages van deze degelijke en zorgvuldig bewerkte dissertatie, die de vraag behandelen, waar Cicero door vluchtigheid van excerpeeren de bedoeling van het origineel minder juist moet hebben weergegeven; wat hij uit zichzelf toevoegde en waarom hij deze toevoegingen aanbracht. Aardige opmerkingen treffen wij hier aan over Cicero's persoonlijkheid, en zijn daardoor bepaalde schrijfwijze o. a. zijn neiging om in het ontwikkelen van abstracte gedachtegangen, die zijn emotioneele natuur sterk aangrijpen, zich door associaties van den oorspronkelijken samenhang te laten afbrengen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

F. Slotty, Vulgärlateinisches Übungsbuch. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen 143). Bonn, Marcus und Weber. 1918. (Pr. M. 2.50).

Slotty heeft een zeer nuttig werk gedaan, waarvoor alle belangstellenden hem dankbaar zullen zijn. Hij heeft in een boekje van het bekende formaat der serie, 64 bl. groot, vulgair latijnse teksten verzameld uit de 1e tot de 6e eeuw na Chr., hoofdzakelik opschriften maar ook een fragment uit de Cena van Petronius (36—46), uit Lucifer van Calaris, de non parcendo (27—29), het begin van de Peregrinatio, een fragment van Anthimus (cap. 3, 10—15, 65), enige gedichten van Commodianus, en van Venantius Fortunatus (I. 20), welke teksten voorafgegaan worden door het Appendix Probi, dat in dit boekje voor het eerst binnen het bereik gebracht is van een ieder, die niet beschikt — en wie doet dit wel — over Heraeus' uitgave met kommentaar in het Archiv für lat. Lexikographie, die van Foerster in de Wiener Studien of die van Ullmann in de Rom. Forschungen.

Het is nu gebleken hoe nuttig de inhoud van dit Appendix kan zijn reeds op het Gymnasium voor sommige eenvoudige taalvraagstukken toe te lichten, die anders veel omhaal van betoog eisen, het zo bij de hand te hebben met zijn valse analogieën, zijn reeds geheel Romaanse woorden, is een wezenlik voordeel.

In het eerste deel brengt Slotty voorbeelden die de klank-veranderingen illustreren bijeen, hoofdzakelik in de volgorde, waarin Sommers Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre ze behandelt. Men ziet hier dus een gehele inscriptie gedrukt, waarin een verschijnsel door Sommer besproken, voorkomt. Vele verwijzingen maken het gebruik gemakkelik.

Het Petronius-fragment hier afgedrukt, is opnieuw door Slotty bewerkt; hij geeft meer variae lectiones dan Heraeus in de Sammlung Vulgärlateinischer Texte, de bekende groene boekjes; dit geldt ook van het Silvia-fragment.

Dit boekje geeft ons een verdienstelik, zeer bruikbaar hulpmiddel bij de studie in het biezonder van het vulgair latijn.

Utrecht. E. Slijper.

A. Christensen, Contes persans en langue populaire publiés avec une traduction et des notes. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Hist.-filol. Middelelser I, 3). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 2.90).

De heer Christensen, wiens studiën over het perzisch dialekt van Semnan ik in den 24sten Jaargang van dit Maandblad, bladz. 90 aankondigde, schenkt ons thans eene nieuwe vrucht van zijn verblijf in Perzië, nl. eene serie van 53 vertellingen, die hij uit den mond van zijn Perzischen leermeester Saijid Muallim in 1914 heeft opgeschreven. Deze zijn meerendeels van humoristischen aard in den trant van Tijl Uilenspiegel en uit andere Ara-

bische en Turksche verzamelingen van dien aard wel bekend. Eigenlijke sprookjes, zooals Radloff en Kunós er zoovele in het Turksch hebben verzameld en bekend gemaakt, komen daaronder niet voor, hoewel juist deze voor de kennis van het naïeve volksgeloof zoo karakteristiek zijn. Maar Christensen's zegsman was in zijn soort een verlicht man, die hoewel hij beweerde ook vele dergelijke verhalen te kennen, het beneden zich achtte deze over te vertellen. Nu ook zonder deze heeft de verzameling hare waarde, want oorspronkelijk of niet, zij toonen in den mond van den Saijid een zuiver Perzisch koloriet. Natuurlijk is die waarde des te grooter naar mate wij juist in het Perzisch weinig van dien aard bezitten. Wel bestaan er Perzische vertelselboeken, maar deze zijn dikwijls door den bewerker min of meer gestyliseerd, zoodat het oorspronkelijke karakter van taal en stijl daaronder geleden heeft. Ditzelfde is bijvoorbeeld ook het geval met de Perzische spreekwoorden-verzamelingen; minstens drie vierde daarvan bestaat uit dichtercitaten, die tot spreekwoord geworden, mogelijk ook soms naar echte spreekwoorden berijmd zijn, maar echte onvervalschte zegswijzen, zooals zij in den mond des volks voorkomen, vormen daarin slechts een onderdeel. Christensen heeft dus een zeer verdienstelijk werk verricht met deze uitgave, waaruit wij althans de taal des volks hooren, zooals zij in het dagelijksch leven gesproken wordt, terwijl bijna alle oudere uitgaven, de dagboeken van wijlen den Sjah Nasir ed dîn uitgezonderd, in min of meer opgesmukten stijl zijn gesteld. Die taal is bijzonder gemakkelijk verstaanbaar, zelfs voor een beginner, maar bij enkele moeilijkheden kan men Christensen's vertaling buitendien raadplegen. Bijzonderen lof verdient nog de zorg, waarmede allerlei parallelen in andere Oostersche en Westersche vertellingen zijn gezocht en aangewezen.

Utrecht, M. Th. Houtsma.

A. Verwey, Hendrick Laurensz. Spieghel. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 2.40).

De schrijver noemt zijn werk een pleidooi. Een pleidooi om Spieghel de eer te geven, die hij in onze 20ste eeuwsche waardeering verdient. En werkelijk — voor zulk een pleidooi werd het eindelijk tijd. Nog steeds toch behoort Spieghel tot die schrijvers, die meer geprezen dan gelezen worden. Evenals het werk van Coornhert werd dat van Spieghel tot nog toe àl te stiefmoederlijk behandeld. De taal is niet aantrekkelijk; de gang der ideeën vaak duister; aan den invloed der Stoa op onze 16de en 17de schrijvers is nog weinig aandacht gewijd. Na Bilderdijk's parafraze van den Hertspiegel, waarin dit dichtwerk trouwens weinig tot zijn recht kwam, volgde de miskenning van Drost, Fruin e. a. Toch moet Spieghel's taal- en letterkundig werk, dat op tijdgenoot en nageslacht een ver-strekkenden invloed heeft gehad, èn uit historisch èn uit aesthetisch oogpunt onze belangstelling waard zijn. Het is Verwey's verdienste met ruimen blik de figuur van Spieghel en den gang zijner gedachten uit een algemeen gezichtspunt te hebben beschouwd en in forsche trekken te hebben aangegeven de lijnen, die Spieghel's beeld meer omlijnd afbeelden dan tot dusver het geval was. Zulk een algemeen gezichtspunt was hier te meer vereischt, omdat men anders, afgaande op uitingen van Spieghel zelf, zich onwillekeurig verliest in het opmerken van reminiscenzen aan Montaigne, Epictetus e. a. die misschien maar heel toevallig voortkomen uit Spieghel's belezenheid in die schrijvers. Zoo bijv. doen de uitlatingen, waarmee Spieghel en Coornhert alle aardsch bezit als geleend beschouwen, denken aan Epictetus (Handtboexken, 8ste kap.): „Als ghy van enighe dingen berooft wort, en wilt niet zeggen: ick hebbe dat verloren, maer zegt dat ghy 't wederomme ghegeven hebt" (vert. van Marc. Ant. Gillis). En zoo zou er meer te noemen zijn, wat Verwey terecht verzweeg om de aandacht van de hoofdtrekken niet af te leiden.

Trouwens ook over den omgang met *Nederlandsche* geestverwanten en over hun invloed op Spieghel's gedachtenleven is nog heelwat te onderzoeken. Ook hieromtrent geeft Verwey menige belangrijke aanwijzing, die ons den weg wijst tot beter begrijpen van Spieghel. Van Hout schijnt zijn voorganger en medestander te zijn geweest bij zijn streven tot navolging der Ouden met behoud van het nationale. Maar het innigst lijkt wel het geestelijk verkeer tusschen Spieghel en Coornhert, die, ondanks hun verschil van opvatting omtrent het godsbegrip, over de diepste vragen van levens- en wereldbeschouwing voortdurend met elkaar in betrekking hebben gestaan.

En de omgang met Roemer Visscher? Is die meer van uiterlijken aard geweest? Ook hierover lijkt mij toch het laatste woord nog niet gezegd. Ongetwijfeld is er bij Spieghel en Roemer verschil in karakter, in temperament, maar in het diepst van hun zieleleven moet toch veel overeenkomst geweest zijn. Het geloof „dat de poezie hier op aarde een hemelsche roeping heeft te vervullen" noeme Verwey een „bij uitstek Spieghelsche huldiging" (bl. 15), ook Roemer roemt in zijn Lof van Rethorica de dichtkunst in haar souvereiniteit:

Geen van alle andere consten machmen vry nomen
Dan dese alleen, die altijt sonder schroomen,
Vryelijck uytroept voor alle straten en steghen,
Teghen al der Tyrannen straffe ghesetten,
Steeckent het deur-dringhent gheluydt der Trompetten,
Des waerheyts, daer sy is toegheneghen.

(Brabb. 1614, 159).

Beiden zijn na de alteratie van 1578 teleurgesteld: wel schijnen twist en strijd verdwenen, maar haat en nijd „siet men noch vierig branden" zegt Spieghel en Roemer denkt er precies zoo over in zijn bekende vergelijking tusschen „Abel" en „Kain" (Q. VII, 30). Spieghel's weigering van een ambt in 1589 zal dan ook wel grootendeels hieruit te verklaren zijn, dat hij de uiterlijke vormen in staat en maatschappij niet aan zijn hooggestemd ideaal zag beantwoorden.

Tenslotte moet er ook op godsdienstig gebied overeenstemming geweest zijn in denkwijze tusschen Spieghel en Roemer. Het „simpelyk geloven en weldoen" dat Spieghel boven een van zijn Nieuwjaars-liederen plaatste teekent hem in dat eenvoudig, kinderlijk geloof, waarin ook Roemer heil zocht boven den fellen strijd der beide godsdienstige richtingen zijner dagen. Beiden hebben zij, zooals Fruin het uitdrukt, zoowel priesterdwang als predikantenregeering geschuwd en het algemeen Christelijke hooger gesteld dan het eigen-

aardige, dat het Protestantisme van het Katholicisme onderscheidt.

Tenslotte zij hier nog gewezen op een kleine vergissing, die Verwey op het voetspoor van Del Court en Six maakte betreffende de Amsterdamsche schutterstukken. Op de schilderij van Barentsz. nl. komt Spieghel niet voor, wel op een teekening van Ketel, in portefeuille bewaard op 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

's-Gravenhage. N. van der Laan.

Albert Nilsson, Fru Nordenflychts Religiösa Diktning. (**Ur: Festskrift utgiven av Lunds Universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubilaeum 1918. — Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. Nr 15). Lund (Leipzig), C. K. W. Gleerup (Harrasowitz). 1918.**

De poëzie van Hedvig Charlotta Nordenflycht (geb. 1718, overl. 1763) draagt het kenmerk van te zijn ontstaan in een tijdperk van geestelijke botsingen. Reeds als jong meisje was deze vrouw blootgesteld aan invloeden van ver uiteenloopenden aard: de gemoedelijke, mystiek getinte vroomheid der vaderen en het scepticisme van een nieuweren tijd streden in haar ziel om den voorrang en de oppermacht. Gedurende heel haar leven heeft in haar die strijd — de strijd van gevoel en verstandelijkheid — voortgeduurd. Het lot is hard geweest voor deze teere natuur en heeft niet gedoogd dat zij haar rijke gaven ten volle zou ontwikkelen (blz. 1).

De heer Nilsson schetst ons het — droevig, aan teleurstellingen en smarten zeer rijke — leven van deze vrouw, en teekent ons de ontwikkeling van haar talent en de geschiedenis van de voortbrengselen van haar geest onder de invloeden van levenservaringen en lotgevallen, van omgang, correspondentie, studie en lectuur. Het komt mij voor dat de heer N. van gevoelen is dat Fru Nordenflycht zich door een gewild, een opzettelijk intellectualisme heeft laten leiden; dat haar talent geleden heeft onder hare „verstandelijke" ontwikkeling. Dat is, natuurlijk, niet het gevoelen van de mannen der verlichting onder hare landgenooten die haar tot een der hunnen zijn gaan rekenen, maar die dan ook haar eerste gedichten willen en moeten beschouwen als te behooren tot een verouderde, verwerpelijke periode, waarmede de dichteres, „wijzer" geworden, later had afgedaan. Maar over die voortbrengselen der eerste periode oordeelt de heer N. geheel anders. Hij speurt er in, over het „Aufklärungs"-tijdperk heen, de voorboden der romantiek; slechts in die eerste gedichten komt het eigenlijk innerlijk wezen dezer dichteres aan 't licht en nu nog vernemen wij daarin het kloppen van haar naar rust zoekend hart (blz. 86).

Naar buiten heeft het werk dezer vrouw geen invloed gehad, en naar 't mij voorkomt ook in Zweden zelf maar in beperkten kring en voor een bepaalden tijd. Ik geloof niet dat het nut zou hebben hier nader in bijzonderheden te treden over de religieuse poëzie van Fru N., door b.v. titels van gedichten te noemen, enz. De figuur en de werken van Fru N. zijn, behalve voor Zweden, natuurlijk op zich zelf belangwekkend en belangrijk. Maar eenig bijzonder belang heeft haar persoon en haar werk, naar 't mij is voorgekomen, voor Nederland niet.

Toch ontbreekt het, in het leven dezer vrouw, niet geheel en al aan „literaire betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden." Er bestaat van Fru N. een gedicht (nu ga ik toch een titel noemen), waarin zij het vraagstuk van de emancipatie der vrouw behandelt: „De Plicht der Vrouw om haar Verstand te oefenen". Het is — ofschoon Fru N. zich in een later tijdperk van haar leven met zekere geringschatting over de „pedanterie" van Anna Maria van Schurman heeft uitgelaten — nochtans vrij zeker dat enkele van de argumenten waarmede de dichteres hét recht en den plicht der vrouw om zich te ontwikkelen bepleit, ontleend zijn aan de *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine* van onze geleerde landgenoote (Nilsson, blz. 42, noot).

Leiden. A. Beets.

E. Öhmann, Studien über die französischen Worte im Deutschen im 12. und 13. Jht. (Diss. Helsingfors, 1918).

Gebruikmakende van materiaal, tot zijn beschikking gesteld door zijn leermeester, Prof. H. Suolahti, en dat in de Annalen der Finse Akademie van Wetenschappen zal worden uitgegeven, heeft dr. E. Öhmann over de Franse woorden die in de XIIe en XIIIe eeuw in Duitsland zijn overgenomen, enige zorgvuldige en interessante studies gemaakt. Hij stelde zich in hoofdzaak ten doel na te gaan langs welke wegen de Franse woorden zijn binnengedrongen, en bedient zich daarbij van de gegevens die hun vorm hem verschaft.

In een inleiding vat hij samen wat bekend is over de handelsroutes, daar langs deze de vreemde woorden zich kunnen hebben verspreid; hij wijst op de rol die daarbij wordt gespeeld door Vlaanderen en de landen van de Nederrijn, en noemt de wegen die van Frans naar Duits gebied hebben gevoerd; zeer gewichtig is Keulen, dat een middelpunt van verkeer was. Andere routes leidden naar Midden-Duitsland, vooral Verdun-Metz-Mainz, en naar Zuid-Duitsland, van uit Bourgondië, maar deze stonden in belangrijkheid ten achter bij de Noordduitse verbindingsweg. De Franse letterkunde is eveneens een gewichtige factor geweest, en ook hierover, evenals over enige vraagpunten van algemene aard (mondelinge of schriftelike ontlening, chronologie der ontlening, mogelikheid van de Latijnse oorsprong) geeft deze inleiding veel waardoor de schrijver toont het nauwgezetheid zijn onderzoekingen te hebben voorbereid.

Een eerste hoofdstuk is gewijd aan de vraag, in hoeverre uit de vorm der woorden is op te maken aan welk dialekt zij zijn ontleend. Het blijkt dat dit slechts voor een gering aantal mogelik is. Vele detailkwesties komen hierbij ter sprake; ik noem er enkele. Dat *i* na een klinker niet slechts een teken van verlenging is geweest en een gesproken klank zou aangeven, evenals de Noorden Oostfranse *i* die na vocalen is ingelast, lijkt wel waarschijnlijk; ik merk echter op dat, volgens Franck, die *i* in het Mnl. vooral in de Hollandse tongval voorkomt, dus in een streek die niet aan Frans taalgebied grenst, en dat, in de tweede plaats, de verandering van Fr. *-oi* in *oo*, *ai* in *aa* in strijd schijnt te zijn met die onderstelling dat de Mnl. *i* inderdaad is uitgesproken, daar er in dat geval geen aanleiding tot die wijziging van Fr. *ai* en *oi* zal zijn geweest. Waarom scheidt de schrijver Fr. *ai* van *a* + *i̯*? Dat „de Franse uitgang *-aigne* in het Pikardies als *-agne* voorkomt", zoals de schrijver zich uitdrukt, is zeker niet geheel juist. Hij beroept zich op

een paragraaf van Schwan-Behrens, waarin *-agne* genoemd wordt „vreemd aan het dialekt van Isle-de-France", en waarin dus van het Pikardies niet wordt gesproken. Trouwens, de mening van Schwan-Behrens lijkt mij moeilik te verdedigen: dat vóór *n mouillé* zich een *i* heeft ontwikkeld, juist dat is een Noordfrans verschijnsel, zodat Fr. *chataigne* dialekties, maar *Bretagne* Centraalfrans is. Ik kan ook niet toegeven dat het verkeerd is een verschillende behandeling van Lat. *c* vóór *a* die *a* bleef, en vóór veranderde *a* in een bepaald gebied van Noord-Frankrijk te veronderstellen; ik verwijs de schrijver nog naar Morf, *Zur sprachlichen Gliederung Frankreichs*, p. 23.

In het tweede hoofdstuk zoekt de Heer Öhman in de vorm der woorden bewijzen voor de reeds door vele geleerden besproken talrijke ontlening van Franse woorden in het Duits door bemiddeling van het Middelnederlands. Dit feit is inderdaad zeer opmerkelik, te meer omdat de Mnl. litteratuur, voor zover zij bewaard is gebleven, niet zo oud is als de Duitse, zodat het zou schijnen dat de woorden in het Mnl. jonger zijn dan in het Duits; toch is dat niet zo, al zijn daar ook langs andere weg Franse woorden binnengedrongen. Van hoeveel belang de invloed van het Middelnederlands als bemiddelaar is geweest, bewijst de schrijver uit het feit dat enkele Franse woorden die uit Vlaanderen zijn gekomen, in Duitsland een Hoogduitse vorm hebben gekregen, hetgeen alleen mogelik was wanneer die woorden niet als Franse, maar als Nederlandse woorden werden gevoeld; uit de Middelduitse Nederrijnstreken kunnen die verhoogduitste woorden als *schâch*, *zerbentine* niet zijn gekomen, daar in deze de *k* aan het eind, en de *t*, tot *ch* en *z* waren verschoven, zodat Fr. *k* en *t* er onveranderd zouden zijn gebleven; die vormen zijn alleen verklaarbaar als zij werden overgenomen uit een Germaans gebied dat die verschuiving niet kende. Als zodanige „hyperkorrekte" klankovergangen vermeldt de schrijver, behalve de reeds genoemde, nog *-ol* voor Mnl. *-ou*, in *Kolze*, *pf* in *pfasch*, dat aan Fr. *pas* zou beantwoorden, *ir* voor *er*, *sch* aan het eind van het woord voor *s*, *ü* in *pruefen*, *t* aan het begin van het woord voor *d*, *nz* voor *ns* in *tanzen*. Natuurlik zijn in sommige gevallen ook andere verklaringen mogelik. Voor *pruefen* meen ik dat de geaccentueerde vorm, Ofr. *pruef*, niet zo maar ter zijde mag worden gesteld, daar immers ook in het Mnl. *prueven* voorkomt. Wat betreft het naast elkander staan van vormen met *ei* en *oi*, zo is mij des schrijvers bedoeling niet geheel klaar. Beschouwt hij *turnei* als een oudere vorm van *turnoi*? [1]). In dat geval moet het woord langs een andere weg dan het Mnl. zijn binnengedrongen, omdat aldaar *ei* een latere vorm van *oi* is. De verandering van Mnl. *banier* tot *banner* staat in verband met de verplaatsing van het accent. Een alfabetiese lijst van Franse woorden die zowel in het Mnl. als in het Duits voorkomen, in de XIIe en XIIIe eeuw, sluit dit hoofdstuk.

Het derde en laatste eindelik houdt zich bezig met de scheiding van de woorden die door de omgang en die welke door de letterkundige werken in het Duits zijn gekomen, en, in verband daarmede, met de geografiese verspreiding der woorden in Duitsland zelf. De schrijver weegt hierbij angstvallig alle mogelik- en waarschijnlikheden tegen elkander af, en het is een genoegen deze consciencieuse uiteenzetting te lezen, ook al leidt zij niet tot tastbare rezultaten. De vele vragen die zich voordoen bij het probleem der ontlening zijn in dit werk tot hun volle recht gekomen.

Groningen. Salverda de Grave.

1) Vgl. p. 99: „Die formen auf *-ei*... lassen sich kaum als die frz. ältere *ei*-stufe ... erklären", en p. 100: „die form auf *ei* erklärt sich wohl durch das verhältnismässig hohe alter der entlehnung."

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau, tome XI (1916—1917). Genève, A. Jullien. 1919.

Ieder Rousseau-liefhebber of -kenner weet, dat er twee mannen zijn te Genève voor wie de Rousseau-vraagstukken bijna geen geheimen hebben: de Heer Théophile Dufour, dien schroom voor onvolledigheid terughoudt van de voorgenomen uitgave van teksten en studies, en de Heer Eugène Ritter, wiens naam onafscheidelijk verbonden is aan de opleving van de belangstelling voor Jean-Jacques en voor de studie van de 18e eeuw in 't algemeen. De derde kenner, Louis Dufour-Vernes, had slechts enkele korte mededeelingen in 't licht gegeven; Théophile Dufour heeft enkele belangrijke werken gepubliceerd — inedita in de *Annales* I en II, de *Confessions* in deel IV — maar de meest productieve rousseauist is toch wel „le père Ritter", zooals men hem in Genève ondeugend noemt, 't Is dan ook een goede gedachte van het bestuur der Société J. J. R. geweest om negentien artikelen van E. Ritter te vereenigen in dezen bundel; hij heeft ze aangevuld en gewijzigd en daaraan een lijst van zijn publicaties (n°. XX) toegevoegd.

Uit den aard der zaak is 't moeilijk een overzicht te geven van deze verhandelingen; 't is dan ook eenvoudig om de aandacht op enkele er van te vestigen dat ik nog plaatsruimte vraag voor de volgende aankondiging.

Ik laat de onbelangrijke nummers (I, II, IV, V, VII, VIII, XIII, XVIII) ter zijde; wijs in III op een artikel waaruit blijkt, dat „le bosquet de Julie" uit de *Héloïse* voortkomt uit herinneringen van Mme de Warens; in VI op een zwakke verdediging van Thérèse (p. 40 vv.); in IX op een poging om de tegenstrijdigheid te overbruggen tusschen de getuigenissen van Diderot en Rousseau in zake het eerste *Discours* (cfr. *Annales*, VII); op het rijke feitenmateriaal in X voor de wederopname in de kerk van Genève en in XI voor de R. aangeboden bibliothecarisplaats, een sinecure; op de beschouwingen in XV over het tijdsverloop en de ontknooping in de *Héloïse* en op de Voltaire-draaierijen in XVI.

De hoofdzaak in deze publicatie zijn de nos. XII en XIV over de verhouding van R. tot Vernet en tot Charles Bonnet en zijn groepje vrienden, Haller, De La Lande, den Leidschen hoogleeraar Allamand en R's beschermer, graaf Karel Bentinck, enz.; men krijgt hierin een levendigen indruk van de wijze waarop de eigenaardige figuur van R. door hem welgezinden werd beoordeeld. In 't voorbijgaan wijs ik op enkele details over de relaties tusschen de Waalsche kerken in Holland en Genève, die gevaar liepen door R's optreden. En ook

op het gebruik van *humour* in 1761 (z. p. 163), waar 't oudste voorbeeld bij Baldensperger (*Etudes d'histoire litt.*, I, 187) van 1762 is, ten minste als onaangevochten woord. No. XVII brengt details over de beraadslagingen die de veroordeeling van 't *Contrat* en den *Emile* voorafgingen. Een bibliographie en een kroniek sluiten dit deel der *Annales* af, dat niet zoo heel belangrijk is, al brengt het vrij ontoegankelijke artikels in herdruk.

Amsterdam. K. R. Gallas.

G. Turquet Milnes, Some modern Belgian writers, with a prefatory note by E. Gosse, C. B. London, H. Muirhead. 1916.

Reeds te lang wacht dit boekje op een bespreking. En toch kan ik mij niet in een paar regels van de aankondiging afmaken, daar het een vraagstuk aanroert, waarover men niet gemakkelijk tot helderheid zal komen: bestaat er een „âme belge", waarvan de Belgische letterkunde de weerspiegeling is, onafhankelijk van de Fransche en de Nederlandsche letteren? L. Dumont-Wilden, in de voorrede van zijn *Anthologie des écrivains belges* (H. Crès et Cie, 1917, 2 dln), heeft deze vraag eveneens onder de oogen gezien. Wat is 't zuiver Belgische element in de werken van Vlaamsche en Waalsche schrijvers? Dumont-Wilden spreekt van „nuances assez délicates mais sensibles" (p. XXI), uitingen van de poëzie van 't onbewuste van Germaanschen oorsprong, zekere beeldenkeuze, een soort familiaar mysticisme en een bijzonder gevoel voor het intime, en vooral van een doorslaan van den geest, een jagen naar het nieuwste en overdrevene (p. XXVI), als gevolg van een bijna volslagen gebrek aan een soliede, classieke cultuur, die den Franschman karakteriseert en die hem — ik wijs op de evolutie van Henri de Régnier, Charles Guérin of Verlaine — weer doet terugkeeren tot een nationaal Fransch besef van maat en smaakvolheid.

Zoowel Gosse, in de inleiding, als Turquet Milnes houden zich met het bovengenoemde vraagpunt bezig; de laatste wordt daartoe gebracht door het eerste hoofdstuk van zijn boekje: „The renascence of Belgian letters", dat een vrij volledig overzicht van de beweging van 1880 geeft. Zooals te verwachten was, hecht de schrijver van *The influence of Baudelaire in France and England* (London, Constable & Co., 1913) een groote waarde aan de rol van Baudelaire — men ziet zoo gaarn invloeden van een auteur dien men van nabij heeft bestudeerd — juist door hetgeen deze aan Germaansche geestesnuances had. In dat hoofdstuk tracht hij eveneens de elementen van de Belgische ziel in de letterkunde terug te vinden; ze zijn wel verschillend en tegenstrijdig: krachtige liefde voor het leven en voor de natuur, ongebonden uiting der gevoelens, voortkomende uit een onweerstaanbaren drang om zich geheel te geven en om pantheistisch het leven te omvatten, naast mysticisme en droomleven en „grüblend" verwijlen in het onbewuste, levensmoeheid en overprikkeling zich uitend in grilligheid. Men ziet wel hoe onmogelijk het is een „âme belge" te construeeren uit hetgeen men meent te vinden als haar uitingen in letterkundig werk.

't Is dan ook beter af te stappen van deze beschouwingen en te wijzen op de lezenswaardige schetsen die dit boekje samenstellen: Maeterlinck, Verhaeren, Rodenbach, C. Lemonnier en Eekhoud, Max Elskamp en Ch. van Lerberghe, de broeders Olivier en Jules Destrée, ten slotte Courouble, gaan aan ons oog voorbij, wat onsamenhangend en zonder chronologische preoccupaties; 't is alles wat vlak en wat vaal, vooral wanneer men het leest naast de fleurige, suggestieve, soms diep doordringende schetsen van van Hamel in zijn *Letterkundig Leven* (dl. III). Maar 't getuigt toch dat hij goed weet te analyseeren, wanneer de schrijver rustigjes Maeterlinck's geschriften uit de tweede periode karakteriseert als „purple patches cut out of the solid material sold by the old-established firm Emerson, Carlyle and Co." (p. 25), uit een heel goede vergelijking tusschen Verhaeren en Hugo (p. 57), uit de verklaring van Rodenbach's succès (p. 74), wanneer hij Lemonnier typeert als „the pilgrim of every school" (p. 89), wanneer hij het typisch Vlaamsche in Eekhoud doet zien (p. 103), vooral wanneer hij in de gebroeders Destrée de Belgische beweging der Katholieken en der socialisten belichaamt en hen doet zien als uitersten der Vlaamsche ziel (p. 129), om ten slotte, misschien wel analyseerens-moede, te constateeren: „Truly, Belgium offers us the two extremes of art" (p. 158).

Zoodat de lezer zeker niet tot een eenheid van begrippen zal zijn gekomen omtrent de „âme belge", zooals ze zich weerspiegelt in al deze „auteurs d'expression française".

Over details zou nog wel wat te zeggen zijn; ik vrees dat de schrijver in de moderne letterkunde meer thuis is dan in die van vroegere tijden. Anders zou hij Descartes niet hebben toegeschreven dat hij de menschelijke actie met die van een machine vergelijkt (p. 17), zou hij niet Pascal zuiver als „a stern Cartesian philosopher" hebben gekarakteriseerd, zou hij Gilbert's rommelige boek over *Le Roman en France pendant le XIXe siecle* niet zulk een waarde hebben toegekend (p. 133), zou hij Villemain's „La littérature reproduit les mœurs de la société" niet verkeerd hebben geciteerd (p. 140), zou hij de generalisatie, die weer opduikt met Pierre Lasserre of Ernest Seillière, „the great social revolution always goes back to the literary revolution", niet hebben aangedurfd (p. 5). Gebrek alleen aan perspectief kon hem doen schrijven dat Anatole France en Remy de Gourmont aan de eene zijde, Faguet of Bourget aan de andere zijde de meesters van 't oogenbik zijn (p. 73). En wat doet (p. 153) 't procédé van Molière in *Don Juan* naast Courouble? En er zijn nog wel opinies die ik niet zou onderschrijven: dat Rodenbach nog wel meesterstukken zou hebben kunnen voortbrengen (p. 74; cfr. van Hamel, *l. c.*, 139) en dat hij populair was in België (p. 2). Het procédé van Charles Péguy in de herhaling van zekere woorden is niet te plaatsen naast dat van Maeterlinck (p. 36); de „raison mystique" in Maeterlinck's *Trésor des Humbles* is niet Bergson's „intuition" (p. 44); „Malbrouk s'en va-t-en guerre" onder de oude balladen te zien gerangschikt, die Max Elskamp's volksronden verklaren (p. 118) doet wel wat heel vreemd aan. Schrijvers over de Belgische letterkundige geschiedenis moeten maar uitmaken of van Hasselt, de Coster en O. Pirmez meetellen in de beweging (p. 3; cfr. Dumont-Wilden, *l. c.*, p. XI en XIII). En er is een leesfout (p. 79): Rodenbach's vroomheid wordt volstrekt niet bewezen doordat de held uit *Bruges-la-Morte* (p. 267 vs.) Jane worgt, omdat zij bij een processie had gelachen; hij doet dit omdat de vrouw met de geverfde haren spot met de vlecht van de doode echtgenoote. Een paar uitlatingen doen zien dat het boekje geschreven werd in oorlogstijden (p. 25, 71, 141, 149).

Amsterdam. K. R. Gallas.

J. F. Rode, Lectures Commerciales et Industrielles. Leyde, van der Hoek frères. 1919.

Dit werkje bevat een serie artikelen, die vóór en na in Zwitsersche couranten zijn verschenen, benevens enkele korte studiën, grootendeels handelende over de crisis-toestanden tijdens en na den oorlog. Met *groot genoegen* hebben we een en ander gelezen : de stof is *leerzaam* en *interessant*.

Wie het werkje *ernstig* bestudeert d. w. z. nauwkeurig vertaalt, de typische uitdrukkingen en woorden noteert en daarna leert, zal niet alleen zijn technische vocabulaire hebben uitgebreid, maar bovendien zijn kennis van het Fransche taaleigen belangrijk hebben vergroot.

Het is echter geen gemakkelijk Fransch en „*ceux qui se destinent à l'enseignement du français*" (candidaten L. O. en M. O. dus ?) zoowel als „*ceux qui s'adonnent uniquement aux études commerciales,*" voor wie het werkje, blijkens het voorbericht, is bestemd, zullen menigmaal „au bout de leur latin" zijn. Daarom zijn wij, in tegenstelling met den schrijver (die, „*sedert er goede dictionnaires zijn*, met name Gallas", de „notes explicatives" overbodig acht) van oordeel, dat het boekje zeer in bruikbaarheid zou winnen, door degelijke verklarende aanteekeningen, hetzij „en marge", hetzij in een apart boekje.

Op iedere bladzijde toch komen tal van woorden en uitdrukkingen voor, die ook de meergevorderde leerling beslist zal moeten opzoeken. En bij ervaring weten wij, hoe men 't land heeft aan dat tijdroovende „woordjes zoeken."

Bovendien zal de schrijver het, met ons, geen overbodige weelde achten den gebruikers van het werkje de beteekenis te geven van moderne woorden als :

profitard (O.W.er), *versements de repentance* (gewetensgeld), *l'accaparomanie* (de hamsterwoede) enz. die men, *zelfs* in *Gallas*, tevergeefs zoekt.

Amersfoort. B. Hylkema.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament, tweede druk. Haarlem, de Erven Bohn. 1910.

Deze tweede druk wordt met blijdschap begroet, omdat daaruit blijkt, dat voor deze vragen belangstelling is en omdat de wijze, waarop zij behandeld worden, in breede kringen waardeering gevonden heeft. Tot bijzondere opmerkingen geeft deze nieuwe uitgaaf geen aanleiding. Behoudens stilistische wijzigingen en de vervanging van eenige saamgevatte aanhalingen uit Epictetus door volledige citaten, is de nieuwe druk aan den ouden gelijk en vergezellen dien onze goede wenschen.

Leiden. D. Plooij.

J. van Wageningen, Seneca's leven en moraal. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. *f* 0.50).

Dit geschrift van den bekenden hoogleeraar verscheen juist toen de ondergeteekende zijn artikel : „Een staatsman en moralist uit de eerste eeuw, Seneca" aan de „Vragen van den dag" had opgezonden. En ruim een jaar later gaf Prof. J. J. Hartman zijn „Honderd jaren geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd" uit, waarvan een groot gedeelte evenzeer aan Seneca is gewijd. Wel een bewijs dat Seneca althans ten onzent in hooge mate de aandacht trekt.

En 't is dan ook geen wonder, dat men zich intens bezighoudt met zulk een begaafd en veelzijdig man, bekwaam bestuurder van een wereldrijk en schitterend belletrist ; met zulk eene fascineerende persoonlijkheid, die door velen bijna als een heilige is vereerd en door anderen, waaronder eene autoriteit als Mommsen, voor een huichelaar wordt uitgemaakt. Welke houding moet men tegenover zulk een figuur aannemen ?

Prof. J. van Wageningen's verhandeling is duidelijk van stijl en degelijk van inhoud ; wie ook maar een weinig Latijn verstaat, kan haar met gemak lezen, en wie op het onderwerp dieper wil doorgaan, veel er in vinden, dat tot voorlichting strekt. Wat de waardeering van Seneca betreft, komt van Wageningen p. 27 tot de conclusie „dat Mommsens oordeel geheel onjuist is," al is Seneca dan ook „niet van ijdelheid en eerzucht vrij te pleiten."

Over 't geheel kunnen wij ons met de opvatting van den hoogleeraar best vereenigen ; op één kwestie, waaromtrent wij van hem verschillen, zij het ons vergund hier nader in te gaan.

Prof. van Wageningen zegt nl. tegen het einde van zijn verhandeling p. 28 :

„Opmerkelijk is het ook, dat Seneca in zijn laatste oogenblikken, met den dood voor oogen, Nero den moordenaar van moeder en verwanten noemt, maar zelf zich volstrekt niet van eenige schuld bewust is." Zeer zeker opmerkelijk, wanneer men bedenkt, dat „die vreeselijke daad van moedermoord" door Seneca niet „verhinderd", p. 12, of, juister uitgedrukt, in de hand gewerkt is, volgens Tacitus Ann. XIV, 7. Zou Seneca dan werkelijk nog te „redden" zijn ?

Maar mogen wij den „moedermoord" wel als een bewezen feit aannemen ? Zijn de bezwaren van Hochart en Hartman tegen het bekende verhaal van Tacitus afdoende weerlegd ? Is de officieele, door Seneca geredigeerde mededeeling, dat Agrippina, na een mislukten aanslag op Nero, zich zelven van 't leven zou hebben beroofd, per slot van rekening niet toch nog het meest geloofwaardige in zake dit duistere feit ? O. i. moet dit alles nog eens ter dege worden overwogen.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Fr. von Duhn, Pompeji, eine Hellenistische Stadt in Italien. Dritte Auflage. (Aus Natur u. Geisteswelt 258). Leipzig, B. G. Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de „Sammlung wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen, Aus Natur und Geisteswelt" is in 1905 het boekje uitgekomen, waarvan thans de derde uitgaaf verscheen. Het zijn een achttal voordrachten over het ontstaan en het wezen van het Hellenisme, het Hellenisme in Pompeji, de ontwikkeling der stad, de openbare gebouwen en de woningen met hun versiering en huisraad, het leven in de stad, de graven buiten de poorten. Het boekje is voor deze derde uitgaaf zorgvuldig herzien. Nieuw zijn de afbeeldingen der muurschilderingen in de Villa Item buiten Pompeji. Maar de resultaten der laatste opgravingen in de Strada della Abbondanza kende de Schrijver nog niet.

Als een beknopt overzicht van onze kennis over Pompeji heeft het boekje zeer zeker voldaan. Wil men een uitgebreider studie maken, dan zal men het welbekende werk van August Mau, Pompeji in Leben und Kunst,

en het Aanhangsel, in 1913 uitgegeven door F. Drexel, waarin de literatuur over Pompeji is verzameld, niet kunnen missen. Maar in het boekje van den Heer Von Duhn zal men in de „Literaturnachweise" aan het slot eenige zeer belangrijke aanvullingen vinden.

Bij kleinigheden willen wij niet stilstaan. Alleen is op te merken, dat de Schrijver bij het bespreken der bouwkunst wellicht meer had kunnen rekening houden met de onderzoekingen van Richard Delbrück over de bouwkunst in Italië onder de Republiek. Voor de geschiedenis der schilderingen op de muren had zeker ook de opvatting van Albert Ippel, verdedigd in zijn Dissertatie „Der dritte Pompejanische Stil", een nauwkeurige overweging verdiend. Maar wij willen ons daarmee niet ophouden. Liever geven wij een oogenblik aandacht aan den opzet van het geheel.

Een Hellenistische stad in Italië noemde de Schrijver Pompeji om daarmee aan te duiden, dat het leven daar een geheel Hellenistisch karakter had, en Pompeji wordt besproken als het type van een stad uit den Hellenistischen tijd. Maar deze uitdrukking verraadt reeds den eenzijdigen opzet. Want men mag het leven in Italië niet uitsluitend Hellenistisch noemen. Steeds vindt men daar immers een eigen aard ondanks de afhankelijkheid van Hellas.

Deze eigen aard blijkt reeds in de kunst van het oude Etrurië. Daar vond het Grieksche handwerk met zijn bijzondere vormen en motieven vroeg ingang. Maar het uiterlijk der Etruscische kunst werd nooit geheel Grieksch. Ook in de kunst van Zuid-Italië, uit den tijd van het begin der groote expansie voor de Grieksche kunst in de vierde eeuw vóór Christus, bespeurt men een bijzondere, niet-Helleensche richting. Blijkbaar heeft het Italiaansche element daar krachtigen invloed gehad op de Grieksche kunst.

Door de onderwerping onder Rome is deze inheemsche aard voorloopig op den achtergrond gedrongen. Het was, alsof Italië geheel zou opgaan in het algemeene Hellenisme, dat heerschte in het Romeinsche Rijk. Maar in werkelijkheid sluimerden de krachten van Italië slechts en vele eeuwen later zou daaruit weer een groote kunst ontstaan met eigen karakter.

Ook in Pompeji kan men in de verschillende perioden tot den ramp van het jaar 79 het uitwisselen van Grieksche en Italiaansche elementen bespeuren. Oorspronkelijk was het een Oscische stad en als elders in Campanië heeft zich daar, veel meer dan in het Zuiden en in Silicië, het Italiaansche karakter gehandhaafd. Maar sedert de dagen van Sulla, in de eerste helft der eerste eeuw vóór Christus, werd de Stad onder den invloed van de colonie, die zij moest opnemen, meer en meer Romeinsch. Daarbij begon ook in Pompeji het Hellenisme de inheemsche elementen geheel te verdringen.

De beste krachten evenwel der groote beweging, die van Hellas was uitgegaan om de wereld te veroveren, waren toen reeds verbruikt. Bij het begin onzer jaartelling had er een ommekeer plaats in het leven. De volken, die onder den invloed stonden van het Hellenisme, kwamen langzamerhand in verzet tegen de binnengedrongen beschouwing en herinnerden zich hun eigen aard. Voorloopig was deze beweging nog zwak. In Italië konden de eerste Keizers wel oude gebruiken in eere herstellen, maar voor de kunst was het niet meer dan een gezochte terugkeer tot de oude vormen der classieke Grieksche kunst.

In de laatste periode echter van het leven in Pompeji had de kunst zich reeds weer afgekeerd van het classicisme uit den tijd van Augustus en het is juist deze periode, die onzen indruk van de stad geheel beheerscht. Want in 63 was door een aardbeving veel verwoest en daarom dateert een groot deel van de uiterlijke versieringen, vooral bij de woningen, uit de laatste jaren vóór 79.

Toen zocht de kunst niet meer aansluiting bij de vormen der vijfde eeuw uit Griekenland, maar bij de Hellenistische kunst met haar bewogen figuren en onrustige opvatting.

Deze laatste kunst is zeker meer in overeenstemming met den Italiaanschen aard en daarbij meent men ook te bespeuren een eigen manier om de dingen te beschouwen, een richting, die zich trachtte los te maken van den overheerschenden vreemden invloed om weer een Italiaansch karakter aan de kunst te geven.

Met deze eigen, Italiaansche aard zal men geen rekening kunnen houden, als men Pompeji beschouwt als een Hellenistische stad. Ook in het boekje van den Heer Von Duhn zal men te vergeefs zoeken naar een onderscheid met andere steden der groote Hellenistische wereld uit de eerste eeuw onzer jaartelling. Dat deze stad der Oudheid, die voor ons zoo goed is bewaard gebleven, in Italië lag aan den voet van den Vesuvius, is voor den Schrijver slechts een toeval. Zijn doel was het vooral om ons het leven te leeren kennen in een Hellenistische stad van algemeen type. Met zijn boekje heeft hij dit doel ook zeer zeker bereikt.

Den Haag. A. W. Bijvanck.

Radulph de Rivo der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie von Dr. **P. Cunibert Mohlberg,** Benedictiner der Abtei Maria Laach. Zweiter Band. Texte. Münster 1915.

Deze tekstenverzameling vormt het twee en veertigste deel van de „Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie" onder de leiding van enkele professoren der Leuvensche universiteit, waar Dom Cunibert Mohlberg meerdere jaren wetenschappelijke gastvrijheid en vorming genoot. Een tastbaar resultaat dier hoog-wetenschappelijke vorming was zijne doctorale dissertatie over onzen vaderlander Radulph de Rivo, een der belangrijkste liturgische verschijningen van de latere middeleeuwen. Deze dissertatie werd in het *Museum* (Dl. XX, kol. 23, vlgg.) besproken.

Zijne beide voornaamste werken heeft de deken van de collegiale kerk te Tongeren geschreven tot voorlichting van het pas gevormde kapittel van de congregatie van Windesheim, zoodat eene uitgave zijner geschriften bijzonder welkom moet wezen aan een ieder, die de inwendige organisatie dier wijdvermaarde congregatie wil bestudeeren.

Een van de drie gepubliceerde werken van de Rivo werd reeds vroeger gedrukt nl. zijn Liber de canonum observantia. De eerste editie bezorgde Hittorp en zij werd in 1568 te Keulen gedrukt. Sedert dien werd het werk altijd overgenomen in de Bibliotheca S. S. Patrum en in de Maxima bibliotheca Patrum van 1677 te Lyon. Hittorp publiceerde zijn tekst naar een handschrift hetgeen in het bezit was van den Bruggesche kanunnik

Pamelius. Dat handschrift is nog niet teruggevonden. Dom Mohlberg heeft tot grondslag voor zijn tekstuitgave de editio princeps genomen van Hittorp, doch het is hem gelukt op de gis vele verbeteringen aan te brengen. Hittorp toch beklaagt zich over het slechte schrift en over de vele afkortingen. Het handschrift zal nl. geschreven zijn geweest in het voor den oningewijden lezer bijna onleesbare cursief van het einde der 14de eeuw.

Het eerste werk van de Rivo, hetgeen ook in deze uitgave vooraan staat, Liber de officiis ecclesiasticis wordt hier voor het eerst door den druk algemeen toegankelijk gemaakt en wel naar een handschrift uit het stadsarchief van Keulen.

Het derde en laatste tractaat is eveneens een eerste uitgave en wel naar het handschrift afkomstig van het klooster Korsendonck, en het bevindt zich tegenwoordig in de koninklijke bibliotheek van Brussel. Een volledig plaats- en naam- en een zeer uitvoerig liturgisch woord- en zaakregister verhoogen de bruikbaarheid. Dit is ook in overeenstemming met het doel van de uitgave. de vele kostbare liturgische gegevens, welke door de Rivo op zijne reizen en voornamelijk te Rome uit oude handschriften of plaatselijke gebruiken werden verzameld, gemeen goed te maken van de liturgische wetenschap.

De uitgave is, gezien de vele verklarende voetnoten, met degelijk wetenschappelijken zin verzorgd.

Oosterhout. Dom Richard Schutte O. S. B.

Biografisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland, red. **Dr. J. B. de Bie** en **Mr. J. Loosjes.** Dl. I en II en afl. 9. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. z.j. (Pr. ƒ 20, compl. ± 200 vel à ƒ 0.40).

Dit Woordenboek heeft reeds een vrij lange geschiedenis. Het denkbeeld om het samen te stellen is oorspronkelijk van den in 1896 overleden Utrechtschen hoogleeraar Kleyn, die evenwel zeer weinig dienaangaande heeft nagelaten, eigenlijk weinig anders dan het denkbeeld. Na zijn dood werd de taak opgevat door Dr. De Lind van Wijngaarden en Dr. van Langeraad, die bij Kemink en Zn. te Utrecht een aantal afleveringen — ongeveer wat thans werd geboden — hebben uitgegeven. Maar de inteekening erop werd slechts door „enkele tientallen" belangstellenden gesteund, zoodat het werk zoo goed als onbekend is gebleven. Na den dood van de beide bewerkers bleef het liggen, totdat de firma Nijhoff bereid gevonden werd het onder een nieuwe redactie weder op te nemen. Zoo zijn wij thans in de gelegenheid het begin der nieuwe uitgave aan te kondigen. Uitgever en bewerkers stellen zich voor per jaar ongeveer 20 vel af te leveren. Het is niet duidelijk, of bij de 200 vel de reeds verschenen 98 vel gerekend zijn, dan wel niet. Ik onderstel het laatste, want de 98 vel omvatten de letters A tot F, dus reeds de helft van de 200 vel voor de eerste zes letters van het alphabet, waaruit blijkt, dat het vervolg op veel beknopter wijze zou moeten worden ingericht; als ik mij vergis en het geheel op 300 vel zal komen, zal toch reeds een aanzienlijk grootere beknoptheid noodig zijn om het overblijvende ³/₄ van het alphabet in de dan nog overblijvende 200 vel onder te brengen. Het geheele boek is reeds door de eerste bewerkers, die de thans aanwezige voorrede hebben gesteld — van de nieuwe bewerkers zagen wij nog niets dergelijks — toegewijd aan de nagedachtenis van Acquoy, die door Kleyn nog over zijn voornemen geraadpleegd is, en van Kleyn zelven.

Vergelijken wij de uitgegeven twee deelen met de thans verschenen 4 deelen van het groote algemeene Nieuw Biographisch Woordenboek (uitg. Sijthoff, red. Knappert, Molhuysen en Blok), dan treft allereerst het verschil in de opeenvolging der artikelen. Dit Biogr. Woordenboek van protestantsche godgeleerden is ingericht op alfabetische wijze; het onze volgt een nieuwere methode, naar welke ieder verschijnend deel alfabetisch is ingericht en door middel van registers en verwijzing het opslaan vergemakkelijkt wordt. Is dit reeds een belangrijk verschil, nog belangrijker is dat, hetwelk blijkt uit den vorm der artikelen zelve. Dit Woordenboek is veel uitvoeriger, ook waar het minder op den voorgrond tredende personen betreft maar vooral bij degenen, die een bijzondere plaats innemen in de geschiedenis der protestantsche kerken. Zoo is Acquoy behandeld in een uitvoerige biografie van 9 zeer groot 8° bladzijden, d. i. zeker meer dan zesmaal zooveel als in het Nieuw Biogr. Wdbh. aan hem werden gewijd; Menso Alting, die in het Nieuw Biogr. Wdbk. nauwelijks 2 kolom beslaat, krijgt hier 5 blz. enz. enz. In het N.B. Wdbk. zou het technisch onmogelijk geweest zijn zoo uitvoerig te werk te gaan maar in een alleen aan protestantsche theologen gewijd boek kon dit wel geschieden, al is het duidelijk, dat, op deze wijze tot het einde toe behandeld, ook deze uitgave op verre na niet uit zou kunnen komen met den vooraf bepaalden omvang zooals boven werd aangetoond. In ieder geval zijn de talrijke thans reeds gegeven uitvoerige biografieën, voorzoover ik zien kan, zeer goed en nauwkeurig samengesteld; ook met groote onpartijdigheid — en dat valt bij deze beschouwingen op theologisch gebied vooral te waardeeren. Voor snelle orienteering is de beknoptere methode van het N. B. Wdbk. te verkiezen; wil men op zijn gemak voortlezen, dan zal die van dit Wdbk. beter voldoen.

Een paar opmerkingen mogen de nieuwe bewerkers wel ter harte nemen. Vooreerst plegen de auteurs voor „literatuur" soms eenvoudig te verwijzen naar den ouden Van der Aa. Dit is niet zonder bedenking te achten, want het is bekend genoeg, dat de aanwijzingen daar, vooral die van dr. Schotel, aan nauwkeurigheid, zoowel bibliographische als eenvoudig uit het oogpunt van drukfouten, zeer veel te wenschen overlaten; zelfstandige bibliographische aanteekeningen, behoorlijk gecontroleerd met de titels zelf, zijn een bepaalde noodzakelijkheid. Een tweede opmerking geldt de omstandigheid, dat bij tal van artikelen de afkomst, resp. ouders en kinderen, van den beschrevene niet of onvolledig genoemd is; ook dat geeft allerlei bezwaar, ook al zij toegegeven, dat een „biografisch" Wdbk. volstrekt niet hetzelfde is als een „genealogisch" dito, wat bij de beoordeeling dikwijls vergeten wordt. Overigens mogen wij met lof spreken van de stipte nauwkeurigheid, waarmede de oudere bewerkers hunne taak hebben vervuld. Deze zoowel als de reeds geroemde onpartijdigheid behooren tot de beste tradities der school van Moll en Acquoy, waaruit ook dit boek is voortgekomen. Onze beste wenschen vergezellen de nieuwe bewerkers bij hunnen arbeid, welks bezwaren de samenstellers en redacteuren van boeken als deze van nabij kennen.

Waarom onthielden zij ons een eigen voorrede of zoo iets, waarin zij hunne taak nader omschreven en toelichtten ? Wij bezitten van dien aard nu niets dan het uitgevers-prospectus en de op dit punt ook onduidelijke voorrede hunner voorgangers.

Leiden. P. J. Blok.

J. Roger Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 20).

J. Roger Charbonnel, L'éthique de Giordano Bruno et le deuxième dialogue du Spaccio (traduction avec notes et commentaire). Contribution à l'étude des conceptions morales de la Renaissance. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 10).

De philosophische gedachten van het Renaissance-tijdperk zijn moeilijk te vatten en over het algemeen slecht bekend. Elke poging om ze duidelijker in hun oorsprong, samenhang en ontwikkeling te ontvouwen, verdient de levendigste belangstelling. De beide werken van Charbonnel leveren een ware schatkamer, om gegevens uit te putten voor de kennis der wijsgeerige stroomingen in de 16e eeuw. *La pensée italienne* begint met een rijke bibliographie, dan volgt een hoofdstuk over den invloed der italiaansche gedachte buiten Italië, met name in Frankrijk, vervolgens een résumé van de verschillende antieke denksystemen, waarop de philosophie der Renaissance is gebaseerd, om daarna over te gaan tot een analytische behandeling der verschillende richtingen zelve. Vooreerst de Paduanen, „interprètes ou exégètes d'Aristote", onder wie Pomponazzi, Cremonini, Cardanus en Vanini de voornaamste plaats bekleeden. Machiavelli neemt voor zich een hoofdstuk in beslag, als „un positiviste politico-social." Het dan volgende draagt den titel: „Le nouveau système du monde, L'orientation vers la philosophie de l'immanence" en behandelt Leonardo da Vinci, Telesio, Giordano Bruno, om met Galilei en Campanella de 17e eeuw te bereiken. De beide slothoofdstukken zijn van concludeerenden aard, terwijl een reeks van 13 aanhangsels nog allerlei excursen aan het werk toevoegt.

Er is veel goeds van het werk te zeggen. De uiteenzettingen zijn helder, de hoeveelheid van de verwerkte stof ontzagwekkend. Voor iemand, die het meer met cultuurhistorische dan philosophische belangstelling ter hand neemt, is de hoofdindruk wel, wat de schrijver zelf in een noot (p. 712[1]) aldus uitdrukt: „Le seizième siècle est peut-être un ‚tournant' décisif: il est surtout un *confluent* où se mêlent des doctrines très diverses." Het karakter van bontheid, van heterogeniteit en onoverzichtelijke verwardheid, dat de Renaissance ook in andere geestelijke manifestaties vertoont, komt hier bijzonder sterk uit. „Une conquête de l'esprit, ébloui par l'immensité et la fécondité de l'univers" (p. 712), dat blijft het beeld, waaronder de philosophische Renaissance zich vertoont, maar het is een verovering zonder plan, waarbij de in bezit genomen gebieden slechts zeer gebrekkig worden ingevoegd in het algemeene systeem van het denken.

Geheel in overeenstemming met hetgeen omtrent de oorsprongen der Renaissance op elk ander gebied hoe langer hoe duidelijker wordt, constateert de schrijver sterke banden, die de philosophische gedachte der 16e eeuw aan de middeleeuwen binden, met name aan het Averroïsme der 13e eeuw. Aan den anderen kant wordt de nadruk gelegd op den samenhang tusschen het vage scepticisme der Renaissance en de opkomst van den kritischen geest der 18e eeuw. De libertijnsche geestesstrooming verbindt de gedachte der Renaissance aan de philosophie der Encyclopedisten, zegt de schrijver in het voorbericht, en het schijnt mij, dat hij in het bewijs van die stelling wel geslaagd is. Slechts vraagt men zich af, of bij den sterken nadruk op de neo-platonistische invloeden het zuivere platonisme, zooals dat b.v. door Abel Lefranc in zijn werking op de fransche litteratuur is beschreven, niet eenigermate te kort komt.

Ernstige bezwaren zijn te maken tegen de compositie van het boek. Met prof. Gustave Cohen sprak ik eens over het werk van Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris.* De fransche geleerde deelde mijn bewondering voor dat boek, maar vond het toch ten slotte niet „un livre bien français", doelende op een overmaat van geleerde bijzonderheden tot schade van den klaren vorm. Hoe moet dan een fransch criticus wel oordeelen over het werk van Charbonnel! Want hier ontbreekt elke gelijkmatigheid van opbouw, elke waarlijke samenvatting. De schrijver heeft zijn geheele studiemateriaal in het boek gesleept, soms met volkomen verwaarloozing van den vorm. Zoo behelst chap. I niet veel meer dan de aaneengeregen adversaria over Machiavelli's verspreiding in Frankrijk, met het doel om te bewijzen, dat de italiaansche invloed veel sterker is geweest, dan sommigen, b.v. Strowski, aannemen. Dit doel wordt overigens niet geheel bereikt, want de meeste getuigenissen doen juist zien, hoe eenstemmig Machiavelli in Frankrijk verworpen werd. Op p. 434 geeft de schrijver dan ook eigenlijk zelf toe, dat de invloed van Machiavelli niet bijzonder groot is geweest. Ongelijkmatigheid is het te noemen, wanneer de behandeling van Cardanus 25, van Cremonini 44, van Vanini 81 bladzijden beslaat, terwijl Telesio in 6 wordt afgedaan. Terwijl van de meeste auteurs een korte biografie aan de bespreking van hun werk en stelsel voorafgaat, zoekt men die vergeefs van Pomponazzi en Cremonini. Uitvoerige citaten van allerlei herkomst doen de noten soms tot tal van bladzijden uitdijen. Waartoe een aanhaling over Raymundus Lullus uit Cesare Cantù's *Histoire universelle* (p. 461[1]), als men daarin de mededeeling mee verzwelgt, dat Camden in de 14e eeuw leefde ? — De in de noten vermelde autoriteiten zijn meer dan eens blijkbaar uit de tweede hand geciteerd: G. Benedetto Carpzovio, *Paradoxon stoïcum* (p. 460[1]), bedoelt een lid van het Leipziger geleerdengeslacht Carpzow, nl. Johann Benedict IV, 1720—1803, kleinneef van den bekenden criminalist.

De bibliographie vertoont vele sporen van een haastige bewerking, b. v. p. U: onder de uitgaven van Machiavelli ontbreekt die te Milaan 1804/5; p. E.E en p. 716[1]: Gebhardt — lees: Gebhart; p. GG: Lanson, Hist. de la litt. française, 10e ed. 1908 — sedert verscheen de 14e 1918, ib. de verspreide verhandelingen van Abel Lefranc thans te citeeren naar den verzamelbundel *Grands écrivains français de la Renaissance*, 1914. p. HH: Maudonnet — lees: Mandonnet, Hotmann — lees: Hotman, p. KK: Voëtius — lees: Voetius, Wulf (E. de —) — lees: (M. de —), Wolf (M. V.) — lees: Wolff (F. von —). Bij de litteratuur over Bodin ontbreekt de verhandeling van F. von Bezold, Jean Bodins *Colloquium heptaplomeres und der Atheismus des 16.*

Jahrhunderts, 1. Teil, Historische Zeitschrift 113, 1914, die voor het geheele werk van hoogst belangrijke beteekenis zou zijn geweest.

Het boek over de ethica van Giordano Bruno wordt door den schrijver de logische aanvulling van zijn andere, grootere werk genoemd. Het deelt daarmee alle verdiensten, en voorzoover ik zie, minder van de gebreken. Blijkens de voorrede had *La pensée italienne* reeds in 1917 moeten verschijnen. Tezamen vormen de beide werken een buitengewoon rijk hulpmiddel tot de studie van de Renaissance in haar moeilijkst te beheerschen verschijningsvorm.

Leiden. J. Huizinga.

SCHOOLBOEKEN.

Van de fa Wolters te Groningen-den Haag ontving de Redactie den 3den dr. van het 1ste deel van het vroeger in dit blad besproken werk van mevr. W. C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama en H. Poort, *De bloeiende Bongerd* (pr. ƒ2.75, geb. ƒ3.60); van de fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle den 2den dr. van 't 2de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis* (pr. ƒ4.90, geb. ƒ5.30), en den 3den van 't 4de deel van J. W. Pik, *Leerboek der Algemeene Geschiedenis*.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De redaktie ontving van Prof. R. Ganschinietz te Poznan' (Posen) afdrukken van enige artikels door hem in Pauly-Wissowa's *Realenzyklopädie* geschreven. Het Museum bespreekt zulke afzonderlike artikelen niet, doch gaarne vestigen wij de aandacht van onze lezers op deze mythologiese studies, waarvan er een, over *Katabasis* (ad inferos), de omvang heeft van een boekje (92 kolommen). De andere handelen over *Κάτοχος*, *Κατοπτρομαντεία*, *Kombabos*, *Κοσκινομαντεία*, *Kranz* en *Κριθομαντεία*.

Bij de firma H. D. Tjeenk Willink & Zoon te Haarlem is verschenen *Het Offer van Abraham*, een Grieks mysteriespel in twee bedrijven, geschreven op Kreta in de zestiende eeuw en vertaald door Dr. D. C. Hesseling. In een korte inleiding wordt aangetoond dat dit drama, in versus politici geschreven, vooral de aandacht verdient wegens de psychologiese behandeling der personen; het staat in dat opzicht ver boven de overeenkomstige stukken uit West-Europa van die tijd.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1918 geen verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In het jaar 1919 verscheen als uitgave no. 4 der stichting: „Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon", door Dr. A. J. Wensinck, en als uitgave no. 5: „De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen", door Dr. C. van Arendonk. Het reeds aangekondigde werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qor'an (een vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten) ligt ter perse en is bestemd uitgave no. 6 te worden.

3. Van de vijf uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909) is verkrijgbaar voor ƒ96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915) voor ƒ6; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916) voor ƒ4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, together with some chapters from his Ethikon door A. J. Wensinck (1919) voor ƒ4.50; en no. 5, De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919) voor ƒ6.

November 1919.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 7-8: R. Heinze, Horazens Buch der Briefe. — F. Hartmann, Aorist u. Imperf. im Griech. — M. Pohlenz, Un mensonge de la science allemande? — Mitteil.

In het paedagog. ged.: H. Friese, Die Zentralstellung des Deutschen im höheren Schulunterricht. — G. Mayer, Goethes Lied 'Über allen Gipfeln'. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XIII, 6: J. Koopmans, Jacob Steendam. — D. C. Tinbergen, Taal. en litteratuuronderwijs. — J. J. Salverda de Grave, Het onderwijs van de franse taal in ons land in vroegere tijd. — J. Kooistra, Nog eens „Twee Hollands-Engelse parallellen in de syntaxis". — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXX, 8: F. Holthausen, Zu 'Eule u. Nachtigall'.

Tijdschrift Gesch. en Aardrijkskunde, 1919, 4. Sernée, Voorrechten van Oranje, II. — Brugmans, De oorsprong van den Europeeschen oorlog. — De Witt Huberts, Een Fransch hulpkorps op Hollandschen bodem 1665/6. — Breen, De afstand van de statisfactie van Amsterdam. — Meded. op geographisch gebied.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 1: Waeyer, Nopens het aartspriesterschap van Swolle, uitg. Meyer.

English Historical Review, July 1919: Foster, The requisition of St. Helena. — Sedgwick, The Inner Cabinet 1739/41. — Notes and Documents; Oct. 1919: Stephenson, The aids of the English boroughts. — Malcolm Letts, Some French travellers in Naples (16th century). — Domer Harris, Memoirs of Hopkins. — Notes and Documents. —

Studiën, XCII, Nov.: C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën, II. — Al. Slijpen, Een nieuwe zwenking van Frederik van Eeden? — P. Albers, V. de Stuers. De Referendaris, V. — A. J. M. Mulder, De ontdekking van den aard der Röntgenstralen, II. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Enk, Grattus: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 37 (M.)

Van Haeringen Inflexieverschijnselen: Anglia, Beibl. XXX, n°. 8 (v. d. Meer).

Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 35 (Opstelten; slot).

Jolmers, Staring: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Opstelten).

Kiliaan, Jav. Spraakk.: Rev. Crit. 1919, n°. 16 (Meillet).

Knuttel, Catal. Pamflettenverzam. VII—VIII: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 39 (Japikse).

Pienaar, Taal en poëzie: N. Taalg. XIII, n° 6 (Hesseling).

Riemens, Enseignement du français: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Salverda de Grave).

Schröeder, Amor et Psyche: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Weinreich).

Vorrink, Nederlandsche Taal II: N. Taalg. XIII, n°. 6 (Tinbergen).

Wensinck, The Navel of the Earth: D.Lit. Ztg. 1919, n°. 41—42 (Gressmann).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1920.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

O. Immisch, Das Nachleben der Antike. Leipzig, Dieterich. 1919. (Pr. M. 3.50, gebonden M. 5.50).

Prof. Immisch heeft enige voordrachten die hij in het voorjaar van 1918 voor de troepen in Macedonië gehouden heeft, tot een boekje verwerkt, dat, als no. 1 van een nieuwe Serie der „Schriften über Wesen und Wirkung der Antike" die de algemene titel „Das Erbe der Alten" dragen, het licht heeft gezien.

De schrijver betoogt dat bij het verloren gaan van de kennis der Oudheid de Duitsers — men mag wel zeggen de gehele beschaafde wereld — het ontstaan van hun eigen volksleven en hun eigen beschaving niet langer zouden begrijpen. In een overzicht van de belangrijkste elementen van onze staatsinrichting, van onze taal, onze godsdienst, onze kunst en onze wetenschap, toont hij aan hoe nauw wij histories verwant zijn aan de Ouden, hoe wij bijna op elk gebied hun leerlingen zijn en in de allereerste plaats van de Grieken. Hij bedient zich daarbij vooral van hetgeen de taal ons leert. Daarbij hecht hij terecht minder waarde aan de wetenschappelike termen die een antiek uiterlik vertonen (vele zijn van zeer modern maaksel), als aan de uitdrukkingen die een oningewijde geneigd is voor echt Duitse woorden te houden, maar die niet anders zijn dan zeer oude vertalingen van Griekse techniese termen, b.v. „erörtern", „ermitteln", „Versuch" (in de zin van „essai") enz. Dit verschijnsel gaat hij na op elk van de straks genoemde domeinen van onze beschaving; natuurlik zijn vele van zijn voorbeelden reeds vroeger aangehaald, maar daarnaast noemt hij een groot getal nieuwe blijken van onze samenhang met de Oudheid.

Het boek is in de oorlog ontstaan, maar toont daar weinig of geen blijken van in ongunstige zin. Immisch wenst ook van de vijand te leren. Als hij over de rhetorica spreekt, geeft hij als zijn mening te kennen dat de propaganda van de geallieerden in menig opzicht zo vruchtbaar is geweest omdat men, met name in Frankrijk, vastgehouden heeft aan de beproefde voorschriften der Griekse kunst om helder en aangenaam zijn gedachten uit te drukken. De Duitse journalistiek moet, volgens hem, daar rekening mee houden; zij moet opgenomen worden in 't Hoger Onderwijs daar zij, ook in vredestijd, „der zielbewussten Schulung und der wissenschaftlichen Organisation bedarf" (blz. 50). De vraag is, dunkt mij, geoorloofd of het meesterschap in de vorm een resultaat is van „Schulung" en „Organisation" ad hoc, dan wel van de voorkeur voor litteraire behandeling der stof, die in Frankrijk Lager, Middelbaar en Hoger Onderwijs kenmerkt.

De stelling door Immisch met talent en geleerdheid verdedigd, kan aanvaard worden zonder dat men het eens wordt over de praktiese gevolgen die er aan verbonden dienen te worden. Moeten allen, zonder onderscheid, die hoger ontwikkeling begeren Latijn en Grieks leren, of is „Das Erbe der Antike" in veilige bewaring als slechts zeer enkelen door beoefening van die talen zelfstandig zich bewust worden van onze verplichtingen aan de Oudheid? Moeten alle geleerden tevens historici zijn of is onder hen een aantal, niet groter dan b.v. dat der Semitici, voldoende? Weinigen zullen een van die twee uitersten kiezen, maar dan blijft de moeilikheid over om de grootte van de groep te bepalen. Het lijkt mij onvermijdelik, dat bij het ouder worden van onze beschaving die groep geleidelik slinkt.

Leiden. D. C. Hesseling.

A. J. Wensinck, The Ocean in the literature of the Western Semites. (Verhandelingen K. A. v. W., Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, XIX, 2). Amsterdam, J. Müller. 1918.

Nadat Prof. Wensinck in eene vroegere verhandeling (*The ideas of the Western Semites concerning the navel of the earth*) ons tot gids gestrekt heeft naar den navel der aarde, leidt hij ons hier rond in de diepten van den Oceaan en vindt daarbij gelegenheid nog over tal van andere zaken, over de eilanden der gelukzaligen en de onderwereld, over de levensbron en den wereldboom enz. te spreken aan de hand van de aanwijzingen, die zijne Hebreeuwsche, Arameesche en Arabische zegslieden over deze onderwerpen ten beste geven. Hij heeft die overrijke stof ondergebracht in drie hoofdstukken. In het eerste, dat tot opschrift heeft: The Ocean in the Cosmogony, tracht hij ons een overzicht te geven van de verschillende kosmogonische voorstellingen omtrent den Oceaan, die nu eens als eene vijandige macht tegenover den Wereldschepper, dan weder als diens werktuig of rustplaats wordt afgebeeld. Het tweede, getiteld: The Ocean in Cosmography, handelt over de verschillende plaats aan den Oceaan toegewezen onder, boven of rondom de aarde. Het derde eindelijk heeft tot opschrift: The character of the Ocean, waarin de Schrijver zoekt aan te toonen dat de natuur van den Oceaan nu eens eene negatieve, verderf aanbrengende, dan weder eene positieve, leven wekkende is. Blijkens het voorwoord wil hij echter dit alles slechts beschouwd hebben als eene verzameling van gegevens en geeft hij toe dat bepaalde gevolgtrekkingen daaruit slechts op grond van een omvangrijker materiaal, dat ook de voorstellingen van andere volken omvat, mogelijk zijn. Gemeten aan deze bescheidene waardeering van zijn eigen werk verdient deze verhandeling allen lof, want al is hier en daar nog eene nalezing te houden, het hier bijeengebrachte is waarlijk niet weinig en legt een gunstig getuigenis af van 's Schrijvers belezenheid in de West-Semietische literatuur, te meer daar de gegevens niet alleen uit kosmographische werken, maar uit de meest verschillende geschriften, uit heilige boeken en commentaren daarop, uit romans en vertellingen, kortom uit de meest verschillende bronnen moesten worden bijeengegaard.

Een duidelijk beeld, hoe de Westersche Semieten zich den Oceaan hebben voorgesteld, ontvangen wij hier niet. Daarvoor zijn de gegevens van te verschillenden aard, daar wij nu eens te doen hebben met mythologische verhalen, dan weder met dichterlijke phantasieën, of wel met geleerde bespiegelingen. Het begrip Oceaan dekt zich in geenen deele met het Semietische *Tehōm*, dat eigenlijk de eigennaam is van een zeemonster, vijand van den Wereldschepper, wiens element de chaos is. In jongere bijbelteksten, zooals Ez. 31, 4, of bij den Arameeschen vertaler van Ps. 42, 8 is het woord echter synoniem geworden met *Majim*, water en daaruit verklaart zich het tweevoudig karakter van den Oceaan, waarvan W. in zijn derde hoofdstuk spreekt, want het water is zoowel een leven wekkend als een vernielend element. Ziet men van den mythologischen *Tehōm* af, waarover wel niet te handelen is, tenzij men ook de Oostelijke Semieten (Babyloniërs) in het onderzoek betrekt, dan zal men, meen ik, bij de verschillende teksten over den oceaan steeds voor oogen moeten houden de bekende drie verdiepingen, hemel, aarde en onderwereld, waarin ook de westelijke Semieten zich de wereld verdeeld voorstelden. In elk dezer verdiepingen bevindt zich ook water, of wil men, een Oceaan, zoodat er feitelijk niet één, maar drie Oceanen zijn, die elk hun eigen wonderen hebben. De door Wensinck geciteerde Koranplaats 11, 9, waarin sprake is van Gods troon op het water handelt, evenals Openb. Joh. 4, 6; 15, 2, van den hemelschen oceaan. Vg. Wensinck, t. a. p., p. 20, waar een citaat uit Tabari dit uitdrukkelijk leert. Andere teksten handelen over den aardschen, nog andere over den onderaardschen Oceaan, zoodat het m. i. wenschelijk geweest ware bij de indeeling der stof daarmede meer rekening te houden. Doch de aard dezer aankondiging verbiedt mij verder op dit onderwerp door te gaan, of met den Schrijver in debat te treden over andere zaken door hem besproken, waarin ik niet met zijne opvatting zoude kunnen medegaan. Trouwens de waarde van het geschrift ligt, zoo als reeds boven is gezegd, hierin, dat de Schrijver de verschillende teksten over het onderwerp heeft bijeengebracht.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

A. G. van Hamel, Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1918 [1]. (Pr. *f* 4.20, geb. *f* 5.50).

Het zou onbillijk zijn, er den schrijver een verwijt van te maken, dat hij met dit werk niet veel nieuw licht over de Nederlandsche letteren der 17de eeuw heeft doen opgaan. Maar even misplaatst ware een beklag om de onevenredige vruchten van heel wat arbeid: het resultaat immers was (zooveel kon men ook zonder speciaal onderzoek van de 17de-eeuwsche theorieën weten) van tevoren te voorzien. Toch meen ik, dat bij een andere werkwijze en een andere opvatting van de gestelde taak, uit het onderwerp van dr. van Hamel wel wat meer te halen ware geweest.

In de eerste plaats zou ik gewenscht hebben, dat de schrijver zijn werk minder het karakter van een referaat en meer dat van een critische studie had gegeven. In hoofdzaak levert hij een verslag van wat er alzoo getheoretiseerd is en wijst hij de weinig varieerende bronnen der bespiegelingen aan; zijn critiek bepaalt zich in het algemeen tot incidenteele opmerkingen, als over de aesthetische waarde van een gezichtspunt of over het verband tusschen het volkskarakter en de strengere of minder strenge handhaving van aesthetische theorieën. Vrijwel geheel ontbreekt de critische beschouwing der theorieën in hun samenhang met de practijk: in hoeverre hebben de verkondigde denkbeelden de practijk gunstig of ongunstig beïnvloed, in hoeverre komen zij, althans waar zij afwijkingen toonen van de Fransche of Italiaansche, uit behoeften van de practijk voort, in hoeverre worden zij gebruikt om gevoelde tekortkomingen te excuseeren of om nieuwe opvattingen te doen baanbreken? Ziedaar vragen die door den schrijver ten hoogste eens in het voorbijgaan worden aangeroerd, maar nergens ingaand beantwoord [2]). Het is waar dat hij daartoe zijn

[1]) Eerst in Sept. 1919 heb ik de beoordeeling van dit werk overgenomen.

[2]) Op blz. 98, waar dr. Van Hamel het laatste dezer vraagstukken even aanroert, neigt hij tot overschatting van den invloed der theorie.

werk geheel anders had moeten indeelen, niet zooals hij verkozen heeft tot in de onderdeelen systematisch, maar zooveel mogelijk chronologisch. Dat dit in eenig opzicht nadeelig zou gewerkt hebben, meen ik stellig te mogen ontkennen en ik geloof zelfs dat alleen een auteur als dr. van Hamel, die meer vertrouwd is met de werkwijze der linguistiek dan met die van de geschiedschrijving, den weg kon volgen dien hij gekozen heeft. De schrijver splitst de theorieën naar hun onderwerp tot in zeer kleine onderdeelen en gaat van ieder onderdeel in den breede na, wat er alzoo over beweerd is. Het gevolg is een volkomen versnippering van de inzichten der afzonderlijke auteurs, die men wel met behulp van het register bijeen kan zamelen, maar waarvan men nergens een samenvattend overzicht krijgt. Ook leidt het systeem als vanzelf tot een vervallen, wanneer eenzelfde auteur opnieuw aan de beurt komt, in herhalingen, die medewerken om het boek met zijn toch al niet bizonder sappigen inhoud een vermoeiend karakter te geven. Een sprekend staaltje van deze fout is het, dat op blz. 132 naar aanleiding van de eenheid van plaats herhaald wordt, wat op blz. 126 naar aanleiding van de eenheid van tijd over de verhouding van Hooft tot de Italianen en Seneca gezegd is. Naar mijn meening zou het vruchtdragender geweest zijn, als dr. v. H. telkens had nagegaan welke theorieën verschillende groepen van verwante auteurs gehuldigd hebben, om dan die theorieën onderling te vergelijken en in verband te brengen met de nieuwe richtingen, de stijgingen en dalingen in de letterkundige practijk en de veranderingen in het maatschappelijk leven.

Een dergelijke werkwijze zou ongetwijfeld ook genoopt hebben meer evenredigheid te brengen tusschen de belangrijkheid der theoretiseerenden en de aan hen gewijde plaatsruimte. Nu wordt wel het oordeel van Vondel of Hooft met veel meer reverentie ontvangen, maar dr. v. H. doet ons toch overwegend verwijlen bij Jan Vos en bij Nil Volentibus Arduum, bij Pels en Meyer, terwijl wij ook geregeld onthaald worden op het oordeel van autoriteiten als Pieter Langedult, Adam Karelsz van Zjermes en nog wel mindere goden. Geheel te vermijden was het schenken van veel aandacht aan Vos en Meyer niet: zij hebben nu eenmaal het meest getheoretiseerd, en de geschiedenis der theorie wordt er niet te belangrijker om. Maar bij een historische indeeling der stof zou zeker de geringe beteekenis van deze figuren, die het aardig kan zijn te verklaren, doch die geen blijvenden invloed gehad en niets blijvends geschreven hebben, veel scherper zijn uitgekomen. Een tegenwicht tegen het onbescheiden aandeel dat deze heeren in de theoretische beschouwingen genomen hebben, had voorts gevonden kunnen worden door het onderwerp niet strikt tot de 17de eeuw te beperken. De belangrijke inzichten der eerste renaissancisten, van den Helicon, Van Mander, Van Hout, wier invloed een heel eind in de 17de eeuw reikt, hadden met voordeel de mannen uit het versteeningstijdperk op den achtergrond kunnen dringen.

Het leggen van meer verband tusschen de theorie en de practijk had er toe kunnen medewerken, dat meer werd ingegaan op de uitlatingen van Bredero, die weliswaar geen geformuleerde theorie bevatten, maar op indirecte wijze zeer belangrijke en persoonlijke opvattingen uitdrukken, die eenig recht geven wat af te dingen op de verzekering: „een zelfbewust voorvechter ... heeft zij (de romantiek) in ons land nooit gevonden." M. i. is de meening van dr. v. H. alleen te aanvaarden als men den nadruk legt op de tusschengevoegde woorden: „gelijk Lope de Vega in Spanje", maar ook zoo gelezen ontslaat zij niet van de verplichting een minder krachtig voorvechter als zoodanig te erkennen en te analyseeren.

Hoe gevaarlijk het is de theorie te zeer als iets zelfstandigs te zien, blijkt wanneer de schrijver het heeft over het ethisch karakter der 17de-eeuwsche literatuur. Inderdaad ademen de voorredenen, die uiteraard het voornaamste materiaal vormen, een en al ethiek, maar wie in het oog houdt dat in de werken zelf vaak van die ethische strekking weinig of niets is te bespeuren en welk een rol juist de woordkunst in de 17de eeuw speelt, ziet in die ethiek menigmaal slechts een in het vertheologiseerde Nederland onmisbare vlag, die de meest verschillende ladingen dekte, of wel een poging om, bij het ontbreken van een zelfstandige aesthetiek, met zichzelf tot vrede te komen over de waarde van zijn werk. Hij zal dan ook slechts met het noodige voorbehoud van Hamel's oordeel onderschrijven, wanneer deze zegt: „Stichtelijke en leerrijke kunst, ziedaar wat den Nederlander een behoefte des harten was, waarvan hij nooit afstand kon doen" (blz. 58). In het hoofdstuk over taal en stijl over deze vaak zoo curieuse woordkunst geen woord. Dat ligt in de lijn: theoretisch aangeprezen is zij nooit, tenzij heel uit de verte door Bredero. Maar de „opvattingen" over taal en stijl worden door van haar te zwijgen zeer onvolledig weergegeven. Jammer dat dr. v. H. onder „opvattingen" zoo beslist uitgedrukte, niet ook blijkbare opvattingen verstaat.

Wanneer ik naast deze opmerkingen die meer de algemeene gezichtspunten betreffen, er nog een paar aangaande details mag maken, zou ik willen betreuren dat op blz. 94 bij den overgang van de allegorische beschouwing van het rederijkerstooneel naar het classieke drama, niet gedacht is aan Bredero's allegorische uitlegging van zijn Rodderick ende Alphonsus en betwijfelen of op blz. 107 Vondel wel terecht in tegenspraak met zichzelf wordt gebracht, wanneer hij zegt dat „het zien meer de harten beweegt dan het aanhooren en verhael van het gebeurde". Immers Vondel doelt hier alleen op de verkieslijkheid van het ten tooneele brengen der gebeurtenissen boven het gebruikmaken van het verhaal van een bode.

Zooals men ziet, had ik in het werk van dr. v. H. verschillende dingen graag anders gehad. Gaarne wil ik echter erkennen, dat hij zijn taak, zooals hij die zag, ernstig heeft opgevat. In de litteraire theorieën der ouden, der Italianen en Franschen heeft hij zich terdege ingewerkt en van Hollandsche schrijvers een zeer volledig materiaal verzameld. Wie op dit gebied gegevens zoekt, is tamelijk zeker ze hier te vinden.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

C. S. R. Collin, Etude sur le développement du suffixe -ata (it *-ata*, prov., esp., port. *-ada*, fr. *-ée*, *-ade*) dans les langues romanes spécialement au point de vue du français. Lund, Lindstedts Universitets-bokhandel. 1918.

Dit werk doet de Zweedse filoloog die het geschreven

heeft en diens meesters welke het geïnspireerd hebben eer aan. De lijst der woorden die de schrijver te behandelen had omvat niet minder dan zeventien bladzijden, in drie kolommen verdeeld. En die woorden bieden zulk een verscheidenheid van betekenis aan — handeling, gevolg ener handeling, collectiva, augmentativa, abstracte en concrete —, dat alleen een helder verstand en een vaste metode in staat zijn de bijkans onontwarbare kluwen uit elkaar te halen, gevormd door de verschillende functies van het suffix *-ata*. En de heer Collin heeft zich zijn taak niet gemakkelik gemaakt: hij heeft zich niet tevreden gesteld de geschiedenis van ons achtervoegsel alleen in het Frans te behandelen, hij heeft ook de andere Romaanse talen, vooral het Spaans, te hulp geroepen, en vaak dienen het Zweeds, het IJslands, het Goties, het Engels, het Duits, het Hollands, het Russies zelfs om een verschijnsel te verduideliken of om een schakel te vormen, die in de Romaanse talen ontbreekt.

Wij kunnen er niet aan denken een denkbeeld te geven van het rijke materiaal in dit boek verwerkt of de uiteenzetting stap voor stap te volgen. Het moge voldoende zijn als wij in het kort de grondgedachten aangeven die de schrijver hebben geleid.

Het punt van uitgang voor die overvloed van woorden op *-ée*, *-ade*, *-ata*, *-ada* is, volgens de heer Collin, niet het vrouwelik der verleden deelwoorden (uitgezonderd natuurlik zelfstandige naamw. als *accouchée*), maar de Latijnse nomina actionis op *-atus*, die, vooral ten gevolge van de aanwezigheid van substantiva als *cogitatum*, *peccatum*, overgegaan zijn tot de onzijdige der tweede verbuiging; het meervoud dezer onzijdige woorden, opgevat als vrouwelik enkelvoud (evenals dit het geval is geweest met *gaudia* en *folia*), zal aan de Romaanse vormen ten grondslag liggen, dus bijv. *mercatus* > *mercatum* > *mercata* > *marchiee*. — De heer C. heeft deze hypothese zeer handig verdedigd; toch is het te betreuren dat de teksten betrekkelik zo weinig woorden op *-us* en *-atus* van de vierde verbuiging aanbieden; en ik geloof niet dat er onder de talrijke substantiven in de Romaanse talen een enkel is waarvan men met zekerheid de veronderstelde vormen weervindt.

In tegenstelling met Darmesteter, *La vie des mots*, verklaart schr. dat de concrete betekenis van het suffix zich ontwikkeld heeft uit de abstracte. Evenwel, zomin als de betekenis van een woord zich vrij ontwikwilt, maar afhangt van de samenhang (cf. *valetudo*, dat in *per causam valetudinis* de betekenis krijgt van „ziekte"), zomin kan men suffix en radicaal van elkaar scheiden. „Die Bedeutungsänderung eines Suffixes ist aus dem Bedeutungsübergang einzelner Wörte zu erklären", zegt Jaberg. „Lorsqu'un nombre suffisant de mots, formés avec le même suffixe, ont changé leur signification dans le même sens, on les associera et l'on rattachera la nouvelle signification au suffixe même: le suffixe prend une nouvelle fonction et peut donner naissance à des formes analogiques." Daar nu volgens Collin, de gehele vorming op *-ata* teruggaat op de verba denominativa van de eerste conjugatie, heeft hij de substantiva op *-ata*, evenals de werkwoorden, waarvan zij zijn afgeleid, gerangschikt volgens de funktie, die het woord waarvan zij zijn afgeleid, uitoefent: zo is dit praedikaat in *fanfaronnade*, voorwerp in *vinée*, instrumentalis in *dentée*; het duidt de plaats aan in *fessée*, de tijd in *journée*; en bij elk van deze groepen — hij onderscheidt er elf, als we de onderverdelingen buiten rekening laten — voegt hij de talrijke substantiva die niet van een werkwoord worden afgeleid, maar die naar analogie van reeds bestaande woorden zijn gevormd: zo *asnade*, „domheid", *brongnee*, „slag op de *brogne*", *aubade* en zoveel andere. — Misschien had de schrijver meer de nadruk kunnen leggen op het feit dat de substantiva die van een verbum denominativum zijn afgeleid hun eigen ontwikkeling hebben gehad, zodat bijv. de radicaal *épaule* in *épaulée* instrumentalis is, terwijl hij in het ww. *épauler* de plaats aanduidt.

Wij zullen schrijver niet lastig vallen over al zijn indelingen en onderverdelingen die, naar hij het zelf ruiterlik erkent, de toets der kritiek niet altijd doorstaan kunnen. We moeten een uitzondering maken voor hetgeen hij zegt over woorden als *année*, *journée*, *matinée*. Hij beweert nl. dat deze woorden oorspronkelik een abstracte betekenis hadden; wel geven de teksten in dat geval alleen *ajournee*, *anuitee*, *avespree*, maar, volgens schr., moet men soms lezen *la journee* en *la vespree* in plaats van *l'ajournee* en *l'avespree*. Deze stelling wordt onwaarschijnlik, als men bedenkt dat men nooit *le* en *li vespree*, *le* en *li journee* met abstracte betekenis vindt in teksten waar het vrouwelik artikel *le* en *li* is; verder heeft, voor zover ik weet, *année*, waarover Collin niet spreekt, nooit de betekenis gehad van „begin van het jaar", nog daargelaten de moeilikheid om zich de semantiese ontwikkeling voor te stellen van „begin van 't jaar" tot „jaar". Wij geloven dus dat *année*, *journée*, *matinée* onder dezelfde rubriek moeten gerangschikt worden als *bouchée*, *cuillerée* enz.

Alles bij elkaar genomen, is het een merkwaardig boek, waarvan ik de lezing warm kan aanbevelen.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

H. Petersson, Baltische und slavische Wortstudien. [Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtioårsjubileum 1918".] Lund, Gleerup — Leipzig, Harrassowitz. 1918. [Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 14. No. 31.] (Pr. 2 kr. 50 öre).

Dit boekje bevat op 74 pagina's 36 etymologiese opstellen. Daarin is een zeer rijk woordmateriaal bijeengebracht, dat met grote kennis van zaken en grote bedrevenheid, wat de techniek van woordonderzoek aangaat, door de schrijver bewerkt is. Dat verbaast ons allerminst na de antecedenten van Petersson op dit terrein.

Ook al zijn veel van deze etymologiese kombinaties onzeker, daardoor wordt de waarde van een dergelijke arbeid niet zoveel geringer. De schrijver is zich er trouwens van bewust, dat veel van wat hij voorslaat, niet vaststaat. Het is heel moeilik, nauwkeurig aan te geven, wat etymologiese verwantschap eigenlik is; zelfs bij woorden, die geen etymoloog zal aarzelen verwant te noemen, is het best mogelik, dat de stamboom minder eenvoudig is dan hij bij het eerste gezicht lijkt en dat voor het totstandkomen van een of meer der afzonderlike vormen kruisings-, analogie- en kontaminatieprocessen zijn nodig geweest. Derhalve is het in elk afzonderlik geval van grote betekenis, dat zoveel mogelik woorden bijeen worden verzameld, die in een verwante semantiese sfeer thuis behoren en die ook formeel iets met elkaar

te maken kunnen hebben, 't zij dat ze van eenzelfde wortel komen 't zij ze slechts een deel van de wortel gemeen hebben, 't zij ze als rijmformaties of anderszins van wortels komen, waartussen associatief verband aanneembaar is. Wanneer twee of meer woorden een deel van de wortel gemeen hebben, dan kan men van worteldeterminatieven of van wortelformantia spreken; echter moeten wij uit die termen niet afleiden, dat inderdaad steeds de langere wortels uit de kortere door aanhechting van formatieve elementen ontstaan zijn. De zaak kan veel ingewikkelder zijn dan wij in elk afzonderlik geval kunnen aantonen, daar uit de aard der zaak kruisings- en analogieprocessen uit een zo vroege periode van het Indogermaans zelden met evidentie gekonstateerd kunnen worden. Ik handelde hierover in de inleiding van Franck-Van Wijk's Etymol. Wdb.

De grote waarde van onderzoekingen als die van Petersson bestaat in het verzamelen en krities schiften en ordenen van dergelijk woordmateriaal als waarvan hierboven sprake was. De daaraan vastgeknoopte etymologieën liggen tussen de twee uiterste polen van zeer waarschijnlik en van zeer fantasties; fantasties wil echter nog niet zeggen, dat de schrijver tegen de klankwetten gezondigd of anderszins fouten gemaakt heeft; om dat te doen, daarvoor staat hij wetenschappelik te hoog. Toch is er een tekort aan zelfkritiek.

Op één etymologie, die mij biezonder fantasties voorkomt, wil ik hier wijzen. Blz. 59v. wordt russ. *dzyk* 'eine Art Stechfliege' uit **dŭzykŭ* verklaard en van een wortel *dŭgh-* : *dāigh-* afgeleid; het naast *dzyk* voorkomende *bzyk* 'Viehbremse; Biesen des Viehs' wordt als **bŭzykŭ* opgevat en met čech. *bzíti* 'summen', slov. *bzikati* 'biesen' enz. gekombineerd. Zou de zaak niet veel eenvoudiger zijn? Is *dzyk* niet eenvoudig een sekundaire vorm naast ouder *bzyk*? Zowel *bzyk* als *dzyk* zijn geen algemeen grootrussiese vormen. Het Akademiese Woordeboek vermeldt geen van beide, doch alleen *zyk* 'klank; kreet; 't geluid van insekten, die zich 's zomers op 't hoornvee storten; onrust van 't vee in de zomer", en ook Preobraženskij geeft in zijn Russies etym. wdb. als „stichwort" alleen dit *zyk* op. Dat neemt niet weg, dat *bzyk* dialekties bestaat en dat de door Petersson hiervoor gegeven etymologie wel juist zal zijn: zie Berneker Et. Wtb. I, 111, s. v. *bŭžǫ*, *bŭzěti*, Preobraženskij I, 57 s.v. *byz*. Wat is echter *dzyk*? Ik vind het alleen bij Dal', als een zuidelik woord zowel ter aanduiding van een insekt als in de betekenis 'onrust van het vee: het jaargetijde dezer onrust' ('zyk, moška, moškara, owod, mucha, ot kotoroj běsits'a letom skot, i // pora eta: stroka, bzyk, drok, byzy'), — naast *bzyk*, in het dialekt van 't goevernement Penza, in dgl. betekenis: 'rew i běgotn'a skota, korow, ot owoda i žara; zyk, byzy, stroká, drok'. Ik twijfel niet, of *zyk* in de betekenis 'onrust van't vee' is een bijvorm bij *bzyk*, die bij een onomatopoëties gevoeld woord licht kon opkomen, te meer daar ter aanduiding van verschillende klanken een onomatopoëties *zyk(ŭ)* toch al bestond. En *dzyk* is evenzo te verklaren; vgl. klr. *dzyznuty* 'fluiten', *dzyzčaty*, *dzyžčaty* 'gonzen', *dzyz* 'horzel' (Hrinčenko). Men vergelijke de talrijke bijvormen van du. *biesen*, mnl. *bîsen* 'wild rondlopen'; zie Franck-Van Wijk 65.

Leiden. N. van Wijk.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. Band II Bis auf die Sophistische Bewegung und den Peloponnesischen Krieg. Strassburg, K. J. Trübner. Abt. I, 1914. Abt. II, 1916.

Dat deze beide vervolgen van Belochs Griechische Geschichte pas aangekondigd worden vijf jaar na verschijning van het eerste der twee, is noch de schuld der Redactie van het M., noch die van referent; ten gevolge van den oorlog is het pas in 1919 ter aankondiging aangeboden. — De inhoud wordt op den titel niet voldoende duidelijk aangegeven; Abt. I brengt het geschiedverhaal tot aan *het einde* van den Peloponn. oorlog, Abt. II geeft, evenals Abt. II van Band I, monographieën over verschillende controverse onderwerpen; het zijn er 26, o.a. over de geschiedbronnen van het behandelde tijdperk, over de chronologie der Perz. oorlogen, over die der geschiedenis van 't Westen, over die van den Peloponn. oorlog, over Attische adellijke geslachten, over de partijen te Athene tijdens de Perz. oorlogen, over de „Leonidaslegende" (de inneming der Thermopylae uitsluitend het gevolg van Leonidas' verregaande zorgeloosheid), over de Pentakontaetie; tenslotte vorsten- en beambtenlijsten, stamtafels en kaarten.

De karakteristieke eigenschappen van Beloch als geschiedschrijver, bij de aankondiging van Band I besproken (*Museum* 1913 p. 430 vgg. 1914 p. 181 vgg.), komen ook in Band II sprekend uit. In Band I schreef hij ergens „der Historiker steht über seinem Material, er ergänzt die Lücken der Ueberlieferung durch Rückschlüsse, er sucht ferner stets von den Ereignissen zu den Ursachen emporzusteigen". Ook op Ed. Meyer bijv. is deze definitie ten volle toepasselijk. Maar toch, voor hoeveel verschil is hier ruimte! En wanneer men de altijd scherpzinnige, zelden onwaarschijnlijke, meermalen echter hoogst ingewikkelde combinaties waarmede deze de „gaten" stopt, vergelijkt met de sobere maar zoo dikwijls in 't oog springend rake van Beloch, is men geneigd dezen een juister kijk op de zaken toe te kennen. Dit geldt m. i. vooral voor 't verhaal der Perz. oorlogen, en in 't bijzonder voor het leven van Themistokles. — Eenigszins ruw klinkt B.'s spot met „Thucydidesdienst" en „Periklesvergoding"; toch merkt men al spoedig dat zijn oordeel in dezen niet den lust verraadt om af te breken, dat het nauwgezet is gedocumenteerd, dat het hoogstens te kras is uitgedrukt.

Intusschen toont zich Beloch meer wetenschappelijk denker dan geboren wijsgeer. Niet omdat hij „die ganze Sokratik" ongenietbaar vindt; vreemder klinkt het nog heden wijsgeeren van professie te hooren, die bij Socrates mystieke wijsheid zoeken. Evenmin omdat hij de teleologie, door Anaxagoras in de wijsbegeerte ingevoerd, „ein Gespenst das noch heute umgeht" noemt. Maar omdat hij Zenons bewijzen dat beweging en deelbaarheid uitsluitend als phaenomena bestaan, voor „dialektische Spitzfindigkeiten" verklaart. En omdat zijne psychologie slechts waardeering heeft voor het intellekt. Zeker, „Sophokles worstelt niet als Aeschylus met de ethische problemen". Hij predikt eerbied voor de goden omdat het de goden zijn, en critiseert niet hunne beschikkingen. Maar verdient dit den naam „scheinheilige Jesuitenmoral"? Is soms Sophokles niet, zooals Herodotus, „der goden afgunst", door de ziel gegaan? Is niet zijn dichtwerk daar de illustratie

van? Omtrent deze en dergelijke zaken vindt men, meen ik, dieper inzicht bij Ed. Meyer dan bij Beloch.

Ik keer terug tot den wetenschappelijken denker. Hij had aan 't begin van Band I Abt. I tegen Meyer de theorie verdedigd, dat de loop der geschiedenis door algemeene oorzaken gedetermineerd wordt, waarbij het gewicht van toevallige factoren, dus ook van bepaalde persoonlijkheden verdwijnt. Daarmee strookt het wanneer hij nu zegt: „Oppervlakkig oordeelt, wie meent dat de geheele ‚culturentwicklung' een anderen loop genomen hadde, waren niet, dank zij Themistokles en zijne vlootwet, de Perzen bij Salamis verslagen. Van zulke toevalligheden hangt het lot van groote volken niet af. Anders zou men aan den storm die Xerxes' vloot teisterde niet minder beteekenis moeten hechten dan aan Themostokles. Zelfs al had Xerxes Griekenland tenondergebracht, het zou toch spoedig zijne vrijheid herwonnen hebben." Maar wat laat hij er op volgen? „Toch heeft de zege over de barbaren de ontwikkeling der Grieksche kultuur machtig verhaast." Is deze opmerking juist, wat niet licht iemand ontkennen zal, zoo blijkt de theorie, boven aangeduid, te overdrijven. Want dan zijn de toevalligheden die op die zege invloed hadden toch voor den loop der geschiedenis van meer dan verdwijnend belang geweest.

Met dat al houdt B. m.i. terecht tegenover Meyer de macht der algemeene oorzaken voor overwegend. En zijn verhaaltrant, die zakelijk is, maar evenmin tot de kleine bijzonderheden afdaalt als hij zich verdiept in waardeoordeelen, weet de lijnen van geleidelijkheid overtuigend naar voren te brengen. Nergens treffender dan in de teekening van 't beloop der Atheensche demokratie: hoe zij zonder iemands persoonlijke bedoeling, en juist in strijd met haar eigen bedoeling, geworden is tot eene diktatuur van het proletariaat, die zich zelf vernietigde en den staat te gronde richtte. Wie dat gelezen heeft, zal allicht tot de verzuchting geneigd zijn: och of zij die de geschiedenis maken, degenen waren die van de geschiedenis hebben geleerd!

Groningen. M a t t h é e V a l e t o n.

Azmi Efendis Gesandtschaftsreise an den preussischen Hof u. s. w. von Dr. **O. Müller-Kolshorn.** (Türkische Bibliothek herausgegeben von G. Jacob und R. Tschudi B. XIX). Berlin, Mayer und Müller. 1918. (Pr. M. 10).

Zooals men weet dateeren de betrekkingen van Pruisen en Turkije uit den tijd van Frederik den Grooten. Reeds voor den zevenjarigen oorlog deed deze vorst pogingen om zich tegen Rusland en Oostenrijk de hulp van Turkije te verzekeren en herhaalde hij deze gedurende dien oorlog, maar aanvankelijk met weinig gevolg. Evenwel in het jaar, waarin de vrede tot stand kwam 1763 kreeg Berlijn bezoek van een Turksch gezantschap onder Resmi Ahmed, waaromtrent men eene monographie van G. B. Volz (*Eine türkische Gesandtschaft am Hofe Friedrichs des Groszen im Winter* 1763/4) kan vergelijken. Daar Frederik echter thans de Turken minder noodig had leidde dit gezantschap tot niets, hoewel van toen af omgekeerd de Turken zich de hulp van Pruisen zochten te verwerven tegen dezelfde vijanden. Eerst onder Frederiks opvolger Friedrich Wilhelm II kwam het in 1790 tot een verdrag van alliantie tusschen beiden, zonder dat evenwel Pruisen zijn toenmaals zeer hulpbehoevenden bondgenoot feitelijk tegen Rusland ondersteunde. De Porte besloot toen andermaal een bijzonder gezantschap naar Berlijn te zenden, een voornemen, dat zij reeds vroeger te kennen gegeven had, doch dat men te Berlijn alles behalve aanmoedigde. Evenwel ditmaal kon men de uitvoering er van bezwaarlijk verhinderen, daar de Porte het liet voorkomen, alsof het gezantschap slechts eene beleefdheid was voor de gelukwenschen ontvangen bij de troonsbeklimming van Sultan Selim II, hoewel de gezant Ahmed Azmi Efendi feitelijk in opdracht had Pruisen tot deelneming aan den oorlog tegen Rusland te bewegen en gedurende de vredesverhandelingen met Oostenrijk in Berlijn te blijven. De gezant kwam dan ook werkelijk naar Berlijn 1791 en werd, ook om zijne persoonlijke hoedanigheden, zeer beleefd ontvangen, maar toen hij naar den zin des konings te lang toefde, onttrok deze hem de daggelden, zoodat de Efendi genoodzaakt werd in Jan. 1792 onverrichter zake terug te keeren. Hij gaf echter een verslag van zijne reis en wedervaren te Berlijn met eenige opmerkingen over Pruisische staatszaken, dat o.a. opgenomen is in het groote geschiedwerk van Ahmed Djewdet, uitgegeven te Constantinopel 1854—1883. In den 2den druk, die voor mij ligt, kan men het vinden in deel V, p. 411—436. Daarnaar is de Duitsche vertaling van Müller Kolshorn gemaakt met vergelijking van een paar handschriften en eene andere uitgave, die echter geene belangrijke varianten opleveren. De vertaling laat zich vlot lezen en is, voorzoover ik heb nagegaan, getrouw. Het boekje is verder versierd met de reproductie van eene zeldzame houtsnee, voorstellende de ontvangst van den Turkschen gezant aan het Pruisische hof. Onder de bijlagen vindt men een facsimilé van het Turksche document, den brief van den Kaïm-mekam der Hooge Porte, die door den Gezant werd overgereikt, met Duitsche vertaling. Verder uittreksels uit de Nieuwsbladen van dien tijd, betreffende het bezoek van den Turkschen Gezant, opgeluisterd door de afbeelding van een vijftal medailles met diens borstbeeld, welke bij zijn verblijf te Breslau werden vervaardigd.

Utrecht. M. Th. H o u t s m a.

Carl Robert, Archaeologische Hermeneutik. Anleitung zur Deutung klassischer Bildwerke mit 300 Abbildungen im Text. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mrk 20.—).

Het is mij een ware vreugd dit boek te kunnen aanbevelen, niet alleen voor aankomende archaeologen, maar voor een ieder die belangstelt in het verstaan van de kunst der ouden of haar beteekenis als aanvulling van de karige gegevens omtrent godsdienst en dichtkunst die tot ons kwamen. Het is de vrucht van een lang leven gewijd aan scherpzinnig onderzoek in archaeologie en philologie beiden en het geeft blijkbaar een beeld van uitnemend onderwijs voor de opleiding in de wijze van onderzoek dier eerste wetenschap. Ik zou het in ieders hand willen zien en de prijs van Mrk 20.— voor een deel van 132 bladzijden met 298 afbeeldingen is daar bij den lagen markenkoers zeker geen bezwaar tegen.

Ik zelf, die over dikke boeken pleeg in te slapen, heb het met onverflauwde belangstelling uit gelezen en, al was uit den aard der zaak niet alles nieuw voor mij, onder de met zooveel zorg gekozen voorbeelden vond ik

veel meer wat mij onbekend was gebleven, dan wel had mogen zijn. Wat hij aan voorbeelden geeft echter, nieuw of oud, wordt niet mee gedeeld om zich zelfs wille, maar tot toelichting van de lessen die hij brengt omtrent het leeren zien; het beschrijven en benoemen der figuren; het verklaren uit de voorstelling zelve, de godenleer of de geschriften der ouden, andere kunstwerken en verschillende omstandigheden; de leering die de werken bieden omtrent onbekende of anders overgeleverde mythen; dan ook over de oorzaken van vergissingen; oude herstellingen en vervalschingen; het aanvullen van wat verloren ging en eindelijk verkeerde verklaringen, onverklaarde en onverklaarbare dingen en de redenen daarvan.

Hoe ingenomen ik met dit werk ook ben en hoe vol bewondering voor de helderheid en eerlijkheid, het spreekt van zelf dat er onder de vele voorbeelden, van heinde en ver, die de schrijver aanhaalt wel eens een enkel is dat mij minder gelukkig gekozen of onjuist voorkomt, maar het zijn weinige en het is hier zeker niet de plaats er op in te gaan. Waar de schrijver anderen bestrijdt blijft hij in den regel zakelijk, te meer, heeft mij zijn geheel ongegronden uitval verwonderd, tegen de eindelijk zich baanbrekende erkenning van de beteekenis van Mikon als vroegsten onder de groote schilders der vijfde eeuw. Maar aan de waarde van het boek doet een enkele vergissing niet af, omdat het niet om de feiten, wel om de wijze van werken gaat en hier tegen heb ik maar op een punt overwegend bezwaar. De schrijver heeft ongetwijfeld gelijk dat in de beeldende kunst een stand, een houding, een gebaar zoo vaste beteekenis kan krijgen dat de bedoeling onmiddellijk duidelijk is, maar dat neemt niet weg dat de kunstenaars ten allen tijde aan zulke vormen van hun eigen vinding of van anderen, zonder bezwaar een nieuwen zin hebben gegeven en zich ook daarmee verstaanbaar hebben gemaakt, even goed als woorden van gelijken klank, die ramp voor den leerling die met een woordenboek werkt, generlei bezwaar leveren voor wie zijn moedertaal spreekt.

Had Robert ook dit verschijnsel behandeld, misschien zou hij zijn laatste hoofdstuk van enkele andere voorbeelden hebben moeten voorzien.

Het zou evenwel ondankbaar zijn lang bij zulke bezwaren stil te staan en hoe zeer ik ook een *index* mis, liever dan daarover te klagen, wil ik de hoop uitspreken dat een, weldra noodig geworden tweede uitgaaf, daarmee verrijkt zal worden.

Amsterdam. J. Six.

Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek. Eerste Deel: Europa. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1919.

Wederom heeft de Koninklijke Bibliotheek de reeks harer vak-catalogi met een omvangrijk boekdeel vermeerderd en daarmee opnieuw een onschatbaar hulpmiddel aan de gebruikers dier bibliotheek niet alleen, maar aan alle beoefenaars van dezen tak van wetenschap in handen gegeven. Tot algemeene waardeering van de taak, die de K. Bibl. door de uitgave van dergelijke catalogi op zich neemt, en van de grondige wijze waarop zij die volbrengt kan met een verwijzing naar hetgeen de aankondigers van den franschen letterkunde- en den Goethe-catalogus kort geleden in dit blad (26e jg. nr. 4 en 6) schreven, worden volstaan. Ook hier zijn niet alleen zelfstandige boekwerken maar tevens op ruime schaal tijdschriftartikelen opgenomen; zoo opgevat geeft de catalogus eener rijke verzameling, hoewel natuurlijk geen volledige bibliographie, toch een belangrijke bijdrage daartoe.

De zeer strenge systematiek eischt eenige studie eer men er volkomen wegwijs in geworden is; vooral het „algemeen gedeelte" dat in theorie iedere afdeeling voorafgaat, waarvoor echter in de praktijk gewoonlijk naar het eigenlijk inleidend „algemeen gedeelte" wordt verwezen, kan het zoeken moeilijk maken. Dat men b.v. Harrebomee's en Stoett's Spreekwoordenboeken op blz. 4 in het „algemeen gedeelte" en niet op blz. 204 vindt, berust op een tamelijk uiterlijke onderscheiding, nml. de alphabetische rangschikking die in deze boeken gevolgd is, en belet een duidelijk overzicht over de literatuur van het nederlandsche spreekwoord; hetzelfde geldt van de meeste andere nummers dezer rubriek „woordenboeken en -lijsten". — Waar staat van Duyse's „Oude Nederlandsche Lied"? Had het nog op blz. 216 ingevoegd moeten worden, evenals Erk-Böhme's „Deutscher Liederhort", dien men onder de „aanvullingen en verbeteringen" bij blz. 286 vindt opgenomen? Ik vond het nergens. Wie de literatuur over het nederlandsche volkslied zoekt zou het boekje van Jaap Kunst „Terschellinger Volksleven", misschien wel de belangrijkste nieuwere noord-nederlandsche verzameling op dit gebied, niet vinden; het staat op blz. 179 onder het hoofd „Varia, gewestelijk en plaatselijk"; inderdaad bevat het ook nog iets meer dan de liederen, die er echter verreweg de voornaamste plaats in beslaan. Natuurlijk mag men van een catalogus niet eischen, dat hij geheel een bibliographie wordt, maar was toch in een dergelijk geval niet even een verwijzing mogelijk geweest, temeer daar de taak toch zoo ruim is opgevat?

Dit intusschen zijn moeilijkheden bij het gebruik die het beloofde zaakregister zal kunnen opheffen. Natuurlijk zullen er ook leemten zijn zoowel in de eigenlijke boekverzameling als in de bibliographie van tijdschriften. Zoo missen wij noode, om slechts een paar nederlandsche werken te noemen, Dr. Boekenoogen's „Onze Rijmen" (1893), dat de K. Bibl. zooal niet in boekvorm dan toch als Gidsartikel bezit, en de rijke verzamelingen amsterdamsche straatroepen van Garms en Saghers in deel IX (1914) en X (1919) van het Tijdschrift der Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis, dat blijkbaar in 't geheel niet geëxcerpeerd is (vgl. blz. XIII), hoewel het ook voor het volkslied natuurlijk een en ander zou hebben opgeleverd.

In het korte Voorbericht wordt uiteengezet welke grenzen bij de bewerking van den catalogus aan het begrip folklore gesteld zijn; beperking was onvermijdelijk in een zoo breed veld; niettemin is het te betreuren dat de rubrieken woningbouw en kleederdracht buiten die grenzen gevallen zijn; bezit vergroot de wenschen, en het is te hopen, dat zij door deze voorloopige uitsluiting niet buiten de belangstelling van Dr. Bijvanck en van mej. Schouten, zijn assistente op dit gebied, zullen geraken. Met verlangen moeten wij uitzien naar het vervolg van hun arbeid, dat de buiten-europeesche folklore zal bevatten en tevens de persoons- en zaakregisters op het geheele werk, waardoor het nut ook van

dit eerste deel nog belangrijk verhoogd zal worden. Daarmee zal de folklorist voor nagenoeg ieder onderdeel van zijn studie een steeds gemakkelijk overzicht der voornaamste literatuur bezitten.

Leiden. F. Kossmann.

W. H. Roscher, Die Zahl 50 in Mythus, Kultus, Epos und Taktik der Hellenen und anderer Völker besonders der Semiten. (Abhandl. phil.-hist. Klasse Kön. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd.XXXIII, N°.V). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 6).

S. Reinach had beweerd, dat wij bijna tot in 't oneindige de veertigtallen ontmoeten en dat men er niet in zou slagen, slechts twintig voorbeelden van het vijftigtal te vinden; W. H. Roscher daarentegen toont in deze verhandeling aan, dat ook het vijftigtal bij verschillende volkeren naar verhouding geenszins een onbeduidende rol heeft gespeeld.

Na een voorrede, p. 3—8, behandelt hij in I „Die mit der Erfindung oder Einführung der fünfzigrudrigen Kriegsschiffe (Pentekontoren) zusammenhängenden Mythen und Sagen", p. 9—31, waarbij hij ook op de mythe van de vijftighoofdige en honderdarmige zeereuzen (Hekatoncheiren) nader ingaat, p. 20—31, in II „Die mit der pentekontadischen Gliederung des Landheeres zusammenhängenden Mythen u. Sagen" p. 31—42, bijv. die van de vijftig helden in 't Trojaansche paard, p. 33 vlg.; in III „Pentekontadische Chöre und Kollegien", p. 43—54, te beginnen met den rei der vijftig Nereïden; in IV „Weitere mythische Pentekontaden" p. 54—80 o. a. de vijftig koppen der hydra van Lerna, p. 66—72; in V „Mythische Herden von Rindern, Schweinen u. Hunden zu je 50 Stück" p. 80—87, als bijv. de vijftig door Hermes ontvoerde runderen van Apollo, in VI „Sonstige Pentekontaden im älteren Epos", p. 87—90, bijv. de vijftig slavinnen in de paleizen van Alkinoos en Odysseus, in VII „Pentekontadische Tag- u. Jahrfristen", p. 90—94, waarvan de eerste hoogst zelden, de tweede veelvuldiger voorkomen; in VIII „Die typische u. heilige Zahl 50 bei anderen Völkern" p. 94—104, inzonderheid bij de Babyloniërs; daarop volgen een „Schlusswort" p. 105, „Nachträge" p. 106—115, een „Erläuterndes Verzeichnis der Abbildungen" p. 116—120, een „Systematische Inhaltsübersicht" p. 121—125 een „Alphabetisches Inhaltsverzeichnis" 126—131 en een „Stellenregister" p.131—133.

Eene goed geschreven, nauwkeurige studie, die nog meer wetenswaardigs bevat, dan men naar den titel zou vermoeden. Vgl. bijv. de voortreffelijke uiteenzettingen p. 107—112, over de opvatting der zeelieden van het schip als een bezield wezen, waardoor de mythe van de Argo en de Hekatoncheiren nader wordt toegelicht.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Commerce and Industry.

A Historical Review of the Economic Conditions of the British Empire from the Peace of Paris in 1815 to the Declaration of War in 1914, based on Parliamentary Debates. Edited by **William Page,** F. S. A., General Editor of the Victoria History of the Counties of England. With a preface by **Sir William Ashley,** M. A., Ph. D., Vice-principal of the University of Bermingham and Dean of the Faculty of Commerce;

Tables of Statistics for the British Empire from 1815. Edited by **William Page,** F. S. A.

London, Constable and Company. 1919. (Pr. 32 en 24 sh.).

Naar zijn opzet zou men dit statig werk, typografisch verzorgd naar de inhoud verdient, het boek der economische hoofdstukken uit de parlementaire geschiedenis van het Vereenigd Koninkrijk van 1815 tot 1914 kunnen noemen.

Toch zou deze karakteristiek geschikt zijn om juist den bewoner van het vasteland van de wijs te brengen.

Nog niet zoozeer, wijl de debatten in Lager- en Hoogerhuis wel de voornaamste doch volstrekt niet de eenige bron voor de groep van onder Page's leiding samenwerkende geleerden geweest zijn.

Maar wel omdat de continental reader daarvan den indruk zou kunnen krijgen: dit boek kan niet goed, het moet een misgreep zijn.

Wilde men bijvoorbeeld in Nederland een historisch overzicht geven van de ontwikkeling der economische toestanden sedert 1815, welk deerlijk gebrekkig materiaal zou voor dit doel de raadpleging der Handelingen van Tweede en Eerste Kamer opleveren.

Volstrekt onvoldoende, slechts af en toe, weerspiegelen deze den groei van het maatschappelijk leven en de wijzigingen, die daarin zich voltrokken of aankondigden, al doen onze Handelingen dit, naarmate de wetgever zich meer daarmede inlaat, in klimmende mate. En in die gevallen, waarin zij het deden of doen, hoe overwoekert dan de breedsprakigheid de groote lijnen. Onze parliamentary debates zijn voor Nederland's sociale historie een bron, die òf weigert òf oncritisch maar raak spuit.

Engeland is fortuinlijker, met zijn parlement, dat in beide de opzichten, waarop het hier in de voornaamste plaats aankomt, een vrij zuiveren spiegel geeft om af te lezen wat er woelt en te gebeuren staat buiten zijn muren.

Veel eerder en dus veel vollediger leeft daar de vertegenwoordiging het maatschappelijk leven mee; en voorzoover aan deze volledigheid nog ontbreekt, waren de samenstellers het feit indachtig, zochten zij naar andere bronnen en verwerkten zij hun gegevens van niet-parlementairen oorsprong in den tekst of gaven zij deze in het aparte deel der 234 bladzijden beslaande Statistical Tables, dat, evenals de Historical Review, van een uitvoerigen Index voorzien is, die den indruk van bizondere volledigheid maakt.

Ook geeft een parlementair debat in Engeland een klaarder beeld van zijn onderwerp doordien het aantal sprekers naar verhouding klein en hun gemiddeld gehalte hoog pleegt te zijn.

In dit licht leze men de Preface van Ashley: „These two volumes are an attempt to set forth the last century of Britain's economic history . . . by a novel method . . . The present publication . . . is based throughout, not exclusively but substantially, on the Parliamentary Debates as reported by Hansard, and this not only because they are, in any case, among the most important sources of information, but even more because — in consequence of the party system — they may be counted upon to give „both sides" of every controverted issue . . . In the main the first volume of this work is an attempt to view the movement of British industrial and commercial life through the eyes, at each period, of Parliament; or, rather, through the eyes of the leading or more voluble personages in the two Houses. Such a method has valuable qualities; it has also their defects. For obviously we cannot turn to the debates, even of the

House of Commons, with like confidence in each decade that we shall find an adequate statement there of every significant body of fact or opinion. The very intention of the several Reform Bills throughout the century was simply to make the Commons' House more completely representative of the nation. But more must be said than this. During many sessions, and these not only the earlier ones, there were happenings in the world outside Parliament of which no one, inside or out, who could make himself widely audible was altogether conscious. The significance of an event often requires a long perspective to make itself apparent. The eyes of each generation for the facts of its own time are the eyes of contemporaries, and there are facts whose meaning no contemporary can discern. An effort has been made — with, I think, some success — in the course of the editing of the volume to overcome these inevitable limitations by calling into service other sources of information; but to reshape the volume entirely, and to assign space and prominence from the point of view of a judgment of to-day, would have been to change the character of the work. It would have succumbed to the very temptation it was planned to avoid — the danger of unconsciously colouring the whole narrative to fit into a particular scheme of thought."

De parlementaire debatten derhalve het stramien, waarop de economische geschiedenis van Engeland in de 99 jaren tusschen de twee jongste tijdperken van wereldoorlog geborduurd staat. Doch telkens met inslag van andere herkomst, als dit noodig bleek.

Men kan zich, met behoud van dien grondslag der parlementaire debatten, in het algemeen tweeërlei opzet denken van een boek als dit. De economische geschiedenis laat zich in hoofdstukken splitsen (als handelspolitiek, sociale wetgeving, financiën), die elk afzonderlijk, de besproken eeuw door, kunnen behandeld worden. Maar zij laat ook zich zien als één geheel (telkens met zijn handelspolitischen, zijn sociaal-legislatieven, zijn rijks-financieelen kant en met nog andere kanten natuurlijk bovendien) dat het best tijdrekenkundig in beeld wordt gebracht.

Page en zijn staf (die van de Victoria Counties History) lieten hun keus op een methode vallen, die het meest op de tweede gelijkt. Met dit bezwaar voor den lezer, die in één onderdeel met bekwamen spoed wijs wil worden, dat hij heel de 459 bladzijden door van den Historical Review te zoeken heeft; dan helpt hem evenwel de Index (van 64 kolommen druks!) zonder falen. En dit groote voordeel zit aan de gekozen wijze van behandeling vast, dat wat historisch samenhangt niet behoeft te worden uiteengerukt.

Met de nawerking der napoleontische oorlogen (Effects of war, 1815 to 1820) zet, na een inleidend hoofdstuk, het geschiedverhaal in. Het besluit met de sociale beroeringen, die aan den oorlog van 1914—'19 onmiddellijk vooraf gingen (Unrest, 1910 to 1914). Daartusschen tien hoofdstukken, welker korte opschriften natuurlijk den inhoud niet gansch kunnen dekken; aan een enkel, het tijdvak teekenend feit, aan een enkele, tijdelijk naar voren springende, groote lijn, zijn zij ontleend; het hindert alweder nauwelijks: de geduldige lezer vindt, lezende, wat hij zoekt; den ongeduldigen helpt de index. Hij vindt het echter wel eens elders dan de jaartallen bij de hoofdstuk-titels laten vermoeden. Zoo wordt de fabriekswetgeving van de jaren veertig, die, niet toevallig, onmiddellijk op de intrekking der graanwetten volgde, niet behandeld in „Chapter V, Repeal of the Corn Laws (1841 to 1852)", maar in „Chapter VI, War and Finance (1852 to 1859)".

De jaartal-opschriften zijn dus lichtelijk misleidend. Ziehier een aanmerking. Misschien zijn er meer te maken. Zelfs één zeer degelijk geheel doorlezen zou een boek als dat van Page en de zijnen nog maar ongenoegzaam doen kennen; het gestadig gebruik alleen geeft recht tot een eind-oordeel. Maar zij, die in economische geschiedenis belang stellen, hadden er recht op, reeds aanstonds opmerkzaam te worden gemaakt op de verschijning van dit boek, dat bij eerste kennismaking toch den stelligen indruk maakt van eerste-klas werk te zijn.

Leiden. D. van Blom.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Paedagogische Studiën. Driemaandelijksch tijdschrift voor Paedagogiek en Methodiek, enz. onder redactie van **Dr. H. J. F. W. Brugmans, R. Casimir, Dr. J. H. Gunning Wzn., Dr. Ph. Kohnstamm, Dr. E. Reinders, Dr. F. Roels.** Groningen. J. B. Wolters. (Pr. p. jaarg. *f* 3.90, p. post *f* 4.25).

Dit nieuwe tijdschrift zal door sommigen met scepticisme, door velen met objectieve belangstelling, door anderen met grote ingenomenheid worden begroet. Onder de laatsten zou ik mijzelf kunnen rekenen, ook op grond van ervaring. Toen ik aan mijn academiese dissertatie bezig was („Over de opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken") vond ik als enig samenvattend wegwijzend werk de uitnemende dissertatie van Dr. H. Pomes „Over Van Alphen's Kindergedichtjes". Verder was er nagenoeg niets op het gebied der Nederlandse opvoedings- en onderwijsgeschiedenis. Toen ik mij zette tot een studie over „Schoolreizen en hun betekenis voor het Middelbaar onderwijs in Nederland" was er, behalve het uitstekende boekje van onze veteraan Dr. J. H. Gunning Wzn. niets ter oriëntering; toen ik later mij rekenschap gaf van de problemen, die er liggen op het gebied van het geschiedenisonderwijs („Over geschiedenisonderwijs, Doel en Methode") vond ik buitenlandse (Duitse en Engelse) bronnen en.... een eerbiedwaardige reeks geschriften uit de kringen van het lager onderwijs. Degenen, die over de methodiek van het middelbaar-geschiedenisonderwijs hadden geschreven, waren.... gewezen onderwijzers. De Duitse academici en de Hollandse en Duitse schoolmeesters waren en zijn onze vraagbaken ook voor de methodiek van onze middelbare school.

Op ditzelfde wijst de redactie van het nieuwe tijdschrift in het Inleidend artikel: de lagere onderwijzers en de leken-ouders deden heel wat; de Nederlandse universiteit niets. Daarom wil het tijdschrift baanbrekend, terreinverkennend werk doen voor de methodiek der leervakken van de middelbare school; het wil een vrije spreektribune zijn voor de docenten van het middelbaar- en gymnasiaal onderwijs; en het wil in voortdurende aanraking blijven met de universiteit, o. a. met het Nutsseminarium te Amsterdam. Daarom wordt de redactie ook gevoerd door de vertegenwoordigers der paedagogiek aan de vier openbare universitei-

ten [1]) (Dr. Brugmans, Casimir, Dr. Gunning, Dr. Kohnstamm, en de Utrechtse docent in experimentele en paedagogiese psychologie Dr. F. Roels, Katholiek); het secretariaat der redactie wordt waargenomen door een practiserend docent van het middelbaar onderwijs (Dr. E. Reinders), die een leergang voor natuurlike historie heeft gepubliceerd.

Het komt mij voor (maar van de plannen der redactie is mij niet anders bekend dan wat de Inleiding vertelt), dat de titel *Paedagogische* Studiën ruim opgevat moet worden òf eenzijdig onjuist vastgesteld is: het methodologies-didactiese gedeelte zal voorlopig wel het belangrijkste zijn; de hoofdtitel ware waarschijnlik juister geweest „Didactiese en Paedagogiese Studiën". Dit is ook, gezien de positie van onze middelbare school en de langzame evolutie van deze (tot dusver meer instructief dan educatief, meer intellektualisties, analyserend dan paedagogies-syntheties) niet vreemd.

De „Paedagogische Studiën", die *studie*, verdieping, objectief onderzoek willen geven in een tijd van wilde drang tot vernieuwing en omverwerping, komen op een gewichtig ogenblik. Alles dringt naar verandering, verbetering; het probleem der „volksontwikkeling" (bijna gelijktijdig verscheen het nieuwe maandblad van deze naam) staat in het brandpunt van de belangstelling; de vragen van opvoeding en onderwijs beroeren brede volkslagen, doen ook eindelik officieel hun intrede in de academiese gehoorzalen; nu komt dit studietijdschrift dus wel op een goed moment. Al lijkt de eerste aflevering niet zo belangrijk (de rubriek „kleine mededelingen" belooft aardig te worden) de verwachting kan goed zijn. De firma Wolters verzorgt, als altijd, de uitgave op aangename wijze.

Den Haag. A. de Vletter.

[1]) De redactie betreurt het ontbreken van de Vrije Universiteit; wellicht zou Prof. Dr. Buitendijk, die ook verbonden is aan de Amsterdamse opleidingscursus der Nederlandse Montessori-Vereniging bereid zijn mede te werken.

SCHOOLBOEKEN.

Ovidius, Epistulae ex Ponto. Bewerkt en met aanteekeningen voorzien door **Dr. H. N. Veldhuis.** Kerkrade, Alberts. (Pr. geb. 1.25).

Men kan zich afvragen, of naast de uitgebreide bloemlezing van Kruijtbosch en Ovidius Elegiacus van v. IJsendijk nog behoefte bestaat aan een volledige schooleditie van de Epistulae ex Ponto. Misschien echter was het de bedoeling van den uitgever, een hulpmiddel te bieden aan wie deze gedichten nog eens voor zichzelf mocht willen lezen. In dat geval zal men ook het bezwaar niet gevoelen, dat er onder de verklaringen verscheidene zijn, die men in een schooluitgave liever zou missen.

Bij het doorlezen van de noten, die in een afzonderlijk bandje staan, krijgt men hier en daar den indruk, dat te groote haast tot slordigheid leidde. Zoo lezen we op:

I, 2, 122: Diomedes, een Thracische vorst uit den voortijd, wierp reizigers aan zijn paarden voor om ze te verslinden. I, 7, 19: En al is dat ook waar n.l. dat ik uw vriend niet geweest ben, dan moet gij mijn leugen niet kwalijk nemen. I, 3, 90: Perditus aeger, een opgegeven zieke. Maar II, 2, 47: perditus aeger, een verloren zieke. IV. 10, 39: Bedoeld is de wagen van de Groote Beer.

Wat heeft men verder aan vertalingen als deze:

II, 3, 73: En dit, daar uw familie altijd van mijn prilste jeugd af door mij geëerd is, noodzaakt mij om voor u van het begin een oude last te zijn.

III, 4, 111: En wat verder de onoverwinnelijke dapperheid der uwen, terwijl het dikwijls door u gereedgemaakt is, maakt dat het dikwijls door u gereedgemaakt moet worden.

IV, 12, 11: Tūtĭcani more = als Tuticanus.

IV, 13, 43: Studii sacri, der heilige studie.

Een vreemden indruk maken op het eerste gezicht de volgende noten:

I, 2, 68: Gratia = h. invloed.
Pudor = h. eerbied.
III, 2, 124: Nexa = medium, die gevlochten heeft.
IV, 5, 9: Pompeja = adjectief.
„ „ Augustus = „

Bij een nieuwen druk moge ook aan interpunctie, druk en correctie meer zorg besteed worden. De drukfouten zijn hinderlijk talrijk.

Voor den tekst is de Teubner-editie gevolgd. De afwijkingen zijn achter de noten opgegeven.

Rotterdam. W. Werff.

E. Borlé, Cinquante thèmes d'examen. Leyde, Van der Hoek frères. 1919.

Les *Cinquante thèmes d'examen* ne sont pas une simple réimpression des deux éditions de *trente thèmes*. M. Borlé nous dit dans son Avertissement qu'il a dû renoncer à donner une troisième partie à ces *Trente Thèmes* (la deuxième partie est son *Etude d'un certain nombre de synonymes*, parue en 1917). C'est pour prendre un moyen terme, probablement, que M. B. donne une édition „entièrement refondue". Nous ajouterons, considérablement augmentée, car ce volume qui traite les thèmes I à XXV, et qui comprend deux cent cinquante pages, sera suivi d'une deuxième série. Ce sera donc, au total, environ cinq cents pages que M. B. consacrera, pour la majeure partie, à la Syntaxe.

Il a fait, avec juste raison, la part plus grande à l'emploi des temps, si délicat en français, et des modes. La construction n'a que trois rubriques; sans doute, dans sa seconde série, M. B. s'y attardera davantage. La place de l'adjectif est traitée en cinq endroits, et il est intéressant de comparer ses observations avec celles de M. de Boer (dans le dernier fascicule de *Neophilologus*).

Les considérations de M. B. sur la syntaxe sont précieuses. Sa longue expérience dans l'enseignement du français à des Hollandais, sa connaissance approfondie des deux langues lui permettent un rapprochement constant et des plus suggestifs, grâce à la mise en valeur des difficultés spéciales aux étudiants hollandais. Les traductions diverses qu'il donne souvent d'une même phrase hollandaise mènent l'élève par la main, en même temps qu'elles lui rappellent qu'une langue est par définition une chose souple qui répugne aux solutions trop tranchées. C'est ainsi que dans ses Notes M. B. a pleinement raison de s'inscrire en faux (p. 18) contre cette affirmation que *tandis que* marquerait fatalement l'opposition. Cela était loin d'être entièrement vrai

au XVIIe siècle déjà. M. B. qui relève diligemment les onze exemples de *tandis que*, dans *Britannicus*, ne trouve ce sens qu'une seule fois. Pour *quoique* et *malgré que*, M. B. a bien vu que la tendance est d'employer l'indicatif au lieu du subjonctif et il donne cinq exemples modernes dont trois exigent même le conditionnel, à l'exclusion du subjonctif (p. 125). M. B. est un lecteur attentif et il complète les exemples habituellement donnés de l'indicatif après *supposer* par des phrases ou l'impératif est fort bien suivi de ce mode (p. 203). Toutes ces observations qui desserrent les liens des règles, sont excellentes, l'esprit humain ayant une tendance à codifier. C'est ainsi que M. B. nous apprend (p. 85) que dans certains milieux scolaires *l' Arrêté* de M. Georges Leygues concernant la syntaxe d'accord est transformé en loi, tandis que le ministre a spécifiquement marqué qu'il s'agit de „tolérances".

M. Borlé enregistre les faits sans trop se plaindre s'ils donnent parfois une entorse à la logique. *Il n'est pas rare*, en tant que synonyme de *il arrive souvent*, devrait être suivi de l'indicatif. Mais quoi, le subjonctif l'emporte, inclinons-nous. *Plutôt*, dans „il ne l'eût pas *plutôt* dit", signifie évidemment *plus tôt*; on n'en rencontre pas moins les deux orthographes, parfois chez le même écrivain, et M. B. en donne deux exemples pris dans Bourget (*Lazarine* et *Le démon de midi*). Cette belle indifférence, beaucoup d'étrangers doivent trouver que les auteurs modernes l'appliquent dans l'emploi de l'imparfait et du passé défini. M. B., avec un zèle louable, s'efforce d'élucider nombre de cas. Certes, un passé défini étant donné, on trouve une raison probante à son emploi, mais si par aventure l'imparfait venait à le remplacer, une autre raison valable l'expliquerait. C'est qu'au dessus du fait et de ses contingences, plane la vision de l'écrivain : c'est cet élément subjectif qui l'emporte et juge en dernier ressort. Il est évidemment des cas hors de toute contestation, mais il en est d'autres pour lesquels ce n'est pas l'action et ses circonstances qui expliquent l'emploi du passé défini ou de l'imparfait, mais où, inversement, le temps est un renseignement supplémentaire sur cette action et la façon dont elle a affecté l'écrivain.

Nous souhaitons à ces intéressantes études de trouver beaucoup de lecteurs ; elles le méritent.

Groningen. E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Johannes Müller te Amsterdam is verschenen, als No. 3 van deel XIX der Nieuwe Reeks van Verhandelingen der Kon. Akad. te Amsterdam, *L'Achilléide byzantine*, publiée avec une introduction, des observations et un index par D. C. Hesseling. Als grondslag van de uitgave is genomen een handschrift uit Napels; een redaktie die overgeleverd is in een manuscript uit de Bodleana is achter de vastgestelde en gekommentarieerde tekst afgedrukt. De Inleiding geeft een overzicht van de inhoud van het gedicht, bespreekt het litteraire karakter en de bronnen van het werk en behandelt de taalkundige biezonderheden van de verschillende redakties.

In de bekende groote serie Meulenhoff verscheen onlangs het eerste deel van het werk: *Willem de Eerste, Prins van Oranje* door P. J. Blok (Amst., Meulenhoff, 1919, dl. I, Pr. *f* 10.75). Dit werk, de eerste nieuwere levensbeschrijving van den Prins in het Nederlandsch, afgezien van de vertalingen der geschriften van Ruth Putman en Harrison, tracht de figuur van den Prins te midden van de groote gebeurtenissen, waarin hij een zoo belangrijke rol vervulde, duidelijk te doen uitkomen. Bijzondere zorg werd daarbij gewijd aan 's Prinsen houding op staatkundig en godsdienstig gebied zoowel als aan de geheele ontwikkeling zijner persoonlijkheid. Het werk, dat aan Hare Majesteit de Koningin is opgedragen, is met dat eerste deel gevorderd tot de komst van den Prins in Holland in Oct. 1572. Het tweede deel, dat in Februari zal verschijnen, loopt tot den moord van 1584. Aan beide deelen is een groot aantal aanteekeningen toegevoegd, waarin naar de bronnen wordt verwezen, die ten grondslag strekten aan het in den voorafgaanden tekst gezegde. Het boek is door Mr. N. Beets op voortreffelijke wijze geïllustreerd met een reeks van portretten en afbeeldingen van op 's Prinsen leven betrekking hebbende feiten, allegorieën enz., alle uit den tijd zelf.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Janv.-Févr.: M. Dieulafoy, Quarante. — J. Svoronos, L'atelier monétaire franc du Péloponnèse. L'atelier monétaire du Stéphanophore des Athéniens. Monnaies d'or frappées par le tyran Lacharés avec l'or de la parure de l'Athéna Parthénos de Phidias. — E. Albertini, Milliaires de la route de Senlis à Soissons. — P. Durrieu, Deux tableaux des collections du duc Jean de Berry.

Journal des Savants, 1919, Juillet-Août: C. Huart, La France et le Liban. — R. Pichon, Les *Histoires* de Tacite. — M. Besnier, Les guerres de Carthage. — Variétés.

Septembre-Octobre: M. Dieulafoy, L'architecture romane en Catalogne (fin). — A. Piganiol, Les attributions militaires et les attributions religieuses du Tribunat de la plèbe. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine, I. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 9: L. Deubner, Paian. — R. Petsch, Das tragische Problem in Shakespeare's Hamlet. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, I—II. — H. Schmidt-Breitung, Der Geschichtsunterricht im Gymnas. der Gegenwart. — Mitteil.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 5: C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterkunde, I. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een hs. uit 1458. — Th. de Jager, Het perspektief van onze Middeleeuwse Letteren. — Th. Horsten, Vondel en Johan Maurits van Nassau (slot). — P. Maximilianus, Een baanbrekend artikel. — H. H. Knippenberg, De namen „Peel" en „Polen". — Dez., Kinderrijmpjes uit Limburg. — Tijdschr.

English Studies, I, 6: H. Poutsma, Participles, II. — Notes a. News. — Questions. — Translation. — Notes on Modern English Books.

Analecta Bollandiana, XXXIII, 4: P. Peeters, La canonisation des Saints dans l'Église russe. — H. Delehaye, Saint Almachius ou Télémaque. — R. Lechat, Le Liber Miraculorum S. Cornelii Ninivensis. — Bull. des publications hagiographiques.

Studiën, XCII, Dec.: G. Gorris, Het Grootmoedertje van de Russische Revolutie. — C. Wessels, Straatsburg als Fransche Rijnhaven en de Fransche Rijnbelangen. — C. Wilde, Drie gevallen Dynastieën, III. — H. Padberg, Een Autographische Bekeeringsgeschiedenis van Johannes Jörgensen — Meded. — Lezers en Red.

XCIII, Jan.: J. v. Ginneken, De Persoonlijkheid van den Docent. — H. Padberg. Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte. I, De Mensch, — J, H. de Greeve, De Woodbrookers in Holland, II. — J. v. Rijckevorsel, Een boek over de Pensées van Pascal. — M. v. Steen, Joegd-Slavië. I, Groot-Servië. — P. Albers, Onze vroegste beeldhouwkunst. — Meded. Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. No. 5. Februari 1920.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Het voortbestaan van het Museum wordt van twee kanten bedreigd: de wetenschappelijke productie is sterk afgenomen en de gewoonte van sommige medewerkers om werken die zij ter bespreking hebben aanvaard, eerst na jaren (somtijds in het geheel niet) aan te kondigen, belemmert het geregeld inkomen van kopij. De redactie verzoekt de recensenten dringend de boeken zoo spoedig hun dat mogelijk is te willen aankondigen; alleen op die wijze zal het tijdschrift deze periode van schaarschte te boven kunnen komen.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Platon. Zweiter Band: Beilagen und Textkritik. Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 16).

Evenals Wilamowitz aan zijn groote Aeschylus-uitgave een deel „Interpretationen" heeft toegevoegd, waarin hij met groote vrijheid van keuze verschillende vraagpunten uitvoerig behandelt, andere slechts aanraakt, en veel voorbij gaat, zoo heeft hij ook gedaan met zijn Plato. Alleen, met grooter vrijgevigheid. Het is alsof hij tot zijn lezers zegt: „Wilt gij weten hoe ik gewerkt heb? Komt in mijn werkplaats — ziehier mijn materiaal;" en met deze woorden brengt hij ons te midden van een schat van diatriben en excursen, alle nagenoeg belangrijk voor ieder die het geraamte wil kennen waarop het groote boek over Plato is opgetrokken, boeiend ook door de rijke afwisseling, maar soms een lastige en vermoeiende lectuur voor hen die op gewichtige controverse punten door een regelmatig ἔλεγχ' ἐλέγχου zich zelfstandig een vaste meening willen vormen.

Het karakter dezer Plato-studiën is zeer uiteenloopend, evenals hare belangrijkheid Soms — als in de eerste schets (Das Material zu einer Biographie Platons) — is, om zoo te zeggen, de hoogleeraar aan het woord, die zijnen candidaten duidelijk en systematisch demonstreert, van welke Grieken men wèl, van welke men niet eene betrouwbare levensgeschiedenis kan schrijven; voor wie luisteren wil, ook al is hij den tijd van zijn candidaats lang voorbij, vloeit zulk een rijk geïllustreerde schets over van behartenswaardige wenken. Een andermaal, als in de derde studie (over den „Io") is het alsof de schrijver als vakgenoot aan uwe zijde komt zitten en zoo de bekende twijfelingen aangaande de echtheid van de Platonische dialogen met U wikt en weegt. In zulke hoofdstukken spreekt hij niet voor de aanvangers. Veel verzwijgt hij als bekend, ook als gewogen en te licht bevonden; naar nieuwe argumenten zoekt hij niet altijd, maar de oude, die hem de overweging waard dunken, keurt hij met consequente zelfstandigheid — en natuurlijk niet zelden met die welbekende grimmigheid die helaas bij velen onverzwakt succes heeft. Een andermaal is het betoog weer eenvoudiger, en voor ruimeren kring bestemd. De vraag, wat in de Apologie „historisch" mag heeten, boeit ook den nietdeskundigen Plato-lezer en wordt door Wilamowitz op zeer levendige wijze beantwoord: hoe duidelijk illustreert de schrijver, ook hier weer, het oudgrieksche leven, wanneer hij de quaestie onder de oogen ziet, of werkelijk Chaerephon het welbekende orakel over Socrates' wijsheid uit Delphi heeft meegebracht, en hoe de Meester tegenover zulk eene uitspraak kan hebben gestaan.

De uitvoerige beschouwing aan de „oudste" dialogen gewijd — uitvoerig, maar zelden of nooit breedsprakig — raakt natuurlijk telkens punten aan over welke de viri platonici sinds jaren strijden. Bij zulke punten volstaat Wilamowitz soms met een uiterst korte argumentatie. Zoo zegt hij o. a.: „de Crito moet vóór 395 zijn geschreven." Waarom? „Na 395 kon Plato onmogelijk het gehate Thebe, zoozals hij p. 53 *a* doet, in vereeniging

met Megara als eene πόλις εὐνομουμένη prijzen." Is dat een stringent bewijs? Aangaande Sparta gebruiken de wetten in hare toespraak tot Socrates immers eenige regels vroeger de zelfde uitdrukking; bovendien: Plato laat Socrates zóó spreken als deze in 399 zeer goed had kunnen spreken! — Maar in zulke zeer korte uitspraken is het boek van Wilamowitz rijk. Bij al zijne uitvoerigheid is hij soms apodictisch kort. Zoo o. a. in de uiterst nuchtere wijze op welke hij elke mystieke uitlegging van Socrates' stervenswoord in den Phaedo „ὦ Κρίτων, τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα" afwijst. Het was — zoo zegt hij ongeveer — een vergeten plicht, die hem op het laatste oogenblik inviel: „Xanthippe oder eins der Kinder wird krank gewezen sein; einerlei was es war."

Niet om distelen te lezen in dit rijke werk, teeken ik zulke kleinigheden aan; alleen om op eene eigenaardigheid te wijzen, die bij de groote suggestie, welke van Wilamowitz' krachtige zegswijze uit gaat, voor de minder deskundige legers niet zonder gevaar is. De groote, en vruchtbare beteekenis ook van dit tweede Plato-deel ligt in de breede schildering. Meesterlijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over Plato's verhouding tot de Pythagoreërs, over zijne reizen — waarbij met sterke beslistheid de historische werkelijkheid der Aegyptische reis wordt geconstateerd; meesterlijk ook zijn „Aufbau" van den „Staat", zijn schets van den Gorgias, en zijn verrassende studie over den Parmenides als proeve van dialectisch betoog niet voor de leeken doch voor de leerlingen zelf van Plato's school.

Het gaat niet aan, deze opsomming van voortreffelijke studiën voort te zetten; ook is dat volkomen overbodig, daar niet licht een litterator die in Plato belang stelt dit boek ongelezen zal laten. Maar er behoort iets gezegd te worden ter algemeene karakterizeering van het geheele werk. Een allermeest in het oog vallende trek van deze Beilagen is wel de volkomene beheersching der Plato-litteratuur, gepaard aan groote vastheid van meening. In de meer historische gedeelten van het boek geeft die vastheid van overtuiging treffende kloekheid aan de teekening. Welk eene levendigheid in het hoofdstuk over Isocrates en Plato! Welk eene stelligheid tegenover de moderne Isocrates-litteratuur. Prikkelend vaak door den apodictischen toon, die hier niet zelden moeizame bewijsvoering vervangt, maar indrukwekkend door de zekerheid met welke de schrijver zich beweegt in de geheele litteratuur van Isocrates en zijne tegenstanders, de werking en tegenwerking in deze „litterarische Fehden" opmerkt en de troepenschakeering op dit geestelijk slagveld ordent: Isocrates tegenover Antisthenes, Isocrates tegenover Alcidamas, Isocrates tegenover Plato. Levendiger en instructiever illustratie van Münschers gedegen Isocrates-artikel in Pauly-Wissowa kan men zich niet denken. Maar zéér verbaast het mij dat een zoo scherp luisteraar als Wilamowitz de ironie niet hoort in Plato's bekende lofspraak op den „veelbelovenden" Isocrates. Hij meent toch ook dat de Phaedrus nà den Staat en nà het Symposion is geschreven. Welnu, klinkt dan ten opzichte van een man die de zestig nadert niet als spot dat woord ὥστε οὐδὲν ἂν θαυμαστόν, προϊούσης τῆς ἡλικίας enz.? Is die lof „ἔνεστι τις φιλοσοφία τῇ τοῦ ἀνδρὸς διανοίᾳ" niet vlijmend tegenover een rhetor die juist zijn eigen παιδεία als de eenige ware philosophie placht aan te prijzen?

Het kan zijn dat deze en dergelijke opvattingen samenhangen met het zeer vast in elkaar geschroefde systeem van dialogen-dateering dat Wilamowitz volgt. Ten slotte bindt iederen Plato-onderzoeker de chronologische theorie die hij accepteert, en Wilamowitz behoort niet tot die philologen die gereedelijk eene eenmaal verdedigde meening prijs geven. Zoo wordt ook in deze Beilagen de herhaaldelijke door hem geuite opvatting weer verdedigd dat de bekende woorden uit Aristophanes' symposion-rede (193 *a*) „διῳκίσθημεν καθάπερ Ἀρκάδες ὑπὸ Λακεδαιμονίων" geen anachronistische toespeling op den door Xenophon (Hell. V. 9. 7) vermelden dioikismos van Mantinea bevatten, doch eene aanduiding van Sparta's ingrijpen in Arkadie's concentratiepogingen omstreeks den tijd in welken Plato zelf den maaltijd bij Agathon plaatst. Overtuigend schijnt mij ook nu nog deze bewering niet, evenmin als eene andere, aangaande een bekende pericope uit den Gorgias, die ik hier vermeld omdat ze, naar ik meen, in deze Beilagen voor het eerst uitvoerig door Wilamowitz is voorgedragen.

In het bekende Pindarusfragment (Gorg. 484) over den Νόμος, πάντων βασιλεύς hebben in den vierden regel zoowel de Clarkianus als de Venetus in plaats van δικαιῶν τὸ βιαιότατον de woorden βιαιῶν τὸ δικαιότατον. Dat Pindarus dit laatste niet had gezegd, wist Plato heel goed. Hij citeerde dus in den Gorgias — alzoo zegt Wilamowitz — onjuist, of beter, hij liet Kallikles onjuist citeeren. En op die onjuiste citeerwijze komt nu Libanius in zijne apologie van Socrates 87 terug. Wat volgt daaruit? De apologie van Libanius is immers op de verloren κατηγορία Σωκράτους van Polycrates „aufgebaut." Welnu — dan heeft Polycrates den Gorgias gekend en is dus de Gorgias kort na 394 gepubliceerd. — De conclusie is gewichtig. Maar is zij ook bindend? Kan iemand ter wereld bewijzen dat Libanius uitsluitend Polycrates schrede voor schrede heeft gevolgd? Dat hij niet naast het werk van den rhetor de Apologie van Lysias en zijne eigene litteraire herinneringen heeft geraadpleegd?

Bij de lectuur van een werk als Wilamowitz' Beilagen plaatst ieder aandachtig lezer vele zulke vraagteekens. Zoo zal zeker ook menigeen onder het lezen van de uitnemende schets van den „Staat" zich afvragen hoe toch de magische kracht der „Sprach-statistik" den schrijver zóó vast kon kluisteren aan de „Thrasymachos-hypothese" terwijl juist hij zelf door zijne analyse de eenheid van het eerste boek met de overige op zoo voortreffelijke wijze in het licht stelt! — En soms zullen dergelijke „vraagteekens" ook wel betrekking hebben op de onverschilligheid met welke de schrijver de betoogen van andere vir platonici behandelt. Menigmaal missen wij wederleggingen van andere opvattingen, die wel de eer van de bestrijding hadden verdiend (o. a. Raeder ten opzichte van de tijdsverhouding tusschen Theaetetus en Parmenides). Maar met dit al blijft ook dit tweede Plato-boek een „groot" werk. En niet licht zal een philoloog zich over tijd of inhoud van Plato's dialogen eene meening vormen of eene opgevatte meening herzien, zonder met gespannen belangstelling na te gaan „wat Wilamowitz er van zegt."

Amsterdam. K. Kuiper.

K. Schön, Die Scheinargumente bei Lysias, insbesondere in der XII. Rede: Κατὰ Ἐρατοσθένους und in der XXIV. Rede: Περὶ τοῦ μὴ διδόναι τῷ ἀδυνάτῳ ἀργύριον. (Rhetorische Studien, herausgegeben von Dr. E. Drerup, 7. Heft.) Paderborn, Schöningh. 1918. (Pr. M. 6).

De inleiding van dit werkje geeft een duidelijk overzicht van de kentering, die gedurende de laatste halve eeuw in de waardeering van Lysias' betrouwbaarheid heeft plaats gevonden, van wat men zou kunnen noemen „de ontmaskering van Lysias." Terwijl K. O. Müller uitroept: „Durch die ganze (Eratosthenes)-rede geht der Ausdruck wahrster Überzeugung und einer unerkünstelten Wärme" en E. Curtius deze zelfde redevoering „eine von tiefem Rechtsgefühle getragene Anklage der gesamten Oligarchie" noemt, heeft de kritiek van Ed. Schwartz, v. Wilamowitz, Ed. Meyer, Drerup e.a. uitgewezen, dat Lysias op meesleepende en geraffineerde wijze de feiten in het belang van zijn zaak pleegt te verdraaien en zijn hoorders en lezers een valschen kijk op personen en toestanden weet te suggereeren. Deze algemeene karakteristiek heeft Schön nog eens in bijzonderheden getoetst aan de historische feiten, die in Lysias' 12de redevoering ter sprake komen en scherper belicht door de rhetorische en sophistische kunstgrepen van den redenaar in deze en in de 24e redevoering een voor een bloot te leggen, van de 12de, „weil sie die bedeutendste der uns erhaltenen Reden des Lysias ist und von dem Redner selbst als Klagrede in eigener Sache gehalten wurde, weil sie zugleich eine Fülle historischer Einzelheiten bietet, die eine besondere Untersuchung erfordern; die XXIV., für den Krüppel, weil sie im stärksten Gegensatz zur XII. eine Verteidigungsrede in einer Bagatellsache ist und an einem unbedeutenden Gegenstande ein besonders charakteristisches Beispiel für die spielerische Art der lysianischen Beweistechnik bietet".

Zijn analyse dezer beide redevoeringen brengt wel is waar niet veel nieuws, maar heeft de verdienste van nauwkeurig te zijn en den lezer in duidelijken samenhang voor oogen te stellen, hoe door Lysias „der ganze Apparat der sophistischen Rabulistik" in werking wordt gebracht om zijn tegenstander verdacht te maken en alles, wat dit doel weerstreeft, in een verkeerd daglicht te plaatsen of op den achtergrond te schuiven.

Het is stellig van groot belang zoo nog eens punt voor punt de werkwijze van Lysias na te gaan en het boekje van Schön vermaant ons opnieuw alle naïveteit bij de beschouwing van Lysias' argumentatie op zij te zetten. Toch blijft één vraag gewettigd, die ik bij Schön niet beantwoord, zelfs niet gesteld vind en die toch zeker de overweging van hem en zijn groote voorgangers had verdiend, de vraag n.l. of dit beter inzicht in Lysias' methode en betoogtrant, dat onderzoekingen als deze ons hebben gegeven, nu een zóó vernietigend vonnis over den geheelen persoon van Lysias wettigt, als b.v. Ed. Meyer uitspreekt, wanneer hij verklaart, dat Lysias' redevoeringen uit de jaren 390/388, „in denen jeder Sinn für Recht und Gesetz geschwunden ist, zu den widerwärtigsten Erzeugnissen aller Literatur gehören, würdig des französischen Revolutionstribunals und nur um so ärger, weil sie mit geistreichem Raffinement abgefaszt sind." Even scherp en minachtend zijn de uitlatingen van Wilamowitz, die naar aanleiding van de Eratosthenesrede van een „vom wildesten Hasse eingegebenen und gröbste Lüge nicht scheuenden Angriffe auf den toten Theramenes" spreekt en van Drerup, Schön's leermeester en wegwijzer, die in Lysias aantreft „die schwere Kunst, für sich und andere den Schein des Biedermannes zu erwecken und mit unnachahmlicher Virtuosität die gekränkte Unschuld zu spielen."

Zulk een oordeel over Lysias' karakter mag dan het resultaat zijn, indien men hem de maatstaf onzer hedendaagsche moraal aanlegt, ook hier geldt toch het „andere tijden, andere zeden." Ongetwijfeld verschilden de begrippen van eerlijkheid en rechtvaardigheid van de Atheners uit Lysias' dagen in menig opzicht van de onze. En niet alleen elke tijd, ook elke sfeer, de school, de handel, de politiek en niet 't minst de advokatenstand heeft en had zijn eigen moraal. Een levendig besef van de advokatenpraktijk dier dagen in Athene, waar men het zoo goed verstond τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν, zal ons ook over Lysias — gezien in het kader van zijn tijd en zijn kring — een zachter en rechtvaardiger oordeel doen vellen.

Assen. M. A. Schwartz.

J. Psichari, Jaloerschheid en andere verhalen, vertaald uit het Nieuwgrieks door J. A. Lambert—van der Kolf. **M. Chatzopoelos, Verhalen uit de bergen,** vertaald door J. A. Lambert—van der Kolf. Twee deeltjes. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. 1919. (Prijs per deeltje ƒ 0.75).

Mevrouw Lambert heeft de verzameling *Nieuw Grieksche Novelles*, waarvan de firma Brusse reeds drie deeltjes het licht deed zien (zie *Museum* XXVI (1919), n°. 5, kol. 99) met nieuwe proeven van Helleense vertelkunst verrijkt. Een enkel woord ter inleiding geeft een beknopte biografie van de beide schrijvers; bij die van Psichari zijn nog enige opmerkingen gevoegd ter karakterisering van zijn talent en van zijn rol in de taalstrijd die Griekenland reeds zo lang verdeeld heeft.

De verhalen van Psichari onderscheiden zich voornamelik door de fijnheid der psychologiese behandeling; zijn echt Griekse voorliefde voor diagnose is in de school der grote Franse prozaschrijvers, Renan, Taine, de Maupassant en Anatole France, tot volle ontwikkeling gekomen. Chatzopoelos vertegenwoordigt het type van de in Griekenland zo talrijke schrijvers van dorpsnovelles. Hij geeft schetsen die alle iets weemoedigs hebben, alle van een dichterlike visie der natuur getuigen en ons het karakter der Grieken laten kennen, niet, als bij Psichari, door ontleding der hartstochten, maar door het gedrag der personen in de omstandigheden waarin zij geraken.

De vertaling van Mevrouw Lambert is, gelijk 't oorspronkelike, in eenvoudige, soms zeer gemeenzame, taal geschreven. Haar taak was dikwels niet gemakkelik, want vooral bij Chatzopoelos, taalpartikularist gelijk de meeste schrijvers van Griekse dorpsnovelles, vindt men telkens woorden en uitdrukkingen die door geen lexica verklaard worden en waarvoor men goede kenners van Griekenland, dikwels zelfs geboren Grieken, tevergeefs om inlichtingen vraagt. In zulke gevallen moet men wel eens raden naar de juiste betekenis.

De aantekening op blz. 7 van de eerstgenoemde bundel, waarin de Hestia het tijdschrift genoemd wordt dat zich aan 't hoofd van de nieuwe beweging ten bate der volkstaal had gesteld, zegt iets meer dan de vertaal-

ster verantwoorden kan. De Hestia nam stukken op die in de algemeen gesproken taal waren geschreven; de hoofdredakteur, Drossinis, was voorstander van een grote vereenvoudiging der op de schriftelike overlevering gebaseerde καθαρεύουσα, de officiële taal van het Koninkrijk, maar verder ging het tijdschrift niet.

Leiden. D. C. Hesseling.

J. J. Hartman, De Latijnsche poëzie van Giovanni Pascoli (1855—1912). Leiden, S. C. van Doesburgh. 1919. (Pr. *f* 1.25).

De Latijnsche gedichten van Pascoli zijn na zijn dood door Hirmengild Pistelli, bijgestaan door 's dichters zuster Maria, verzameld en door Zanichelli in een fraai verzorgd boekdeel uitgegeven. In een keurig boekje van 48 bladzijden heeft prof. Hartman zich tot taak gesteld Pascoli te eeren door zijn edel karakter te schetsen en zijne verdiensten als dichter en geleerde aan te wijzen. Diepgevoelde pieteit en oprechte bewondering hebben hem blijkbaar gedreven om den man, met wien hij zich in het Hoeufftiaansche strijdperk meermalen heeft gemeten, een laatste hulde te brengen. Elke bladzijde getuigt van die gevoelens en bewijst tevens, hoezeer de Schr. thuis is in de gansche poëzie van Pascoli, niet slechts in de Latijnsche, maar ook in de Italiaansche, waaruit menig heerlijk gedichtje en menige treffende versregel wordt aangehaald. Ongetwijfeld is het hem gelukt, het beeld van den dichter in zijn zachtheid en bijna weeke teerheid te teekenen. Hij geeft den lezer een kort overzicht van de schoonste gedichten en wordt niet moede, verzen, die hem bizonder hebben getroffen, te herhalen, zooals het aandoenlijke:

quin facitis ignem, pupulus meus friget,

hoewel ik moet bekennen, dat in de vertaling het verkleinwoord mij niet juist lijkt. Bladz. 35 vlgg. beveel ik ter lezing en overweging aan aan hen, die telkens weer de reeds zoo dikwijls door de praktijk weerlegde stelling uiten, dat een dichter slechts in zijne moedertaal waarlijk poëtische werken kan scheppen.

Uit Schr.'s definitie van „den latinist comme il faut" (bladz. 46 vlg.) herkent men den causeur der feuilletons in de N. R. Ct., aan wiens paradoxen ik uit mijne herinnering deze naar aanleiding van zijn bezoek aan Pascoli toevoeg. Toen hij mij van dat bezoek verhaalde en ik vroeg, of zij Latijn met elkaar hadden gesproken, antwoordde hij: „Latijn? Neen, dat kan hij niet". Op mijne volgende opmerking, dat het gesprek dus zeker in 't Italiaansch was gevoerd, luidde het verrassend bescheid: „Italiaansch? Neen, dat kan hij eigenlijk ook niet". De verklaring ligt natuurlijk in het feit, dat het dialect van den landelijken dichter heel wat afweek van de „lingua Toscana in bocca Romana".

Het boekje zij tenzeerste ter lezing aanbevolen aan allen, die belangstellen in de Latijnsche poëzie van Pascoli en niet opzien tegen de moeite, die zij zich dikwijls zullen moeten getroosten om door de vaak stroeve dictie door te dringen tot de immer schoone gedachten. Heeft D'Annunzio ook hieraan wellicht gedacht, toen hij Pascoli „l'ultimo figliuolo di Virgilio" noemde? Zeker zullen de lezers prof. Hartman dankbaar zijn voor vele schoonheden, die hij, Latinist en dichter, in Pascoli's verzen aan hun minder geoefend oog en oor openbaart, ook al aanvaarden zij niet voetstoots zijn uitspraak, dat P. op grond daarvan *Latinorum princeps* moet heeten, een eeretitel, dien ik toevallig onlangs in geschrift door een Zwitsersch philoloog aan prof. H. zelven zag toegekend.

Utrecht. P. H. Damsté.

The Pearl-strings; A history of the Resuliyyi dynasty of Yemen by Aliyyubnu 'l-Hasan el-Khazredjiyyi, ed. by Shaykh Muhammad 'Asal & R. A. Nicholson. Vol. 5. (Gibb Memorial Series III, 5). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1918. (Pr. Sh. 8).

Ter aanvulling van mijne aankondiging van boven genoemd werk in dit Maandblad, 23ste Jaargang, 173 vvg., deel ik hierbij mede dat thans ook het 5de en laatste deel daarvan verschenen is, behelzende het 2de deel van den Arabischen tekst, uitgegeven door Shaykh Muḥammad 'Asal met Indices van de hand van Dr. R. A. Nicholson. Schreef ik toen reeds dat ik het werk van den geleerden Arabier niet onvoorwaardelijk durfde te loven, maar mijn eindoordeel meende te moeten opschorten, totdat het werk compleet zoude zijn, nu dit het geval is, kan ik met meer zekerheid zeggen, dat de uitgave zeer veel te wenschen overlaat. De bewerker heeft zich tevreden gesteld de hem uit Londen toegezonden photographische reproductie van het handschrift te laten afdrukken en waar de diacritische punten daarin ontbraken, deze op goed geluk af daarbij gezet, wat natuurlijk bij de vele eigennamen, die in het werk voorkomen, bijzonder gevaarlijk is, inzoover dezelfde naam nu eens zus, dan zoo gespeld is en de lezer geheel onzeker blijft omtrent de ware lezing daarvan. Maar ook de overige tekst wemelt van vergissingen, die door vergelijking van de vertaling van Redhouse voor een goed deel hadden kunnen worden vermeden. Wel heeft de uitgever eene lijst van verbeteringen aan dit deel toegevoegd maar deze is verre van volledig. Kortom het eenigste, dat in dit deel te prijzen is, zijn de door Prof. Nicholson bewerkte Indices, waarin de valsche lezingen der eigennamen ook zijn opgenomen met verwijzingen naar den juisten vorm daarvan, voorzoover hij deze heeft kunnen vaststellen. Wie de uitgave gebruiken wil, zal dus goed doen de vertaling van Redhouse, die echter, zooals ik reeds in mijne vorige aankondiging opmerkte, voor sommige gedeelten van den tekst ons in den steek laat, daarnaast te leggen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

The geographical part of the Nuzhat-al Qulūb composed by Hamd-Allāh Mustawfī of Qazwīn in 740 (1340) translated by **G. le Strange.** (Gibb Memorial Series XXIII, 2). Leyden, E. J. Brill. London, Luzac and Co. 1919.

Nadat in 1915 de Perzische tekst van het hierboven genoemde werk in het licht was verschenen ontvangen wij thans van den blinden geleerde le Strange de toen beloofde Engelsche vertaling, die hij reeds tevoren bewerkt had. Hoewel de oorspronkelijke tekst gemakkelijk verstaanbaar is en de Oriëntalisten dus eene vertaling kunnen ontberen, schijnt het mij toch een verdienstelijk werk, dat de uitgever zijne taak niet als afgedaan beschouwd heeft, voordat hij zijn werk voor allen toegankelijk had gemaakt. Dat hij darvoor berekend was zal wel niemand betwijfelen, die weet dat hij een goed deel van zijn leven aan de studie der Middeleeuwsche Ara-

bische en Perzische geographische literatuur gewijd heeft en in eenige zeer nuttige handboeken van zijne groote kennis daarvan heeft blijk gegeven. Meer ervan te zeggen schijnt overbodig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

D. de Man, Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren, naar het te Arnhem berustende handschrift uitgegeven. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In het huisarchief van de familie van Rhemen op den Gelderschen Toren onder Spankeren, sinds 1707 in het bezit van dit geslacht, dat vóór eenige jaren naar het Rijksarchief te Arnhem is overgebracht, bevinden zich, onder tal van stukken van historisch belang, twee hoogstbelangrijke middeleeuwsche handschriften, beide afkomstig uit het Meester-Geerts-huis te Deventer. Het eene bevatte de „Levens van de zusters in het klooster Diepenveen", het andere de „Levensberichten van de zusters van het Meester-Geerts-huis". Zij waren reeds in 1674 in het bezit van den te Deventer wonenden edelman Steven van Rhemen, herhaaldelijk Raad en Schepen aldaar, een man, die zich als verzamelaar van belangrijke stukken van de geschiedenis des vaderlands heeft doen kennen. Van beide levensberichten werd door mijn hooggeschatten leermeester, Professor W. Moll, dankbaar gebruik gemaakt, toen hij zijn in 1854 verschenen monographie over Johannes Brugman samenstelde, en meer dan eens sprak hij op zijn college over de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis de wenschelijkheid uit, dat iemand zich tot de uitgave en bewerking dier handschriften mocht aangorden. Wat de Levens der nonnen van Diepenveen betreft, is zulks in 1902—1904 door mijn vriend D. A. Brinkerink in de Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde (afl. 70, 72—74) geschied, maar bleef, tot ons leedwezen, eene Inleiding daarop achterwege.

Thans heeft ook het tweede handschrift, de Levens der zusters van het Meester-Geerts-huis, door de zorgen van den heer D. de Man, die het tot onderwerp voor zijn academisch proefschrift koos, tot onze groote voldoening het licht gezien, en dat te meer, omdat daaraan een uitvoerige, belangrijke Inleiding (bl. 1—XCIV) voorafgaat.

Het handschrift, blijkens de correcties niet het oorspronkelijke, maar een afschrift, bevat de levens van 64 „oelden susteren", tot het jaar 1456. Een betrekkelijk klein aantal. Het waren slechts diegene, die door een voorbeeldig leven hadden uitgemunt, maar niet die welke, schoon niet minder verdienstelijk, buiten het Meester-Geerts-huis waren gestorven, zooals Margaretha Scherpings, die in 1415, met nog andere zusters naar Brabant gezonden, te Leuven een Zusterhuis vestigde, in 1420, toen zij de orde der Reguliere Kanunnikessen van Augustinus aannamen, priorin werd en in 1422 overleed. (Zie Necrologium en Cartularium van Diepenveen, door mij uitgegeven in Arch. Aartsb. Utrecht Dl. XXXIII).

Aan deze 64 biographieën zijn eenige hoofdstukken toegevoegd over de aanvankelijke armoede van het huis, de deugden der zusters in het algemeen, hare lotgevallen tijdens het Utrechtsche Schisma, benevens eenige mededeelingen over ongenoemde zusters.

Het geheel levert een belangrijke bijdrage voor de kennis der middeleeuwsche vroomheid.

In zijn Inleiding behandelt Dr. de Man achtereenvolgens: 1° Geert Groote en de moderne devotie, 2° Geert Groote en zijn stichting, 3° De Statuten, 4° De gebouwen, 5° Komst in het huis, 6° Kleeding, 7° Plichten der zusters, 8° Ambten in het huis, 9° Godsdienstig leven, 10° De zusters in hare verhouding tot de kloostergeloften, 11° De deugden der zusters, 12° Ontwikkeling, 13° Oeconomie, 14° Gezondheidstoestand, 15° Gegevens betreffende de uitwendige geschiedenis van de Stichting, 16° De Schrijfster en haar stijl, 17° Biographische vorm, 18° De bronnen, 19° De dateering, 20° De ontwikkeling van de Schrijfster, 21° Historische zin bij de Schrijfster, 22° Beschrijving van het Handschrift, 23° Wijze van bewerking. Met groote nauwkeurigheid is daarin weergegeven wat uit het Handschrift zelf omtrent het Meester-Geerts-huis is af te leiden. Dr. de Man heeft daardoor onze kennis van de moderne devotie tot aan het midden der 15de eeuw in niet geringe mate verrijkt, waarvoor wij hem alleszins dankbaar kunnen zijn.

Een enkele bedenking echter meen ik te mogen maken tegen hetgeen hij op bl. XC in noot 2 zegt omtrent de afkorting van den naam Jhesus; dat daarbij namelijk, door een foutieve transcriptie van de Grieksche afkorting in majuskels, de êta door een h werd weergegeven en alzoo tot i h' s is geworden. In tegenstelling toch met Thomson (Handbook of greek and latin paleography), Prou (Manuel de paléographie) en Wattenbach (Anleitung zur lat. Paleographie), ben ik van oordeel, dat de naam I H̊ S is afgeleid van de Middeleeuwsche schrijfwijze „Jhes" of met weglating van de e, i h s, zooals ook in dit handschrift op fol. C 6 voorkomt, en dat dus de h geenszins in plaats van de Grieksche êta is getreden.

Minder juist is het ook dat bl. 68 noot h, een wijbisschop, een bisschop genoemd wordt, die gewijd is, maar nog geen bisdom heeft. Een wijbisschop toch is een coadjutor van den bisschop; hij heeft de bisschopswijding ontvangen en verricht in 's bisschops plaats en op diens last de wijdingen van geestelijken, kerken, altaren enz. Hij kan bisschop zijn cum jure successionis, maar ook zonder dit recht.

Het erf „Willemink" (bl. 251) is niet bij Assen te zoeken, maar onder Bathmen bij Deventer, en wordt nog door een landbouwer „Willemink" bewoond.

Deze kleinigheden doen evenwel niets te kort aan de voortreffelijkheid van het werk van Dr. de Man. Wij kunnen er hem alleszins dankbaar voor zijn, dat hij ons die „oelde susteren" van Meester-Geerts-huis heeft leeren kennen. Want, zooals de schrijfster er van aan het einde van haar proloog (Dd) terecht zegt: „overmids datmen goeder menschen leven ende zeeden bescrijvet ende die anmercket, soe schijnen si oec in eenre manieren te leven na den Doede; ende veel menschen, die levende doot sin, verwecken sie weder totten waeren leven."

Diepenveen. J. C. van Slee.

H. C. M. Ghysen, Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haren tijd. Jeugd en Huwelijksjaren. Rotterdam, W. L. & J. Brusse's Uitgevers-Maatschappij. MCMXIX. (Leidsche diss.).

Dit academisch proefschrift geeft een uiterst nauwkeurig en van groote belezenheid getuigend overzicht van de eerste periode uit het particulier zoowel als uit het letterkundig leven van Betje Wolff, van de periode welke deze zelve in later jaren „een strijd op aarde heeft genoemd". Op aangrijpend aanschouwelijke wijze zien wij hier dien strijd geschilderd, dien strijd met hare eigene, al te aandoenlijke, al te hartstochtelijke natuur, dien strijd van hare eerlijke, oprechte vroomheid met schijnheiligheid en letterknechterij vooral. Tot in de kleinste bijzonderheden vinden wij hier het verloop van dien kamp nagespeurd met verklaring van den invloed, die niet alleen door lectuur maar ook door vrienden en vriendinnen, ouderen en jongeren, op Betje's ontvankelijk gemoed werd uitgeoefend. Zeer scherpzinnig is daarbij de vondst, dat de vriendin over wie Betje Wolff zich zoo bitter beklaagt in het schrijven, waarmede de door Johs. Dyserinck uitgegeven brievenverzameling opent, niemand anders kan zijn geweest dan Anna van der Horst, de destijds wel bekende dichteres van *De Gevallen van Ruth*; het is trouwens slechts éene uit de vele belangrijke uitkomsten van nauwgezet en vergelijkend onderzoek, welke ik hiermede naar voren breng.

Voor de rechte kennis der litteratuur en der omtrent het midden der 18de eeuw op godsdienstig gebied heerschende stroomingen vinden wij in dit proefschrift een rijken schat van gegevens. Dat daarbij blijkt, dat Fransche en vooral Engelsche litteratuur, meer dan Duitsche, Betje Wolff's letterkundige en persoonlijke ontwikkeling hebben beheerscht, is alleszins verklaarbaar, was bij haar geene uitzondering. De Duitsche taal en de Duitsche letterkunde werden in die jaren en nog lang daarna vergelijkenderwijs, over het algemeen veel minder beoefend dan de Engelsche en de Fransche. Jacob van Lennep schrijft ten minste: „in de voor het overige zoo uitgebreide boekerijen mijner beide grootvaders heugt het mij niet, Hoogduitsche werken te hebben aangetroffen." Maar ook zoo is het verwonderlijk om aan de hand van Mejuffrouw Ghijsen na te gaan, hoeveel en hoevelerlei door Betje Wolff in haren ontwikkelingstijd is opgenomen en verwerkt, alsook welken langen ontwikkelingsweg er moest worden afgelegd, eer, om hier slechts iets te noemen, het sentimenteele dweepstertje met de doodsgedachten van een Young, van een Blair, kon worden de bezielde schrijfster van de in zijnen meesterlijken eenvoud zoo verwonderlijk schoone beschrijving van het sterfbed van Abraham Blankaart.

Terecht noemt Mejuffrouw Ghijsen deze periode, welke afsluit met den dood van Ds. Wolff en met het begin van Betje's samenleven met Aagje Deken, die periode, waarin Elizabeth Wolff, na zoo vele en zoo verscheidene invloeden op zich te hebben voelen inwerken, tot zelfstandigheid van denken en van werken komt, een afgesloten geheel. Maar hoe uitvoerig en hoe zorgvuldig die verschillende invloeden van lectuur en van vrienden ook door Mejuffrouw Ghijsen zijn nagegaan, zoo blijft het toch een open vraag, of deze daarbij voldoende aandacht heeft geschonken aan den invloed, door Ds. Wolff ontwijfelbaar zelf op zijne jeugdige echtgenoote heeft geoefend, of niet de aanvankelijke verwijdering tusschen beiden door haar te breed is uitgemeten? Dat die verwijdering heeft bestaan en dat die zeer diep is geweest, is ontegenzeggelijk waar; maar zij is toch slechts van voorbijgaanden aard geweest en bij de waardeering daarvan moet wel ter dege worden rekening gehouden, vooral wat Betje's eigene uitspraken betreft, met wat J. van Vloten heeft genoemd hare „gulle uitsprekelijkheid", hare overgevoeligheid voor iederen indruk van het oogenblik, hare onoverwinnelijke hebbelijkheid om ook haar diepsten ernst te verbergen achter dikwijls maar al te losse scherts. Het einde van haar huwelijk is in ieder geval zeer gelukkig en zeer innig geweest, veel meer dan enkel een berustend samenleven, eene lijdelijke, plichtmatige aanvaarding van wat nu eenmaal haar deel was. Gedurende de Santhorstsche periode, die in Mejuffrouw Ghijsen's boek naar verhouding van de gedetailleerde uitwerking van het overige wel wat heel vluchtig is behandeld, waren de twee zoo verschillend aangelegde echtgenooten zeker geheel één van zin. Menige ongezochte, als ongewilde trek uit de latere brieven, zoowel als uit het gedicht *Beemster Winterbuitenleven* en nog zoo veel meer wijst op een werkelijk liefelijk huiselijk intérieur; en met hoe liefdevolle vereering ook heeft Betje Wolff haren echtgenoot na diens overlijden herdacht.

Mejuffrouw Ghijsen resumeert haar werk met de woorden: „zoo Elizabeth Wolff in deze jaren nog weinig „van letterkundige beteekenis geeft, zoo ligt toch in „dit tijdperk de bron van hare latere geschriften, zijn „deze de vrucht der levenservaring en ontwikkeling „toen verworven; is het vooral uit de schatkamer van „hare herinneringen, innerlijke en uiterlijke, van dezen „levenstijd, dat zij haar stof put bij de vervulling harer „taak als romanschrijfster en opvoedster, die nu gaat „beginnen." Als die tweede periode uit Betje's werkzaam leven ons, naar wij zeer hopen, in een volgend deel door Mejuffrouw Ghijsen zal worden geschetst, zullen wij dan niet een stukje auto-biografie, een beeld van den omgang van Ds. Wolff met zijne weerbarstige echtgenoote terugvinden in den omgang van Abraham Rijzig met Alida Leevend, die onvergelijke karakterstudie, waarin het oude Shakespaeriaansche thema van *The taming of the Shrew* op eene geheel oorspronkelijke wijze wordt behandeld met vermijding van de smakeloosheden, waarin Richardson vervalt bij de uitwerking van hetzelfde gegeven in Charlotte Grandison?

Met het betoog, dat ik mij hebt vergist in de dateering van Betje's gedicht *Die dankbaar is, is blij*, ga ik natuurlijk gaarne accoord.

Amsterdam. Johanna W. A. Naber.

I. Pauli, „Enfant", „Garçon", „Fille" dans les langues romanes. Essai de lexicologie comparée. Lund, Lindstedt. 1919. (Pr. Kr. 10).

Welke termen worden in de Romaanse talen gebruikt om de begrippen „kind", „jongen", „meisje" uit te drukken? Een onderzoek hiernaar, mits de uitkomsten goed geordend zijn, moet wel hoogst leerzaam wezen; het heeft belang voor de semantiek en leidt tot de behandeling der etymologie van verschillende woorden; het is scherp en toch niet te scherp omschreven, omdat

de bestudeerde begrippen bijna altijd een zekere speling zullen laten; daar het alle Romaanse talen omvat, is het een bijdrage tot een vergelijking van deze onderling.

De Heer Pauli is niet de eerste die zulk een onderzoek instelt. In 1895 schreef Tappolet zijn klassiek geworden werk *Die romanischen Verwandtschaftsnamen*, in 1903 Zauner *Die romanischen Namen der Körperteile*, in 1904 Merlo *I nomi romanzi delle stagioni e dei mesi*, in 1907 Streng *Haus und Hof im Französischen*, in 1911 v. Wartburg *Die Ausdrücke für die Fehler des Gesichtsorgans in den roman. Sprachen*. In deze rij neemt de studie die wij hier aankondigen, een eervolle plaats in.

Ziehier hoe de schrijver zijn onderwerp heeft ingedeeld. Hij scheidt de woorden die uit het Latijn komen van de nieuwe formaties der Romaanse talen. Bij de eerste voegt hij de afleidingen van reeds in het Latijn gebruikte termen, ook al zijn deze afgeleide vormen eerst in het Romaans ontstaan, en hij onderscheidt de „eigenlike" van de „oneigenlike" traditie; met deze qualificatieven, die hij aan Tappolet heeft ontleend, bedoelt de schrijver een splitsing te maken tussen enerzijds de termen in kwestie die reeds in het Latijn voor „kind", enz., werden gebezigd, en anderzijds die welke in het Latijn gewoonlik een andere betekenis vertoonden en niet dan bij gelegenheid die van „kind", enz., hadden. Voorbeelden van deze laatste groep zijn c r e a t u r a, p a r v u s, p a r v u l u s (Ital. *pargolo*), p u l l u s, enz.

De in het Romaans gevormde benamingen worden in twee groepen verdeeld, nl. die welke door een „passieve" en die welke door een „actieve" betekenisovergang zijn ontstaan. Ook deze termen moeten worden verklaard. Wanneer bijvoorbeeld een woord dat oorspronkelik „slaaf, dienaar" beduidt (m a n c i p i u m) langzamerhand de betekenis „jong" krijgt, daar de dienst vooral door jonge lieden werd uitgeoefend, en zo de naam wordt voor „jonge man" (Sp. *mancebo*), dan is deze onmerkbare accentuering van een schakering die oorspronkelik bijkomstig was, „passief". Doch als ter uitdrukking van een begrip, door plotselinge overdracht, de naam van een ander begrip wordt gebruikt, zoals wanneer men een „kind" aanduidt met een liefkozings- of een afkeuringswoord of noemt met een dierennaam of naar een lichamelike of geestelike eigenaardigheid, en wanneer die termen langzamerhand ook door anderen worden gebezigd en soortnaam voor „kind" worden, dan is wèl deze laatste uitbreiding „passief", maar het eerste begin dezer naamgeving is een „actieve" daad geweest. Voorbeelden van „actieve" betekenisverandering zijn: Prov. *tous*, *tousa* uit t o n s u s, t o n s a, Fr. *gosse*, oorspr. „hond", Zwitsers-Frans *gracha*, d. i. *gracieux*.

Naast de Romaanse formaties die door wijziging van betekenis zijn ontstaan, plaatst de schrijver die welke hij „créations primitives" noemt (refreinen, onomatopeeën), verder de aan vreemde talen ontleende termen, terwijl een laatste rubriek wordt gevormd door woorden waarvan de oorsprong onzeker is.

De Heer Pauli heeft met bewonderingswaardige ijver alle taal- en dialektwoordenboeken doorzocht. Voor de „actieve" betekenisverandering biedt deze methode dit gevaar dat niet zelden de zekerheid ontbreekt of een term werkelik soortnaam is geworden in een bepaalde streek. Als Mistral bijvoorbeeld vermeldt dat *mastin* (Fr. *mâtin*) wordt gebezigd voor een „dik kind", dan zouden wij gaarne weten of dit gebruik algemeen is, of wel in de mond van degeen die zich ervan bedient, nog steeds de kracht heeft van een persoonlike vinding. Ik weet wel dat dit bezwaar bijna onvermijdelik is bij dialektstudies; alleen zij die een streektaal kennen door eigen aanraking, zullen de noodzakelik onvolledige mededelingen der woordenboeken kunnen aanvullen.

Van de ontzaglik grote hoeveelheid woorden die in dit werk ter sprake komen, zullen alleen specialisten voor elk deel kunnen beoordelen in hoeverre hetgeen de schrijver erover zegt juist is. De indruk die men bij (minus kel) het lezen krijgt, is dat de etymologieën met strenge kritiek worden besproken en dat gestreefd is naar een zo volledig mogelike documentatie.

Ik veroorloof mij enkele weinige opmerkingen. Onder de woorden van onbekende oorsprong (p. 373) noemt Pauli verscheidene termen voor „knaap, straatjongen" uit N., N. W. en N. O.-Frankrijk, die beginnen met *gal-* en een enigszins ongunstige betekenis hebben: *galmite, galmin, galmiche, galmiron*. Hij vraagt of die woorden ook behoren tot „de grote familie van termen van het type *galup, gulap*", waarin hij met Meyer-Lübke afleidingen ziet van Lat. g u l a, al of niet beïnvloed door *galoper* (p. 228-229). *Gamin* beschouwt hij, evenals de *Dict. gén.* en Meyer-Lübke, als een ontlening aan Hgd. *gemein*, *Gemeiner* (p. 367).

Om met dit laatste woord te beginnen. Wanneer men naast elkander vind *galmin* en *gamin* in dezelfde betekenis, het eerste in het N., N. W. en N. O., het laatste eveneens in het Waals, en verder in het Oosten en het Centrum van Frankrijk — blijkbaar is het uit het N. O. of O. dieper ingedrongen, ook naar het Zuiden toe — dan zal men moeielik ertoe kunnen besluiten deze woorden van elkaar te scheiden, als men bedenkt dat in het Waals, en in het algemeen in N. Frankrijk, naast het pejoratieve prefix *ga-* (=*ca-*), ook *gal-* voorkomt. Ik heb vroeger (*Mélanges Kern*, p. 123—126) over dit prefix geschreven, doch voeg hierbij tans het volgende. Een der veelvuldigste benamingen voor de kat is *mine* (of afleidingen hiervan); men zie Sainéan, *La Création métaphorique, Le Chat* (1905), p. 16, en Pauli, p. 311. Daarnaast vindt men ook *mite* voor een kat (Sainéan, p. 17). Dat kinderen vaak met katjesnamen worden genoemt, bewijst Pauli t. a. p. Wat is nu eenvoudiger dan te veronderstellen dat *gamin* en *galmin* latere masc. formaties zijn van het fem. *gamine*, *galmine*, samengesteld uit *ga-*, *gal-* en *mine*, terwijl *galmite* een compositie is van *gal-* en *mite*? In *galmiche* zou men *miche* kunnen herkennen dat, volgens Pauli (p. 288), in Normandië wordt gebruikt voor „klein meisje", tenzij men in dat woord het simplex van *michette*, „katje" (Sainéan, p. 23), wilde zien. Dit laatste lijkt mij waarschijnliker, te meer omdat ook *galmiron* kan worden verklaard als een samenstelling van *gal-* en *miron*, „kat" (Sainéan, p. 16). Het komt mij dus voor dat deze woorden in Pauli's boek in § 325 behoren.

Duister is de oorsprong zowel van Fr. *garçon* als van Ital. *ragazzo*, twee woorden die volkomen dezelfde ontwikkelingsgang hebben doorgemaakt en waartussen men gaarne verband zou willen leggen. De stammen *gar* en *rag* zijn anagrammen van elkander, en het is in alle geval curieus te constateren dat in het argot het

anagram een middel van taalvorming is (Nicéforo, *Le Génie de l'Argot*, p. 136) en dat er ook onder de benamingen voor kinderen voorkomen: *loupiot*, *loupel* zijn afleidingen van een anagram van de stam van *pouilleux* (Pauli, p. 224).

Nog één kleine opmerking: op p. 122 spreekt de schrijver van de oorsprong der uitdrukking *mon joven*, die door Appel met „Ik jonge man" wordt vertaald. Pauli zegt dat dit een bewijs is dat het woord *joven* gebruikt is met een individuele betekenis, naast de kollektieve van „jonge lieden". Doch in *mon joven* betekent dit woord niet anders dan „jeugd", geenszins „jonge man". *Mon joven*, d.i. *ma jeunesse*, wordt voor *ik* gebruikt, zoals *son joven* voor *hij* zou kunnen staan (Sneyders de Vogel, *Syntaxe histor.*, p. 42) [1]).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

P. de Geus et H.-J. Schoo, La langue usuelle. Vocabulaire systématique à l'usage des Hollandais qui préparent un examen de français. Troisième édition. Amsterdam, J.-M. Meulenhoff, éditeur.

Toen ik onlangs in dit tijdschrift op den cirkelgang van de methode van onderwijs in het Fransch wees, verwachtte ik weinig zoo spoedig een tweede verschijnsel van dien aard te kunnen bespreken. Want wie onder de ouderen van dagen herinnert zich niet het eertijds veelgebruikte A. B. Maatjes, *Mots et Dialogues*? Als vocabulaire meer uitgebreid, mist het bovenaangekondigde echter de „dialogues", al zijn er hier en daar zegswijzen en spraakwendingen ingevoegd. In hun voorbericht (tusschen haakjes, de titel is geheel Fransch, waarom ook niet het voorbericht ?) zeggen de schrijvers, dat zij tot het samenstellen van het werkje werden gebracht „door de behoefte, welke (zij) bij (hun) onderwijs gevoelden aan een niet te onvolledig en toch practisch vocabularium." Dat die behoefte bestond, blijkt wel door het verschijnen van dezen derden druk. Met instemming haal ik aan: „De woordenvoorraad door lectuur aangebracht, die uit den aard der zaak onvolledig is, dient systematisch te worden aangevuld." Deze eenvoudige waarheid wordt maar al te veel uit het oog verloren, ook bij het Midd. onderwijs. „Wie een vreemde taal met succes wil bestudeeren (en lezen en spreken, zou ik erbij willen voegen), dient zich nu eenmaal een behoorlijken voorraad woorden eigen te maken". Zoo is 't inderdaad.

De inhoud van *La langue usuelle* (261 bladz.) door de samenstellers in 168 kortere of langere rubrieken ingedeeld, betreft om zoo te zeggen al wat op aarde bestaat, en zelfs daar boven; de woorden en uitdrukkingen, met hun meestal zeer goede vertaling in twee kolommen geplaatst, zijn over het geheel „woorden, die werkelijk worden gebruikt en die dus, uit een practisch oogpunt, de belangstelling ten volle verdienen" (Voorbericht). Bij het doorlezen maakte ik eenige kantteekeningen, die den schrijvers van nut kunnen zijn bij een te verwachten herdruk. De voorgestelde verbeteringen zijn tusschen haakjes gezet.

Bladz. 9 paître l'herbe (liever: *brouter*) — 10. hangar (niet: schuurtje) — 12. débiter une blague (liever *dire* — 14. De druiven enz. (beter: *Les raisins sont trop verts*)— 17. grenssteen (*borne-limite*) — 24. banquise, ijsmassa (liever: *ijsdam*) — 29. docks (lees als vertaling: *loskaden en pakhuizen*) — 47. inwendig (*interne*, weggevallen) — 55. de ezelsbrug, le pont aux ânes (heeft verklaring noodig om niet verward te worden met een ezelsbruggetje, *un expédient*) — 64. mot, teigne (meer gebruikelijk *mite*) — naast het gegeven paarlemoer, nacre, mocht *het* schildpad, *écaille*, niet ontbreken — 69. Zoo ook naast *sternum*, niet weggelaten worden: borstholte, *thorax* — 85. Het 47e hoofdstuk: De ziekten, vangt aan met: Het verschijnsel, le phénomène; dit moet wezen: *le symptôme* — 95. Le maire *marie* moet een nadere bepaling hebben — 97. lijkrede, *oraison* (ja, voor vorstelijke personen, in de 17e eeuw; anders *discours*) — 111. waterkan, lampetkan (lampetkan is *pot à eau*, maar niet *aiguière*, dat een meestal metalen schenkkan beteekent); plat à brosses, à savon (bedoeld is *boîte*) — 112. visiteboekje, porte-cartes (ook *carnet de visite*) — 117. le bois de lit is niet bedstede, maar (verouderd) ledikant. (Bedstede, *lit-armoire*) — 118 buitenplaats, villa (liever: *propriété*) — 121. Soupe (*potage* ontbreekt) — 122. Sap, sirop de framboise, etc. (neen: sap, *jus*); maar *sirop*, strooperig, verdikt sap, waarvan een zekere hoeveelheid met water aangelengd als „limonade" wordt gedronken) — 122. macis (de vertaling *foelie* is vergeten); jam, marmelade (wat wij jam noemen heet *confitures*; marmelade is wat wij moes noemen); een verkoelende drank, une boisson frappée (neen, dat is een in ijs afgekoelde drank) — 123. bij tremper son vin, en mettre de l'eau dans son vin, mocht *de l'eau rougie*, water met wijn, niet vergeten worden — 124. *beurrier* is vergeten — 125. Kroes, gobelet (in 't gewone leven *timbale*); *marmite* is kookpan; *hachoir* (tegenwoordig liever *planche à hacher*) — 126. Cet aliment se détériore vite (liever: *se gâte*) — 128. *voorgerecht* is een geschikte vertaling voor hors-d'oeuvre — 129. kandelaar, chandelier (thans liever: *flambeau*); gloeilampje (liever: ampoule électrique; une lampe à incandescence is een groote lamp voor pleinverlichting, bijv.) — 130. asch, les cendres (neen: *la cendre*); vuur aanleggen, faire du feu (neen; liever *allumer le feu*; *faire du feu*, stoken: je fais du feu dès octobre). — 131. onderaan, tweemaal dezelfde holl. vertaling voor twee verschillende fr. uitdrukkingen? (*faire la part du feu*, laten branden wat brandt) — 133, noot. En cas d'équivoque on traduit (lees: *pour éviter une ambiguïté*) — 135. le chauvinisme, un chauviniste (neen: *un chauvin*) — 159. de vertaling van caisson vergeten, en 161, foerier en officier van administratie, idem — 162. patroontasch, giberne (ja, vroeger; thans *cartouchière*) — 164. wapenstilstand, trêve (neen, *armistice*; trêve is wat anders) — 168. Subir une perte (zeldzaam, liever *faire*) — 171. firma, raison sociale (in den laatsten tijd meest *firme*) — 180. Schets van , Essai (neen: *Précis*); Geschiedenis des Vaderlands, Cours d'histoire nationale, en, 248. Vaderlandsche geschiedenis, histoire, nationale (niet gebruikelijk aldus. De Fr. spreken van *histoire de France*) — 190. un étui (une boîte) de mathématiques? (*boîte à compas*) — 193. le tender (spr. uit tandère) — 229. de kardinaalshoed, la barrette (neen, *le chapeau cardinalice*; de barrette of barette is een soort

[1]) Bij Du Cange (IV, 29) vind ik *garcifer* „idem qui *Garcio*". Kan dit ook een contaminatievorm zijn van *gars* en *lucifer*, dat (Pauli, p. 192) voor „drukke jongen" wordt gebruikt in Anjou?

muts door dien geestelijke gedragen) — 231. de collecteschaal, le plat (neen, *le bassin*) — 233. de opperpriester (? liever, de hooge priester, *le grand prêtre*) — 238. de speelplaats, binnenplaats, la cour de récréation, le préau (de *préau* is de overdekte speelplaats) — 253. *survoler une ville* mocht niet ontbreken, evenmin als *avion* en *hydravion*, en wat daarbij hoort.

Ik ben hiermede aan 't eind van mijn opmerkingen, want een dertigtal zetfouten (niet veel voor zoo'n boek) kan de aandachtige lezer zelf verbeteren.

Mijn slotindruk is deze, dat het werkje met veel zorg is samengesteld, en zoowel aan de in den titel genoemde examencandidaten als aan andere beoefenaars van het Fransch uitstekende diensten kan bewijzen.

Amsterdam. C. M. Robert.

Klein Plakkaatboek van Nederland door mr. **A. S. de Blécourt** en dr. **N. Japikse.** Groningen-Den Haag, J. B. Wolters' U.-M 1919. (Pr. ƒ 9.75, geb. ƒ 11.50).

In opzettelijke tegenstelling tot het groote magazijn van documenten, den historicus bekend en vertrouwd, noemen prof. de Blécourt en dr. Japikse hun bundel het Klein Plakkaatboek. Reeds daardoor heeft hij een voorsprong. Want het Groot Plakkaatboek is niet gemakkelijk te hanteeren; het is in den meest letterlijken zin zwaar op de hand. Het Klein Plakkaatboek is meer handzaam; het zal dus stellig zeer veel worden geraadpleegd en daarmede is zijn nut reeds bewezen en zijn verschijnen gemotiveerd. Wij begroeten het boek dus als een aanwinst voor onze bibliotheek en verheugen ons liever in hetgeen wij hier vinden dan dat wij vragen om hetgeen wordt gemist.

De uitgevers noemen hun bundel een verzameling van ordonnantiën en plakkaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak. Is de kerk hier naar oude gewoonte in het midden geplaatst, opdat niet al te zeer in het oog zou vallen, dat zij er eigenlijk wat buiten valt? Dat regeeringsvorm en rechtspraak nauw samenhangen, spreekt van zelf en is ook historisch in orde. De documenten daarover behooren natuurlijk bij elkander. Maar hoe nauw kerk en staat ook samenhingen oudtijds, hier staan de verschillende kerkordes wat gesepareerd naast de rest. Omgekeerd missen wij allerlei documenten, die juist voor de kennis van regeeringsvorm en rechtspraak van groot belang zijn. Wij denken hier b. v. aan de vele stedelijke privilegiën, waarvan een bloemlezing hier stellig niet zou hebben misstaan.

Maar nu gaan wij eigenlijk toch doen, wat wij wilden nalaten. Daarom ten bewijze van onze waardeering slechts enkele opmerkingen. De methode van uitgeven van documenten naar den ouden druk met collatie naar het origineel lijkt ons bedenkelijk. Alleen een uitgave naar het origineel en, zoo dat niet meer aanwezig is, naar een betrouwbaar afschrift of oude uitgave, kan toch eigenlijk wetenschappelijk voldoen. Ten slotte, wat de stukken zelf betreft, waarom is niet duidelijk aangegeven, dat de kerkenordening van Holland van 8 Maart 1591 (blz. 202 vlg.) slechts een concept is, dat nimmer is ingevoerd?

Amsterdam. H. Brugmans.

A. Moberg, Babels Torn, en översikt. (Lunds Universitets Årsskrift, N.F. Avd. 1. Bd. 14. Nr. 20) Lund (Gleerup) & Leipzig (Harrassowitz). 1918. (Pr. 2 kr. 25 öre).

„De Toren van Babel, een overzicht": eene nauwgezette verhandeling in het Zweedsch, gepubliceerd in een feestbundel naar aanleiding van het 250 jarig jubileum der Universiteit Lund. Welke feitelijke voorstelling ligt aan het oude bijbelverhaal van den torenbouw in Genesis hoofdst. 11, vers 1—9 ten grondslag? De voorzaten der oude Babyloniërs waren afkomstig uit een bergland. Op de toppen der bergen dacht men de woonplaats der goden. Bij elken tempel in de Babylonische vlakte behoorde een kunstmatige berg, in den vorm van een toren, die den troon der godheid moest verbeelden. Wat het uiterlijk betreft, kan met vooral twee grondvormen van deze tempeltorens onderscheiden: *a*) de terrasvormige torens, bestaande uit (meestal zeven) kubusvormige vertrekken, waarvan het hoogere telkens kleiner is dan datgene waarop het rust, en met een breede, schuine trap aan den buitenkant als opgang; *b*) de spiraalvormige torens, òf rond òf vierhoekig, in beide gevallen naar boven smal uitloopend, met een breeden wenteltrapvormigen trans als opgang. Beide typen vindt men ook *c*) gecombineerd: als fundament een terras met trap en als bovenverdieping een spits toeloopend gevaarte met een breeden trans [1]). Tot welk type de eigenlijke „Toren van Babel" behoort, d. w. z. de toren bij den hoofdtempel van Marduk te Babylon, is moeilijk uit te maken. Weliswaar staat de plaats, waar de tempel (*Esagila*) en de toren (*Etemenanki*) gezocht moeten worden, sedert de opgravingen van Koldewey met absolute zekerheid vast. Maar een reconstructie met behulp van archaeologische gegevens is onmogelijk. Wij weten, dat Alexander de Gr. het puin zorgvuldig heeft laten verwijderen, maar dat het plan tot wederopbouw gestuit is door zijn vroegen dood. [2]) Wij moeten dus pogen het vraagstuk op te lossen op grond van de litteraire en epigraphische gegevens: in de eerste plaats de ietwat vage beschrijving van Herodotus (I 178—187), en voorts een spijkerschrift-tablet, door G. Smith al in 1876 ontcijferd en beschreven, maar pas in 1913 door Scheil (en Dieulafoy) teruggevonden en gepubliceerd. De tekst is moeilijk; tal van bijzonderheden zijn voor meer dan één uitlegging vatbaar.

De Schr., die vooral den nadruk legt op de geschiedenis van het onderzoek, geeft het materiaal vrij volledig. De nieuwste verhandelingen van Th. Koldewey en van Th. Dombart heeft hij pas in den loop van zijn onderzoek en slechts gedeeltelijk kunnen verwerken (p. 64 en 66 v.). Zijn eigen resultaten zijn niet in elk opzicht bevredigend. De schuld hieraan heeft echter niet zijn zeer zorgvuldig onderzoek, maar de onvolledigheid van het materiaal.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

---

[1]) Vgl. thans vooral Th. Dombart, Kunsthistorische Studie zum Babelturm-Problem (Mitteil. der Vorderasiat. Gesellsch., 21. Jahrg., S. 1 ff.).

[2]) Vgl. hierover F. Delitzsch in het Festschrift für Ed. Sachau (1915) S. 98.

J. van der Valk, De ontwikkelingsgang van het denken der oude Grieken, II. Rotterdam, v. Sijn. 1919.

Aangemoedigd door de goede ontvangst van het eerste stuk, dat van Thales tot Plato loopt, besloot de schrijver tot het publiceeren van deze Overzichten van den tweeden Cursus aan de Rotterdamsche Volksuniversiteit, waarin alleen Plato en Aristoteles worden behandeld. Men kan gerust aan dit tweede deeltje een niet geringer succes voorspellen. Het is niet alleen bruikbaar voor hen, die voor 't eerst met de Grieksche filosofie kennis maken; maar ook wie daarmede al min of meer vertrouwd zijn, zullen het met genoegen lezen. Want Dr. Van der Valk schrijft klaar en eenvoudig, frisch en levendig; hij maakt menige goede opmerking en geeft in tekst en noten aardige illustraties uit latere en nieuwste dichters en denkers. — Het moet iedereen treffen, met hoe merkbare voorliefde Plato behandeld is. Van de 86 pg's neemt hij er 20 meer in beslag dan Aristoteles. Het aan dezen gewijde deel bevat meer een objectieve uiteenzetting der leer en is daardoor wat drooger uitgevallen. De schrijver laat weinig blijken welke stelling hijzelf inneemt tegenover de aristotelische logika en metafysika. — Het is hier niet de plaats, bezwaren te opperen tegen bijzondere uitspraken en formuleeringen. Alleen moet ik even zeggen, dat Dr. Van der Valk mij in zijn bepaling van den zin der platonische Idee niet geheel vast en consequent toeschijnt.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Havelock Ellis, The Philosophy of Conflict and other Essays in War-Time. Second Series. London, Constable. 1919. (Pr. 6/6).

De schrijver, van aanleg kunstenaar en door opleiding medicus, behoort tot die groep van Engelschen die, zooals Belloc, Carpenter, Chesterton, Shaw, Webb, de filosofie op hun manier onder de menschen brengen. Filosofie beteekent hier niets anders dan populair-wetenschappelijke behandeling van de vraagstukken die aan de orde van den dag zijn, en wel van kosmopolitisch en demokratisch standpunt beschouwd. Zóo leert ons de proeve, waaraan deze verzameling haar naam ontleent, dat de oorlog slechts éen van vele mogelijke konflikten is, of liever dat er altijd uit den aard der menschelijke natuur konflikten zullen zijn, maar dat de oorlog niet het eenige, waarschijnlijk zelfs een voorbijgaand middel is om ze op te lossen.

Een bundel Essays, met deze eenheid dat ze in oorlogstijd zijn geschreven en voor een deel ook met oorlogstoestanden verband houden. In het middenpunt staan de vrouw en de voortplanting van het menschelijk geslacht. Voorts komt er allerlei ter sprake dat daaromheen draait. Vrij zich uitend zonder cynisch te zijn, onafhankelijk van *mob-opinion* maar toch niet paradoxaal wil de schrijver ons tot het inzicht brengen dat, trots de leuzen van Recht en Vrijheid en Demokratie en Volkenbond, de Groote Oorlog er een van dezelfde soort geweest is als vroegere, en dat er nog voldoende redenen bestaan om over de aarde vrede te prediken den menschen die van goeden wille zijn.

Moge de stem van Ellis, die vroeger voor zijn werken in Amerika een uitgever moest zoeken, nu in zijn naar we hopen wijzer geworden vaderland en daarbuiten weerklank vinden.

Amsterdam. T. J. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Van de *Opstellen ter vertaling in het Latijn* door J. B. Kan, *derde stuk*, herzien door Dr. H. Smit, alsmede van de in een afzonderlik deeltje bijeengebrachte *Woorden behoorende bij het derde stuk* van deze opstellen, ontving de redaktie de achtste druk. De prijs van de beide deeltjes te zamen is ƒ 1.40 + 20 % crisistoeslag; zij zijn verschenen bij de firma P. Noordhoff te Groningen (1919).

Van J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. H. Knippenberg, *Van Goden en Helden* (zie de bespreking door Dr. C. A. A. J. Greebe, in het *Museum* 1916, kol. 185—188) is bij de firma Wolters te Groningen de derde druk verschenen.

Bij dezelfde uitgever zag het licht de zesde, herziene druk van F. F. Fischer, *Vocabularium op Xenophons Anabasis*, herzien door Dr. J. de Jong Tzn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De zevende aflevering is verschenen van L. Laurand, *Manuel des Etudes grecques et latines* (Parijs, Picard, 1919; pr. fr. 5.) Deze aflevering (groot 135 blz.) geeft een overzicht van de metriek, de palaeografie, de epigrafie, de muntenkennis, de archaeologie, de geschiedenis der filologie en de methode van werken der filologen.

De eerste afleveringen zijn besproken in het *Museum* (1915, kol. 161 en vlg.). Een laatste aflevering zal de indices op het gehele werk bevatten.

Te Londen is verschenen bij de firma Constable and Company, in 1919, en aan de redaktie toegezonden: W. T. Massey, *How Jerusalem was won*, being the record of Allenby's campaign in Palestine. Het fraai gebonden boek bevat kaarten en vele illustraties naar foto's van Palestina; tegenover blz. 217 vindt men een afbeelding van de beschildering der kapel in het Keizerin-Augusta-Victoria hospitaal op de Olijfberg, waar de vroegere beheersers van Duitsland zijn voorgesteld in het gewaad van middeleeuwse Keizer en Keizerin, als donatores het door hen gestichte gebouw in effigie op de knieën dragend. Het boek kost 21 shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XLVIII. 1: I. I. Hartman, De Joanne Pascolo poeta Latino, — M. Valeton, De praetoribus Atheniensium qui victoriam reportaverunt apud Arginusas insulas. — P. H. Damsté, Ad Gellii N. A. Lib. VI—X.—I. I. H., Ad Platonis convivium. — J. S. Phillimore, Statius Siluae III. II, 30. — J. Janssen, De die quo Nero Claudius Drusus natus est. — C. Brakman, Sidoniana. — J. Janssen, Quam aetatem significet vox quae est „puer." — I. I. Hartman, Ad Taciti Ann. XIII, 26. — Dez., Ad Taciti Ann. I, 1. — A. Poutsma, Ad Herodoti l. I, c. 91. — J. Berlage, Tacit. Hist. III, c. 26. — I. I. Hartman, Varia ad varios. — Dez., Silentium, elegiam. —

Rheinisches Museum, LXXII, 4: H. Kallenberg, Bausteine zu einer hist. Gramm. der griechischen Sprache. — W. Soltau, Nochmals die Enniusfinsternis. — B. Sauer, Favorinus als Gewährsmann in Kunstdingen. — A Ludwich, Plutarch über Homer. — M. Boas, Die Lorscher Handschr. der sog. Monosticha Catonis. — O. Klotz, Zu Aischylos thebanischer Tetralogie. — M. Wallies, Zur Textgeschichte der ersten Analytik. — Misz.

Bulletin de Correspondance hellénique, 1916, Janv.-Août: J. Paris, Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec, II. — P. Graindor, Les cosmètes du Musée d'Athènes. — P. Cloché, Les naopes de Delphes, et la politique hellénique de 356 à 327 av. J.-C. — Ch. Dugas, Tête d'Héraclès du Musée de Tégée. — A. Plassart, Fouilles de Delos (1912—1913).

Neue Jahrbücher f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 10: W. Büchner, Die psychol. Begründung im Philoktetes des Sophokles. — E. Wolf, Die allegor. Vergilerklärung des Christoforo Landino. — E. Stein, Die byzantin. Geschichtswiss. im letzten halben Jahrh. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: G. Reichwein, Der Sinn der Schule im Kultursystem, III. — Mitteil.

Neophilologus, V, 2: L. Delibes, Le subjonctif dans la phrase adjective après un superlatif relatif ou autres fournures exprimant une idée de relativité. — K. R. Gallas, Mérimée et la théorie de l'art pour l'art, II. — N. v. Wijk, Zur Betonung des slavischen Duals. — J. H. Scholte, Der rote Ritter. — J. de Vries, Rother en Wolfdietrich. — Th. C. v. Stockum, Der Ursprung der phänomenalistischen Gedankenreihe in Schillers *Philosophischen Briefen*. — W. v. d. Gaaf, Notes on English orthography (*ie* and *ea*), I. — A. E. H. Swaen, Thersytes. — Jos. Schrijnen, Het oog in de taal. — D. C. Hesseling, Le coucher du soleil en Grèce. — J. J. A. A. Frantzen, Die Gedichte des Archipoeta. — Varium.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VII, 6: C. J. Zwijsen, Grepen uit de Spaansche Letterkunde, II. — P. C. de Brouwer, Het handgebaar bij de Romeinen. — H. H. Knippenberg, Letterkundigen uit Limburg, VII. — J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een handschrift uit 1458 (slot). — H. M. S. Bernsen, Das „Erzen". — H. H. Knippenberg, Vereering en kleineering. — In het „Album Amicorum" van den heere Jan v. Hoogstraten. — Tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Liter., XLIV, 2: R. Palgen, Willehalm, Rolandslied u. Eneide. — H. Vetter, Die sprüche bruder Wernhers. — G. Ehrismann, Zu Rudolf von Ems weltchronik. — J. Fiebach, Die dualist. weltanschauung im Armen Heinrich. — H. Naumann, Zu Hartmanns lyrik. — A. Leitzmann, Bemerkungen zu den spätmhd. lyrikern, 1-3. — Dez., Suchenwirtiana. — E. Ochs, Gottesfürchtig, andachtig, fromm im ahd. — R. Hünnerkopf, Die drachensage im Hürnen Seyfrid. — M. H. Jellinck, Zu den *e*-reimen der Schlesier. — Dez., Zum Tatian. — S. Feist, Die Ripuarier. — F. Holthausen, Zum Heliand. — O. Behaghel, Die altdeutschen adverbien v. *hôch*. — Dez., Zum genetivus part. bei zahlwörtern. — Dez., Nachtrag z. acc. *einem*. — F. R. Schröder, Eröffnung des kampfes durch speerwurf. — Dez., Aisl. *skinndráttr*. — E. Kieckers, Die directe rede im nhd. als object. — W. Braune, Nachtrag z. d. zwei dichtern des Reinaert.

Anglia, XLIII, 2: H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, II. — A. E. H. Swaen, The Airs a. Tunes of John Gay's Beggar's Opera. — M. Förster, Zu den 'Kleineren me. Texten' (Anglia 42, 145 ff.). — O. R. Schlutter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

3-4: J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers '*Legend of Good Women*'. — M. Trautmann, Weiteres zu den altengl. rätseln u. metrisches. — H. Cramer, Das persönl. geschlecht unpersönl. substantiva bei W. Wordsworth, III. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of early English Texts, V. — F. Holthausen, Zu me. romanzen. — Dez., G. Ashby's trost in gefangenschaft.

Id., Beibl., XXX, 10: B. Fehr, In Memoriam Wilh. Creizenach. — H. Mutschmann, Zu Oscar Wildes Gedichten.

11: E. Ekwall, Erik Björkman †. — E. Björkman (†), Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 31-32. — H. Mutschmann, Milton u. d. Licht, I.

12: H. Mutschmann, Milton u. d. Licht (Schluss).

Revue Hist., CXXXI, 2: Homo, La grande crise de l'an 238. — Babut, Recherches sur l'administration mérovingienne. — Zeller, Lonvois, Colbert Croissy et les réunions de Metz. — Mathier, Un essai de taxation populaire (1793). — Bulletin historique: Histoire de l'art, I.

Historische Zeitschrift, 120, 2: Taubler, Römisches Staatsrecht und Verfassungsgeschichte. — Stimming, Kaiser Friedrich II und der Abfall der deutschen Fürsten. — Weisbach, Renaissance als Stilbegriff.

3: Troeltsch, Der Marxismus. — Mayer, Das politische Testament Karls V 1555.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVII, 2: Von Bezold, Ein antisimonistisches Gelübde Heinrichs I. — Schiff, Vorgeschichte des Bauernkrieges, II. — Zwingmann, Johan de Witt und Ludwig XIV, 1663.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Erens, Augustinus' Belijdenissen: Studiën XCII, Dec. (Vogels).

Van Hamel, Opvattingen over litteratuur: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 49 (-tz-).

Hulshof, Schrift i. d. Niederl.: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 45 D.Lit.Ztg. 1919, n°. 48 (Schillmann).

Japikse, Waard. v. Joh. de Witt: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Michaël).

Knetsch, Geneal. d. Herzöge v. Brab. u. d. Landgrafen v. Hessen: Hist. Zeitschr. 120, 3 (Gundlach).

Ligtenberg, Rom. Steinplastik: Studiën XCIII, Jan. (Albers).

Miedema, Menas: Anal. Bolland. XXXIII, n°. 4 (P. P[eeters]).

Pohl, Thomae a Kempis Opera, IV: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 47 (Windel).

Serrurier, Pensées v. Pascal: Studiën XCIII, Jan. (v. Rijckevorsel).

Visart, Het tweetalig België: Tijdschr. v. T. en Letteren VII, n°. 6 (Michels).

Wensinck, Ocean: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 42 (Brockelmann).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **N°. 6.** **Maart 1920.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Schuchardt, Sprachursprung. (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, 1919). (Pr. M. 2).

Wij willen de aandacht vestigen op twee verhandelingen van Prof. Schuchardt, de eerste van Juli, de tweede van October 1919, en onder bovengenoemden titel in de werken van de Berlijnsche Academie gedrukt. In de eerste wordt gesproken over het vraagstuk of men al dan niet moet gelooven aan een enkelvoudig begin der menschelijke taal, in de tweede over den vorm dien de oudste taal kan hebben gehad. Ieder begrijpt, dat men bespiegelingen over zulke onderwerpen moet overlaten aan geleerden van de allergrootste ondervinding, en dat alleen zij, die eene diepe studie van allerlei zeer verschillende vormen der taal hebben gemaakt, het recht hebben een gevoelen uit te spreken over iets dat voor het rechtstreeksch onderzoek niet toegankelijk is. Tot hen behoort Prof. Schuchardt, si quis alius. Wanneer men de vraag stelt: eenheid of veelheid van afkomst, dan stelt men een zeer eenvoudig alternatief, maar dat bij de werkelijkheid misschien niet past. Want de taal ontstaat en ontwikkelt zich door de behoeften der maatschappij. Vele eeuwen lang kan een menschdom hebben bestaan, en wel op een groot gebied, met zulke primitieve behoeften, dat deze ternauwernood aanleiding konden geven tot het ontstaan van wat wij een taal kunnen noemen, en waarin allerlei kreten en gebaren alle behoeften vervulden. Indien reeds in zulk een tijd enkele elementen werden gevormd waarop men den term *woorden* mag toepassen, hoe gering zal hun aantal zijn geweest, vergeleken met dat van de vele elementen die eerst later op verschillende plaatsen zijn ontstaan, en die het begin zijn geweest van wat voor ons de menschelijke taal is; derhalve: „die allermeisten Urwörter würden auf polygenetischem Wege entstanden sein". Doch hiermede is het laatste woord niet gezegd. Want overal waar wij de taal waarnemen, zien wij het uitwerksel van tegenovergestelde krachten: overal ontstaat eenheid uit verscheidenheid door de behoeften van het maatschappelijk verkeer, en overal wordt eenheid verbroken door de kracht van het individu. Zoo moet het ook in den oudsten tijd zijn geweest. Waar de menschelijke taal begint, kan men niet goed zeggen, want het begrip *taal* is eenigszins vaag; maar stelt men het voornaamste kenmerk in de niet-onwillekeurige, maar wel opzettelijke mededeeling aan anderen van hetgeen in den mensch omgaat, dan onderstelt de mogelijkheid daartoe altijd een soort van niveleering, terwijl de voorafgaande verscheidenheid die geniveleerd wordt, uit iets meer eenvormigs zal ontstaan zijn. De schrijver kan zich dus niet vereenigen met de manier waarop Trombetti zijn vraag heeft gesteld: „die Frage darf gar nicht in der Entweder-oder-Form gestellt werden, die Lösung liegt in dem Sowohl-als-auch".

In de tweede verhandeling spreekt Prof. Schuchardt over den oudsten vorm van den *zin*, en zóó kan men iedere mededeeling noemen. De zoo vaak verdedigde stelling, dat een zin van nature uit twee elementen bestaat, dat, hoe de uitdrukking in de taal ook moge zijn, een verbinding van twee voorstellingen toch altijd door den zin wordt aangeduid, deze bewering wordt hier bestreden. Ten deele is die beschouwing nog altijd een gevolg van de theorie van het oordeel in de logica, ten deele ook maakt men in zijn gedachte allerlei aanvullingen, die wel zeer natuurlijk zijn, maar die toch vallen buiten datgene wat de zin uitdrukt. Hier moet men er zich voor wachten het geestelijk leven van een primitieven tijd met het onze gelijk te stellen, ook al neemt men aan dat in beginsel altijd en overal dezelfde krachten de taal regeeren. Van den term „psychologisch onderwerp" moet men geen misbruik maken, en zelfs een imperatief moet men liever beschouwen als in beginsel een zin met één element, al kan men zich gemakkelijk een pronomen van den 2en persoon daarbij denken. De

oudste zinnen zullen de allereenvoudigste mededeelingen van één feit zijn geweest, zij waren „eingliedrig", en de latere interjecties, imperatieven en inpersonalia hebben dat type nog bewaard. Men kan zich voorstellen, dat uit twee zulke zinnen die op elkaar volgden, gaandeweg een nieuw type is ontstaan, waarin zich een subject en een praedicaat laten onderscheiden. Het element van die oudste zinnen zal dus een gebeuren hebben aangeduid, hetzij men heeft willen te kennen geven dat men dit gebeuren verlangde of dat het plaats had gehad; men kan dus zeggen dat dit element een verbaal karakter moet hebben gehad; en dan moeten de eigenlijken omina, waardoor dingen op zich zelf, buiten alle gebeuren, worden aangeduid, van lateren oorsprong zijn. In de kindertaal, die in haar geheel zoozeer den invloed van de taal der volwassenen ondergaat, is nog vaak iets primitiefs, en het is daarom wel van belang haar in dit verband te bestudeeren, doch men moet daaruit weten af te zonderen wat voor rekening komt van de „Ammensprache". Verder zijn van gewicht de creoolsche negertalen: „sie sind das denkbar Anfängerhafteste". Hiermede meenen wij het betoog van Prof. Schuchardt in hoofdzaak te hebben gegeven. Men vindt in deze beknopte verhandeling natuurlijk weinig polemiek tegen bepaalde passages in de werken van andere geleerden; juist om den aard van het vraagstuk niet te verduisteren, heeft de schrijver willen volstaan met in algemeene trekken, en met de noodige onderscheiding van begrippen, datgene te zeggen wat zijn groote en langdurige ondervinding van de taalstudie hem heeft geleerd. Het is overbodig op te merken, dat Prof. Schuchardt in zijn waardeering van andere geleerden zich ook hier volstrekt niet door nationale gevoelens laat leiden; zijn volmaakte onpartijdigheid is welbekend, zij kan als een voorbeeld worden gesteld aan velen.

Groningen. A. Kluyver.

J. J. G. Vürtheim, Grieksche Letterkunde. Grepen uit de Helleensche en Hellenistische perioden. (Wereldbibliotheek n°. 368). Amsterdam, Mij. v. Goede en Goedkoope Lectuur. 1918.

Populair schrijven is een kunst, die niet iedereen gegeven is. Er schuilt waarheid in de uitspraak, dat slechts òf zij haar verstaan, die de stof aan anderen ontleenen en haar door hun schrijverstalent weten te bezielen, òf degenen, die — gelijk prof. Vürtheim — hun onderwerp geheel beheerschen en uit de volheid van hun kennis met de noodige zelfbeperking anderen weten te boeien. Wat aan de populaire geschriften van prof. Vürtheim hun bekoring schenkt en bij voorbaat een aandachtigen kring van lezers verzekert, zijn de pikante stijl met onverwachte en leuke wendingen, die soms aan de populaire geschriften van Th. Birt doet denken, de historische beschouwing der dingen, die zoetsappige ophemeling evenzeer vermijdt, als het werkelijk belangrijke in het licht stelt, het bezien der gegevens ook uit anthropologisch, folkloristisch, religieus en zelfs economisch oogpunt, het te berde brengen van soms zelfs niet voor de hand liggende voortbrengselen van de moderne literatuur, en zijne persoonlijke bekendheid met land en tegenwoordige bewoners. Dit alles kenmerkt ook zijn nieuw boek, waarmede hij een breede laag van ons beschaafd publiek tracht te bereiken: zijn „Grepen uit de Helleensche en Hellenistische perioden der Grieksche Letterkunde."

„Grepen." Immers wanneer ik meen op dit geschrift ééne aanmerking te mogen maken — en dat ik hiermede mijn aankondiging aanvang, bewijst, dat zij tot op zekere hoogte buiten prof. Vürtheim om gaat — dan, betreft die den titel. Er wordt niet veel philologische speurzin gevergd, om tot de vermoedelijke slotsom te komen, dat prof. V. zelf wel zijn boek den titel „Grepen uit....", die thans als ondertitel dienst doet, zal hebben geschonken, en dat de tegenwoordige hoofdtitel „Grieksche Letterkunde", die door den druk den ondertitel sterk op den achtergrond dringt en bovendien boven iedere linksche bladzijde prijkt, aan den invloed der Redactie van de Wereldbibliotheek te danken zijn zal. Deze titel is het opschrift van het etiket, waarmede dit boek geinventariseerd wordt in de serie „encyclopaedie in monografieën", gelijk de achterzijde van het titelblad ons inlicht. Het is waarlijk niet de schuld van prof. Vürtheim, dat de Redactie der W. B. het begrip monographie vrijmoedig uitstrekt tot zijn reeks losse essays over onderwerpen der Grieksche Letterkunde, waaruit de lezer „grijpen kan waar hij wil", dus in een zin, die, prof. V. zal het zelf erkennen, bezwaarlijk met den gebruikelijken overeenkomt.

Door deze samenvatting echter onder één gemeenschappelijken titel van de beschouwingen, die aan bijna alle genres der Gr. litteratuur zijn gewijd, wordt nu, meer dan anders het geval zou zijn geweest, de aandacht gevestigd op leemten, die deze verzameling schetsen als geheel vertoont. In dit „Grieksche Letterkunde" betitelde boek, wordt ondanks het feit, dat een hoofdstuk, het laatste, gewijd is, aan de Alexandrijnen, de naam van Aristoteles nauwelijks genoemd; van het hoofdstuk over Plato's Staat springen wij over op Menanders Samia. Ook de rhetoren missen een vertegenwoordiger. De schr. tracht deze opmerking bij voorbaat te weerleggen door te wijzen op het eigen terrein, dat zij vragen. Maar — waarom zij meer dan de meeste der andere genres, van wie een vertegenwoordiger wel een plaats gekregen heeft? Is het misschien moeilijk Demosthenes in klein bestek in de lijst van zijn tijd te schetsen, Lysias b.v., wiens vader zelfs, zij 't ook niet onder die kwaliteit, ten tooneele komt in het hoofdstuk over de Politeia, had een nummer op het programma verdiend, liefst met een oratie, gelijk die tegen Diogiton, waarin hij eens niet met schijnargumenten werkt. Ch. M. van Deventers Helleensche Studiën (1897) worden zelfs met een hoofdstuk over hem geopend.

Het hoofdstuk, dat het diepst gaat, is wel, dat „den aanvang der Grieksche tragedie" behandelt, kennelijk met veel voorliefde geschreven. Het vloeiendst laat zich het hoofdstuk over Aristophanes lezen, dat, volgens het opschrift, wel wat bescheiden, alleen aan de Ecclesiazusae gewijd heet te zijn.

Wie denkt prof. Vürtheim zich als vruchtdragende lezers van zijn boek? Er zijn capita, die zelfs zonder veel voorbereiding kunnen begrepen worden, ook door den leek, b.v. dat over de Trachiniae. Maar het hoofdstuk over de Medea veronderstelt bij den lezer een vrij behoorlijke kennis van het onderwerp, gelijk dat over Hesiodus bekendheid aanneemt met den tijd, waarin deze dichter leefde. In de meeste gevallen is het noodig, dat zij,

die nog weinig in de Gr. literatuur zijn ingewijd, zich eerst ter dege orienteeren. Er komen bovendien ook vele détails in het boek voor — ik noem b.v. p. 13 „hun (der Phaeaken) naam leeft voort op het Atheensche Stuurmansfeest", p. 119 „zooals het oude vrouwtje bij Theocritus zegt", p. 168 „het monument van Lysicrates", en deze zijn zelfs niet in het af en toe verklarend Zaken- en Naamregister opgenomen —, waarvan misschien zelfs candidandi in de klassieke letteren, om van hoogere regionen maar te zwijgen, op het eerste gezicht de explicatie schuldig blijven. De lezer diene zich dus de lectuur van dit boek niet te licht voor te stellen: dat ook maar iemand het onbevredigd uit de hand legt, verdient het niet.

Eenige algemeene opmerkingen. Gelijk boven reeds opgemerkt werd, had de schr. gerust het hfdst. over Aristophanes' Vrouwenregeering enkel en alleen met „Aristophanes" mogen betitelen; ditzelfde geldt voor „Menanders Samia": de inhoud van dit hfdst. is zoo rijk, dat „Menander en de nieuwe comedie" een gepaste titel ware geweest. Omgekeerd echter belooft het tweede hfdst. met den gepointeerden titel „de Ilias van en vóór Homerus" — waarom gaat dit niet aan dat over Homerus' Odyssee vooraf? — eigenlijk meer dan het geeft. Ik zou dit opschrift willen emendeeren: „de Ilias [van en] vóór Homerus", want het hfdst. behandelt slechts den achtergrond en de vermoedelijk voorafgaande vormen van het Ilias-verhaal, zelfs de onder de illustraties opgenomen vaas met het oordeel van Paris heeft geen betrekking op eenig deel van den text. Hoogstens komt aan het slot van dit hfdst. de eigenlijke Ilias ter sprake, wanneer verteld wordt, hoe om de vermoedelijk oorspronkelijke kern van het verhaal, waarin Aias de Lokriër nog de hoofdpersoon is onder de vijanden der Trojanen, zich de heldenfeiten van steeds meer nieuwe helden cristalliseeren en Aias zelfs verdringen. Hier ontlokt de schr. zonder noodzaak een reeds eenigszins met de materie bekenden lezer de vraag: wanneer, gelijk prof. V. te verstaan geeft (p. 40 vg.), de tweestrijd van Hector en Aias in *H* een neerslag is van den strijd in een voorperiode onzer Ilias tusschen Aias den Lokriër en Hector, — een tweestrijd waarin men in een vroeger stadium van het wetenschappelijk onderzoek niets anders zag dan een repliek van de monomachie van Hector en Achilles —, waarom is het bij Homerus dan Aias de zoon van Telamon, die met Hector in het strijdperk treedt? De geleerde schrijver van *de Aiacis origine* had *zijn* antwoord toch wel bij de hand gehad en behoefde over de opneming van *dezen* Aias in de keten der sage niet geheel te zwijgen.

Een tweede opmerking gelde de vertalingen, die prof. Vürtheim op een aantal plaatsen inlascht. Op pag. 127 ontveinst de schr. terecht zich de moeilijkheid van het vertalen van een stuk van Thucydides niet. En dan te bedenken hoe een jaar of wat geleden iemand met een Thucydidesvertaling voor het voetlicht kwam, zonder zelfs de noodige grammaticale, laat staan philologische kennis. Toch zijn prof. V.'s vertalingen uit Thuc. m. i. beter geslaagd dan die uit Herodotus, welke m. i. het Herodoteische coloriet te veel missen. Ik dacht daarbij aan het bekende stuk van Van Deventer over Napoleon „in den trant van Herodotus." De schr. valt soms uit den toon, b.v. wanneer hij (p. 138) in een bekenden zin uit Thucydides' karakteristiek van Pericles (II. 65) vertaalt „.... als zij dan weer zonder reden ***in den put zaten*** (δεδιότας), richtte hij hen op." Daar het boek geen noten aan den voet der pagina's kent, moesten in de vertalingen zelf hier en daar verklarende en niet als zoodanig gekenmerkte toevoegsels worden ingelascht, b.v. p. 137 in Thuc. II. 65 „wijl zij in hem de oorzaak zagen van den krijg en de ellende"; p. 22 Odyssee π 91: „want het is mij toch wel vergund *op uwe vraag over mij* ook *zelf* een woord te spreken", zelfs niet geheel juist. De stukken uit Herodotus zijn meer om den inhoud gekozen dan om den verhaaltrant, waarop ik gaarne meer nadruk had zien gelegd; de eerste hoofdstukken van het 3e boek boek leenen zich hier goed toe. Juist Herodotus' zwakheden, althans in onze oogen, in zijn methode van verhalen kunnen de ontluikende geschiedschrijving doen waardeeren. Omdat zij daartoe nog niet in staat zijn, vinden juist gymnasiasten of zelfs studenten Herodotus meestal vervelend. Een bijzondere vermelding verdient de keurige proza-vertaling van Pindarus' zesde Olympische ode.

De stijl van prof. Vürtheim heeft iets zeer persoonlijks, alleen vind ik het jammer, dat hij daarbij de medewerking zoekt van vele, waaronder zeer bedenkelijke, germanismen, zoowel in woordkeus als in woordvorming.

Wat de détails betreft, wil ik mij tot enkele uiterlijkheden beperken. De druk kon beter. Machinezetsel — vgl. de verwarring op p. 139 reg. 2 en 3 — deugt niet voor boeken. Men weet nooit, waaraan men met de correctie toe is. Zinstorende drukfouten zijn o.a. p. 16 reg. 25 ampel voor amper, p. 219 in het fr. uit den 7en Brief van Plato: „..... moet de wijze zich in stilte terugtrekken en voor zich zelf *in* (m. z. *en*) den staat het beste wenschen." Bij een herdruk is het gewenscht de eigennamen naar één norm te behandelen. Thans staat nu eens de Grieksche, dan weer de Latijnsche of de Hollandsche, soms zelfs een hybriede vorm. De illustraties, die achter in het boek bijeenstaan, hebben niet alle op de behandelde stof betrekking, terwijl omgekeerd voorstellingen, die men daar zou zoeken, b.v. de op pag. 60 vermelde Epimetheusvaas uit Oxford, er niet in voorkomen. Het ware wenschelijk geweest bij de plaatjes, die geen landschappen voorstellen, de herkomst der afbeelding aan te teekenen. Ik erken zelf gaarne mijn onkunde omtrent den oorsprong van het plaatje, dat „een epischen held naar de constructie uit het heldenlied" te zien geeft.

Prof. Vürtheim heeft er recht op, dat men hem dankbaar is voor het flinke populaire werk over Hellas, waarmede hij onze vaderlandsche literatuur heeft verrijkt.

Amsterdam. M. Boas.

Een bundel Romantiek. Nederlandsche balladen en romantisch proza, uitgegeven en ingeleid door **Arn. Saalborn.** (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). **Amsterdam, Meulenhoff. 1919.**

Het begint langzamerhand een communis opinio te worden, dat we staan aan het begin van een nieuw romanties tijdperk, dat veel overeenkomst zal bezitten met het oude, en daarom is het een aantrekkelike taak, ons lezend publiek met die oude romantiek bekend te maken. Gemakkelik is die taak niet, want de oude romantiek is moeilik tot een paar grondbeginselen terug te brengen;

men dient kennis te hebben van de vele maatschappelike, economiese en politieke factoren, die hebben meegewerkt tot het ontstaan en de groei er van. Maar het lastigst is te verklaren de ontwikkeling dier romantiek, die zo wonderlik is, dat ze leidt tot het opstandige van Byron en Heine evenzeer als tot het katholicisme en clericalisme der Schlegels. Walter Scott en Victor Hugo, die zich in het verleden verdiepen, Novalis, die zich verzinkt in de mystiek, Keats en Shelley, die zich wijden aan de zuivere schoonheid, Hoffmann, die z'n bijna krankzinnige koortsfantasieën uitschrijft, ze zijn evenzeer romantici als Goethe, die in de *Werther*, en Rousseau, die in de *Julie* de rechten opeisen voor het gevoel. En wat we op het wijde europese veld der literatuur waarnemen, zien we, zij het in kleinere afmetingen, ook in het perk der vaderlandse letteren. Dit alles te verklaren is een zware doch aantrekkelike taak. Het ligt niet op mijn weg, die hier te vervullen; wel had het gelegen op de weg van de heer Saalborn. Maar hij heeft z'n plicht jammerlik verzaakt. In de inleiding heeft hij ons geen beeld der romantiek getekend zo, dat we het verschijnsel beter begrijpen, noch heeft hij in de keuze der stukken (want wie niet verstandelik een literair verschijnsel begrijpt, bezit soms wel het intuitieve aanvoelen, dat tot een richtige keuze leidt) ons het grote en schone der romantiek, benevens haar buitensporigheden en zwakheden doen aanschouwen.

Het is een eis van goede zeden, niet te veroordelen zonder de motieven voor het vonnis aan te geven; daarom volge hier een nadere toelichting. De inleiding begint met de kernachtige verklaring: „Het Romantische is het gevoelige. Wat de ziel beweegt en niet het verstand." Maar zo eenvoudig is het niet. Want zit er geen sterk gevoel achter de hardste realistiese werken als *Madame Bovary* en *La Débacle*? Was Anatole France zonder gevoel, toen hij schreef *Les dieux ont soif*? of Bourget in *Le Disciple*? of v. Looy in z'n *Proza*? En anderzijds zou de romantiek het verstand hebben uitgeschakeld? Het tegendeel is waar. De romantici waren intellectueel uitstekend geschoold en beschikten over een grote voorraad wetenschap en wijsheid, veel groter dan onze 80-ers ooit hebben bezeten. Daarom juist was hun aanval zo vernietigend; de franse revolutie is immers het resultaat der vroegste romantiek en die heeft binnen een half jaar tijds geproclameerd de culte de la raison (het verstand) en het geloof in een Etre Suprême (het gevoel). De grote romantici: Rousseau, Goethe, Schlegel, Novalis, Shelley, Scott, Hugo, Potgieter, ze wisten allen buitengewoon veel. — Waar dus de eerste zin van den heer Saalborn onhoudbaar blijkt, daar verliest z'n beschouwing der romantiek haar basis en stort z'n gehele gebouw ineen. Ook het vervolg van deze eerste alinea deugt niet, want de romantiese mens zoekt niet alleen het sombere of verhevene, en z'n leven is niet één teleurstelling; hij zoekt evenzeer het titaniese en het zachte-schone, hij heeft evengoed z'n tijden van hoogste zielsverrukking. — In de 2e alinea staat, dat de klassieke kunst „tegen het einde der 18e eeuw" oud en fossiel begint te worden. Maar de *Werther* werd geschreven in 1774, de *Julie* reeds in 1759; en de klassieken werden juist toen door Winckelmann en Goethe met nieuw leven bezield. — Het hoofdgebrek der inleiding blijkt uit deze 2 alineaas reeds: ze is verward, onoverzichtelik en ondeskundig. Oppervlakkig zijn ook de inleidingen op de verschillende schrijvers. Op p. 16 ontbreekt Miller, die juist zo'n grote invloed op Feith heeft geoefend. Bilderdijk werd niet in 1776, maar eerst in 1782 advocaat (zie p. 42). Is van Lennep (p. 115) wel de „aanvoerder eener positief-historische romantiek?" Het is veeleer de geest van Drost en Potgieter die onze historiese-romanschrijvers bezielde.

De verzamelaar geeft romanties werk van Feith tot Hofdijk. Maar wie deze bundel doorleest, zou menen dat de romantiek niet anders kent dan sentimentaliteit, griezeligheden en historiese vertellingen. Was van Staring opgenomen *De Verjaardag*, dan was aan deze dichter meer recht gedaan dan met het ondiepe *Lenora* en tevens een lacune aangevuld. Doch er blijft nog veel meer aan te vullen; er ontbreken tal van romantici en juist van de besten: Bakhuizen v. d. Brink, da Costa, Alb. Thijm, Oltmans, Bosboom-Toussaint, Schimmel. Onvergefelik echter is dat niet genoemd wordt Potgieter; door deze leemte alleen reeds is het werk veroordeeld. Wel ontbreekt ook Multatuli, doch dat is hierbij vergeleken maar een kleinigheid. De verzamelaar pleite niet gebrek aan ruimte. Van tweeën één: òf hij had tweemaal zoveel ruimte moeten eisen; òf hij had wat beters moeten geven.

Nog even moet gewezen worden op de slappe, verwarde stijl. Om kort te zijn, citeer ik maar 3 stukjes, zonder commentaar. p. 42 Over Bilderdijk: „Een hard werker, maar zonder maatschappelijke erkenning (men passeerde hem bij het zoo vurig begeerde professoraat in Leiden 1817) stierf hij na vele omzwervingen in Duitschland en Engeland.... Van 1795 tot 1806 leeft hij in ballingschap en voorziet moeizaam door veel lessen geven en veel schrijven in zijn onderhoud.... Na 1810 is de goede tijd van het leeraarschap bij Koning Lodewijk Napoleon weer voorbij en zien we hem, door ziekten, onrust, moedeloosheid, zorgen en miskenning gekweld, hard werken en bundel op bundel uitgeven tot zijn dood in 1831."

p. 75 Staring: „Zelden hartstochtelijk-lyrisch, is vertellen naast het geliefde landbouwwerk zijn levenslust."

p. 199: „Nicolaas Beets was nog zoo slecht niet als dichter in zijn gesmaden Zwarten Tijd. Het was allemaal zoo heerlijk echtgemeend die liefde voor de riddertijden, hun zwerftochten, heldendaden en onzekerheid. Waarom toch keert de mensch altijd weer terug tot de idealen van zijn kindertijd? Toch zeker wel omdat die zoo mooi was en zoo waar, al was het in den droom. Beets' werk is drieledig: eerst de Romantische periode, waarin hij Scott en vooral Byron bewondert en navolgt, zijn studententijd, waarin hij sceptisch realist (sic!) wordt en een toon van gemoedelijke geestigheid weet aan te slaan (Camera), en tenslotte zijn „degelijke" tijd, als man, vader en dominee..." — Desverlangd kan de lezer op vrijwel elke bladzijde door de verzamelaar geschreven aanvullingen vinden.

Wij menen dus, dat de heer Saalborn ons de romantiek niet nader heeft gebracht, en dat hij z'n doel, „haar geest weer eens onvertroebeld tot uiting te doen komen" (p. 11), heeft gemist.

Deventer. W. H. Staverman.

S. Singer, Wolframs Stil und der Stoff des Parzival. (Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse, 180. Bd., 4e Abhlg.). Wien, Hölder. 1916.

Toen Wendelin Foerster kort voor den oorlog zijn vruchtbare, maar eenigszins eenzijdig georienteerde werkzaamheid ten dienste van onze kennis van den zoo begaafden Oudfranschen dichter *Chrétien de Troyes* afsloot met een *Wörterbuch zu seinen sämtlichen Werken* (Halle a. S., Verlag von Max Niemeyer), formuleerde hij zijn eind-conclusie ten opzichte van de bekende „Kyôt-Frage" in de volgende klinkende woorden: „Und so ergibt sich mit Notwendigkeit der Schluss: *Wolfram beruht, was den Gralstoff betrifft, ganz allein auf Kristian — alles, was diesem fehlt, also die Vor- und Nachgeschichte, ist ebenso wie Kyot, seine Erfindung.*" Zoo hechtte ook hij zijn gezaghebbenden naam aan een theorie, die, gesteund door mannen als Rochat, Zarncke, Birch-Hirschfeld, Lichtenstein, Golther, niettemin wankel moet blijven, daar ze in directe tegenspraak is met een niet-dubbelzinnige uitspraak van den Middelhoogduitschen Parzival-dichter zelf, waar hij naar aanleiding van den naam *Liddamus* verklaart:

Kyôt in selbe nennet sus.
Kyôt la schantiure hiez,
den sîn kunst des niht erliez,
er ensunge und spraeche sô
dês noch genuoge werdent frô.
Kyôt ist ein Provenzâl,
der dise âventiur von Parzivâl
heidensch geschriben sach.
swaz er en franzoys dâ von gesprach,
bin ich niht der witze laz,
daz sage ich tiuschen fürbaz.

Juist bij hen, die zich speciaal met Wolfram von Eschenbach en zijn werken hebben bezig gehouden, heeft deze verklaring vertrouwen, verdediging, motiveering gevonden; ik noem onder de gesmade „Kyôtlingen": San Marte, Bartsch, Martin, Heinzel, Hertz, Bötticher, Wechssler, Hagen. Tweemaal heeft op onze Nederlandsche Philologen-congressen deze veelbesproken quaestie een onderwerp van behandeling uitgemaakt: in 1910 trachtte Frantzen op het Congres te Leiden waarschijnlijk te maken, dat Kyôt zijn *Perceval* dichtte ter verheerlijking van de Anjou's en van hun politieke vrienden, de Tempeliers, zooals Chrétien de Troyes zijn *Conte del Graal* dichtte in dienst van den Franschen Rijksbestuurder Philippe d'Alsace; op het voorlaatste, te Utrecht gehouden, Congres gaf dezelfde spreker een taalkundig betoog over de Fransche woorden in Wolfram's *Parzival*, met bijzonderen nadruk op het Normandisch karakter van vele ontleeningen, waaruit de conclusie werd getrokken, dat Wolfram voor zijn *Parzival* naast den *Conte del Graal* van Chrétien de Troyes een tweede, in Normandisch-Fransch geschreven, gedicht moet hebben gebruikt, dat de geschiedenis van zijn held vollediger en uitvoeriger verhaalde dan Chrétien en er die van zijn vader aan liet voorafgaan. Terzelfder tijd, dat dit laatste betoog werd uitgesproken, verscheen het werk, waarvan een aankondiging hier volgt.

Singer's verhandeling bestaat blijkens den samenvattenden titel uit twee afzonderlijke bewijsvoeringen, die bijeen worden gehouden door het gemeenschappelijke voorwerp van onderzoek en het gemeenschappelijke einddoel der dubbele bewijsvoering: „den für jeden Einsichtigen unwiderleglichen Beweis zu erbringen, dass Wolfram nicht Crestiens erhaltenes Gedicht von Perceval, sondern ein anderes verlorenes als Vorlage gedient habe, an das er sich viel enger angeschlossen hat, als irgend jemand bisher anzunehmen wagte." Of dit verstrekkend doel door den geleerden schrijver bereikt is, zal eerst de toekomst kunnen bewijzen, wanneer de te verwachten communis opinio zich zal hebben gevormd en zal zijn vastgelegd. Op dit oogenblik kan ik niet verder gaan dan de verklaring af te leggen, dat zijn bewijsvoering voor mij inderdaad overtuigend is. Moge een kort overzicht over den gang van Singer's betoog er toe bijdragen, dat zij, die daarvoor bekwaam en ontvankelijk zijn, de gepretendeerde bewijskracht op zich laten inwerken!

Singer's verhandeling over den **Stil des Parzival** gaat uit van de tegenstelling tusschen den, soms precieuzen, soms bombastischen, Aziaanschen stijl in de poëzie en de tot helderheid en eenvoud leidende stijltendentie, die aansluiting zoekt bij de ongedwongen elegance der beschaafde omgangstaal, zooals in de Duitsche middeleeuwen de gezwollen duisterheid van een Wolfram von Eschenbach staat tegenover de doorzichtige woordkunst van een Hartmann von Aue, — een tegenstelling, die, voorzoover wij een literaire toespeling bij Gottfried von Strassburg juist interpreteeren, reeds door den tijdgenoot gevoeld werd als die tusschen „*wilde maere*", waarvoor een speciale uitlegkunde noodig was, en „*kristallîne wortelîn*", die door hun louteren eenvoud het ontvankelijk gemoed ontroeren en verheugen. Waar had Wolfram von Eschenbach zijn duisteren stijl vandaan? Tot zijn voorgangers behoorden die lyrische dichters van Provence, die een „gesloten dichtkunst", het *trobar clus*, cultiveerden, als Marcabru en Guiraut de Bornelh. De Noordfransche en Duitsche lyriek, hoewel onder Provençaalschen invloed, heeft het *trobar clus* niet overgenomen, al heeft zij blijkbaar de tegenstelling tusschen het *trobar clus* en het *trobar planh*, de gesloten, duistere en de vlakke, eenvoudige techniek, gekend. Ook schijnt uit een toespeling in den *Roman d'Escanor* te mogen worden afgeleid, dat reeds in de twaalfde eeuw het *trobar clus* der Provençaalsche lyriek in een Franschen Perceval-roman werd nagevolgd. Duidelijker wijst Wolfram's stijl op dezen Provençaalschen invloed; zijn beeldrijke inleiding herinnert in beeld en woord aan Marcabru, zijn daarop volgende vermaning tot de vrouwen aan Garin le Brun. Inwerking van de gesloten, duistere techniek blijkt uit zijn voorliefde voor nieuwvormingen en archaismen, voor gezochte omschrijvingen en vergelijkingen, voor opvallende rijmverbindingen, voor de negatie als stijlvorm, voor syntactische onregelmatigheden, als den plotselingen overgang van de indirecte in de directe aanhaling, het praesens historicum, het anacoluthon, de constructio ἀπὸ κοινοῦ. Van al deze verschijnselen geeft Singer talrijke voorbeelden, waarbij hij door Provençaalsche en Oudfransche parallellen waarschijnlijk tracht te maken, dat Wolfram daarin onder Romaanschen invloed stond, om daarmee de conclusie te verbinden, dat de Fransche bron voor den Parzival hem niet alleen de stof en de structuur moet hebben

geleverd, maar ook den vorm, waarbij de Duitsche dichter zich veel nauwer nog moet hebben aangesloten, dan de heftigste strijder voor de Kyôt-hypothese tot dusver voor mogelijk heeft gehouden.

Belangrijker nog is het tweede deel van Singer's bewijsvoering, waarin hij zich met de **Stof van den Parzival** bezighoudt. De beide eerste boeken, *Gahmuret und Belakane*, *Gahmuret und Herzeloyde*, die een voorgeschiedenis schilderen, waarvan Chrétien de Troyes blijkbaar niet heeft geweten, staan op een zoo volmaakt Franschen grondslag, dat het onbegrijpelijk lijkt, hoe men er toe heeft kunnen komen, ze aan de phantasie van een Duitschen dichter toe te schrijven. Parzival stamt volgens Wolfram van moederszijde af van de Graalkoningen, van vaderszijde van de koningen van Anjou en is door deze afstamming van vaderszijde gelieerd met niemand minder dan Koning Artus en de Fee Morgue. Van deze relatie met het huis van Anjou, met de Fee Morgue en Koning Artus weet Chrétien niets te vertellen. „Dat zoo iets niet door Wolfram verzonnen zal zijn", concludeerde Frantzen op het Zesde Nederlandsche Philologencongres, „behoeft geen betoog ; maar men begrijpt heel goed, dat een onderdaan van de Plantagenets zijn souverein heeft willen eeren en vleien door zijn geslacht in verband te brengen aan den eenen kant met de Graalkoningen, aan den anderen met koning Artus, d. w. z. met de hoogste ideale figuren der middeleeuwsche romantiek ; om dit te gevoelen, moet men zich de wonderbaarlijke politieke fortuin van het huis Anjou in de twaalfde eeuw herinneren en den diepen indruk, dien de groote Plantagenets Hendrik II en Richard Leeuwenhart door hun schitterende persoonlijke hoedanigheden, hun macht, hun fabelachtigen rijkdom op de fantasie van hun tijdgenooten maakten." Singer komt tot dezelfde conclusie op grond van tal van argumenten, ontleend aan de verheerlijking van het huis Anjou als hoofddoel, aan de verbintenis van den stamvader van dit geslacht met een fee, een trek, die bijzondere beteekenis heeft gekregen door de vondst van een parallel in een kroniek van Anjou door miss Weston, ontleend verder aan schilderingen van verhoudingen ten opzichte van het erfrecht en van bepaalde liefdesbetrekkingen, aan geographische toespelingen en allitereerend verbonden eigennamen.

Ook voor de verdere boeken van den *Parzival* doet zich de invloed van deze voorgeschiedenis gevoelen : *Lähelîn* resp. *Llewelyn* en *Norgâls* resp. *North-Wales* moet Wolfram uit Kyôt en deze reeds uit een vroegere bron geput hebben. Bepaalde episode's, vormen en mededeelingen uit het *Derde Boek* verraden onafhankelijk van Chrétien hun Franschen oorsprong : o. a. het verhaal van de vogels, die op bevel van Herzeloyde moeten worden gedood ; de wijze, waarop Parzival zijn moeder door de jacht verzorgt ; de definitie's van God en Duivel in den mond van de Moeder en de afwijkingen in haar raadgevingen van die bij Chrétien ; de gierige visscher bij Wolfram tegenover den kolenbrander bij Chrétien ; het gebruik van de brandende stroofakkel als rechtsmiddel ; de naam *Meljahkanz* en de woordvorm *tavelrunder*.

Wat het *Vierde Boek* betreft, is *Condwîramûrs* als naam van Parzival's beminde stellig oorspronkelijker dan het conventioneele *Blancheflor* bij Chrétien ; *Condwîrenâmûrs* (327, 20 ; 508, 22) is niet—zooals Martin aanneemt — een in het eerste deel „geflecteerde" samenstelling, maar een oorspronkelijk *Conduire en amors*, op 't gehoor af weergegeven. Dat zij bij Chrétien vóór de voltrekking van het huwelijk door Perceval verlaten wordt, wijst op een in de Graalsage toenemende strekking, in den Graalkoning het ideaal te zien van den monnik-ridder ; in verband daarmee wordt een, misschien reeds verzacht, erotisch bijmotief (*Liâze*) geëlimineerd.

Ook in het *Vijfde Boek*, dat van den Graal, heeft Wolfram menigen oorspronkelijken trek der Graalsage bewaard, al is lang niet alles voor ons doorzichtig. De Arabische hoofdbron, waarvoor Hagen zeer opmerkelijke gronden aanvoert, wordt door Singer niet aanvaard, al laat hij de mogelijkheid open, dat inderdaad *Flegetânîs* met *felek thani* (*sphaera altera*) is te identificeeren. De bestempeling van dezen als *fisiôn* is een van de bij Wolfram zoo veelvuldig voorkomende contaminatie's, hier van *vision* en *fisicen*. Eveneens *Munsalvaesche*, misschien van een *Mons Salvationis* met het adjectivum *salvage*, *sauvage*, waarin evenwel geen toespeling op *Wildenberc* zou moeten worden gezien. Voor *Terre de Salvaesche* is een oorspronkelijk *Terre de Salvation* nog duidelijker. De zonderlinge vorm *Templeis* (uit *templensis*) moet op Franschen bodem zijn ontstaan, wat ook door Frantzen als meest bevredigende verklaring aangeven is (*Handelingen* 1916, p. 116). *Plimizoel*, door Chrétien geëlimineerd, moet door Wolfram aan Kyôt, door dezen aan de voor hem en Chrétien gemeenschappelijk aan te nemen bron ontleend zijn.

Het *Zesde Boek* schildert het hof van Koning Artus meer op den grondslag der Oudfransche traditie dan van de Duitsche navolging. Een parodistische toespeling :

> Artûs der meienbaere man,
> swaz man ie von dem gesprach,
> zeinen pfinxten daz geschach,

laat zich eerder als geslaagde vertaling denken dan als spontaan opgekomen Duitsche scherts. Daarvoor was de situatie in Duitschland ondanks de literaire werkzaamheid van Hartmann von Aue toch nog wel niet rijp. Hetzelfde geldt voor de rehabilitatie van Keie (296, 13 — 297, 29). De levendige schildering van den wilden Segramors laat eveneens naast Chrétien een andere bron veronderstellen :

> Uz fuor Segramors roys,
> kalopierende ulter juven poys.

Ook het *Zevende* en *Achtste Boek*, die aan *Gâwân* zijn gewijd, wijzen op bepaalde Fransche invloeden buiten hetgeen Chrétien ons biedt : *Scherules* en *Vergulaht*, *Bearosche* en *Antikonîe* als namen, *Liddamus* als type en het *spilwîp* als requisiet.

Het *Negende Boek*, Parzival's bekeering, heeft tegenover Chrétien in menig opzicht oorspronkelijke waarde : de aardige dialoog met Frau Aventiure als inleiding is stellig van Fransche origine ; de nadere mededeelingen over den *Graal*, over de *lans*, over de kwetsuur van den *Koning-Visscher*, over de orde van de *Templeise* kunnen onmogelijk met een beroep op Wolfram's phantasie tot den *Conte del Graal* als eenige bron worden teruggebracht.

Tegen het eind van Gâwân's verdere avonturen, die bij Wolfram het *Tiende tot en met Dertiende Boek* vul-

len, breekt de Graalredactie van Chrétien af. De voortzetting van Wauchier stemt op een enkele plaats (Potvin 10712) bijna woordelijk met Wolfram (650, 9 volg.) overeen : men mag veronderstellen, dat zij eveneens uit Kyôt of wellicht uit diens onmiddellijke bron putte.

Het *Veertiende* en *Vijftiende Boek*, waarin de gevechten met Gâwân, Gramoflanz en Feirefîz worden geschilderd, geven aan het epos de noodzakelijke afronding, waarbij de belangstelling tot den hoofdheld terugkeert en Gâwân als contrastfiguur in het juiste licht wordt geplaatst. De strijd tusschen Parzival en Gâwân, die niet als een overeenkomstige strijd tusschen de hoofdpersonen in den *Ywain* onbeslist blijft, maar Parzival's superioriteit duidelijk doet blijken, is voor het Parzivalepos een noodzakelijk en gewichtig bestanddeel, dat reeds tot de redactie moet hebben behoord, waarop zoowel Chrétien als Kyôt teruggaan. De overeenstemming met *Sir Perceval* is daarvoor mede een aanwijzing.

Ook het *Zestiende Boek* ten slotte bevat motieven (den doop van Feirefîz, de verbinding met Loherangrîn), die in de Oudfransche poëzie hun aequivalenten vinden.

Moet men dus concludeeren, dat in stof en vorm Wolfram zich in zijn *Parzival* ten nauwste aansluit bij zijn bron, het feit, dat deze bron zelve ons niet overgeleverd is, behoeft geen te groote verbazing te wekken. Wanneer Paul Meyer aanneemt, dat van de Provençaalsche literatuur misschien slechts het twintigste deel voor ons is bewaard, dan mag men toch ook bij de andere middeleeuwsche literaturen wel een breede marge openlaten voor spoorloos verdwenen gedichten. Voor het Oudfransche epos hebben wij een vrij betrouwbare aanwijzing. Van de ongeveer veertig omvangrijke Middelhoogduitsche gedichten, die naar Fransche voorbeelden moeten zijn bewerkt, zijn voor meer dan de helft deze Fransche voorbeelden onbekend. Er is dan ook weinig tegen in te brengen, wanneer men in dubiis de conclusie stelt, dat naast de vele bewaarde Graalredactie's er althans drie verloren zijn gegaan : een zeer oude, welker held nog niet Perceval, maar wellicht Gauvain was en waarvan wij in *Bleheris* misschien den auteur hebben aan te nemen ; een latere, bron zoowel voor Kyôt als voor Chrétien en gekend nog door Wauchier en Gerbert ; een derde, die door Wolfram von Eschenbach in nauwe aansluiting bij het origineel werd weergegeven. Den dichter van deze derde redactie mogen we met Wolfram Kyôt noemen ; hij moet een belezen man zijn geweest, wien Latijnsche, Arabische, Provençaalsche en Oudfransche verhalen bekend waren.

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. Kruisinga, English Sounds (Dl. I van **A Handbook of Present-Day English**). Derde druk. Utrecht, Kemink & Zoon. 1919. (Pr. *f* 3.25, geb. *f* 3.90).

Er behoort tegenwoordig moed toe om een leerboek over phonetica te schrijven, een boek dat kan dienen als een veilige gids ter inleiding in deze belangwekkende, maar moeilijke wetenschap. Vooral wat de klinkers aangaat, doet zich bij deze wetenschap de eigenaardigheid voor, dat de *sum total* van wat als vaststaand beschouwd wordt, in de laatste jaren eerder kleiner dan grooter is geworden. Tot voor betrekkelijk korten tijd meende men vrij algemeen, dat Bell-Sweet's uiteenzetting van de vorming van de klinkers op verreweg de meeste vragen, die zich hierbij voordeden, een plausibel antwoord gaf. "But the advent of experimental (i. e. instrumental) phonetics has dealt the severest blow to the system" (Kruisinga, § 74).

Deze "blow" heeft veel dingen op losse schroeven gezet, maar.... is er voor wat men meende te weten altijd iets positiefs in de plaats gekomen ? Dat de verschillende apparaten en de Röntgen-plaat nauwkeurig weergeven, wat er bij een experiment geschiedt, is natuurlijk boven allen twijfel verheven ; de vraag is alleen maar, of onze spraakorganen, wanneer ze bewust moeten functioneeren, en bovendien nog gehinderd worden in hun bewegingen — zij het dan ook in nog zulk een geringe mate — precies datgene doen wat er bij het natuurlijke, ongedwongen spreken geschiedt. Bij het experimenteeren laten zich zooveel bizondere factoren gelden (accommodatie-vermogen van de spraakorganen ; het isoleeren, en dikwijls langer dan gewoonlijk aanhouden van een klank ; de gevaarlijke zucht van den onderzoeker of het „proefkonijn" om alles zoo natuurlijk en te gelijker tijd zoo nauwkeurig mogelijk te doen ; de gedwongenheid, het min of meer onnatuurlijke van een bewuste handeling, die in de plaats treedt van wat gewoonlijk geheel, of bijna geheel, onbewust geschiedt), dat een zeker scepticisme, dat sommigen gevoelen met betrekking tot de resultaten van de experimenteele phonetica, misschien niet geheel ongerechtvaardigd is.

Dat Kr.'s boek in betrekkelijk korten tijd een derden druk beleefd heeft, bewijst, dat er aan zulk een werk behoefte bestond, en verder, dat de Schr. zich goed van zijn taak heeft gekweten.

Slechts de eerste 99 bladz. handelen over de phonetica ; de volgende 90 blz. zijn gewijd aan de lastige Engelsche spelling, en aan het eind van het boek geeft de Schr. twee nuttige woordenlijsten.

De volgende opmerkingen, die ik bij een aandachtige lezing van Parts I en II gemaakt heb, zouden misschien den Schr. aanleiding kunnen geven bij een vierden druk hier en daar kleine veranderingen aan te brengen.

In Hoofdst. I wordt niet gesproken over de faucale explosivae, zooals men die hoort in de Groningsche uitspraak van *loopen*, *zitten*, enz. ; ook in het Engelsch meen ik die herhaaldelijk gehoord te hebben in *open*, *bitten*, *mutton*, enz. — Heeft de Schr. met opzet afgezien van een bespreking van deze klanken ? Zoo ja, waarom ? — In de definities in § 23 wordt, naar het mij voorkomt, aan de *h* geen plaats ingeruimd ; de leerling zal vragen : is de *h* een klinker of een medeklinker ? — § 27. Hier wordt stilzwijgend aangenomen, dat de lezer weet, waarin het trillen van de stembanden bestaat ; een paar opmerkingen hierover zouden nuttig zijn. — § 31,4 munt niet uit door duidelijkheid, en het is de vraag of wat hier gezegd wordt, juist is, want de Schr. denkt blijkbaar zoowel aan klinkers met een "gradual" als aan die met een "clear" begin. — In § 34 zegt de Schr. dat de *k*'s in [i : k] en [u k] niet als verschillende medeklinkers moeten worden beschouwd, hoewel hij toegeeft, dat de "difference is easily perceived." Maar de *t*'s in *mat* en in *matje* zijn wel verschillende medeklinkers, omdat "the acoustic difference is quite clear." Is echter het verschil tusschen deze twee *t*'s werkelijk zooveel grooter dan dat tusschen de twee *k*'s ? En laten we eens nemen *boek-boekie* naast

boek-boekje. Ik begrijp wel, wat de Schr. bedoelt, maar hij is er m. i. niet in geslaagd dit glashelder uit te drukken. — Bij § 35 zou een opmerking over het fluiten niet onaardig geweest zijn. — §§ 40 en 48. Is het raadzaam zulk een belangrijken klank als de *th* eerst maar gedeeltelijk te behandelen, en dan acht paragrafen verder een aanvulling te geven? Schr.'s systeem van behandeling brengt dit weliswaar mee, — maar men kan zich ook te streng aan een systeem houden. — Zin 1 en zin 2 van § 40 spreken elkaar eenigszins tegen. — § 45. Het zou raadzaam zijn iets meer te zeggen over het verschil tusschen den eersten klank van het Eng. *shoe* vergeleken met dien van het Fr. *chou*. — § 41. De hier beschreven *s* komt in het Ned. ook wel voor; hier in Amsterdam heb ik herhaaldelijk in een klasse verscheiden leerlingen opgemerkt, die de *s* uitspraken met de punt van de tong achter de ondertanden. — § 50. De benaming "reduced sound" voor Ned. *w* vind ik niet bizonder gelukkig. — § 57. Wat heeft de lezer er aan, dat hem gezegd wordt, dat in sommige talen bij het uitspreken van de *m* de tong opgeheven wordt? Een voorbeeld wordt niet gegeven. — In § 88 is sprake van een "checked vowel"; de beteekenis van deze benaming wordt echter pas in § 157 uitgelegd. — § 94. Is de stemspleet *gesloten*, wanneer er stem wordt voortgebracht? Ik weet wel, dat Sweet de uitdrukking "closed for voice" ook gebruikt (*Primer*[3], § 117*b*, § 121*b*), maar dit neemt niet weg, dat "closed" hier misleidend is. — § 96. De beschrijving van wat verstaan wordt onder "gradual beginning" leidt tot misverstand, zooals mij herhaaldelijk gebleken is; de opmerking in § 99 schijnt veelal over het hoofd gezien te worden. Zou de Schr. bij een volgenden druk geen gebruik kunnen maken van Gutzmanns uiteenzetting? (*Phys. der Stimme und Sprache*, blz. 46—49). — In § 100 wordt niet gewezen op het verschil tusschen de Engelsche en de Nederlandsche *h*, en dit komt ook niet ter sprake in Ch. III, (English) Consonants. Wie van het verschil niet overtuigd is, luistere maar eens naar een Engelschman, die Nederlandsch spreekt. — § 105. De opmerking "The off-glide in North-German is quite distinct, so that it almost sounds like an independent sound (an *h*), whereas in English the off-glide is much weaker", is te vaag. Het Duitsche *ich komme* klinkt nooit als *ich khomme*; het verschil tusschen den overgangsklank en een echte *h* had hier duidelijk gemaakt moeten worden. — Ook de verklaring van wat men verstaat onder affricatae kon duidelijker zijn; bij degenen, voor wie K's boek bestemd is, moet men niet te veel aan individueele vindingrijkheid en verbeeldingskracht overlaten. De volgende zin in dezelfde § klinkt een beetje paradoxaal; "In *ap* we do not really hear the on-glide of *p* as such; but we do hear it." — De bewering aan het slot van § 107, dat in het Ned. alle stemhebbende slotmedeklinkers stemloos worden, zal voor velen een verrassing zijn. Zijn de slotmedeklinkers in *bel, boom, man, ring, peer* stemloos? — In § 109, 1 en 2 doet de Schr. een poging om wat Sweet zegt in § 135 *a* en *b* anders uit te drukken; het wil mij voorkomen, dat Kr.'s voorstelling van de zaak minder duidelijk is. — De behandeling van *free* en *close contact* §§ 156—160 had grondiger kunnen zijn; voorbeelden, veel voorbeelden zijn hier gewenscht. — De laatste zin van § 164 munt niet uit door fraaie constructie. — § 166. Dat het eerste element van Ned. *ui* identiek is met den klinker in *Sir*, geloof ik niet. — § 173. Tegen de bewering, dat we Eng. *why, your* als drieklanken kunnen beschouwen, valt weinig in te brengen, maar wanneer de Schr. er zoo maar apodictisch als iets vaststaands bijvoegt, dat we ook drieklanken hebben in Ned. *jij, jou*, dan gaat hij te ver. Dit is blijkbaar de meening van den Schr., maar het lijkt me een beetje gewaagd, om dit in een leerboek te vermelden, alsof het een feit was. Ik meen in de gangbare uitspraak van *jij, jou* de *j* beslist als stemhebbende spirant te hooren. — § 184. Met de transcriptie van het Ned. *van mijn* (broer) ben ik het niet eens; in de Hollandsche uitspraak zijn de klinkers in deze beide woorden nasaal (fã m̃]. Wanneer Groningers hun dialectische uitspraak trachten af te leggen, en *kome, zitte, werke* enz. zeggen, dan hoort elke Hollander dadelijk, dat er bij deze uitspraak iets niet in den haak is. — Wat in § 227 gezegd wordt over het verschil tusschen de Ned. en de Eng. *l* (*melk — milk*) is natuurlijk volkomen juist, en de waarschuwing om de Hollandsche gewoonte van [heləp] te zeggen, niet op het Eng. over te brengen, is zeker niet overbodig, maar de lezer komt er niet veel verder mee. De Schr. had eens moeten uitleggen, hoe het komt, dat die [ə] in de uitspraak van *melk* wordt ingevoegd. — Wat de Schr. zegt over assimilatie in het Eng., §§ 231—246, vind ik niet het best geslaagde gedeelte van zijn boek. Er is natuurlijk assimilatie in het Eng., d.i. de assimileerende neiging bestaat in het Eng. even goed als in andere talen. Onder gelijke omstandigheden zal assimilatie in verschillende talen wel tot dezelfde resultaten leiden. Het proces kan evenwel door bepaalde invloeden worden tegengehouden, zooals die van het schriftbeeld, die van het grondwoord op de samenstelling of afleiding, enz. Dat zulke invloeden een factor van gewicht zijn, wordt bewezen door het feit, dat bij sprekers, bij wie zij zich niet, of althans minder, laten gelden, de gevolgen van assimilatie ook in het Eng. in veel grooteren omvang merkbaar zijn, zooals de Schr. trouwens zelf opmerkt in §§ 243—246. — Zelfs de bewering van den Schr. dat er in *continue, manufacture* geen ass. is, zou ik niet willen onderschrijven. Laat de Schr. maar eens vergelijken (door fluisteren) de *n* in *continue* met die in *contain all*. Bij *continue* en *manufacture* dient bovendien in het oog gehouden te worden, dat de *j* er nog niet zoo heel lang geweest is, en verder dat de Eng. en de Ned. *j* niet volkomen gelijk zijn. Over assimilatie in het Eng. is het laatste woord nog niet gezegd. —

Uit den aard der zaak heb ik de woorden in de woordenlijsten niet alle één voor één nagegaan; een paar opmerkingen moet ik evenwel maken. Het treft mij, dat de Schr. niet geheel consequent te werk is gegaan. Als er van een woord twee of meer uitspraken bestaan, dan worden die in den regel opgegeven; bij sommige evenwel (*absolute, bankruptcy, diphthong, figure* enz.) komt slechts één uitspraak voor. Bij *designate*, bijv. nw. en ww., en bij *graduate*, znw. en ww. worden twee uitspraken aangeduid, doch bij *conglomerate*, dat znw. bijv. nw. en ww. is, maar één. Waarom twee uitspraken van *Berkeley, Berkshire, Jervaulx, Jervo[i]s*, en slechts één van *Derby, Hervey, Rievaulx, Southwark*? *Hertford, Herts, Berkhamstead* (bij Londen), alle drie ook op twee manieren uitgesproken, ontbreken. De namen *Bournemonth* en *Chicago* worden op meer dan één

manier uitgesproken. — De aangegeven uitspraak van *Bridlington*, die ook voorkomt in de *Pronouncing Dictionary* van Jones (met de bijvoeging 'locally'), is een fictie. Deze uitspraak is reeds daardoor onmogelijk, omdat de klinker [ə:], of zelfs een klank, die er maar iets op lijkt, in het dialect van East Yorkshire niet voorkomt. De uitspraak in den volksmond is [bolintən], met een *o* als in de Groningsche uitspraak van *op*. In de plaats zelve, waar ik herhaaldelijk geweest ben, en ook elders, is de gewone uitspraak die, welke met de spelling overeenkomt.

Ten slotte nog een vraag. Komt de klankgroep (eil] werkelijk voor in de gewone uitspraak van *alienate*, *detail*, *gaol* (en dus ook in *ale*, *ail*, *dale*, enz.) ? De *i* kan hier natuurlijk wel worden uitgesproken, en zal ook wel eens gehoord worden, vooral bij langzaam en zeer duidelijk spreken, maar zou, in 't algemeen genomen, [e:l] of [eəl] niet dichter bij de waarheid zijn ?

Amsterdam. W. van der Gaaf.

J. Janssen, C. Suetonii Tranquilli Vita Domitiani. Groningen, J. B. Wolters. 1919. (Amsterdamsche diss.).

In Suetonius' levensbeschrijvingen van Romeinsche keizers ontbreekt de groote lijn. Noch psychologisch ontwikkelt hij het karakter zijner keizers noch ook den gang der rijksregeering. Trouwens, voor hem bestond ternauwernood een rijk; hem interesseerde alleen de hoofdstad. Omtrent die hoofdstad geeft hij bij iedere regeering vele en velerlei bijzonderheden, dikwijls zeer wetenswaardige. Zelfs de stadspraat omtrent keizer, hof en aristocratie, waarmede hij zoo kwistig is, zouden wij niet gaarne willen missen. Maar deze los aaneengeregen rijkdom van heterogene en meestal korte mededeelingen heeft voor den lezer van na 1800 jaar dringend behoefte aan een commentaar. Ook wie thuis is op het gebied van Romeinsche geschiedenis doorziet zonder bijgebrachte parallelplaatsen en nadere uitlegging lang niet altijd de volle bedoeling van wat hier staat opgeteekend. Daarom eigenen zich deze biographieën zoo goed voor een academisch proefschrift.

Onder de leiding van Boissevain is dit de vierde, die in den loop der jaren verschijnt; Tiberius, Claudius en Constantijn (deze natuurlijk niet door Suetonius beschreven) gingen vooraf. Janssens commentaar op het leven van Domitianus is even bruikbaar als die drie andere. Reeds de keuze is gelukkig te noemen. Misschien is er geen enkele keizer, te wiens gunste in de laatste eeuw de meening der bevoegden zich met zoo groot recht heeft gewijzigd. Juist bij hem is het aantal opschriften, dat aangaande zijne regeering inlicht, bijzonder groot. En zij laten geen twijfel, of de senaatsvrienden, Dio, Tacitus, Plinius, Suetonius, die ons hem hebben beschreven, hebben dat niet zoozeer onjuist, maar dan toch in zeer hooge mate eenzijdig gedaan. Naast den onsympathieken mensch, dien zij ons schilderen, bestaat een voortreffelijke regent, dien zij ons onthouden hebben. Janssen in zijn commentaar doet dat uitkomen; het maakt zijn commentaar interessant. Niet door te polemiseeren of te betoogen; hij kan volstaan met veel opschriften uit te stallen onder het in zijn tekst meegedeelde. Die spreken eene duidelijke taal. Behalve de inscripties haalt hij ook de plaatsen uit alle Grieksche en Romeinsche schrijvers aan, die over de door Suetonius te berde gebrachte feiten handelen. Zoo krijgen wij wat wij noodig hebben: een groot materiaal, dat zeer veel ter verheldering van den tekst medewerkt, en dat ons in staat stelt, een behoorlijk oordeel te vormen over de waarde (respectievelijk onwaarde) van wat ons door Suetonius wordt geboden.

Over de vlijt en nauwkeurigheid van Janssen bij het verzamelen van dit materiaal niets dan lof. Men zou zelf eene uitgebreide studie van Domitianus moeten maken, om met zekerheid te kunnen beslissen, of hier iets van belang is vergeten; maar de kans hierop is stellig gering. Wellicht zal zelfs deze of gene vinden, dat er te veel is verzameld of liever uitgestald. Men kan zich afvragen, of het noodig was, bij iederen persoon, die slechts even genoemd wordt, zijne loopbaan na te pluizen van de wieg tot aan het graf; men zou ook elders op bekorting kunnen aandringen. Doch ik voor mij kan mij bij een commentaar als deze toch best met de uitvoerigheid van Schr. vereenigen; hij wordt dan een vraagbaak voor alles, wat maar in de verte met Suetonius' biographie verband houdt. Vooral ook, omdat Schr. niet lijdt aan de fout van vele commentatoren, om uit te leggen wat iedereen al lang weet, en soms te vergeten, wat uitlegging noodig heeft.

De aard van den commentaar brengt mee, dat er materiaal wordt bijeengedragen veel meer dan dat er wordt gedemonstreerd. Dus is er niet heel veel ruimte voor onderling oneens zijn. Ik stiet op niets, wat mij bepaald onjuist leek. Alleen geloof ik niet, dat onder hen „qui vel inprofessi Judaïcam vivebant vitam" (cap.12) in de eerste plaats de Christenen moeten worden verstaan. Mij dunkt, het zijn in de eerste plaats de alom over het geheele rijk verspreide zoogenaamde σεβόμενοι.

Alles te zamen een proefschrift, dat er wezen mag, en een bewijs (van belang in onzen tijd van papierduurte), dat een classieke promovendus het niet in het volumineuse behoeft te zoeken, om iets nuttigs te leveren.

Leiden. H. van Gelder.

C. van Arendonk, De opkomst van het Zaidietische imamaat in Yemen. Leiden, N. V. voorh. E. J. Brill. 1919. (Leidsche diss.).

De omvang van dit geschrift, waarmede de Schr. in Juli 1919 te Leiden den doctorstitel in de Semietische Taal- en letterkunde heeft verworven, overschrijdt verre de grenzen, die men gewoonlijk aan een academisch proefschrift stelt. Het is een boek van niet minder dan XVI + 348 bladzijden, verschenen als afzonderlijk deel in de reeks van uitgaven van het „de Goeje-fonds".

De kern van het werk wordt gevormd door de beschrijving der lotgevallen en daden van den Alide Jahjâ ibn al-Hoesain al-Hâdî, die in het einde der 3e eeuw van de hidjrah den grondslag voor de heerschappij der Zaidietische imâms in Zuid-Arabië legde. Wel was over dezen afstammeling van den Profeet (die van 245 tot 298 H. leefde) reeds het een en ander bekend uit eenige, zeer korte aanteekeningen bij Tabarî, Mas'oedî, Ibn al-Athîr en andere Arabische schrijvers over de algemeene geschiedenis der Arabieren, maar bijzonderheden over de rol, die hij in Jemen gespeeld heeft, waren slechts te vinden in de Zaidietische werken, die in eenige handschriften bewaard, thans door Dr. v. A. onderzocht en bewerkt zijn. Daaronder verdienen vooral vermelding: de *Sîrat al-Hâdî*, eene biographie van den imâm door een zijner

tijdgenooten geschreven, in handschriften te Londen en Milaan bewaard, de *Ifâdah fî ta'rîch al-a'immah al-sâdah* uit de 4e eeuw (Cod. Arab. Leid. 1974), de *Hadâ'iq al-wardijjah* en de *Anbâ' al-zaman* uit lateren tijd, in hss. te München, Londen en Berlijn.

Na eene korte uiteenzetting van den politieken toestand in Jemen in den loop der 3e eeuw (blz. 98—114) behandelt de Schr. aan de hand zijner Arabische bronnen de vestiging van al-Hâdî's gezag in de Jemenitische stad Sa'dah, het verzet in Balad Chawlân en Nadjrân, den strijd met de Qarmaten en al-Hâdî's rigoristisch bestuur (blz. 115 vv.), terwijl het laatste hoofdstuk (blz. 228 v.v.) vooral eene ontleding van al-Hâdî's karakter en van zijne geschriften bevat. Aan deze, speciaal aan de opkomst der Zaidietische heerschappij onder al-Hâdî gewijde hoofdstukken gaat eene algemeene Inleiding (blz. 1—97) vooraf, hoofdzakelijk handelende over de politieke rol van Alî en de Alidische pretendenten, al-Hâdî's voorgangers, in de 1e en 2e eeuw. Ook voor die zorgvuldig bewerkte Inleiding werd menig gegeven aan de Zaidietische bronnen ontleend.

Dr. v. A's werk is niet alleen belangrijk voor de geschiedenis in engeren zin, maar levert ook zeer te waardeeren bijdragen tot de literatuurgeschiedenis en tot de kennis der ontwikkeling van sommige godsdienstige opvattingen in Moslimsche kringen. Hij putte zijne gegevens over dit laatste onderwerp niet alleen uit de Zaidietische geschriften van al-Hâdî, maar o.a. ook uit al-Asj'arî's *Maqâlât al-islâmijjîn* (in handschrift te Constantinopel bewaard). Naar de voorstelling zijner Arabische biographen behoorde de imâm al-Hâdî tot de helden van het oud-Arabische slag; zijne onversaagdheid had hij in dienst gesteld van zijn religieus-politiek ideaal: de vestiging van een in alle opzichten aan de eischen der goddelijke wet beantwoordend gezag van Fâtimah's nakomelingschap over de Moslimsche gemeente. De betrekkelijke onbeduidendheid van vele der ter sprake komende gebeurtenissen had den Schr. hier en daar wellicht aanleiding tot eenige bekorting kunnen geven. De onafgebroken aaneenschakeling der feiten, de vermoeiende veelheid der namen vergen heel wat van de aandacht zijner lezers! Toch maakt dit werk, de vrucht van zooveel degelijken, uiterst nauwgezetten en blijkbaar met groote belangstelling verrichten arbeid, een gunstigen, aangenamen indruk. De Schr. heeft tijd noch moeite gespaard om zijne stof tot in de kleinste bijzonderheden te leeren kennen en beheerschen. Nagenoeg elke bladzijde van zijn boek bevat, behalve tekst, nog talrijke opmerkingen, aanteekeningen, Arabische citaten, tekstverbeteringen, enz. in de noten, getuigende van zijn ijver en eerbiedwaardige belezenheid zoowel in de Arabische auteurs als in de verdere literatuur over zijn onderwerp. Zijn eerste arbeid werd, zooals hij zijne taak opvatte, meer dan eene dissertatie van de gewone soort, veeleer eene doorwrochte monographie, een werk, met welks voltooiing men hem geluk mag wenschen.

Een register en literatuur-opgaven met gedétailleerde ophelderingen over de geraadpleegde Arabische handschriften zijn aan het werk toegevoegd.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

H. C. A. Muller, Hugo de Groot's „Annales et Historiae". Utrecht, Van Druten. 1919. (Utrechtsche diss.).

Eene studie over De Groot als geschiedschrijver kan niet anders dan met vreugde worden begroet. Zijn hoofdwerk is om den bondigen, nu en dan op Taciteïsche wijze gewrongen, maar buitengewoon verzorgden stijl geprezen. Het Latijn maakte het werk voor buitenlanders toegankelijk. Vertalingen stelden degenen, die deze taal niet machtig waren in staat, om van den inhoud kennis te nemen. De naam van den schrijver wekte op zich zelf belangstelling voor zijn arbeid. Toch zijn de Annales niet zooveel gelezen als andere werken over den opstand tegen Spanje. Zij vormen geen goudmijn voor den historicus, die naar nieuwe bijzonderheden zoekt, zooals het droge werk van Bor. Het groote publiek kon wegens de taal, waarin het werk geschreven is, niet genieten van den schoonen vorm, zooals van Hooft's Historiën.

Maar het zou verkeerd zijn, de Groot's boek zonder meer ter zijde te leggen. De opvattingen van den schrijver over vele gebeurtenissen, die hij persoonlijk heeft medegemaakt, blijven ons belang inboezemen. De heer Muller heeft ons uitvoerig over die opvattingen ingelicht door vergelijking met andere werken, zooals „De veritate religionis christianae", waaruit blijkt, dat de Groot een Christendom boven geloofsverdeeldheid mogelijk achtte en met „Van de Oudheyt van de Batavische nu Hollantsche Republique", waarin hij zich een aanhanger toont van de leer, dat de souvereiniteit reeds in de middeleeuwen bij de Staten had berust. Men moet toegeven, dat zijne theorieën De Groot bij zijne geschiedschrijving niet te ver van het rechte pad der objectiviteit gevoerd hebben. Muller gaat na in welke gevallen hij niet strikt onpartijdig is; werkelijk speelt zijn patriotisme hem nu en dan parten en stelt hij de handelingen en beweegredenen der Nederlanders in een te gunstig, die van de vijanden in een te slecht licht. Maar blind voor de fouten van zijne landgenooten is hij niet en zijn billijk oordeel over persoonlijke vijanden als Maurits, Aerssen en Prounink bewijst zijn hoogstaande moraal. Muller's meening, dat hij het Leicestersche tijdperk eenigszins partijdig zou behandeld hebben, kan ik niet geheel deelen. Het is waar, dat de Groot geloof slaat aan enkele feiten, die Leicester ten laste zijn gelegd en waaraan hij later gebleken is onschuldig te zijn, zooals de vermoording van Essex. Maar wat hij overigens mededeelt omtrent Leicester's optreden hier te lande, het onverantwoordelijk beheer der geldmiddelen door den landvoogd en zijne dienaren en het gebruiken van den godsdienst als dekmantel van diens heerschzucht, is geheel overeenkomstig de historische waarheid. Van opzettelijke partijdigheid, of doorloopende verblindheid is bij De Groot nergens sprake. M. rekent de Annales tot de pragmatische geschriften, die met de behandeling van geschiedkundige gebeurtenissen een bepaald doel nastreven en in het bijzonder nut trachten te stichten door te doen uitkomen, welke lessen uit het verloop der feiten kunnen getrokken worden. Gelukkig drukt M. zich hierbij niet te sterk uit. Er is onderscheid tusschen geschriften, waarbij de tendens overheerschend is en die, waarin de schrijver de verwachting uitspreekt, dat zijn werk tevens tot leering kan dienen, zonder dat hij echter de stof om het doel verwringt. Tot de laatste soort behooren de Annales.

Eene hoofdverdienste van M.'s werk is, dat hij het standpunt, dat de Groot ten opzichte van de voornaamste

vraagstukken van zijn tijd inneemt, zoo nauwkeurig mogelijk bepaalt. Over de geschiedenis der Annales eene lijdensgeschiedenis, daar de eerste bewerking op last der Staten van Holland ondernomen, niet gedrukt is, waarna de schrijver zijn geheele leven verder zijn werk is blijven polijsten, totdat het eindelijk na zijn dood in het licht verscheen — worden wij uitvoerig ingelicht. Het belangrijkste hoofdstuk is wel dat, waarin het onderzoek naar de bronnen van de Annales en het gebruik dat de Groot daarvan maakt, wordt ingesteld.

Schr. heeft zich veel moeite gegeven, om den invloed der verschillende schrijvers op De Groot te bepalen; het blijkt, dat deze de meeste geschriften, die over het behandelde tijdvak waren verschenen, dikwijls met groote moeite, heeft weten te bemachtigen. Eene enkele maal beroept Schr. zich uitsluitend op het oordeel van Fruin, bijv. ten opzichte van het gebruik van de Commentarios van Mendoça.

Er is hier geen mogelijkheid voor vergissing, maar bij eene andere kwestie, waarin schr. zich ook op Fruin verlaat, hadden wij gaarne een nieuw onderzoek gezien. Dit geldt de vraag, of De Groot de hand heeft gehad in de revisie van Van Meteren voor de uitgave van 1614. Het is zeker, dat Ledenberg en de Staten-klerk Tresel aan deze herziening hebben medegewerkt, waarom Fruin gist, dat de Groot, die sedert 1601 bezig was met de beschrijving van den opstand in opdracht van de Staten van Holland en die in 1615 benoemd is in de commissie tot onderzoek van de bouwstoffen, die Bor voor zijne Historiën verzameld had, ook wel een oog in het zeil zal hebben gehouden voor den druk van Van Meteren. Hij was immers een geestverwant der genoemde reviseurs.

Het is echter opvallend, dat De Groot ten opzichte der uitgave eene onjuistheid van niet onbeteekenenden aard verkondigt, nl. dat de herziening door aanhangers der stadhoudersgezinde partij, die in 1618 de overwinning behaalde, zou zijn volbracht. Hij schreef dit acht jaren later; door het tijdsverloop is de vergissing begrijpelijk. Zou hij deze echter begaan hebben, als hij zelf in het werk betrokken was geweest? Fruin's gissing is op zijn minst genomen gewaagd. Gaarne hadden wij gezien, dat M. had getracht, zekerheid te verkrijgen [1]).

Zoo blijven enkele desiderata over [2]), maar in het algemeen krijgen wij een duidelijk beeld van De Groot's werkwijze. Hoofdstukken over de vertalingen der Annales en het gebruik van dit werk door latere geschiedschrijver en over de Annales als kunstwerk besluiten het boek, dat zich goed laat lezen. Het is eene belangrijke bijdrage tot de kennis der nederlandsche geschiedschrijving. Een bewijs, dat Schr. De Groot goed gelezen heeft, zijn de talrijke emendaties op den latijnschen tekst, achterin opgenomen.

Arnhem. S. P. Haak.

[1]) Zie hierover Fruin, Verspr. Geschriften VII, blz. 383 vg., Muller blz. 85.

[2]) Gaarne had ik de vraag beantwoord gezien, of De Groot ook gebruik gemaakt heeft van het Journaal van Anth. Duyck, waaruit Bor ook veel heeft geput. Zie Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudh. Ve R. VI blz. 103 n. 2.

SCHOOLBOEKEN.

Bij den uitgever L. J. Veen te Amsterdam is een derde druk verschenen van 't eerste deel van E. Rijpma's leesboek *Jonge Kracht*, dat vroeger in het *Museum* (Dl. XXIII, 285) is besproken. De prijs bedraagt *f* 3.30.

De heer F. W. Leeman heeft bij G. B. van Goor Zonen te Gouda een *Vocabulaire Nederlandsch-Fransch* uitgegeven, behoorende bij de Inleiding tot de Fransche Handelscorrespondentie I en II en de Exercices de grammaire et de lexicologie van denzelfden schrijver (pr. *f* 0.75).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1919, Nov.-Déc.: H. Cordier, W. Shakespeare. — L. Bréhier, Salonique et la civilisation byzantine (slot). — Variétés.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXVIII, 4: W. de Vries, Etymol. Aanteekeningen. — J. Vercoullie, Negerhollands *molee*, Afrikaans *boetie, katjipiering, bibies, boitel, ou sanna, ewwa-trewwa, foolstruis*. — Joha Snellen, Hadewijch—Hendrik Mande. Merkwaardige overeenkomst.—W. F. Tiemeijer, Naar aanleiding van W. v. Hildegaersberch's gedicht „*Van Mer*" (Tijdschr. XXXVII blz. 154). — P. Leendertz Jr., *Spaansche Brabander*, vs. 455. — Dez., *Den haring om de kuit braden*. — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 1: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederl. — J. Prinsen JLzn., Ossian. — Ph. J. Simons, Lege voornaamwoorden. — W. de Vries, Iets over afwijkende „konstrukties". — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten. — Aankond. en meded. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

English Studies, II, 7: A. G. v. Kranendonk, Joseph Conrad. — H. Poutsma, Participles, III. — Notes a. News. — Translation. — Bibliogr.

Studiën, XCIII, Februari: H. Padberg, Bij het eerste eeuwfeest van Multatuli's geboorte, II. De Denker. — J. v. d. Tillaart, De naastenliefde schutse der rechtvaardigheid. — G. Gorris, De persoonlijkheid van Catherina Breshkovsky. — M. v. Steen, Joego-Slavië, I. Groot-Servië. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Maart: H. Padberg, Bij het eeuwfeest van Multatuli's geboorte, III. De Literator. — A. Borret, Gilden en Bedrijfsraden. — J. v. Rijckevorsel, René Bazin: Les Nouveaux Oberlé. — H. Bolsius, Iets naders over Koolwitje en Kleinbuikje. — I s. Vogels, Een breedvoerige commentaar op 's Heeren Passie. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenboek: Studiën XCIII, Febr. (Tummers).

Van Ginneken, Gelaat enz.: N. Taalg. XIV, nº. 1 (de Vooys).

De Groot, Antique Prose-rhythm, I: De Numero Oratorio Latino: Journ. of Hell. Stud. 1919 (E. A. S.).

Kleijntjens en Knippenberg, Schetsen Vaderl. Gesch. II: Studiën XCIII, Maart (G. G[orris]).

De Man, Van onsen oelden zusteren: N. Taalg. XIV, nº. 1 (de Vooys).

Prinsen, Hist. roman: N. Taalg. XIV, nº. 1 (Koopmans).

Spitz, Elckerlijc: N. Taalg. XIV, nº. 1 (de Vooys).

Verwey, Spieghel: N. Taalg. XIV, nº. 1 (Prinsen).

Wensinck, Semitic rites of mourning: Lit. Zentralbl. 1919, nº. 51-52 (Brockelmann).

VERSLAG

betrekkelijk de in 1920 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1920** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1921 op te maken en vóór 1 Juni 1922 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1920.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 7.** **April 1920.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Ed. Hermann, Sprachwissenschaftlicher Kommentar zu ausgewählten Stücken aus Homer. (Indogerm. Bibliothek. II. Abteil. VII. Band.) Heidelberg, Carl Winter. 1914. (Pr. gecart. M. 2.40 + 40 %).

„Meine Absicht ist es, den Philologen, der auf der Universität keine Musse gefunden hat, die historische Grammatik der klassischen Sprache kennen zu lernen, in die Probleme der homerischen Sprache und damit zugleich in ein wissenschaftliches Verständnis der griechischen Sprache mit den einfachsten Mitteln einzuführen." „So habe ich mich denn auf so viel beschränkt, als man etwa in einer zweistündigen Vorlesung in einem Semester erledigen kann." „Auf eine wissenschaftliche Leistung macht das Büchlein keinen Anspruch." Met deze drie citaten uit het „Vorwort" (blz. VIII, VII, IX) is, dunkt mij, het boekje geschetst in zijn bescheiden, maar nuttige bedoeling: een aanvullingscollege te zijn voor die breede schare van philologen, die, om het eenigszins anders te zeggen dan Schr., met hun louter (!) philologische studie aan de Universiteit bedrogen zijn uitgekomen en het gevoelde tekort willen trachten bij te werken. En, om het maar dadelijk te zeggen, voor dat doel is dit boekje bizonder geschikt. Behandeld worden die verzen, „mit denen erfahrungsgemäss die Homerlektüre zumeist begonnen wird," nl. α. 1-10 en ι 99 e.v., in 160 bladzijden, waaraan een „Wort"- en een „Sachverzeichnis" zijn toegevoegd. Van het grootste belang daarbij zijn de voortdurende verwijzingen naar de, voornamelijk linguistische, handboeken en tijdschriften, waarmede de beginnelingen vanzelf worden binnengeleid in de zoo uitgebreide litteratuur, die hun voor het verstaan van Homeros' taal onontbeerlijk zal blijken.

Het is Schr. gelukt, zijn materie doorgaans beknopt en duidelijk te rangschikken, problemen helder open te leggen en in enkele gevallen zijn eigen afwijkende meening even objectief tegenover andere te stellen, als hij elders anderer inzichten tegenover elkaar afweegt. Deze rustige toon is een aantrekkelijkheid te meer.

In het algemeen weet Schr. het minder waarschijnlijke af te weren en kan zijn opvatting instemming verwerven. Zoo verwerpt Schr. terecht van ἕλιξ (ι 46) de beteekenis „kromhoornig" (vgl. μ 348 en 355). Schr. vertaalt „voetdraaiend" (vgl. ἕλιξ subst., ἑλίσσω, Lat. volvo, D. wälzen). De afleiding van Ameis A 98 van een wortel ἑλ-, vgl. σέλας (zie Mehler[4]) vermeldt Schr. niet. — ἀρείους (ι 48) noemt Schr. met Güntert (I. F. 27,67 e. v.) wegens de voor een compar. ongewone Ablaut geen comp. bij ἄριστος, maar vermoedt een adj. ἄρειος = „aan Ares gewijd," vd. dapper, voortreffelijk, dat wegens χέρειον als compar. werd opgevat. — Tegenover de gewone afleiding van θέμις van τίθημι (zie o.a. Mehler[4]). waarbij de genitief onverklaard blijft, verkiest Schr. die van Fraenkel (Glotta 4. 22 e. v.), waarbij θέμις uit θεμι (vgl. θεμέρη· βεβαία, σεμνή Hesych.) + de kortste vorm van στᾱ- = staan, dus: „de vaststaande." Daarnaast is Θέμις van huis uit aardgodin (Kretschmer, Glotta 4,50 e. v.). — πωλέομαι (ι 189) kan moeilijk met v. Leeuwen (Enchir.[2] 358, q) uit metrische verlenging verklaard worden. De ω verschijnt in tal van verba op -αω met nomentypus φορά, φόρος, zooals τρωχάω, νωμάω, στρωφάω. Dit maakt een ontstaan van πωλέομαι uit *πωλάομαι waarschijnlijk (vgl. Brugmann-Thumb § 372.1) en verwijdering door conjectuur met v. L. overbodig. — Bij νηλέι (ι 272) onderscheidt Schr. een νηλέης van νη + ἀλέομαι (in νηλεὲς ἦμαρ Λ 484) van νηλέης = νη + ἔλεος = onbarmhartig. De stam van νηλέι en νηλέα ontwikkelde zich uit de genitivus (Brugm.-Thumb 68). Aldus met Schulze

(K. Z. XXIX 262). — ἔνεικεν (ι 285) noemt Schr. met Brugm.-Thumb 322, Boisacq 251,372 een compos. van ἐν + εἰκ-, ἰκ- (ἐξενιχθῆναι. Gortun) = „met de hand reiken." Van Leeuwen (Enchir.[2] § 149,6) en Mehler[4] houden aan een simplex vast.

Intusschen ontbreekt het niet aan plaatsen, waar ruimte blijft voor op- of aanmerkingen. Zoo volgt Schr. bij de ontwikkeling van het augmentprobleem (πλάγχθη, α 2) Wackernagel, Drewitt en Brugmann ten betooge, dat 't augment bij voorkeur in meersyllabige vormen staat, in de ῥῆσις veel talrijker is dan in het verhaal en dat de iterativa op -σκον „durchweg" een augment missen. In plaats echter, dat deze beweringen, die stellig geen axioma's zijn (vgl. v. Leeuwen, Enchir,[2] 257 e.v.) nader worden toegelicht, wijdt Schr. uit over 't augment in later proza, nieuw Grieksch en andere modi. — Van νόστιμον ἦμαρ is de vertaling „dag der terugkeer" met Schr., die hier Hesych. volgt, te verwerpen; beter is: „dag der redding." Dat de beteekenis „gelukkig ontkomen" van νόστιμος ook zou blijken uit ἄσμενος (wellicht uit *n̥s-smenos), is mij in Ξ 108 niet duidelijk geworden. — De vertaling, die Schr. pg. 44 geeft van εἰλίποδας „de voeten langzaam bewegend" is even weinig passend als het malle gebruikelijke „sleepvoetend" beter acht ik: traagstappend. — Bij ἐς (ι 161) had voor -ς kunnen gewezen worden op ἄψ, ἰθύς, ἀμφίς e. a., waarin -ς uit -σε = naar. De polemiek hier met v. Leeuwen, Enchir.[1] kan sinds 't verschijnen van de 2e druk (pg. 378) vervallen. — Van ἰδέ (ι 186) zegt Schr. dat het alleen achter een methrische pauze voorkomt. Juister gezegd staat ἰδέ steeds achter een vrouwelijke caesuur, behalve T 285, Ξ 175 en Σ 589, in welke beide laatste vss. ἰδέ niet na een caesuur staat (vgl. v. L. Enchir.[2] 396 m.) Van een samenstelling van ἰδέ uit ἰ (demonstr. *ι-, Lat. i-s) + δε (vgl. Brugm.-Thumb 284 e. v.) vermeldt noch v. Leeuwen noch Mehler[4] iets. — Bij οὕνεκα (ι 199) had Schr. zich beter kunnen houden aan Brugm.-Thumb 648 en 524. Zijn manoeuvreeren met de vertaling van Υ 53 „darüber, weswegen" overtuigt niet en is bv. niet toepasselijk op Α 11 (=τούτου ἕνεκα, ὅ). In Υ 53 staat οὕνεκα evenals Α 684 e.e. met de beteekenis: dat, (vgl. Brugm.-Thumb 649) — In tegenstelling tot v. Leeuwen, die (Enchir.[2] 283) ἔφη tegenover ἔβην voor imperfectum houdt, meent Schr. dat „die Betrachtung der einzelnen Stellen" recht geeft ἔφη en ἔφατο als aoristi te beschouwen. Zoolang echter bv. het imperfectum van εἰμι èn imperf. èn aor. kan zijn, lijkt het eene uiterste al even gevaarlijk als het andere.

De verwijzingen hadden een enkele maal anders kunnen luiden dan Schr. geeft. Bij de behandeling van κρατός (ι 140), dat van *καρασ-n̥ stamt, verwijst Schr. naar twee artikelen van Ehrlich en Brugmann. Korter was een verwijzing geweest naar Brugm.-Thumb 221, waar beide bronnen vermeld worden en bovendien het overgaan van ntr. *en*- stammen in de τ-declinatie wordt toegelicht. Ook had verwantschap met κραίνω genoemd kunnen worden. (vgl. Prellwitz en v. L. Enchir.[2] 357, die echter in § 82 als stam geeft καρᾱατ.)

Als voorbeelden van eigen vinding van Schr. noem ik: ἴς, ἰνός (ι 71) = „spier," hetwelk Schr. beschouwt als een verdere afleiding van de stam ἰ- = „kracht," of een ander woord (?). In Ε 245, Η 269, ι 538, waar de casus obliqui van ἴς alleen voorkomen, acht Schr. de lezing ἶν' ἀπέλεθρον mogelijk wel ontstaan uit ἶν ἀπέλεθρον, waarin dan ἶν = Lat. „vim." — ἄψορρος (ι 282) gaat terug op een wortel *ors- of met Ablaut *ers- met de beteekenis: „zich bewegen," vgl. Lat. „errare," D. „irren." Ook παλίνορσος (Γ 33) behield -ρσ-; hetgeen de meening weerspreekt van Wackernagel e.a., die -ρσ- alleen vlak na het accent behouden dachten. Ook de genese van σχέτλιος (ι 295), volgens Schr. gevormd evenals γενέ-θλιος, waarna *σκέθλιος > σχέτλιος (cf. ἀμπίσχω > ἀμφίσκω) lijkt mij vermeldenswaard.

De vraag, of de ϝ in de taal van Homeros thuis hoort, beantwoordt Schr. met Cauer, Solmsen e.a. ontkennend; z.i. is het verkeerd de digamma in de tekst op te nemen, ofschoon erkend dient te worden, dat Homeros de digamma in zijn metrische werkingen nog respecteerde (pg. 19). Het artikel van Danielsson (I. F. 25, 264 e.v.), waarin vlgs Schr. het probleem het best uiteengezet is, vond ik bij v. L. Enchir.[2] niet vermeld.

Moge het bovenstaande voldoende zijn, om de belangstelling in dezen Kommentar in die mate te wekken, als hij verdient. Ontegenzeggelijk is het Woordenboek van Mehler een voortreffelijk hulpmiddel bij de Homeroslektuur, maar voor het behandelen van problemen is een lexicon niet de plaats. Hermann's Kommentar kan daarnaast goede diensten bewijzen, vooral daar hij niet steeds ermee overeenstemt.

Drukfouten vond ik: pg. 90 r. 10 staat ἐς ὁ i.pl.v. ἐς ὅ, pg. 157 r. 29 staat Diximilation i.pl.v. Dissimilation en pg. 166 κύματα ι 157 i.pl.v. ι 147.

Amsterdam. A. Rutgers.

A. Avalon, The Serpent Power being the Shat-Chakra-Nirūpana and Pādukā-Panchaka. Two works on Tantrik Yoga, translated from the Sanskrit, with Introduction and Commentary. London, Luzac & Co. 1919.

Tusschen Oostersche en Westersche mystiek bestaan twee groote verschillen: in het Westen stellen de mystici zich ten doel hunne ziel met God te vereenigen en hun weg is krachtig geloof, reine levenswandel, gebed en overpeinzing, waardoor zij, geholpen door hun mystieken aanleg, langs verschillende trappen exstasis en Goddelijke visioenen verkrijgen. Geheel anders gaan in het Oosten — en vooral in Voor-Indië — de mystici te werk. Hun uitgangspunt is dat de ziel in haar hoogste aanzicht, het Zelf of de Ātmā, God *is*, zoodat er geen sprake is van vereeniging doch van louterheid: de Ātmā moet in zijn kaiwalyam (term bij Patañjali), in zijn louterheid, geïsoleerdheid, overblijven. Dit is de mokṣa of mukti: bevrijding van het persoonlijke, van al het vergankelijke, tijdelijke en ruimtelijke, iets geheel anders dan verlossing uit zonde. Het tweede verschilpunt is dat de Indiërs hun mystieke oefeningen baseeren op een (of liever verschillende) subtiel stelsel van ingewikkelde zielkunde en hun mystisch geloof verbinden met uitgebreide kennis. Krijgt men bij het lezen der levens van sommige Europeesche heiligen dikwijls den indruk: zij bezaten het Koninkrijk der Hemelen en alles werd hun toegeworpen — de yogi's veroveren eerst stap voor stap, onder leiding van bevoegde leeraren, de gelouterde afzondering van hun Zelf, volgens psychologische theorieën.

Bovenstaand boek doet weer de beide karakteristieke hoofdpunten der Indische mystiek sterk uitkomen; onder mystiek versta ik hier den yoga. Het boek be-

hoort tot de Tantra-litteratuur en zijn schrijver Avalon is een Indoloog, die dit deel der Indische letterkunde, waarvan nog weinig studie gemaakt was, door zijn werken meer bekend gemaakt heeft. Verschillende Tantrateksten zijn door hem of onder zijn toezicht uitgegeven en verschillende vertalingen daarvan en studies daarover heeft hij geleverd. Hiertoe behooren niet alleen werken van Sanskritsch doch ook van Tibetaansch Tantrisme. Zijn werk maakt een degelijken en wetenschappelijken indruk, geheel anders dan "External Issue", Vol. V, No. 1 van het *International Journal Tantrik Order*, dat voor mij ligt en erg naar Amerikaansche reklame en sensatiezucht riekt. Deze bloedroode aflevering bevat o. a. artikelen over: "In re fifth Veda" (Tantra), alleen bestaande uit bijeengesleepte aanhalingen van schrijvers uit alle landen en tijden, vertalingen van het Mahā Nirwāṇa Tantra (gedeeltelijk), de Uttarā Gītā, stukken over inwijding in de Tantra Order en ook tot onze verbazing iets van het — Pañca *Tantra*! Verder komen er een paar afbeeldingen in voor van Amerikanen, half als Hindoe verkleed, waarvan een in een voorgeschreven houding zit, wat altijd belachelijk aandoet. Ten slotte is het nummer doorstrooid met afbeeldingen van kunstenaars, die zich vooral op het naakt hebben toegelegd, zooals de platen op de kamer van den charmanten van der Hoogen. Ik meld dit alles, om te laten zien, hoe in Amerika (en daar niet alleen) gebeunhaasd wordt in Yoga en Tantra, als mode, versterkt door sexualiteit en tot "excitement."

De eerste 291 bladzijden van het boek bevatten dan een *Inleiding*, de volgende 183 de Engelsche *vertaling* van een groot en een zeer klein werk over Tantra, met commentaren. Beide zijn voortreffelijk. Wat het laatste betreft, Tantrische teksten zijn zeer moeilijk te verkrijgen, doch overal waar de Sanskritsche verzen in den tekst of in noten gegeven worden, blijkt dat de vertaling nauwkeurig en goed is.

En wat de *Inleiding* aangaat, hieruit blijkt de groote kennis van Avalon. Eén bedenking heb ik daartegen en één tegen de redactie van zijn boek. De redactie is zoo dat het weinig overzichtelijk is: op haast iedere bladzijde komen zooveel vreemde woorden en namen voor, dat het ondoenlijk is iets terug te vinden, tenzij men telkens woorden onderstreept of regels op de marge aanstreept. Beter zou dan ook geweest zijn als de schr. zijn hoofdstukken in paragrafen met sprekende hoofdjes verdeeld en een index achter het boek gemaakt had, want deze ontbreekt onvergefelijkerwijze. De andere bedenking is dat de *Inleiding* eenigszins onstelselmatig is en wel eens denkbeelden uit den Yoga, den Wedānta, het Sāṅkhya en andere richtingen door elkaar geeft. Maar toch is deze *Introduction* zeer leerrijk en geeft hoofdbegrippen en een aantal bijzonderheden, welke de leeringen der Tantra yogi's bevatten.

Het boek is versierd met 8 fraaie, gekleurde platen, waarvoor weer de redactiefout geldt: men moet het heele werk en iedere noot lezen, om de beteekenis er van te begrijpen, daar ze door het boek verspreid staan en niet afzonderlijk toegelicht worden; terwijl ook ergens een nootje de bandteekening verklaart. Die platen stellen de cakra's voor, een hoofdonderwerp uit het boek, want het zijn de organen der onstoffelijke lichamen van den mensch, welke de yogī door zijn oefeningen tot ontwaking brengt door Kundalinī, waardoor hij trapsgewijze zijn bewustzijn verheft. Het zijn zinnebeeldige voorstellingen van die organen, geen natuurlijke, want in werkelijkheid (zoo zeggen helderzienden) zijn de cakra's draaiende, lichtende bollen van afwisselende kleuren, terwijl de platen de "lotussen" voorstellen, met dieren, vierhoeken, driehoeken, godenfiguurtjes enz., alles in zijn vereischte kleuren. Ik kan hier bijvoegen waarom altijd van lotussen gesproken wordt in het liṅga çarīra en de andere ijlere lichamen (wat Avalon niet vermeldt): evenals wij uit onze wereld van 3 afmetingen een plat figuur in haar geheel zien, terwijl een wezen van 2 afmetingen (als zoo iets bestaan kon) het bij gedeelten om zich heen zou zien, zoo ziet de ware helderziende de uit concentrische bollen bestaande cakra's uiteengeslagen als de bladen van een lotus. Nu, dit zullen de meeste lezers wel niet aannemen.

De *Inleiding* bevat de hoofdstukken over het bewustzijn, de cakra's of lotussen, en theorie en praktijk van den Yoga. Hierin zet Avalon de beginselen der Indische zielkunde uiteen in verband met wat de Indische wijsgeeren ermee in betrekking brengen. En dat verband is niet het minst merkwaardige, want het wekt onze bewondering, en Avalon doet er volle recht aan wedervaren, hoe brahmaansche wereldbeschouwing makrokosmos en mikrokosmos met elkaar verbindt en nagaat, hoe iedere kracht, werking of onderdeel van het lichaam een overeenkomstige kracht enz. in het Heelal voorstelt. Zoo worden physiologie, psychologie en sterrenkunde (vooral leer der kosmische krachten) met elkander in verband gebracht, alsmede mythologie, en bij mythologische goden denken wijsgeerige yogi's niet aan menschvormige wezens doch aan krachten in het Heelal en den mensch. Dat alles blijkt voortdurend bij Avalon's uiteenzetting en beschrijving der organen, welke voor Tantra Yoga in aanmerking komen. En Tantra Yoga is nu eenmaal niet zoo verheven en rein als Rājā Yoga, vanhier dat ook lagere cakra's het onderwerp van behandeling vormen, daar de Tantrist ook deze tracht op te wekken; want Tantra is wel geen sexueele magie (waar in het Westen en Oosten meer aan gedaan wordt dan menigeen vermoedt) doch staat er niet altijd ver van af en behoort in ieder geval tot Hatha Yoga, die zich ook met het stoffelijk lichaam inlaat, wat de Rājā Yoga geheel verwerpt. Tantra Yoga is lagere mystiek en magie.

Twee goede dingen bij Avalon zijn ten slotte dat hij Indische opvattingen vergelijkt met Westersche, zooals van Gnostieken, Haeckel, Spencer, Lombroso, Kant, Hegel, de moderne natuurwetenschappen en zielkunde enz. Ik heb mij afgevraagd, of de dieren, welke in de cakra's zinnebeeldig voorkomen, niets met den dierenriem te maken hebben. Behalve bespreking, of althans aanstippingen, van verscheidene Indische stelsels is het zeer goed, dat Avalon veel aanhaalt uit de kleinere Oepanishads. Vreemd is dat hij niet de "Secret Doctrine" door H. P. Blavatsky noemt, die reeds in 1888 leeringen bekend maakte over "the pinal Gland" en allerlei dingen, welke Avalon behandelt. Wel haalt schr. Leadbeater en Annie Besant aan en zegt terecht, dat de Theosofische terminologie niet geheel dezelfde is als de Indische en onder sommige termen wat anders verstaat. Het tweede goede punt, hier bedoeld, is dat Avalon niet met minachting spreekt van Indiërs, die zoo achterlijk

zijn in ontleedkunde, zielkunde enz. en i. c. gelooven dat de nādī's 72000 holle aderen in het lichaam zijn, waar lucht door zou stroomen, doch hij beseft, hoe de nādī's banen zijn waarlangs krachten zich bewegen, dat de prāna geen adem maar een kracht is en dat de Indische zielkunde èn theoretisch èn praktisch door eeuwen ervaring een groote hoogte bereikt heeft, in menig opzicht hooger dan de Westersche, die aan het *boven*bewustzijn ternauwernood toe is.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

Potgieter. Bloemlezing uit zijn gedichten en prozawerk. Uitgezocht door en met een inleiding voorzien van **Dr. J. B. Schepers.** Deel I Historie en Romantiek. (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). 1919. (Pr. *f* 1.25 + crisistoeslag).

Een bloemlezing uit Potgieters werk biedt het dubbele voordeel, dat zij Potgieter en de Romantiek beide kan doen kennen. Want Potgieter is romanticus, van het begin zijner literaire werkzaamheid tot aan z'n dood; ja, hij heeft bijna niets geschreven dat niet naar vorm of inhoud romanties is. Een onderscheiding in de historiese romanticus en de dichter en schilder met de pen, zoals dr. Schepers zich voorstelt, is dus uit de aard der zaak enigzins willekeurig en men zou bij sommige stukken kunnen vragen, waarom ze tot de ene en niet tot de andere rubriek behoren. Maar ook is een dergelike indeling onvolledig, want Potgieter was ook maatschappelik schrijver, in proza en in poëzie, en niet in de laatste plaats was hij criticus. Kunnen dus het boven genoemde en het nog te wachten deeltje hem slechts ten halve doen kennen, iedere poging om Potgieter bij ons volk in te leiden verdient toejuiching. De historiese methode zou eisen een keuze uit het eerste werk evenzeer als uit het latere; uit het gebrekkige zowel als uit het volmaakte. Potgieter is daartoe echter nog niet genoeg bij ons volk bekend, en terecht verwerpt de verzamelaar deze methode en laat hij zich leiden door de vragen: wat is mooi? en wat is niet afschrikkend-moeilik? Maar allereerst is nodig liefde en bewondering; en die bezit dr. Schepers blijkens de mooie inleiding. Die inleiding bewijst bovendien grondige bekendheid met Potgieters leven en werk. Al schrijvende zal de verzamelaar echter gevoeld hebben het onbevredigende dat elke bloemlezing schenkt, die niet beschikken kan over zoveel ruimte als Busken Huet voor het *Proza* was toegestaan. Want wie zal uit dit deeltje kennen *Het Rijksmuseum* of de *Liedekens van Bontekoe*, het eerste zo geniaal van compositie en inhoud, het andere zo schitterend van conceptie? Maar gegeven deze noodzakelike onvolledigheid is de keus van bijna alle stukken uitstekend. Alleen heb ik er met verwondering in aangetroffen *Pieter Breugel en Katelyntje* en *Marten Harpertsz.* Vooral het laatste stuk, 50 blz. lang, met z'n hooggekleurde romantiek, z'n gebrek aan diepte en z'n onhandig aangebrachte verheerliking van Tromp, had met voordeel vervangen kunnen worden door tal van mooiere romantiese stukken in proza of poëzie. Door een korte inleiding op de *Liedekens van Bontekoe* en het opnemen van *Roeltjen uit de Bontekoe*, *Machteld* en het sonore *Jan Compagnie* (waarvoor ik het *Papegaaijen-deuntjen* wel zou willen geven) was dit werkje dan tevens beter tot z'n recht gekomen. Verdienstelik is het, dat de door Potgieter aangehaalde gedichten van Hooft, Huygens en Poot zijn opgenomen. De fotoos van stoel en vouwbeen zullen misschien hen die wat voelen voor reliquieën-verering aangenaam zijn; indien i.p.v. het ietwat zoetelike portret door van Trigt de ets van Dupont was opgenomen, had zich tevens het kalotje op het hoofd van de dichter bevonden.

Tenslotte een paar kleine opmerkingen en wensen. Het is jammer, dat de verzamelaar de lezer, die door de inleiding sympathie voor Potgieter heeft gekregen, niet een paar werken heeft opgegeven, in de eerste plaats dat van Verwey; en verzuimd heeft te vermelden, dat de Persoonlijke Herinneringen van Huet te vinden zijn in het 13e deel van diens *Lit. Fant. en Kritieken.* De aantekeningen zijn gelukkig kort, maar voldoende. De verklaring voor *een toontje min* (p. 25 c. 2) als *een toontje lager* lijkt me minder gelukkig.—In de noot bij blz. 39 r. 6 van ben. vraagt de verzamelaar, of wellicht Hinlopen en z'n hofstede „Rustenbergh" bij Naarden worden bedoeld. Hoogstwaarschijnlik; v. Lennep (VI 166) noemt het „Rustenburgh"; de Rijk, *Wandelingen door Gooi- en Eemland* p. 59 vlg. noemt Oud-Bussum de hofstede der Hinlopens; of Oud-Bussum vroeger Rustenburgh heette is me niet bekend. — Wie is de rijke koopman, bedoeld op p. 40 tweede helft? — Ik noteerde, behalve verschillende kleinigheden, vooral in de leestekens, de volgende drukfouten: p. 121 r. 19 *stil voor* i.p.v. *van*; p. 131 r. 8 v.o. *trekken* i.p.v. *treken*. Dit zijn echter zaken van geringe betekenis, die weinig afdoen aan de verdienste van het werkje: Potgieter bij ons publiek ingeleid door een deskundige hand.

Deventer. W. H. Staverman.

S. Singer, Wolframs Willehalm. Bern, A. Francke. 1918.

Men is sinds lang gewend, in zake de Kyôt-quaestie, waarover ik in het vorig nummer van dit tijdschrift de meening en bewijsvoering van Prof. Singer (*Wolframs Stil und der Stoff des Parzival*) refereerde, bewijskracht toe te kennen aan de wijze, waarop Wolfram von Eschenbach in zijn *Willehalm* een oudfransche stof uit den cyclus van Guillaume d'Orange heeft bewerkt. Ook hier is de samenhang gecompliceerd, maar door de onderzoekingen van San Marte (Quedlinburg 1871), Aschermann (Lübeck 1878), Saltzmann (Königsberg 1883), Seeber (Brixen 1884), Bernhardt (ZfDPhil, 1900), Nassau Noordewier (Delft 1901) en Bacon (Tübingen 1910) is toch in toenemende mate waarschijnlijk geworden, dat Wolfram's bron niet al te ver afstaat van wat uit dezen cyclus onder den naam *Bataille d' Aliscans* is bewaard.

Deze Bataille d'Aliscans, reeds door Jonckbloet gepubliceerd in zijn *Guillaume d'Orange* (Den Haag 1854) en door Guessard en de Montaiglon in de *Anciens Poètes de la France* (deel X, Parijs 1870), is in latere jaren critisch, onder gebruikmaking ook van Wolfram's bewerking, uitgegeven door *Gustav Rolin* (Leipzig 1894) en door *Wienbeck, Hartnacke en Rasch* (Halle a.d.S. 1903), waardoor meer gedetailleerde en beter gefundeerde onderzoekingen omtrent de verhouding van Wolfram's *Willehalm* tot de overgeleverde redacties van de *Bataille d' Aliscans* en tot verwante verhalen mogelijk werden. Onze landgenoote Dr. J. M. Nassau Noordewier kwam daarbij, in afwijking van San Marte, maar goeddeels in overeenstemming met Seeber, tot het resultaat, dat Wolfram behalve de Bataille d'Aliscans geen andere gedich-

ten uit den cyclus van *Guillaume d'Orange* gekend heeft, dat echter in andere bewerkingen van dezelfde stof, die van den Willehalm geheel onafhankelijk zijn — de *Storie Nerbonesi* en de *proza-redactie* — afwijkingen van de bekend geworden metrische redacties van de Bataille d'Aliscans voorkomen, die soms volledig met den Willehalm overeenstemmen en door Wolfram derhalve aan zijn Fransche bron moeten zijn ontleend, waaruit is op te maken, dat de redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gebruikt, een andere was dan die, welke ons zijn overgeleverd. Deze conclusies vonden in hoofdzaak een bevestiging in het onderzoek van Miss Susan Almira Bacon, die slechts op enkele punten tot afwijkende meeningen kwam: wellicht is naast de Bataille d'Aliscans toch nog de *Charroi de Nîmes* als bron voor Wolfram te beschouwen, terwijl de niet zeer overtuigende parallellen met de *Storie Nerbonesi* zeer goed op toeval kunnen berusten; de *proza-redactie van Aliscans* echter bewijst door verschillende trekken, die in den Willehalm voorkomen, terwijl ze in de overgeleverde metrische redacties ontbreken, dat Wolfram inderdaad een andere redactie als bron moet hebben gebruikt dan ons is overgeleverd; het meest stemt zijn Willehalm overeen met den tekst van een manuscript der Marcusbibliotheek te Venetië, al bevat het middelhoogduitsche gedicht daarnaast toch ook versregels en tekstvarianten, die weer in andere handschriften van de Bataille d'Aliscans voorkomen; enkele trekken schijnen op geheel andere herkomst, als uit het Duitsche *Rolandslied* en de *Kaiserchronik*, te wijzen. De resultaten van een recente onderzoeking geeft het in October 1918 afgesloten werk van Singer, welks titel boven deze aankondiging is geplaatst.

Het is een doorloopende vergelijking van het middelhoogduitsche gedicht met de in aanmerking komende oudfransche parallellen, waarbij de schrijver gelegenheid vindt, op verschillende plaatsen den tekst van den Willehalm te verbeteren, op andere de interpretatie te verduidelijken, om echter daarbij als hoofddoel doorloopend de verhouding van Wolfram's gedicht tot zijn te reconstrueeren bron alsook tot de verschillende Duitsche gedichten, die op den Willehalm invloed hebben uitgeoefend, te bepalen. Wat de stof betreft, is het inderdaad slechts een redactie van de Bataille d'Aliscans, die door Wolfram werd gevolgd. Evenwel is dat niet een van de ons bewaarde redacties, zoodat ook hier de verhouding van Wolfram tot zijn bron terrein van velerlei hypothese blijft.

Het onderzoek bevestigt opnieuw de superioriteit van Wolfram's gedicht. Het is de rijpste vrucht van zijn dichterlijk genie, verheven in schittering van taal en uitbeelding als in humaniteit van gedachten- en gevoelsleven. Singer is van meening, dat het gedicht ten naaste bij als voltooid is te beschouwen, al heeft dan wellicht de dood des dichters de laatste afronding verhinderd. Met recht, naar het ons voorkomt, neemt hij met Ulrich von Türheim aan, dat de regel

Sus rûmte er Provenzâlen lant

als het slot van Wolfram's gedicht is te beschouwen: „der überlieferte Rest, mag er jetzt dem Archetypus angehören oder nicht, dürfte das begonnene Werk eines nicht talentlosen Fortsetzers gewesen sein."

De Bataille d'Aliscans is door Wolfram von Eschenbach volgens een zelfstandige opvatting bewerkt. Hij zoekt de stof aan te passen bij zijn ideaal van ridderlijke strijdwijze, waarvan de verhalen der uit geloofshartstocht en met de bedoeling om te verdelgen geleverde gevechten tegen de heidenen belangrijk afwijken. Duidelijk blijkt Wolfram's opvatting uit zijn schildering van de ontmoeting van Willehalm met zijn stiefzoon Ehmereiz in het Tweede Boek. De heidensche tegenstanders van zijn held zijn dan ook voor Wolfram geen gevoellooze barbaren, die op menschelijke behandeling geen aanspraak kunnen doen gelden, maar medeschepselen, wier ondergang het hart van den dichter niet minder doet bloeden dan de dood van zoovele voortreffelijke Fransche strijders:

ein herze, daz von vlinse
im doner gewahsen waere,
daz müeten disiu maere.

Het is duidelijk, dat het hier een eigen opvatting van den dichter geldt, te meer, waar hij een zoo persoonlijke zegging daarvoor weet te vinden: van een hart te spreken, dat „als vuursteen door den bliksem zou zijn gesmeed," is een voor Wolfram typisch beeld, ontleend aan het ook in onze zandstreken voorkomend volksgeloof, dat de als „dondersteen" en „donderpijl" (belemniet) bekende verkiezelingen van den zeeëgel en van den rugpijl van den voorwereldlijken inktvisch, als waren het werkelijke fulgurieten, door de hitte van den ingeslagen bliksem uit zand zouden zijn ontstaan. Wij zien het beeld in Wolfram's dichtertaal tot gedrongener plastiek herschapen, wanneer het wordt geplaatst naast een strophe uit zijn lyriek, waar in een vroeger stadium hetzelfde beeld wordt gebruikt in verband met onverhoorde liefde:

got müeze ir herze erweichen.....
ein vlins von donerstrâlen
möhte ich zallen mâlen
hân erbeten,
daz im der herte entwiche ein teil.

Wolfram's zelfstandige opvatting blijkt ook uit de teekening van sommige der karakters: koning Lodewijk de Vrome wordt in een gunstiger licht geplaatst (vgl. 193, 16 vlgg., alsook 129, 30 tegenover Al. 2499), terwijl de koningin tegenover het origineel aan sympathie verliest. Soms hangt de gewijzigde opvatting van een karakter samen met de humanere beschouwing van de heidensche wereld. Dit is bepaaldelijk met Rennewart het geval: „es lockt Wolfram zu zeigen, wie in diesem verprügelten Jungen durch die Freundlichkeit Willehalms und seiner Frau einerseits, durch die Liebe zur Königstochter anderseits alle guten Instinkte erwachen: so zeigt sich sein Trotz darin, dass er auf die französische Ansprache Willehalms, obwohl er Französisch kann, nicht antwortet und erst auf dessen sarazenische Anrede reagiert; man glaubt sich in die Zeit der Sprachenkämpfe nach Budapest oder nach Prag versetzt."

Een van de hoofdverdiensten van Singer's Willehalm-commentaar is het, dat telkens weer en dientengevolge met stijgende bewijskracht de invloed van den Parzival op den Willehalm wordt aangetoond. Zelfs gelukt het den schrijver, op enkele plaatsen aannemelijk te maken, dat Wolfram motieven uit zijn bron voor den Parzival, uit Kyôt, van welke hij gemeend had, in den Parzival geen

gebruik te moeten maken, thans in den Willehalm opneemt. Singer bevestigt daarmee een hypothese van Heinzel, die op de vraag, hoe Anfortas dan toch wel in het bezit van het „krâmgewant" was gekomen. dat Orgelûse „durch minne" van hem ontving (*Parzival* 616.15), op grond van *Willehalm* 279.13 had mogen antwoorden, dat hij dezen rijkdom aan Secundille te danken had: „aller Wahrscheinlichkeit nach stand es bei Kyôt und ist von Wolfram im Parzival ausgelassen worden" (Heinzel, *Über Wolframs von Eschenbach Parzival*, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 1894, Phil.-Hist. Klasse, 1e Abhlg., p. 27).

Singer is van meening, dat Wolfram ook zijn indeeling in boeken, waardoor de Willehalm zich van alle overgeleverde redacties van de Bataille d'Aliscans onderscheidt, onder invloed van den Parzival zou hebben aangebracht, terwijl hij die voor den Parzival uit Kyôt zou hebben overgenomen. Wanneer men met Heinzel en Singer aanneemt, dat de dialoog met Frau Aventiure aan het begin van het Negende boek van den Parzival van Franschen oorsprong is, dan zal men Singer's conclusie voor de indeeling van de stof in zestien boeken door Kyôt hebben te aanvaarden. Het is zeer wel begrijpelijk, dat Wolfram dan later hetzelfde systeem op zijn Willehalm-bewerking toepaste, waar het intusschen niet tot een zoo organische groepeering van de stof voerde.

Naast den invloed van Wolfram's eigen werk wordt die van Hendrik van Veldeke, van Hartman von Aue, die van de Kaiserchronik en vooral van het Rolandslied, van den Trojanerkrieg en het volksepos, van geestelijke poëzie en minnelyriek gesteld. Stilistische elementen, die op de volkstaal, op het spreekwoord, den bijbel als beinvloedende factoren wijzen, worden zorgvuldig onderscheiden. Uit dit overvloedig materiaal van detail-constateeringen worden soms conclusies van verre strekking afgeleid. En uit al deze constateeringen en conclusies te zamen laat zich een vrij volledige voorstelling van Wolfram's werkwijze construeeren, die door de wijze, waarop het materiaal daarvoor is verkregen, vertrouwen wekt. Nergens vinden wij in deze voorstelling steunpunten voor de hypothese van die toomeloos wilde phantasie en die ethisch min of meer bedenkelijke neiging tot mystificatie, die moeten worden verondersteld, indien men voor den Parzival geen andere bron dan Chrétien de Troyes wil doen gelden. Integendeel geeft het door Singer bijeengebrachte materiaal telkens weer den indruk van de nauwgezette zorgvuldigheid en de ernstige toewijding, die uit Wolfram's schepping spreekt. Ook hier ontbreken de misvattingen en vergissingen niet, die in den strijd voor of tegen Kyôt een zoo belangrijke rol hebben vervuld, maar duidelijker dan in den Parzival zijn ze hier af te leiden uit Wolfram's wijze van werken. Een psychisch deraillement als in 439.16 en geheugenfouten, zooals herhaaldelijk voorkomen, zijn sterke aanwijzingen, dat Wolfram zijn gedicht grootendeels improviseerend voordroeg. Aan die improvisaties echter ging een zorgvuldige studie vooraf, waarbij de dichter, dien wij ons, ook volgens Singer, op grond van zijn eigen bekentenis *ine kan decheinen buochstap* als analphabeet hebben voor te stellen, door een tot zijn beschikking gestelden schrijver werd bijgestaan. Deze maakte de aanteekeningen, die de dichter noodig vond, en las hem uit de bron of ook uit andere werken die gedeelten voor, waarmee de auteur zijn geheugen wenschte op te frisschen. In aansluiting aan miss Bacon wordt overtuigend aangetoond, hoe verschillende misvattingen als fouten van het oor, niet als vergissingen van het oog zijn op te vatten.

Dat Wolfram deze bron aan den landgraaf van Thüringen te danken had, wordt ons door hem zelf medegedeeld:

lantgrâve von Düringen Herman
tet mir diz maere von im bekant.

Kennis van deze bron mocht de dichter zelfs bij zijn gehoor, het dichtlievend milieu van den Wartburg, veronderstellen:

ir habet ouch ê wol vernomen
(es endarf iu nû niht maere komen),
wie daz mit dienste sich gezôch,
des manec hôhez herze vreude vlôch.

Uitgaande van deze mededeelingen aan het begin van den Willehalm ontwerpt Singer op grond van het door hem bijeengebrachte materiaal en in den samenhang van bekende historische bijzonderheden een ontstaansgeschiedenis van Wolfram's gedicht, waarbij aan de phantasie een vrij belangrijk aandeel is toegestaan, maar die belangwekkend genoeg is om als hypothese te worden aanvaard en onder dit gezichtspunt deze aankondiging moge besluiten:

In Januari 1215 kort voor zijn kroning tot keizer van het Duitsche Rijk bezocht Frederik de Tweede den landgraaf van Thüringen in zijn residentie. De verhouding van den machtigen leenman tegenover zijn jongen vorst was eenigszins koel: door den opstand tegen Keizer Otto had Hermann van Thüringen meer dan iemand anders voor den kleinzoon van Frederik Barbarossa den weg tot den troon gebaand. maar de belooning voor deze diensten beantwoordde in 't geheel niet aan de gekoesterde verwachtingen. Het bezoek van den vorst had ten doel, de verhouding te verbeteren. Bij die gelegenheid zal Frederik stellig van zijn plan gesproken hebben, dat kort daarop openlijk werd bekend gemaakt, een kruistocht te ondernemen. Dit voornemen moest den landgraaf van Thüringen sympathiek zijn: hij zelf had aan twee kruistochten deelgenomen en was derhalve niet ongevoelig voor het ideëele doel; daarnaast kon het hem voor zijn practische politiek niet ongewenscht zijn, dat de Keizer aan zijn voornemen gevolg gaf. „In dieser Stimmung mochte dem Landgrafen ein französisches Gedicht in den Sinn kommen, das er seinerzeit aus Frankreich mitgebracht hatte, in dem ein Markgraf Wilhelm einem deutschen Kaiser gegen die widerstrebenden Fürsten die Krone verschafft hatte, wie dieser von dem übelberatenen Monarchen zurückgesetzt wurde, ihn aber gegen seinen Willen zu einem Kreuzzug nötigte. Er liess sich das Buch der Bataille d'Aliscans aus seiner Bücherei holen, und an langen Abenden vor der versammelten Tisch- und Hofgesellschaft vorlesen. Er hatte sich seinerzeit in Frankreich nach den Voraussetzungen der Geschichte, die darin selbst nicht erzählt waren, erkundigt und diese in untrüglichem Gedächtnisse festgehalten. Mit diesen Erinnerungen unterbrach er die fortlaufende Vorlesung. Während derselben mochte sich der Landgraf immer mehr mit dem Helden indentifizieren und den Entschluss fassen, sich in dieser idealisierten Gestalt dem deutschen

Volke vorzustellen; aber zugleich mochte ihm klar werden, dass das Gedicht dann so nicht bleiben durfte, zu roh und blutrünstig war ihm der Ton des Ganzen, zu krass die Erniedrigung des deutschen Kaisers. Vor allem aber sollte sein Kreuzzug aus politischen, kirchlichen, religiösen Motiven unternommen werden, aber nicht aus Hass und Verachtung gegen die Andersgläubigen, wovon das alte Gedicht sprühte. War er doch selbst im Orient gewesen und hatte dort Heiden kennen gelernt, sich um ihre Religion nicht viel gekümmert, aber in ihnen Menschen und teilweise edle, ritterliche Menschen gesehen. Er hatte eine Neigung zum klassischen Alterum, hatte Heinrich von Veldeke, Herbort von Fritzlar und Albrecht von Halberstadt den Auftrag zu ihren Gedichten gegeben und konnte sich nicht mit dem Gedanken vertraut machen, das die edlen Heiden ewig sollten verdammt sein... Wenn er sich an seinem Hofe umsah, fand er nur einen, der zu einer solchen Umarbeitung in seinem Sinne tauglich war, den berühmten Dichter des Parzival, der in diesem ersten Werk bereits im Anschluss an sein Original glänzende Heldengestalten unter den Heiden zu entwerfen verstanden hatte, und der ihm so in der Gesinnung nahe stand. In langen Unterredungen wurde nun wohl der Plan des Ganzen festgestellt. Nicht nur, dass der Landgraf Vor- und Nachgeschichte aus dem Gedächtnisse ergänzte, er verschaffte auch die lateinsche Vita des Heiligen und hielt in der ihm zugänglichen deutschen Literatur Umschau, wo sich weitere Materialien für die Ausgestaltung des Stoffes finden könnten. Da lag das Rolandslied des Pfaffen Konrad am nächsten, das über Karls Kriege mit den Heiden unterrichtete: es wurde beigeschafft und lieferte nun nicht nur gewisse Einzelheiten, sondern das Vorbild für die Einleitung, für die Versammlungsszenen, für die Ansprachen vor dem Beginn der Schlachten; dann konnte man noch in der alten Kaiserchronik die auf Karls Kriege bezüglichen Stellen nachsehen: man entnahm daraus die Geschichte von Karls Bruder Leo und den Särgen bei Arles. Und im Blättern stiess man auf die Geschichte des H. Silvester, die nun auch vorgelesen wurde und zu den Religionsdisputationen zwischen Giburg und ihrem Vater Terramer Anlass gab. Man erinnerte sich etwa auch der Totenklage um den *edlen heiden* Turnus in der Eneide 12612 und fand Ähnlichkeit zwischen dem jungen Pallas und Vivianz. So ungefähr mag es zugegangen sein. so ausgerüstet trat Wolfram an seinen Stoff."

Amsterdam. J. H. Scholte.

Gautier d'Aupais, édité par **E. Faral. La Chanson d'Aspremont,** I, édité par **L. Brandin.** (Les Classiques français du moyen âge, publiés sous la direction de Mario Roques). Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 1.65 en 4.95).

De voortreffelike serie Oudfranse teksten en handboekjes, uitgegeven onder leiding van Prof. Roques, is opnieuw uitgebreid met twee deeltjes, die van dezelfde nauwlettende zorg getuigen als de vroegere. Op *La Chanson d'Aspremont* zal later gelegenheid zijn terug te komen, wanneer dit gedicht in zijn geheel zal zijn verschenen. Hier zij de aandacht gevestigd op het „poème courtois du XIIIe siècle", *Gautier d'Aupais.*

Het is in één handschrift tot ons gekomen en is reeds vroeger, in 1835, door Fr. Michel gepubliceerd. De Heer Faral heeft het onveranderd laten afdrukken en stelt op een afzonderlike plaats enkele verbeteringen voor. In een inleiding behandelt hij, kort en zakelik, de verschillende kwesties die voor de kennis van het gedicht van belang zijn. Ongelukkig is er weinig dat vaststaat. Volgens de taal zou het werkje uit een streek tussen het Ile-de-France en Picardië kunnen zijn; men weet echter hoe onzeker de conclusies zijn uit taaleigenaardigheden voor de plaatsbepaling; de Heer Faral geeft zich daar zeer goed rekenschap van en drukt zich voorzichtig uit. Ik mis, in zijn beschrijving der fonetiese biezonderheden, de vermelding van het samenvallen van *e* uit vrije Latijnse *a* met *ai*; in de XXe laisse komen, te midden van woorden als *frere*, *mere*, *arere*, de termen *repaire* en *faire* voor (geschreven met *e*), terwijl in laisse XXVIII *amere*, *frere*, *pere* (gespeld met *ai*) en *mere* verbonden zijn met *faire*, *plaire*, enz. Zoals men ziet, zijn het uitsluitend woorden op *-aire*. Suchier, in zijn *Voyelles toniques*, spreekt over deze combinaties, op blz. 43 en 44, zonder trouwens *Gautier d'Aupais* te vermelden. Het ligt voor de hand ze te beschouwen als een bewijs dat de *e* uit Lat. *a* hier een open klank had. Voor de datering zijn zij misschien in zover van belang dat zij in het algemeen de onderstelling van de uitgever bevestigen, die als tijd van vervaardiging de XIIIe eeuw aanneemt, doch haar in zover beperken dat het gedicht niet in het begin daarvan zal zijn geschreven, zoals hij mogelik acht.

De tekst zelf is niet overal geheel duidelik, hoewel hij gunstig afsteekt bij die van andere, in één handschrift tot ons gekomen werken. Hoe verstaat de uitgever vs. 241 *por le grant non d'avoir*? Ik begrijp die woorden niet. Moet men lezen *por le grant non avoir*, „om roem te behalen voor zichzelf?" Of is *grant* hier „verlangen", zoals in *en grant de*? Dat na vers 491 er een zou uitbreken, wordt bevestigd door vs. 718. Zou, in vers 515, het onbegrijpelike *loir* ook een fout kunnen zijn voor *tor*? *Le tour et le retour* zou kunnen beduiden, in overdrachtelike zin: „geheel en al, in alle biezonderheden." Godefroy geeft een voorbeeld van die uitdrukking uit de XVIe eeuw, in de letterlike betekenis.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

A. Leskien, Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch. [Indogermanische Bibliothek, herausgeg. v. H. Hirt und W. Streitberg. I Abt.: Sammlung indogermanischer Lehr- und Handbücher. I Reihe: Grammatiken. XII. Bd.] Heidelberg, Winter. (Pr. M. 9, geb. M. 11.50).

De grote slavist en baltoloog A. Leskien heeft kort voor zijn dood (20 Sept. 1916) een Litaus leesboek met grammatika en woordelijst voltooid, dat tans door de goede zorgen der professoren W. Streitberg en E. Berneker het licht ziet. Het voorziet in een dringende behoefte. Het leesboekje van A. Kurschat bevatte niets meer dan lektuur en Wiedemann's grammatika, waaraan ook leesstukjes toegevoegd waren, is als grammatika een mislukking geweest.

Leskien's teksten zijn: volksteksten (sprookjes, liedjes enz.), — fragmenten uit Donalitius, — een stuk uit Baranowski, Anykszczu szilelys, — bijbelteksten en kerkliederen, — nieuwlitause varia, — oudlitause fragmenten.

De grammatika is zeer beknopt (ruim 100 pagina's), maar zeer volledig; zij bevat behalve klank- en vormleer ook een en ander uit de syntaxis. Zij is slechts in zeer

geringe mate taalvergelijkend — wie zou dat trouwens in een dergelijk leesboek verlangen? —, maar desniettemin uitnemend geschikt om bij het universitair onderwijs als uitgangspunt voor een komparatieve taalbehandeling gebezigd te worden.

Leiden. N. van Wijk.

A. Bertholet, Kulturgeschichte Israels. Göttingen, Vanderhoeck u. Ruprecht. 1920. (Pr. M. 13, geb. M. 16, mit Teuerzuschlag von 10 %).

De titel van dit boek bereidt den gebruiker een zeer groote teleurstelling. Immers, wanneer iemand de geschiedenis van een volk wil beschrijven, is het noodig den terminus a quo en den terminus ad quem aan te geven. Nu, wat genen betreft heeft de lezer niet te klagen: wij leeren het land Kanaän en zijn bewoners kennen van den „jongeren palaeolitischen" tijd af, dus vele eeuwen, of jaarduizenden, voordat van een Israël sprake kon zijn. Maar wat het eind der door hem geschetste geschiedenis betreft, het schijnt dat de schrijver gedacht heeft aan het begin der Babylonische Ballingschap; immers, van de volgende eeuwen hooren wij zoo te hooi en te gras iets; van den invloed dien Perzië en Griekenland op Israël gehad hebben geen woord. En dat, terwijl in die eeuwen al de boeken van het O.T. zijn geschreven of met grooter en kleiner, onwillekeurige en opzettelijke veranderingen geredigeerd.

Nu, het zij zoo! Wij krijgen dan alleen de beschrijving van Israëls leven tot 586; maar in hoever is dat wat wij ontvangen een „geschiedenis"? De tijdvakken waarvan wij zeer zeer weinig weten, het voorhistorische en die der Amorieten en der Kanaänieten, worden na elkander geschetst; ook wordt de beschaving der Hebreeën die Kanaän binnendrongen, die wij uiterst gebrekkig kennen uit sagen en herinneringen van later eeuw, afzonderlijk geteekend. Maar als wij komen aan den tijd waaromtrent wij vrijwel zijn ingelicht, de ongeveer zeven eeuwen tusschen Jozua en den val van Jeruzalem, wordt de historische methode vaarwelgezegd en achtereenvolgens gehandeld over huiselijken toestand, woning, kleeding, voeding enz., beroepen, maatschappelijk, staatkundig en geestelijk leven. Juist als in de archaeologieën van Benzinger en Nowack.

Bertholet staat op kritisch standpunt, d.i. erkent dat vele Bijbelsche verhalen legenden zijn en b.v. het boek Kronieken ons niets nieuws leert omtrent den koningstijd, maar de gebruiken en denkwijze weerspiegelt van den tijd waarin het geschreven werd, een drietal eeuwen na het begin der Ballingschap; maar desondanks gebruikt hij ettelijke verhalen over de Aartsvaders en Mozes als historische berichten, en uitvoerig over Israëls muziek handelend, haalt hij zijn gegevens uit de beschrijving van den tempelzang in Kronieken.

Schromelijk onkritisch, om niet te zeggen slordig, gaat de schrijver te werk. Een paar voorbeelden! De eerstgeborenen in Egypte zijn vóór Israëls uittocht om het leven gekomen, zegt hij, omdat de Egyptenaren de Israëlieten hadden verboden hun eerstgeborenen te dooden (S. 100). Waar haalt hij dit van daan? Uit den vóórhistorischen tijd zijn vele beenderen van zwijnen te voorschijn gebracht; zeker was het zwijn toen dus een heilig dier, en hieruit wordt het begrijpelijk dat de Israëlieten het voor onrein hebben verklaard (S. 23). Andere bezwaren daargelaten, Bertholet ziet voorbij dat in de Wet het zwijn volstrekt niet onreiner is dan kameel of haas, en de afkeer der Joden van dat dier dus dagteekent uit den tijd nadat de Wet geschreven was. De afkeer zal wel veroorzaakt zijn door het feit dat tijdens Antiochus Epifanes dat heilige dier van Jupiter Capitolinus drie jaren lang het altaar van den Tempel bezoedeld heeft. S. 152 wordt op „den vijver van Salomo" bij Bethlehem gewezen als proeve van het handwerk tijdens dien koning; doch in de aanteekening staat „Eigenlijk weet men trouwens niet, uit welken tijd het werk is; de waterleiding is althans voor een deel Romeinsch werk." Nog éene proeve, waarbij men eens lachen kan! Bekend is het verhaaltje dat de profeet Nathan aan David deed, om hem na zijn zonde met Bathsjeba tot erkenning van schuld te brengen: een rijk man stal het eenige ooilam van een armen. Dit „at van zijn brood, dronk uit zijn beker, en sliep in zijn arm; het was hem zoo lief als een dochter." Hieruit haalt Bertholet (S. 121) dat toentertijd menschen en dieren in één vertrek leefden!

Herhaaldelijk verwijst Bertholet, wanneer hij een belangrijk onderwerp, o.a. den kalender, zeer vluchtig behandelt, naar „de Archaeologieën." En zeker, Benzinger en Nowack bespreken vele zaken uitvoeriger dan hij. Maar in één opzicht is zijn werk rijker dan de hunne. Zij schreven in 1894, en in de laatste kwarteeuw is door opgravingen in Egypte, Babylonië en Palestina zeer veel nieuws gevonden en menig archaeologisch onderwerp met vrucht bestudeerd. Bertholet nu geeft van een en ander verslag en verwijst tallooze keeren naar de bronnen, terwijl een uitvoerig register zijn boek bruikbaar maakt.

Leiden. H. Oort.

M. P. Nilsson, Die Uebernahme und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen. Köbenhavn, Höst & Sön. 1918. (Pr. Kr. 0.70).

Eene korte, lezenswaardige studie over een onderwerp vol voetangels en klemmen. Hoe zijn de namen van al de letters van het Grieksche alphabet te verklaren? En hoe staat het met de verklaring der vormen, welke de Grieken aan al die letters hebben gegeven? Nilsson stoot zich te recht aan het gebrek aan methode, dat tot dusverre bij de beantwoording dezer vragen heeft geheerscht. Het eene verschijnsel legde men op deze, een volkomen overeenkomstig op eene geheel andere wijze uit. Zoo iets is ten slotte schijn en niets meer. Hij daarentegen zoekt naar beginselen, die algemeen geldig zijn, en wijst dan ten behoeve van de verklaring der namen op het zoogenaamde acrophonische principe, op de eigenaardigheid, dat de namen der letters zoowel van het Semietische als van het Grieksche alphabet steeds beginnen met den klank, die door de letter in kwestie wordt aangeduid. In het Grieksch bestaan letters (de vijf oudste vocalen, de êta, thêta en ksi), die andere namen dragen dan de in plaats overeenkomstige in het Semietische alphabet. Nilsson bewijst nu stuk voor stuk, dat bij deze acht letters het acrophone principe deze veranderingen moet hebben bewerkt. Bewijst, zeg ik; op bijzonderheden kan ik hier natuurlijk niet ingaan, maar mij ten minste hebben op dit punt zijne uiteenzettingen volkomen overtuigd.

Moeilijker is het, om eene naar één beginsel luisterende verklaring te vinden voor de vormen van al de Grieksche

letters. Die vormen zijn vrij gereedelijk te verklaren voor de letters, die rechtstreeks en dadelijk uit het Semietische alphabet zijn afgeleid. Men vindt ze daar terug en, ofschoon sommige niet onbelangrijke afwijkingen vertoonen, men zal waarschijnlijk met Nilssson (en zijne voorgangers) in deze wijze van uitlegging mee willen gaan. Maar dan blijven nog de lettervormen (phi, chi, psi, wau, o mega), die de Grieken later aan hun alphabet hebben toegevoegd (meerendeels, omdat het klanken betrof, die den Semieten onbekend waren), en verder de vrij talrijke gevallen, dat de oudste Grieken bij de weergeving van één zelfden klank meer dan één lettervorm hebben gebruikt. Nilsson grijpt hier tot het algemeene principe der differentieering en wijst op analogieën in moderne alphabetten, die ons vollediger bekend zijn dan het oudste Grieksche. Daar vindt hij eene differentieering van dezen aard, dat bij het zich bewust worden van het bestaan van een nieuwen klank men een lettervorm daarvoor invoert, die eene wijziging is van dien van den reeds bekenden klank, die het dichtst staat bij den nieuw tot bewustzijn gekomenen. Het principe is zeer bruikbaar en de methode onberispelijk ; maar de vormen dier Grieksche letters, waar het hier om gaat, zijn weerbarstig. Zij komen — Nilsson geeft het zelf toe — dikwijls niet voldoende overeen met de theorie. Of eene andere theorie dan meer kans op afdoende verklaring biedt ? Ik twijfel er aan en geloof veeleer, dat de vormen der niet direct op het Semietische letterschrift teruggaande Grieksche letters te grillig en te vaak zijn veranderd, dan dat het ons meer mogelijk is, ze, zooals wij ze in de zevende eeuw leeren kennen, op wetenschappelijk werkelijk bevredigende wijze te duiden.

Leiden. H. van Gelder.

M. Vermeulen, De twee muzieken, I—II. (Fransche Kunst 8—9). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. p. dl. *f* 1.90).

De twee deeltjes, waarin deze musicus, redacteur voor de muziek van het bekende dagblad „De Telegraaf", voor een zeer groot deel de fransche kunst verheerlijkt ten koste van de duitsche, is deel VIII van de serie „Fransche kunst", onder redactie van Dr. P. Valkhoff. Dat iemand zijn voorliefde heeft, (à chacun son — mauvais-goût) dat iemand met een hartstochtelijk temperament, daaraan overwegend in modo superlativo uiting geeft, het is gemakkelijk te begrijpen, maar dat men meent, zijn helden in de hoogte te moeten steken door andere natuurgenooten naar beneden te duwen, om niet te zeggen door het slijk te sleuren, lijkt me niet bevorderlijk voor het aannemelijke der geleverde bewijzen(?). En dan nog, als in den ellendigen tijd, dien we, althans voor zijn direct moorddadige periode, achter den rug hebben, de eene partij der strijdenden haar groote mannen wil eeren boven die der andere, is dat ook al in te zien als een gevolg van alles dat zoo verkeerd begon, maar wat doet eigenlijk een buitenstaander zich voor zijn persoonlijke sympathieën zoo verbazend op te blazen en te zijn wat hij sine dubio is „plus royaliste que le roi" ? Geen Franschman heeft zóó tegen Duitschland geraasd als deze onze landgenoot, want zelfs de grijze Saint Saëns, die zijn gal in den laatsten tijd — hij heeft het zeker niet altijd gedaan, vooral niet toen hij onder den machtig bekorenden invloed van Franz Liszt zijn fijn gracieuse „Poëmes symphoniques" heeft geschreven en toen hij in Duitschland optredende èn als componist èn als pianist, èn als organist, o. a. te Berlijn, met de vleiendste waardeering, die hem daar ten deel viel, uitermate ingenomen is geweest — op een met zijn hoogen ouderdom weinig passende wijze over de duitsche muziek heeft uitgebraakt, (sit venia verbo !) moet het toch wel tegen onzen Vermeulen afleggen. „Et nos, we hebben hier zoo iets !" Overigens blijkt, zelfs uit den allerlaatsten tijd, van groote kunstenaars van het „Latijnsche ras" [1]), volstrekt niet die verloochening van hun zeker nog zoo lang niet geleden getuigde waardeering en hulde voor het grootsche, dat ook in de germaansche kunst is aan te treffen, of men moet hoorende doof en ziende blind willen zijn. Vincent d'Indy bijv. is ook een veel te nobele figuur voor zulk in elk geval onaesthetisch en zeker onethisch gedoe en hij is te zeer op de hoogte van wat er ook elders gepraesteerd is, om tot de gekheid te vervallen wezenlijke verdiensten van anderen te verloochenen. Hoe d'Indy Wagner bijv. huldigt en vereert, bewijzen het best zijn composities „Le chant de la cloche" en zijn muziekdrama „Fervaal", waarin de aansluiting aan Wagner's theorieën onweerlegbaar is. Ik herinner mij, dat hij schreef — het was gedurende den oorlog — als kunstenaar over kunstwerken die hij vroeger vereerd had, o. a. over Lohengrin, niet anders te denken dan voorheen. Van César Franck, die in zekeren zin de grondlegger is van een andere, ut ita dicam degelijkere, meer ernstige opvatting van het heele begrip muziek in Frankrijk dan zijn tijdgenooten (Gounod, Massenet, etc.) die deelden, kennen we het „Wagner, c'est ma religion."

Er bestaat een boekje van Albert Lavignac, professor in de harmonie aan het conservatorium te Parijs, een Franschman „pur sang" „Le voyage artistique à Bayreuth" (Paris, Ch. Delagrave 1897) ; het is van a—z een welsprekende getuigenis van wat Wagner voor het muzikale Frankrijk is geweest en hoe dit dezen meester tijden lang en *sempre crescendo* vereerd heeft. Ja, Wagner's invloed bij de Fransche toonkunstenaars is zelfs verbazend groot geweest. Wellicht *te* groot ? Wat nood ! „Post nubila lux." Helios breekt wel weer door. Wagner's suprematie in Frankrijk heeft ongetwijfeld geleid tot den geheel natuurlijk en zoo ook volkomen begrijpelijk gegroeiden tegenzin van de *Gallische* psyche om zich door de macht eener *Germaansche* in den hoek te laten dringen. Daaraan danken we den opbloei van wat men nu de moderne Fransche kunst kan noemen. Debussy's genie is er door tot snellere ontwikkeling gekomen, en congeniale naturen, als die van Ravel en Roussell, om bij deze enkele grooten te blijven, zijn aanstonds gevolgd. Dat kan, wat mij betreft, met volle vreugde over de resultaten grif worden toegegeven. Hoe daarin echter aanleiding te vinden om Wagner te verguizen ? Veeleer moeten die door dik en dun de moderne (!) kunst huldigenden Wagner dankbaar zijn ; immers hij was dan toch de causa movens. Aan de groote vereering, die Wagner ten deel viel, in Frankrijk, is hij zelf geen schuld ; Wagner heeft in zijn jonge jaren veel van Frankrijk verwacht en toen ook moeite gedaan de sympathie der grande nation te verwerven. Met welken uitslag is bekend. Later echter heeft hij zich daartoe geen moeite meer gegeven.

---

[1]) **Daartoe laat de heer V. de Franschen behooren.**

In steeds stijgend aantal zijn de Franschen toen naar Bayreuth gekomen en hebben zij den grooten meester daar gehuldigd — wat hem begrijpelijk zeer aangenaam was. — Onder de ban hunner echt sympathieke Gallische vereering is er te Parijs een ware Wagner-cultus geweest. Men wilde de werken niet eens meer in vertalingen hooren! Met den oorspronkelijken, Duitschen, text moesten ze ten gehoore worden gebracht; men begreep dat er anders iets van de bij Wagner juist volkomen geworden eenheid van woord en toon verloren zou gaan. Te dien opzichte hadden de Fransche kunstbroeders toen, ook veel, om niet te zeggen nog alles te leeren. Wat doet de overigens zoo enorme Berlioz niet op dit gebied voor eigenlijk onbegrijpelijks in een zóó schranderen geest. In moderne vocale muziek zal men niet gauw de vroegere aequissimo animo gemaakte gekheden meer aantreffen. Zie, dat is o. a. een gelukkig gevolg van Wagner's invloed; maar de groote zege van het verschijnen van deze ster, als eene der eerste grootte, met die drie andere: Palestrina, Bach en Beethoven, is van nog veel dieper gaande beteekenis. In de opera was meer en meer het *drama* volkomen bijzaak geworden, ja, ze was iets van wezenlijk hybridischen aard; daaraan nu heeft Wagner, den wijsgeer, dichter en toonkunstenaar in zich vereenigende — een reuzenwonder! — met de mokerslagen van zijn verstand, gevoel en zijn nog steeds niet overtroffen muzikale kunnen een eind gemaakt. Voor alle tijden? Och neen! Na verval komt bloei, na bloei verval. Maar zoomin als wij in deze 20e eeuw de heerlijke Grieken, Aeschylus en Sophocles vergeten, zal men in de toekomst — of ze moet van alle goden van den Olymp verlaten zijn — een kunstenaar als Wagner is geweest niet in vereering blijven gedenken. Dezulken schreven voor alle tijden en alle volken, totaal afgescheiden van wat een volk verder voor ons meer of minder aantrekkelijks heeft. Ook die oude Grieken waren, behalve hoogst kunstzinnige menschen, zulke heilige boontjes niet. Zoo zullen verre nageslachten niet meer vragen of de Germanen nu wel de sympathiekste menschen van hun tijd waren, dan wel of de Galliërs dat zijn geweest, wanneer het de beoordeeling van een groot man geldt. Waarvoor zijn bijv. de Galliërs in het begin van den Romeinschen keizertijd niet gehouden! Omnia mutantur.

Een groot gedeelte van de beschouwingen des heeren Vermeulen zijn gewijd aan zijn beweren, dat de Germanen, voor zoo ver ze dan nog iets hebben gepraesteerd, dat gedaan hebben, er toe gebracht door de inventiegave van andere volken. Ik vind het niet de moeite waard na te gaan, in hoeverre dat in de vele genoemde gevallen zoo is; wat doet het er eigenlijk toe of iemand tijden geleden reeds eens gedacht heeft: „Wat zou het heerlijk zijn als we in de dramatische kunst de synthese konden krijgen van alle zusterkunsten om het drama, zooals we dat als iets volkomens van de oude Grieken kennen, voor ons menschen van het heden te verwezenlijken. Zulken zijn er ongetwijfeld hier en daar geweest; zulke verzuchtingen zijn geslaakt, en zelfs zijn pogingen om tot het doel te geraken niet uitgebleven. Geen echter heeft de kracht gehad tot de zoo innig gewenschte daden over te gaan vóór den grooten toovenaar van Bayreuth, en aan daden hebben wij toch eerst iets, zoo hier, als in alle andere gevallen. „Im Anfang war die That."

Het is alsof de heer V. den Duitschers kwalijk neemt, dat hun aard hen dadelijk dieper op een onderwerp doet ingaan; zeker, daardoor missen ze ook dat charmante luchtige, maar niettemin ook wel tevens vluchtige van den tegenwoordigen Gallischen geest. Intusschen, zoo zijn de Galliërs niet altijd geweest, maar.... laat toch een Galliër een Galliër zijn en een Germaan een Germaan! en misgun den laatsten niet zijn groote mannen te eeren, zooals voorzeker de Galliër het volste recht heeft de zijne hoog te stellen.

De schrijver geeft den indruk, voor de oude kunst der Grieken veel te gevoelen; niet begrijpelijk is het mij daardoor, dat hij zoo beslist énkel voor den dienst der schoonheid is; vermenging met ethiek bijv., hij wil er niet van weten, maar.... daar dachten die onvolprezen Grieken dan toch anders over; laat ons slechts denken aan hun καλοκἀγαθία.

Heb ik blijkens het bovenstaande nog al reserves gemaakt tegen den inhoud van het werkje, zooveel gereeder ga ik er toe over op de goede kwaliteiten te wijzen. De heer Vermeulen is een persoonlijkheid en dat maakt het lezen van zijn boekje, ook waar men het niet met hem eens is, toch tot een genoegen, al is het een eigenaardig. Waar hij in het tweede gedeelte meer algemeen wordt, waar hij het o. a. over de symphonieën van Beethoven heeft, komt hij tot gedachten, die even nieuw als hoogelijk te waardeeren zijn; daar voelt men een kunstenaar van groote eruditie aan, werkende op het terrein, waarin hij onder de bescherming der Muzen geheel zich zelf is, daar is de heer V. niet meer de journalist, die meegesleurd wordt in den maalstroom der oorlogspsychose, daar is hij niet meer de Gallomaan, daar denkt hij niet langer aan zijn Germanenhaat. Voor het belang der kunstbeoefening in ons land hoop ik, dat hij zich nog eens voor goed gescheiden kan houden van het een artiest nimmer goed bekomend slavenwerk van criticus in een dagblad.

Het boekje is goed geschreven; hier en daar zijn de gevolgen van een journalistiek bedrijf niet uitgebleven, evenmin als die van zich hoofdzakelijk in Fransche litteratuur te verdiepen.

Laren. Hugo Nolthenius.

SCHOOLBOEKEN.

Kramer's Nieuw Engelsch woordenboek, Deel II, Achtste Druk bewerkt door Dr. **F. P. H. Prick van Wely** en **J. H. van der Voort.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. geb. *f* 3.25).

Ook dit tweede deel geeft blijk van groote aandacht en kennis, die de bewerkers aan dit woordenboek hebben besteed.

Wanneer wij de vaktermen, die er in voorkomen, buiten beschouwing laten (en wat weten litteratoren van vaktermen), dan is de nauwkeurigheid in de hoogste mate te roemen, en is dit woordenboek in vele opzichten de anderen vóórgekomen.

Voor den werkelijk billijken prijs van *f* 4.75 hebben wij nu een zeer betrouwbaar woordenboek, dat wij gerust aan alle Gymnasia en Hoogere Burgerscholen kunnen aanbevelen.

Leiden. Chr. Kok.

A Hundred Poems, Collected by **F. J. Hopman.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1918. (Pr. *f* 0.80, geb. *f* 1.15, + 10 %).

Het zijn „gedichten", deelt de verzamelaar ons mede, „die gemakkelijk uit het hoofd geleerd kunnen worden." Dit uit het hoofd leeren schijnt vooral bij meisjes op de Mulo Scholen een geliefkoosde oefening te wezen. Ze vinden het een genot. En het glanspunt komt dan, wanneer ze deze, op de openbare les, voor Wethouder van Onderwijs, Schoolcommissie en mama's mogen voordragen. Welnu, deze verzameling is er een die zich door goede smaak en gelukkige keuze onderscheidt. Het lijdt geen twijfel of menig schoolmeisje zal het bezit van zulk een boekje in verrukking brengen.

Leiden. Chr. Kok.

J. Strange Winter, He went for a soldier, bewerkt door **R. Volbeda.** (Meulenhoff's English Library, 8). 1919. (Pr. geb. *f* 0.85).

Het is een vlotgeschreven verhaal, dat met genoegen gelezen zal worden, en, zooals meerdere in deze Bibliotheek, wel geschikt om beginners aan het lezen te brengen.

Leiden. Chr. Kok.

Ook van het tweede deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.Lzn. is thans bij de fa Wolters te Groningen-den Haag een tweede druk (pr. *f* 2.60, geb. *f* 3.25) verschenen; deze is nagenoeg gelijk aan den eersten.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Handelingen van het negende Nederlandsche Philologencongres*, in April 1919 te Amsterdam gehouden, zijn thans aan de leden van dat Congres toegezonden; de voordrachten der verschillende sprekers zijn daarin deels in extenso, deels in uittreksel opgenomen. De fa Wolters te Groningen zorgde voor den druk. Een bijgevoegde mededeeling meldt, dat men zich voor het lidmaatschap der *Vereeniging Het Nederlandsch Philologencongres* (contributie *f* 1.75 per jaar) kan opgeven bij den Heer K. R. Gallas. Palestrinastraat 7, Amsterdam.

In de serie *Nederlandsche Klassieken*, indertijd in 't leven geroepen door Dr. Eelco Verwijs, verscheen onlangs bij A. Versluys te Amsterdam de vierde druk van n°. 2: *Episodes uit Hooft's Nederlandsche Historiën*, evenals de vorige bewerkt door Dr. F. A. Stoett. Deze uitgave is doorloopend herzien en op de hoogte gebracht van de tegenwoordige wetenschap. J. H.

Van het bekende werk van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing*, is bij de fa. Wolters te Groningen-den Haag, een vijfde, hier en daar gewijzigde uitgave verschenen (pr. *f* 2.75).

Dezelfde uitgever zond ons den vierden druk van *Joost van Vondel's Jeptha of Offerbelofte*, in de *Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde* aanvankelijk uitgegeven door T. Terwey, in latere drukken door J. Koopmans (pr. *f* 0.90).

Ook verscheen bij de fa. Wolters de achtste druk van *Esmoreit*, n°. 1 van de serie *Van alle tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart.

Van de *Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), uitgegeven door Mr. S. Muller Fzn. met de ambtenaren van zijn bureau, is thans bij A. Oosthoek te Utrecht het derde deel verschenen; de hierin vermelde stukken loopen van 1455 tot 1546.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende boeken, beide verschenen in 1918: M. Chossat, S. J., *La Guerre et la Paix, d'après le Droit naturel chrétien* (met voorrede van J. de la Brière), en M. Legendre, *La Paix prochaine et la Mission des Alliés.* In het eerste werk worden de opvattingen van Augustinus, Thomas van Aquino, Suarez en Hugo de Groot vergeleken met verschillende uitspraken van Duitse geleerden en filosofen, o. a. met die van Kant; in het tweede wordt de taak van de Volkenbond vastgesteld, waarbij als beginsel van werkzaamheid wordt geëist volledige schadeloosstelling, te ramen en te regelen door een „ministère d'indemnité."

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Mars-Avril: Clermont—Ganneau, La mosaïque juive de 'Ain Doûq. — H. Delehaye, *ΜΙΕΡΒΥΣ.* Note sur un terme hagiographique. — A. Blanchet, Thurinus, surnom de l'empereur Auguste. — P. Monceaux, Un vétéran chrétien de Madaure. — M. Soutzo, Note sur les origines et les rapports de quelques poids assyrochaldéens. — Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome pendant l'année 1917-18. — Dieulafoy, Balthasar et Darius le Mède.

Mai-Juin: J. Loth, La langue des Hittites d'après un travail récent. — J. B. Chabot, Rapport sur une mission épigraph. dans l'Afrique du Nord. — P. Monceaux, Florentia. — Babelon, Le Congrès franç. de la Syrie. — P. Roussel, Un édit de Ptolémée Philopator relatif au culte de Dionysos. — G. Schlumberger, Les fouilles de Jean Maspero à Bâouit. — P. Monceaux, Une inscription chrétienne d'Algérie. — F. Cumont, Les „Cistiferi" de Bellone. — E. Cuq, Une tablette à la cire du Musée de Leeuwarden. — J. Maurice, La politique religieuse de Constantin le Grand.

Journal of Hellenic Studies, XXXIX: F. G. Kenyon, Greek Papyri and their Contribution to Classical Literature. — B. P. Grenfell, The Value of Papyri for the Textual Criticism of Extant Greek Authors. — J. T. Sheppard, Admetus, Verrall, and Professor Myres. — W. W. How, Corn. Nepos on Marathon and Paros. — G. H. Macurdy, The North Greek Affiliations of certain Groups of Trojan Names. — P. Gardner, A Bronze Head of the Fifth Century B. C. — E. Douglas van Buren, A Vase Fragment of Orvieto. — J. D. Beazly, Three Redfigured Cups. — M. Rostovtzeff, Queen Dynamis of Bosporus. — D.S. Robertson, A Greek Carnival. — G. T. Hill, Notes on the Imperial Persian Coinage. — J. Six, Mikon's Fourth Picture in the Theseion. — M. Rostovtzeff, Ancient Decorative Wall-Painting. — J. K. Fotheringham, Cleostratus. — I. Carleton Thallon, Some Balkan a. Danubian Connexions of Troy. — A. H. Sayce, Two Notes on Hellenic Asia. — W. R. Lethaby, The Venus de Milo and the Apollo of Cyrene. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1915—1918. — P. Gardner, Postscript to Paper on Diadumenus Head.

Nieuwe Taalgids, XIV, 2: J. W. Muller, Over ware en schijnbare gallicismen in het Middelnederlandsch (slot). — J. Koopmans, Jacob Steendam (slot). — S. Kalff, Koloniale idiomen. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr

---

Revue Historique, 132, 1: Homo, La grande crise de 238 ap. J. C. (slot). — Duchesne, Le Concile de 1551. — Mathiez, La proclamation du Concile exécutif 4 Sept. 1792. — Marmottan, La mission de Lucchesini 1811 (slot). — Bulletin historique (histoire de l'art).

English Historical Review, Jan. 1920: Whitney, Erasmus. — Stewart-Brown, Chester. — Butler, Roman Law and the New Monarchy in France. — Crester, Francis Haverfield. — Notes and documents (o. a. Furley, John Wyclif, canon of Lincoln; Davies, Three letters on Monmouth's Rebellion).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. — **No. 8.** — **Mei 1920.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Körte, Zu neueren Komödienfunden. (Berichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Philol.-hist. Kl. 71,6). Leipzig, B. G. Teubner. 1919. (Pr. Mk. 1.30).

Sinds 1908, toen prof. Körte de kort tevoren bekend geworden Menander-fragmenten van elders met meer dan honderd regels verrijkte, is er heel wat op dit terrein gewerkt. Nevens Körte zijn inzonderheid te noemen prof. Chr. Jensen en prof. S. Sudhaus (†), die de origineelen op nieuw nauwkeurig hebben onderzocht, en menige plaats met verrassend succes hebben aangevuld. Ook allerlei andere fragmenten der comici kwamen gaandeweg aan den dag, waarvan er drie in het hierboven vermelde opstel op nieuw worden besproken: de Demi van Eupolis, de Misumenos van Menander, en een niet nader te bepalen stuk, — men gist dat het van Alexis is. Door vriendelijke toezending van den schrijver was het mij al aanstonds na den druk mogelijk er kennis van te nemen, — juist iets te laat om het nog in mijn onlangs verschenen derde Menander-uitgave te kunnen vermelden, wat ik wegens onze opmerkelijke overeenstemming ten opzichte van het (in 1918 te Berlijn bekend gemaakte) fragment van den Misumenos gaarne had gedaan.

Natuurlijk biedt een korte aankondiging in het Museum geen gelegenheid allerlei plaatsen te behandelen; het zou ook niet veel nut hebben, daar zooveel onzeker moet blijven, zoolang geen nieuwe vondsten het onverstaanbare komen aanvullen en ophelderen. Met de meeste van prof. Körte's opmerkingen kan ik mij zeer goed vereenigen. In plaats van ἔ[δω]κ' en [ἱκε]τηρί[ω]ι Alexis (?) regel 15 en 19 is naar ik vermoed ἐ[φῆ]κ' en [ἀλι]τήρι[οσ] te lezen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

C. B. van Haeringen, De Germaansche inflexieverschijnselen („Umlaut" en „Breking") phoneties beschouwd. Leiden, Van Nifterik Hzn. 1918. (Leidsche diss.).

Dat deze aankondiging zoo laat verschijnt, moge men niet aan nalatigheid of gebrek aan belangstelling wijten; gaarne had ik dadelijk na opdracht der Redactie de aandacht op deze uitnemende dissertatie willen vestigen. Zij is het werk van een zelfstandigen rijpen geest, die, niet tevreden met gangbare formules, tracht door te dringen tot den grond van het taalgebeuren. Als alle wetenschappelijke geesten zoekt hij de eenheid in de veelheid der verschijnselen, en zoo heeft hij in zijn proefschrift een poging gedaan om de bonte verscheidenheid der inflexies in de Germaansche talen tot één grondbeginsel te herleiden. Niet dat hij meent, de „eerste aanleiding" (blz. 9) tot deze of eenige andere klankovergangen te kunnen opsporen: hij is zich zeer goed bewust, dat wij daarvan nog zeer ver verwijderd zijn, zoo wij er ooit toe zullen komen. Maar hij tracht rekenschap te geven van het psychophysisch gebeuren, door den weg na te gaan, waarlangs de klankovergangen hebben plaatsgegrepen, in verband met de werking der spraakorganen en de psychische eigenschappen der spraakgroep. Komt bij dit onderzoek een algemeene neiging in de Germ. taalgemeenschap aan het licht, dan is ons inzicht reeds een heel eind gevorderd, al blijft de vraag, waarom juist deze neiging zich in dien tijd en op dat gebied heeft geopenbaard, voorshands onbeantwoord.

Aan de beschouwing der inflexies laat v. H. een alge-

meen hoofdstuk voorafgaan over klankveranderingen. Terecht geeft hij aan de genetische beschouwing de voorkeur boven de acustische, die, hoewel zeker niet te verwaarloozen, toch tot min of meer vage uitkomsten leidt. Het onderzoek naar de vormingswijze van een klank geeft niet alleen een duidelijke, gemakkelijk te controleeren voorstelling, maar houdt ook rekening met het „Bewegungsgefühl", dat als physisch-psychische factor zulk een groote rol in het spreek-proces speelt. Voor de ontleding en beschrijving der articulatie maakt v. H. gebruik van de drie criteria van **Jespersen:** *plaats* [1]), *orgaan* en *openingsgraad*. Volgens deze methode wordt het vaak besproken verschil tusschen vocaal en consonant herleid tot een verschil in openingsgraad, dat ook, in overeenstemming met **De Saussure,** dient om het begrip „syllabe" te bepalen. Theoretisch beteekent dit, dat een strenge scheiding tusschen vocaal en consonant niet mogelijk is, al kunnen wij dat onderscheid in de praktijk niet missen. Hetzelfde geldt voor de onderscheiding van plotselinge en geleidelijke klankovergangen, en binnen de laatste categorie voor de indeeling in *spontane* (*isolatieve*) en *combinatorische*. Het zijn practisch bruikbare termen, die echter geen nauwkeurige afbakening toelaten. Op den keper beschouwd vervloeien alle grenzen. Trouwens, reeds het feit dat een taalklank niet geïsoleerd is, maar slechts een moment in een doorloopende rhythmische klankenreeks, moet tot het besluit leiden, dat geen wijziging van één klank uit dit verband is los te maken. Ook op een schijnbaar spontanen overgang kan de positie van den klank in de rhythmische groep invloed hebben geoefend. Dit is o. a. duidelijk waar te nemen aan de ogm. en ohd. klankverschuivingen. Deze laatste term reeds wijst er voorts op, dat de psychische voorstelling (de acustische indruk en het daarmee gepaard gaande bewegingsgevoel) van den éénen klank niet los te maken is van die der andere. Verandert dus die éene klank zoozeer, dat hij het (door v. H. zoo genoemde) 'grensgevoel' overschrijdt, dan kan het nieuwe phonema in botsing komen met een reeds in de psyche aanwezig klankbeeld, en dit van zijn plaats verdringen, *verschuiven*.

Van „isolatieve" klankovergangen door verschuiving der articulatieplaats of door wijziging in den openingsgraad geeft v. H. eenige voorbeelden tot toelichting van zijn genetische methode. Wat den overgang van *s* in *h* betreft, geloof ik niet aan een door v. H. mogelijk geacht tusschen-stadium [x], dus een verschuiving van articulatie naar achteren, maar veeleer aan een trapsgewijze vergrooting van de spleet tusschen voortong en tanden (alveolen), waardoor de sibilatie ten slotte overging in een zachte schuring van den ademstroom. Zoo verklaar ik mij althans de spelling *ht* voor *st* in mhd. handschriften: *tehtiere foreht*, en waalsch *hn*, *hm* < *sn*, *sm*, zooals *maihnie*, *blahmer*. — Overigens geeft v. H. toe, dat er zeer belangrijke klankwijzigingen zijn, zoowel isolatief als combinatief, die aan genetische beschrijving ontsnappen, zooals vocaalrekking en verkorting, verdwijning van vocalen en consonanten. Het komt mij echter voor, dat de verklaringen, die hij blz. 36—38 daarvan geeft, in den grond ook „genetisch" zijn, al vallen zij buiten de drie rubrieken van Jespersen. Zoo bijv., dat het wegblijven der ontploffing van een occlusiva aan het woordeinde tot het verdwijnen van dien slotklank heeft geleid, terwijl daarentegen het doorstroomen van den adem na de explosie een soort van „voyelle d'appui" heeft voortgebracht, zooals in het Italiaansch, dat geen consonantisch woordslot duldt (maar ook in het Fransch, waar men vaak zeer duidelijk hooren kan: *bref(ə)*, *caduc(ə)*, *Am(ə)-sterdam(ə)*. Op het accent wel is waar heeft de genetische methode al heel weinig vat, vooral waar het historische processen betreft.

Onder de combinatieve klankwijzigingen zijn de gevallen van assimilatie talrijker en meer wetmatig, dan de dissimilaties. Wat de termen *partiëel* en *totaal* betreft, die slaan niet op de genesis, maar op het resultaat der assimilatie, welk woord trouwens niet „geheele gelijkmaking" beteekent. Het vermoeden, dat de oern. overgang van *ht* tot *tt* langs den weg van *kt* kan gegaan zijn, wordt gesteund door den lateren overgang van *ft* tot *pt*. Zeer juist is na de beschrijving van het verloop *pt* > *tt*, de opmerking, dat in werkelijkheid, d. i. in ieder individuëel geval, het verloop niet zoo geleidelijk is, maar soms sprongen maakt, doordat tusschenstadia overgeslagen worden. Maar die laatste, voegt v. H. er bij, hebben dan toch hun „psychische werkelijkheid". Deze uitdrukking lijkt mij eenigszins vaag en abstract. Wordt er mee bedoeld, dat in de psyche van den spreker, die voor het eerst in plaats van *grootfader* zei *groofader*, toch de voorstelling van een gerekte *f* opkwam, dan acht ik dit niet juist. Na de verwaarloozing der *t*-articulatie bleef vooreerst nog slechts het gevoel voor de mora. Hoe dit echter zij, dat de factoren, waarmee de genetische verklaring werkt, voor het taalbewustzijn bestaan, heeft v. H. duidelijk in het licht gesteld.

Na deze algemeene beschouwingen komt de schr. tot zijn eigenlijke onderwerp: „Umlaut" en „Breking". Den eersten, niet zeer gelukkigen, term gebruikt hij in de algemeen aangenomen beteekenis; onder „breking" echter verstaat hij — en dat schijnt mij een gelukkige keuze — alleen den overgang van een enkele vocaal in een tweeklank [1]). Den naam *inflexie*, door **Meillet** voor *umlaut* gekozen, gebruikt hij voor beide wijzigingen, maar op blz. 63 boven verschijnt op eens ook de term *mutatie*. — Uitgangspunt van de discussie is blz. 54 de hypothese van **Scherer-Sievers,** dat bij den *i*-umlaut de mouilleering der tusschenconsonant(en) een bemiddelende rol zou spelen. Tegen deze theorie is een groot deel van v. H.'s betoog gericht. In aansluiting aan de formuleering van **Wilmanns** neemt hij directe afstandswerking tusschen de vocalen aan. Als het meest sonore deel der syllabe en als dragers van het sylbisch accent staan zij vooraan in het bewustzijn van den spreker. Daar nu de induceerende *i* psychisch zwakker is, een eerste vereischte voor het totstandkomen van umlaut, wordt zij door de sterkere vocaal aangetrokken, wat physisch tot uiting komt doordat zij in de articulatie van deze wordt opgenomen. Het is duidelijk, dat bij deze opvatting een bemiddeling door tusschenconsonanten wordt

---

[1]) **Waar blz. 16 van de stemlooze *b d g* „in Noord-Duitsland en Denemarken" sprake is, moet *Zuid- en Oostmiddel-Duitsland* gelezen worden.**

[1]) **In den tekst is blz. 48 onderaan iets uitgevallen; men leze ongeveer: (Grimm) die sprak van een „breking", van *i* tot *e* bijv., *hetzij door volgende consonanten*, hetzij enz.**

uitgesloten ; zij kunnen alleen negatief, remmend werken.

De vraag : mouilleering of directe werking ? wordt in het volgende hoofdstuk nader toegelicht. Zeer scherpzinnig brengt v. H. hier tegen zijn eigen opvatting een argument te berde, dat ook mij steeds het krachtigst scheen te pleiten voor mouilleering, het feit namelijk, dat *j* dezelfde uitwerking heeft, als *i̯*, terwijl zij toch niet de functie van vocaal vervult. Wat v. H. daartegen aanvoert, lijkt mij echter niet afdoende. Hij weigert te gelooven aan die gemouilleerde consonanten van het Oudgermaansch, maar in gevallen als ags. *brycg*, eng. *bridge* zijn die toch niet te betwijfelen ; v. H. meent wel is waar met **Vietor** te mogen onderstellen, dat de umlaut in elk geval ouder is, dan de mouilleering, en haalt als voorbeeld het hd. *bücher* aan. Dit is echter ongelukkig gekozen : de umlaut van *bücher* is een moderne analogievorm naar het model *hüner* e.d. Een ohd. plur. *buohhir* heeft nooit bestaan ; natuurlijk is dus de gemouilleerde *ch* hier een gevolg van den umlaut. Maar in ags. *bece*, eng. *beech*, naast *boc*, eng. *book*, hebben we een oude mouilleering van *k*. Het minder heldere van dit betoog blijkt ook uit de wonderlijke herhaling op blz. 65 van wat reeds blz. 62 over de *k* van eng. *seek* en *think* gezegd was. Zeer scherp schijnt mij de schr. daarentegen het zwakke punt der mouilleerings-theorie getroffen te hebben, waar hij blz. 63 opmerkt, dat mouilleering alleen waar te nemen is bij tongvlakconsonanten. Dat is m. i. het eenige afdoende argument, dat overal geldt : werkelijke mouilleering (Iotierung) d. i. samensmelting met de *j* (*i*) - articulatie is alleen mogelijk bij dentaal - alveolare en palatale consonanten ; daarom begrijp ik niet, hoe men kan spreken van gemouilleerde labialen, zooals v. H. blz. 65 doet naar aanleiding van on. *faviss*, tenzij men daarmee bedoelt : verplaatsing der articulatie naar de voortong, zooals in fr. *sapi̯a* > *sache* ; *rabi̯a* > *rage*. Een soortgelijk bezwaar oppert trouwens v. H. zelf tegen „lipronding" van dentalen door u-umlaut, zooals in oijsl. *rǫndom*.

Men zou dus, dunkt mij, de zaak zoo kunnen voorstellen : Over het algemeen is umlaut door directe assimilatie van vocalen bewerkt, maar de mouilleering door *j* van de tusschenconsonanten kan soms het proces bevorderd hebben door de met de hoofdvocaal gecombineerde *i*-*glide*. Het bestaan van glides ontkent v. H. tegenover **Wislicenus** (blz. 78) niet, maar hij vraagt, waarom bijv. uit de *a* en de „mystieke i-achtige glide" niet een diphthong in plaats van een umlaut ontstond. Daarop kan men antwoorden, dat de te onderstellen diphthong *ai* door assimilatie in *è* kan zijn overgegaan, zooals in het Fransch, waar de spelling den *i*-glide meestal bewaard heeft ; verg. : *masi̯one* — *maison* — *mèson* ; *vari̯u* — *vair* — *vèr* ; *castani̯a* — *chastaigne* — *chatègne*. In *champagne*, *bataille* e.d. is, althans wat het moderne Fransch betreft, de *a* + *i*-glide gebleven. En ook in ons Nederlandsch is, naar het mij voorkomt, de mouilleering van voortongconsonanten door *j* met den *i̯*-glide duidelijk te hooren ; men vergelijke bijv. *plasje*, *vaasje*, *bootje*, *kantje*, *handje*, *val je* ? *kon je* ? met *lapje*, *dopje*, *pakje*. Wat v. H. blz. 65—69 tegen den glide bij diphthongen inbrengt, schijnt mij niet overtuigend. Spellingen, als on. *ey* en mhd. (niet ohd. !) *ŏu* naast *ŏi* ; *u* voor umlaut van *iu*, pleiten er geenszins tegen.

Een moeilijke quaestie is het verloop van den ohd.-mhd. umlaut. De schr. geeft daarvan, na een critiek op **Hadwiger's** theorie, een nog al ingewikkelde verklaring ten betooge, dat de ohd. *ẹ* niet het stadium der ohd. *ẹ* behoeft gepasseerd te hebben. Hij is echter, volgens een mededeeling op blz. 153, door Dr. W. Wiget te Uppsala van het tegendeel overtuigd [1]). Overigens moet ik bekennen, dat mij ook na de uiteenzetting van v. H. blz. 85 de voortgang der umlaut-beweging na het verdwijnen der induceerende vocaal eenigszins „mystiek" voorkomt, — tenzij men alweer mouilleering der tusschenconsonanten aanneemt.

De beschrijving der *u*-*w* umlaute en *u*-brekingen stelt helder in het licht, dat de lipronding bij de *u*, vooral de onbeklemtoonde, bijzaak is, dat dus de on. *u*-umlaut alleen in ‚back rounding' bestaat, bijgevolg de *e* en *i* niet aantast, terwijl bij *w* de lipronding onmisbaar is. Door *w* gingen dus *e* in *ø*, *i* in *y* over, maar *u* bewerkte slechts breking van e tot *eu*, *eo*, *ió*, evenals door a-breking *ea*, *ia* ontstond. **Pipping's** meening daaromtrent, hoewel door **Noreen** aanvaard, acht v. H. terecht onaannemelijk. Tegen de door **Sievers** e. a. voor de u-breking onderstelde „labiovelare" affectie der tusschenconsonanten en dito glide heeft hij natuurlijk dezelfde bezwaren, als tegen de mouilleeringstheorie. Hoe zou bijv. de *t* in on. *kiǫt*, ags. *meotod* labiovelare articulatie kunnen overbrengen ? Zeer duidelijk is blz. 102—103 uiteengezet, hoe umlaut en breking, hoewel beide op anticipatie berustend, physisch verschillende uitwerking moesten hebben.

Waar verder in Hoofdst. V sprake is van den invloed van consonanten op de inflexies, betoogt v. H., dat de verhindering van den a-umlaut van *u* door nasalen, *w* *ggw*, *l* aan ‚back rounding' is toe te schrijven. Den twijfelachtigen ogm. a-umlaut van *i* laat hij wijselijk buiten beschouwing ; zoo spreekt hij ook niet van de breking door *e* en *o* in het ohd. De belemmeringen van den *i*-umlaut in het ohd. door *h*, *l*, *r* schrijft hij eveneens aan de achtertongarticulatie dier consonanten toe : het *u*-timbre van *r* en *l* is daarvan slechts een gevolg. Wat de *w*-*u*- en ‚gecombineerde' umlaute en de *u*-breking betreft, legt hij vooral nadruk op de versterking van den *u*-umlaut door nasalen, die weer in verband te brengen is met de achter-ronding. Vreemd, dat v. H. daarbij niet herinnert aan os. ags. overgangen als *gans*-*gons*-*gōs* en aan de ags. spelling *lond*, *mon*. Bij de gecombineerde *w* + *u*-mutatie in het ags. speelt de *w* dezelfde rol. Verwant hiermee is de on. *u*-umlaut van *i e* (in plaats van breking), waar deze voorafgegaan worden door *v*, *r*, *l*, die door hun achtertongheffing de werking der *u* ondersteunen, hetgeen de *a* niet of in mindere mate vermag, zoodat de *e* in *verða* enz. onveranderd blijft. Het bevreemdende feit, dat in het ags. soms juist de gutturalen de breking het meest beletten, tracht v. H. te verklaren door aan te nemen, dat de *k g* in die dialecten eenigszins naar voren (tegen den top van het gehemelte ?) werden gearticuleerd, hetgeen de tongheffing naar achter belemmerde.

Ten slotte de on. *R*-umlaut en de oud-eng. brekingen. Wanneer v. H. niet aan een ‚palatale' *R* gelooft, waardoor de voorafgaande vocaal zou gemouilleerd zijn, zal

[1]) **Het daar aangekondigd artikel van Wiget heb ik nergens kunnen vinden.**

hij wel gelijk hebben : de umlaut verklaart zich gemakkelijk als gevolg van een *z* met *i*-timbre, zooals die in het Grieksch en Ofr. blijkt uit den overgang van *dį* in *dz*. De oudeng. breking van palatale klinkers door *w, r, l, h* is het gevolg van dezelfde velare articulatie, die in het ohd. den *i*-umlaut verhinderde. Toch hebben, zooals v. H. blz. 133 opmerkt, deze cons. in het ohd. geen breking van palatalen veroorzaakt ; wij kunnen, zegt hij, hier alleen constateeren, dat in het ohd. de voorstelling van de palatale articulatie en het gevoel van de eenheid der vocaal sterker was. Zoo ontgaat ons ook de oorzaak, waardoor in de inflexies der van elkaar gescheiden germ. taalgebieden eenzelfde principe is te bespeuren ; v. H. spreekt van een ‚dispositie in de oorspronkelijke gemeenschappelijke taal', die eerst later in de dochter-talen tot uiting komt ; men zou minder abstract kunnen zeggen : een psychophysische aanleg in de individuën eener taalgemeenschap, die zich eerst in latere geslachten openbaart. Maar dat van die neiging in het Gotisch, zoo nauw verwant met het Oost-Noorsch, nog niets te bespeuren is, blijft toch vreemd. Dit alleen zien wij, dat de inflexies ten nauwste samenhangen met de versterking van het germ. hoofdaccent en de voortschrijdende verzwakking der uitgangen, d. w. z. met den rhythmus der taal.

Het is jammer, dat v. H. niet meer aandacht heeft geschonken aan taal en stijl. Bastaardwoorden als *resistantie* (31) *époques* (49) *frappante* (62) *geafficeerd* (65) *rapprochementen* (143) hadden gemakkelijk vermeden kunnen worden ; zoo ook germanismen, als *wezenlik* (*wesentlich*) ; *de betreffende jaargangen* ; *gestalte van phonemen* ; *zienswijze, die geldend is gemaakt* ; *zo volkomen was het runenalphabet niet* ; constructies als : *hier is te herinneren aan* ; *er zal toch wel een scheiding aan te nemen zijn* ; *een pauze tussen beide is het niet noodig te stellen* ; *we zullen ons te denken hebben.* Wij allen, germanisten, zondigen dagelijks in velen, maar dit kan toch niet door den beugel.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

H. Hecht, Robert Burns. Leben und Wirken des schottischen Volksdichters. Heidelberg, Carl Winter. 1919. (Pr. M. 8.40, geb. 11.—, + 30 %).

There was room for a concise scientific discussion of the facts of Burns' life. The short Lives in existence are either popular or out of date. Herein lies the justification of Hecht's book, which, chiefly biographical, contains no startling discoveries but sifts and tests all the old material and fixes the result in a clear straightforward narrative. Hecht shares Henley's revolutionary views of Jean Armour and Highland Mary, not however his conception of Burns as an "inspired faun." And so far from regarding, like Henley (and Carlyle), the final phase of Burns' life as a period of decadence, he enthusiastically sides with Lockhart in maintaining the tireless striving, the moral ascent under the stimulus of the French Revolution, the high poetic achievement of the Dumfries years. Almost thou persuadest me ! — and one is only too willing to be persuaded ; but could not, in a future edition, the case against Burns which is dismissed as the "Klatsch" and "böswillige Übertreibung" I dare say it was, be destroyed more piecemeal ? This whole last chapter indeed, which should, for Hecht's purpose, have been the strongest, is open to the very charge of sketchiness he makes against Henley, so that an impression is created that the period is not really of such importance as Hecht insists it is. Why for example is deserving Jean Armour left wholly out of sight ? Some of the space given to the excessive description of Edinburgh (116—139 !) might be better employed here. Otherwise the attempt to rescue for us from the past the poet's living presence by vivid pictures of the scenes, the very houses, associated with Burns is a high merit of the book. Hecht has well caught the spirit of the south Scottish landscape.

Aesthetic criticism is almost wholly absent and can be spared best ; individual poems (like the church satires, *Tam o' Shanter*, *The Jolly Beggars*) are treated at length but from the "literar-historische" side ; and the same is true of the songs, to which the longest chapter in the book (and the most scholarly), is rightly devoted.

The printing leaves much to be desired. The ineffective type makes the page swim before the eye ; the want of headlines makes it look like a galley-proof. In essentials however, "guid gear in wee buik."

Groningen. J. A. Falconer.

H. Grüner Nielsen, Danske Viser. Fjerde Binds 2. Hefte. København, Gyldendalske Boghandel. 1919.

Dit tweede stuk van het vierde Deel der *Danske Viser* (zie over Dl. 1, 2 en 3 *Museum* XX, 176 ; XXII, 234) is het vervolg op het in 1913 (zie *Museum* XXI, 332) uitgegeven eerste gedeelte der commentaren en varianten, dat verkeerdelijk (urigtig) met het opschrift *Sjette* Binds 1. Hefte verschenen is. Het behelst de commentaren op nos. 32—71 van de in Dl. 1, 2 en 3 afgedrukte teksten.

Als inhoud van het vijfde Deel worden aangekondigd : de commentaren en varianten op de overige *Viser* (n°. 72—97) ; een aanhangsel op de *Historiske Viser* ; de beschrijving der voor de teksten in Dl. 1, 2 en 3 gebezigde handschriften en boeken. Het zesde (laatste) Deel zal bevatten : een volledig glossarium ; een verhandeling over de versvormen in de *Viser* ; een register op de plaats- en persoonsnamen.

Het schoone werk nadert dus de voltooiing. Dan zal de lezer over alle gegevens en hulpmiddelen beschikken, noodig om de afzonderlijke stukken naar eisch te verstaan en te waardeeren.

Leiden. A. Beets.

K. Sneyders de Vogel, Syntaxe historique du français. Groningen, Wolters. 1919. (Pr. *f* 7.50, geb. *f* 8.50).

Le livre de M. Sneyders de Vogel est d'une érudition sûre et bien informée. La documentation est abondante et les matériaux sont bien choisis. L'auteur connaît bien le latin classique, le latin de la décadence et le latin vulgaire. Toutes les époques de notre langue lui sont familières, depuis nos plus anciens textes jusqu'à ceux d'aujourd' hui. Il ne craint pas de chercher dans les publications les plus récentes comment se manifestent les tendances de la langue populaire. Son travail mérite un bon accueil et sera utile aux études françaises.

M. Sneyders de Vogel prend toujours comme point de départ le latin, et son premier soin est d'exposer, sur chaque partie, l'état du latin classique. Peut-être le

procédé est-il un peu discutable. Sans doute une comparaison entre le latin et le français est toujours intéressante, mais ce n'est qu'une comparaison. La langue que parlaient les soldats de César différait sensiblement de celle qu'écrivait leur chef. Parmi les ressources et les procédés du latin classique, combien manquaient déjà à la langue vulgaire ? Parmi les créations du français, combien étaient déjà en germe ou toutes formées dans le latin parlé ?

Si j'ai quelque regret que M. Sneyders de Vogel ait fait une si large place au latin classique, c'est qu'il a dû, par compensation, restreindre l'étude du français. Parmi les faits grammaticaux, il a choisi les plus importants, et en a laissé de côté beaucoup d'autres qui ne sont pas sans intérêt. Même pour ceux qu'il étudie, son historique est souvent un peu trop restreint. Sur les modes et les temps du verbe, par exemple, il y avait beaucoup plus à dire.

M. Sneyders de Vogel a très bien compris qu'une histoire de la syntaxe française ne devait pas être un simple exposé des faits. Partout il s'efforce de les interpréter, et de montrer le rapport qui existe entre l'expression et la pensée. La tâche aurait été plus facile et la clarté encore plus grande, s'il avait résolûment brisé les vieux cadres grammaticaux qui depuis tant de siècles nuisent à l'étude des langues. Les considérations judicieuses et fines que l'on rencontre à chaque page de son livre prouvent qu'un peu plus d'indépendance à l'égard des traditions grammaticales aurait augmenté l'intérêt psychologique de son exposé.

Je ne veux pas m'attacher à relever minutieusement les passages qui peuvent donner lieu à la critique ou à la discussion. Je me contenterai, en terminant, d'exprimer deux souhaits. Le premier, c'est que dans la prochaine édition de son livre, M. Sneyders de Vogel s'efforce d'éliminer ce que le vocabulaire grammatical a d'un peu trop rébarbatif. Il y réussira sans peine. Le second, c'est qu'il fasse disparaître les fautes d'impression, la parfaite correction typographique étant une des élégances d'un travail scientifique. J'espére que cette nouvelle édition ne se fera pas longtemps attendre, car le succès du livre la rendra nécessaire.

Paris. E. Huguet.

O. Th. Schulz, Vom Prinzipat zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaisertums des dritten Jahrhunderts. (Studien zur Geschichte des Altertums IX, 4/5). Paderborn, Schöningh. 1919. (Pr. M 20).

Dit boek is een vervolg op een ander van denzelfden schrijver, dat ik Mus. XXV. 252 — 253 aankondigde. Het is veel lijviger dan het andere en per slot van rekening armer aan uitkomsten. Dáár werd de vraag gesteld: Wat is staatsrechtelijk de grondslag, waarop het dusgenaamde „Romeinsche keizerrijk" der eerste twee eeuwen rust ? Wat zijn de kenmerkende bevoegdheden er van, wie vergeeft het ? Hier wordt die zelfde vraag in hare twee zelfde onderdeelen beantwoord voor de derde eeuw. Maar het antwoord is niet dan langs een veel omslachtiger weg te vinden. Niet wat de kenmerkende bevoegdheden van het keizerrijk betreft. Wie, zooals Schulz, te huis is in de letterkunde en de opschriften der derde eeuw, kan met betrekkelijk weinig moeite uit tal van plaatsen bewijzen, dat die dooreengenomen gelijk zijn aan die der beide voorafgaande eeuwen. Noch de imperia, waarop 's keizers macht leunt, noch zijne tribunicia potestas zijn in wezen gaan afwijken. Alleen zijne titulatuur wordt gaandeweg uitgebreider, overdrevener, meer naar de volstrekte vorstenmacht zweemende, die ten slotte vóór het opgedragen ambt in de plaats is getreden. Maar het hart van Schrijvers betoog ligt voor dit boek in iets,dat reeds in het vorige eene hoofdzaak was, en hier *de* hoofdzaak is geworden : aannemelijk te maken uit de bronnen (tegen Mommsen in), dat de keizer altijd en altijd weer als ambtenaar door den senaat werd aangesteld, en dat het leger met die aanstelling niets te maken had. Om dat bewijs te leveren, moet regeering voor regeering worden nageplozen, wie in werkelijkheid den keizer heeft benoemd ; of de talrijke pronunciamento's, waardoor het leger in de derde eeuw zijne veldheeren op den troon bracht, ooit als wettige aanstelling hebben gegolden, of ooit verzuimd is, de medewerking van den senaat in te roepen, ooit is getwijfeld aan het recht van dat lichaam, om het beslissende woord te spreken. De regeeringen der derde eeuw zijn bijna alle kortstondig ; ongeveer zestigmaal moet dus een zelfde onderzoek worden herhaald. Het is reeds ver van boeiend, dat eeuwige eenerlei te lezen ; de begaafdheid van den schrijver ligt daarenboven niet op het gebied van stijl en voorstelling, en dat maakt de zaak nog erger ; ten derde is het, bij geschiedbronnen van het gehalte als de Scriptores Historiae augustae, Herodianus en wie verder voor ons de derde eeuw hebben beschreven, onvermijdelijk, dat er betreffende de betrouwbaarheid van het ons overgeleverde uitwijdingen, dikwijls zeer wijdloopige, worden gemaakt. Maar wie met geduld dat alles tot den einde heeft gevolgd, zal dan omtrent de wetenschappelijke uitkomst het boek van Schulz met volkomen bevrediging naast zich leggen. Vaak is het bij den stand onzer bronnen niet mogelijk, de zaak in kwestie werkelijk uit te maken ; in de zeer vele gevallen echter, waarin wij wèl conclusies kunnen trekken, is die onveranderlijk dezelfde : de senaat heeft de keizerlijke waardigheid verleend, nooit rechtens het leger. Alleen in 235 heeft keizer Maximinus gemeend, op het leger alleen te kunnen steunen, en daarom de aanstelling door den senaat niet gezocht. Maar juist hij kwam, ofschoon hij schijnbaar sterk stond, na drie jaar door die minachting voor het republikeinsche staatsrecht ten val. Wel zien wij natuurlijk in altijd verergerende mate, dat die aanstelling door den senaat slechts eene vormelijke bekrachtiging wordt eener voorloopige keuze, door het een of ander legercorps gedaan.

Aan de feitelijke regeeringloosheid, door dien toestand geschapen, maakte in 282 Carus een einde. Hij liet den senaat ter zijde en maakte zich ook officieel tot dominus, tot gebieder die aan zich zelf zijn recht ontleent. De consequenties uit het nieuwe beginsel te trekken, werd hem niet gegeven ; na enkele jaren trokken ze Diocletianus en Constantijn.

Voor de wijze, waarop Schulz het dorre en ook moeilijke onderzoek heeft ter hand genomen, voor zijne beheersching van het ingewikkelde bronnenmateriaal komt hem alle lof toe.

Leiden. H. van Gelder.

E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornemlich unter den Kaisers Justinus II und Tiberius Constantinus. Stuttgart, J. B. Metzler. 1919.

Deze studies van Dr. Stein over Byzantijnse geschiedenis bestaan uit twee gedeelten. In 't eerste wordt de politieke geschiedenis behandeld van het Rijk onder de naaste opvolgers van Justinianus. De schrijver verhaalt ons hoe 't beleid van Justinus, en de zuinigheid door hem en zijn opvolger Tiberius betracht, de berooide toestand waarin Justinianus 's Rijks geldmiddelen had achtergelaten wist te herstellen, maar tevens hoe hun politiek een langdurige, met wisselende uitslag gevoerde oorlog tegen de Perzen noodzakelik maakte. Uitvoerig wordt ons de slag bij Melitene (575) beschreven en door een schetskaartje verduidelikt. De grote krachtsinspanning die in het Oosten moest worden aangewend, had tot onvermijdelik gevolg dat de Byzantijnse belangen in het Westen slecht behartigd konden worden. De achteruitgang van de Oost Romeinse macht in Italië was echter de natuurlike reaktie op de overspanning van Justinianus' imperialisme en, gelijk Dr. Stein goed laat uitkomen, geen absoluut kwaad. Immers „het huis was te groot geworden voor de bewoner'', zoals de schrijver aardig opmerkt naar aanleiding van soortgelijke gevolgen der expansie onder het huis der Macedoniërs.

Achter elk der zes hoofdstukken die dit geschiedverhaal vormen, volgen enige bladzijden, dicht bedrukt met aantekeningen die de bronnen aangeven en betwiste punten nader bespreken. Voor zo ver iemand die van dit onderdeel der veeleeuwige Byzantijnse geschiedenis geen speciale studie heeft gemaakt kan oordelen, is alles wat oude en nieuwe, Oosterse en Westerse schrijvers hebben bijeengebracht hier met de grootste zorgvuldigheid gewikt en gewogen. Soms geven de Oosterse getuigen die eerst in later tijd bekend zijn geworden, een geheel andere kijk op de zaken, maar menigmaal wordt ook bevestigd wat oudere onderzoekers reeds hadden beweerd. Zo krijgt door de nieuwere gegevens Gibbon gelijk met zijn lofrede op Tiberius' karakter (blz. 89).

In een der aantekeningen verklaart Dr. Stein dat, naar zijn overtuiging, alle grote historiese gebeurtenissen ekonomiese oorzaken hebben (blz. 36). Het is dus begrijpelik dat hij van de huishoudkunde en de inrichting van de Byzantijnse staat een diepgaande studie heeft gemaakt. Daarvan getuigen de drie hoofdstukken die het tweede gedeelte van zijn *Studien* uitmaken. Hij behandelt het eerst de ontwikkeling van de instelling der themata, de overgang van het civiel tot het militair bestuur bij het beheer der provincies. Hij sluit zich in deze materie dichter aan bij Diehl dan bij Gelzer, en betoogt dat de aanvang is gemaakt door Heraklius, wiens werk door de tweede keizer der Isauriese dynastie is opgevat en voltooid.

In een volgend hoofdstuk wordt een bijdrage geleverd tot de kennis der Byzantijnse finantieën. De schrijver komt tot de slotsom dat de opgaven omtrent de omvang van het staatsbudget der Byzantijnen gewoonlik zeer overdreven zijn. De meningen lopen in deze biezonder lastige kwestie blijkbaar zeer uiteen : sommige getallen zijn bij de ene onderzoeker het vijfvoud van hetgeen een andere meent te moeten aannemen. Het laatste gedeelte van het boek is een studie over de werkkring van verschillende hoogwaardigheidsbekleders ; de titulatuur is in Byzantium ingewikkeld, en moeilik te overzien door de talrijke veranderingen.

Vooral de laatste hoofdstukken eisen van een beoordeelaar een grondiger kennis van de Byzantijnse staatsinstellingen dan waarover de ondergetekende beschikt. Maar ook zonder die speciale kennis te bezitten, durft de aankondiger van dit werk het wel als een zeer degelik, geleerd en helder geschreven boek roemen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Bijbelsch-kerkelijk Woordenboek onder redactie van Prof. dr. **A. van Veldhuizen** bewerkt door Prof. dr. F. M. Th. Böhl, Prof. dr. A. van Veldhuizen, Prof. dr. W. J. Aalders en Prof. dr. H. Th. Obbink. — I. **Het Oude Testament** door Prof. dr. **F. M. Th. Böhl.** Groningen, Den Haag, J. B. Wolters' U.-M. 1919. (Pr. geb. *f* 7.25, bij inteek. *f* 6.50).

De Encyclopaedie, waarmede Prof. B. onder bovenstaanden titel de Oud-testamentische literatuur heeft verrijkt, vertoont uiterlijk den vorm van een beknopt handboek. De ruim 300 bladzijden zijn niet eens in kolommen verdeeld, zooals dat in een encyclopaedie gewoonlijk het geval is. Daarentegen is getracht, eenige plaatsruimte te winnen door zoowel de bijbelboeken als de geciteerde tijdschriften en dgl., met slechts *twee* (dikwijls min of meer raadselachtige) letters aan te duiden, een bezuinigingsstelsel, dat in dien vorm zeker geen navolging verdient.

De alphabetisch gerangschikte artikelen bevatten, veelal in enkele regels, maar soms ook uitvoeriger, op eene bladzijde of meer, een aantal wetenswaardigheden uit verschillende vakken van wetenschap, die rechtstreeks of zijdelings met het O.T. in verband staan, zoo noodig met opgave van literatuur over het behandelde onderwerp, vooral Duitsche maar ook Nederlandsche en andere. De artikelen handelen, o.a. over de namen, inhoud en samenstelling der bijbelboeken, over oudtestamentische personen en plaatsen (meestal met eene verklaring van de etymologische beteekenis der Hebreeuwsche namen), over volksinstellingen en gebruiken der Israëlieten, fauna en flora van Palestina, ook over vragen van exegese en tekstkritiek (zooals, bijv., de artikelen „Adino de Ezniet'' in 2 Sam. 23,8, „buithalzen'' in Richt. 5,30, Meteg Amma in 2 Sam. 8,1, Christologie, berouw Gods, aangezicht des Heeren, enz.). Men vindt ook artikelen over: Misjna, Talmud, Targum, Midrasj, Polyglot en Rabbijnsche bijbels, over Philo, Akiba, Kimchi, Aben Ezra, Abrabanel, Maimonides, Barhebraeus, over Hebreeuwsch en andere Semietische talen. Groote plaatsruimte wordt ingenomen door hetgeen medegedeeld wordt over de oudste beschaving van West-Azië, zooals o. a. in de artikelen over Hethieten, Amorieten, Amarnabrieven, Babylonië, Assyrië en vele andere, daarmede verwante artikelen, aan welke de Schr. met zekere voorkeur zijne aandacht heeft geschonken. Ten slotte zijn ook talrijke biographische artikelen opgenomen, wederom vooral over Duitsche, maar ook wel over Nederlandsche en andere beoefenaren der oudtestamentische vakken.

Het werk is blijkens den inhoud vooral bestemd voor — en zal dan ook meer in het bijzonder gewaardeerd kunnen worden in — die kringen van theologen, waarin elke twijfel aan Israëls uitverkiezing buitengesloten is en het volgen van methoden als die van Wellhausen en zijne school reeds a priori als verblinding geldt. Toch kunnen

ook zij, die buiten dien kring staan, bij oordeelkundig gebruik van dit boek, zeer vele bruikbare gegevens daarin vinden, waaronder verscheidene, die zij wellicht tevergeefs in andere handboeken zullen zoeken. Een register der niet in alphabetische volgorde behandelde namen, die in verschillende artikelen voorkomen, zou nog grootere bruikbaarheid in dit opzicht aan het werk verleend hebben. Wie kan toch vermoeden, dat hij inlichtingen, bijv., over Kades moet zoeken in het artikel Amorieten, over Elephantine in het artikel Syene? Eenige moeilijk met elkander overeen te brengen chronologische opgaven in de afzonderlijke artikelen over de koningen van Juda en Israël zijn stilzwijgend herzien in een, aan het slot toegevoegde „volgorde der koningen."

Niet onopgemerkt mag blijven, dat het boek wel in het Nederlandsch is geschreven, maar niet zonder ernstige fouten tegen het Nederlandsche spraakgebruik. Het stelsel van transscriptie der Semietische woorden, door den Schr. gevolgd, is zuiver Duitsch; zijne kennis van de Nederlandsche geleerden en van de resultaten van hunnen wetenschappelijken arbeid vertoont belangrijke leemten. Als aanbeveling kan dit moeilijk gelden voor een werk, dat toch voor Nederlandsche lezers geschreven is.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

H. G. Hamaker, Over Willen en Handelen, een Boek voor Opvoeders en Geneeskundigen. Theoretische Wilsleer. Groningen, Wolters. 1913. (Pr. geb. 1.90).

„Dit boekje is een poging om de deterministische wilsleer meer bekend te maken en beter te doen begrijpen", aldus de aanhef van het *Voorbericht.* Bij de samenstelling hoopte Schr., dat zijn boek in de 1e plaats van enig nut zou kunnen zijn voor *opvoeders*, zowel pedagogen van beroep als ouders; in de 2e plaats dacht Dr. H. bij het schrijven aan zijn ambtgenoten, de *geneesheren.* Zijn ervaring als praktiserend arts leerde hem de grote waarde van een helder inzicht in het wilsvraagstuk. Bij „stoornissen in het willen en handelen" — Dr. H. doelt speciaal op wat men noemt *„gebrek aan wilskracht"* — kan naar schr. slechts hij goede raad geven, die òf over een grote mate van intuïtieve mensenkennis beschikt òf over grondige kennis van wat Dr. H., eigen beter inzicht ten spijt, helaas nog noemt „het wilsmechanisme". Schrijver bedoelt met zijn geschrift, aan ontwikkelde leken uiteen te zetten, wat de wetenschappelike psychologie ons in hoofdtrekken heeft geleerd omtrent de wijze waarop het willen en het al dan niet dienovereenkomstig handelen tot stand komt.

Het is een rustig en voorzichtig, meestal helder en zuiver betogend, vriendelik en eenvoudig geschreven, van ernst en nadenken getuigend, voor pedagogen, dus voor leraren speciaal aanbevelenswaardig werkje, waarin duidelik de goede invloed te bespeuren valt van Prof. Heymans' colleges en de minder gunstige nawerking van geheel anders georiënteerde, daarmee soms strijdige geschriften, waarin de fysiologie nog de baas speelt over de psychologie. Zo bij de behandeling der reflexen op prikkels in hoofdstuk I van het zestal. Dit handelt *Over de oorzaken der handelingen in het algemeen.* Hierin geeft schr. van de wilshandelingen, in onderscheiding der „reflexhandelingen" en „instinkthandelingen" een niet geheel bevredigende definitie, want ook tot de determinering van „onwillekeurige" handelingen dragen zij het ook sekundair funktionerende voorstellingen en oordelen bij. (bl. 42). En heeft schr. niet *„weifeling"* bedoeld waar hij op bl. 39 van *„twijfel"* spreekt? Merkwaardigerwijze komen in dit hoofdstuk de neigingen, het karakter qua oorzaken der wilshandelingen, nog niet ter sprake, maar pas in II: *Over de oorzaken van de verschillen in het handelen van verschillende menschen onder gelijke omstandigheden*, te weten: 1o verschil in ervaring, 2o verschillen in het denken, „de denkkracht", die uit de ervaring al of niet gevolgtrekkingen maakt, 3o verschil in aangeboren karakteraanleg.— Terecht wordt hier onderscheiden tussen „constante motieven" (vaste voorstellingskomplexen) en echte neigingen: dezelfde daden kunnen geschieden „als een van buiten geleerd lesje" of „uit iemands natuur voortkomen", zodat kan blijken, dat „wat een slecht karakter scheen, slechts een stel ongunstige constante motieven was". — Hoofdstuk III behandelt *Determinisme en Vrije Wil.* Hierin wordt vooral betoogd, dat het determinisme, de leer der oorzakelike bepaaldheid van het willen, de zgn. „kiesvrijheid" en het „vrijheidsgevoel" niet loochent, maar juist verklaart, zodat men voor geen van beide zijn toevlucht behoeft te nemen tot een met het oorzakelikheidsbeginsel strijdig indeterminisme. Gewezen wordt op de overheersende rol, die het „eigen ik" speelt bij het tot standkomen onzer daden. Volgens het determinisme zijn wij het dus wel terdege „zelf, die onze handelingen bepalen, zij het dan ook op grond van de indrukken, die wij van de dingen buiten ons door onze zintuigen krijgen." Het determinisme wordt aldus *„een wetenschappelijke theorie van den vrijen wil"*. Een „nog vrijere wil" zou slechts op „volslagen ongebondenheid en onberekenbaarheid" neerkomen. — Schr. waarschuwt terloops tegen de verwarring van determinisme en fatalisme. Op dit punt had hij wel iets dieper mogen ingaan — te meer, daar Dr. H. zelf aan het slot van dit hoofdstuk helaas wederom aan het fatalisties vooroordeel tegen het determinisme voedsel geeft, dat het met vergelding en verontwaardiging onverenigbaar zou zijn, en slechts voor een speciaal- en generaal-preventieve „straf" ruimte zou laten. Dit is wel de zwaarstwegende onjuistheid van Dr. H.'s geschrift. Vermoedelik had hij Prof. Heymans' artikelen over *Zurechnung und Vergeltung* (in de Vierteljahrsschr. für wissensch. Philos. VII vv.) niet gelezen, terwijl tans ook diens *Einführung in die Ethik* de zoon van Prof. Hamaker wellicht van deze erfdwaling kan genezen, waarvoor altans het determinisme zelf niet aansprakelik mag worden gesteld. — Hoofdstuk IV. *Over de beteekenis der* [willekeurige] *aandachtsconcentratie voor het denken, willen en handelen*, beantwoordt een voor de opvoeding belangrijke vraag (hoe en inhoeverre wij invloed ten goede kunnen oefenen op ons toekomstig handelen) in anti-fatalistiese zin, met een helder uitgewerkt voorbeeld; hoofdstuk V over *„Het begrip Wilskracht"* ontleedt dit begrip en onderzoekt, welke van de 3 faktoren, die het handelen beheersen (sc. motiefvoorstellingen, karaktereigenschappen, aandachtsconcentratie), de „wilskracht" bepalen, in tegenstelling tot enerzijds de „wilszwakte", anderzijds de „koppigheid". Het slothoofdstuk *„Over de vraag of het opbouwen eener praktische wilsleer wenschelijk en mogelijk is"* antwoordt bevestigend en betoogt het belang, vooral tot

prophylaxis, van een soort *gezondheidsleer van de wil*, ter voorkoming van de ongewenste afwijkingen, zodat een *ziekteleer* van de wil vooraf nodig is. Uitnemend zijn hier de bladzijden tegen de overijld diagnose, dat het iemand, die zijn taak niet afdoet, „aan goeden wil ontbreekt" of „dat hij lui is", waar de schr. aantoont, welk een nauwkeurige geestelike analyse zulk een „patiënt" vereist: omtrent bepaalde karaktereigenschappen en temperament („activiteit"), vermogen tot aandachtsconcentratie, „verhouding der primaire en secundaire functie", intellektuele begaafdheid en voorstellingsleven (bij welk laatste ter sprake komen: gebrek aan zelfvertrouwen, conventionele opvattingen, afleiding en verleiding, omgang). Behartigenswaardig is de wenk: het voor karakteronderzoek nodig „vertrouwen wint men nooit, wanneer men te spoedig begint... gebrek aan goeden wil te verwijten".

Een boekje, dat opvoeders tot rechtvaardiger beoordeling en kundiger en doeltreffender behandeling van slecht werkende, futloze leerlingen kan leiden.

Enige filosofiese onhelderheden en ketterijen (op bl. 37 zijn bij reflexen „geen psychische factoren in 't spel", op bl. 16 zijn ze zelf „psychisch", het dualisme, trots p. 16, van p. 17, 25, 26, 37, het onnodig ingelast empirisme van p. 28), een slordigheidje (het boek van Dr. Levy, p. 91, ontbreekt in het voorbericht) en de gebruikelike germanismen (het „betroffen" dier, „wij danken deze wetenschap aan", „akten nog lang niet gesloten", „kennen leert", „opmerkzaamheid", „lust- en onlust-gevoelens") moet en kan Dr. H. in een ev. volgende druk vermijden.

Amsterdam. Leo Polak.

Jac. van Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie. (Nederlandsche Kunst, 2). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1919. (Pr. *f* 3.90).

De wijze waarop de innerlijke gevoelens zich naar buiten openbaren in de uiterlijke bewegingen van gelaat en lichaam en in de klank-bewegingen van de stem en hoe deze drie elementen van het menschelijk uitdrukkingsvermogen met elkander verband houden, — ziehier het onderwerp door Dr. Jac. van Ginneken in dit werkje behandeld.

Het is, in onzen verlichten tijd, opmerkelijk, hoe weinig de meeste menschen met gewone algemeene ontwikkeling van dit onderwerp afweten. In de scholen wordt de kennis van het menschelijk lichaam onderwezen, wordt het geheele mechanische samenstelsel van botten, spieren en organen zorgvuldig ontleed. Maar de beteekenis van datzelfde mechanisme in dienst der uitdrukking wordt er gewoonlijk niet bij geleerd. Zoo bleef dit voor ieder toch hoogst belangrijke onderwerp meer speciaal een studie-tak voor diegenen, die door hun vak of bijzondere ambitie gedreven werden er dieper in door te dringen.

En wie dit met ernst doet, ziet zich vanzelf aangewezen op een groote vergelijkende studie; want er bestaan immers op dit gebied zoovele werken, waarin zoovele en met-elkaar-in-strijd-zijnde theorieën worden voorgestaan. Het gaat er mee als met alle dingen: een theorie handhaaft zich tot ze door een andere wordt verdrongen en de wetenschap van een nieuweren tijd bewijst telkens op welke punten die van een vorig tijdperk gefaald heeft. Maar ook in éénzelfden tijd kunnen verschillende tegenstrijdige theorieën naast elkaar bestaan — eenvoudig doordat men verschillende uitgangspunten kiest. Soms ook ontstaan slechts schijnbare of relatieve verschillen, alleen omdat men dezelfde dingen met verschillende namen aanduidt, of wel een of andere zéér geliefde conclusie zóó sterk op den voorgrond plaatst, dat die alles gaat overheerschen. Zoo staat b.v. Hughes dichter bij de symbolisten, dan men wellicht door zijn vooruitgeschoven psycho-physisch wils-principe zou denken. Zoo hebben Wundt en Freud punten van overeenkomst, die niet dadelijk in het oog vallen, omdat ze dikwijls éénzelfde begrip anders noemen, of omdat b.v. de een in één grootere eenheid samenvat, wat de ander in twee kleinere bij-elkaar-behoorende eenheden splitst.

Ten slotte brengt een nauwgezette studie tot het volgende inzicht:

Er bestaat een onloochenbaar feiten-materiaal, — n.l. de telkens opnieuw bewezen vaste betrekkingen tusschen bepaalde gevoelens en bepaalde uitdrukkingsbewegingen, — en dàt materiaal vormt de basis voor alle theorieën. Maar de psychologische verklaring van den oorsprong en onderlingen samenhang, die de kern dezer theorieën uitmaakt, berust voor een deel op directe conclusies en blijft voor het overige synthetisch. Sommige richtingen trekken zelf een scheidslijn. B.v. de psycho-physische school van Wundt, die slechts als „vaststaand" aanneemt, wat ze proefondervindelijk te bewijzen acht en verder wèl de meest-logisch-schijnende gevolgtrekkingen aangeeft, maar erkent: deze, zoolang het wetenschappelijk hersen-onderzoek nog zoovele duistere punten biedt, niet onvoorwaardelijk te kunnen bewijzen.

Een afdoende verklaring van het „hoe" en „waarom" is langs wetenschappelijken weg nog niet verkregen, — en zoo ziet de studeerende zich telkens voor een keuze gesteld en zal gewoonlijk diè theorie tot de zijne maken, die hijzelf in de meest-logische overeenstemming met het feiten-materiaal acht, of uit verschillende theorieën gaan combineeren.

Voor den leek echter, die zich niet in zoo'n veelomvattende studie verlangt te begeven, maar er toch graag „wat meer van wil weten," bestaat er eigenlijk weinig geschikte litteratuur op dit gebied. En nu komt het mij voor, dat dit populaire, zéér onderhoudende boekje van Dr. J. van Ginneken geschreven is om in die leemte te helpen voorzien.

Zonder in zwaarwichtige redeneeringen of breedvoerige beschouwingen te vervallen, vertelt hij hier het een en ander van de resultaten, die hij, door eigen vergelijkende studie, combineerenderwijze verkregen heeft. Hij doet dit zoo dood-eenvoudig, als zat hij gemoedelijk met zijn lezers te praten, maar tevens zóó levendig en enthousiast, dat vanzelf de aandacht geboeid en de belangstelling gespannen blijft.

Al dadelijk blijkt uit de eerste hoofdstukken, waarin de mimiek en pantomimiek behandeld zijn, dat hij vóór alles „aanschouwelijk" wilde blijven. Uit het bestaande feiten-materiaal heeft hij losse grepen gedaan en houdt die den lezer voor, met korte verklarende opmerkingen erbij. In de keuze van die „grepen" is hij gelukkig geweest: het zijn eenvoudige voorbeelden, die ieder gemakkelijk bij zichzelf en anderen controleeren kan. Voor het meerendeel zijn ze geput uit Piderit en Darwin, uit wier werken ook de meeste der bijgevoegde illustraties

zijn overgenomen. Daarentegen vinden we in de verklarende gedeelten iets van Wundt en andere modernen terug. In aansluiting met het voorafgaande wijst hij vervolgens op het innige gevoels-verband tusschen de mimiek van den mond, de houding van het lichaam, het timbre van de stem en den klank van het woord, en leidt zijn lezers de theorieën van Rutz en Sievers binnen.

En nu komt Dr. van Ginneken eerst recht in zijn element.

Het is zéér goed te begrijpen, dat hij, die de psyche van de taal zóó liefheeft, aan de klank-expressie de grootste plaats inruimt en de nu volgende hoofdstukken over Rhythme en Melodie zijn m.i. de allerbeste van dit bundeltje. Zeker valt het te bewonderen, dat hij ook hier niet komt overstelpen met de veelheid van zijn eigen weten, maar zich weer zooveel mogelijk bepaalt tot beknopte, bevattelijke uitleggingen en aanschouwelijke voorbeelden.

Zoo geeft hij een korte uiteenzetting van het „gevoelsrhythme," — de golvingen en deiningen der gemoedsbeweging, — waarbij hij voornamelijk wijst op de slingeringen van het gevoel tusschen contrasten. Dan komt hij tot het „taalrhythme," — de rhythmische beweging van het taalgeluid, veroorzaakt door diezelfde golvingen en deiningen der gevoelens, — de rhythmische constructies in poëzie en proza en hun juist-opgevatte metrische ontleding, zooals die ook door Wundt en Sievers wordt voorgestaan.

Wie de Grieksche Rhythmusgeslachten slechts kent als een verzameling van dorre namen uit een litteratuurles en de „versvoeten" als een rij van „boogjes en streepjes," beveel ik dit hoofdstuk nadrukkelijk aan. Zie, hoe hij hier de gevoelsbeteekenis der verschillende rhythmen verklaart; lees vooral zijn prachtig-doorvoelde ontleding van een oogenschijnlijk „jambisch" sonnet van Kloos!

Van het rhythme gaat hij over naar de melodie, — de „muziek in de taal," — de toonaccenten, de intervallen van het spreken en hun onmiddellijke beïnvloeding door het gevoel, — de beteekenis der leesteekens voor de toonstijging-of-daling in den volzin, — de toonhoogte-contrasten in zinnen en tusschen-zinnen. Verder behandelt hij: de „individueele gevoelsgolven" in muziek en taal, — hoe het werk van den dichter, evengoed als dat van den componist, diè melodie en dàt rhythme meekrijgt, als beantwoordt aan de vertolkte gemoedsstemming. En hij toont aan, dat dit beginsel óók geldt voor al die fijne nuancen van het spreken, die wisselingen van logische en gevoelsaccenten, van kleine en groote intervallen, die nu eens geleidelijke, dan weer bruuske overgangen. Kortom: voor al die speciale eigenaardigheden van toonval en accentuatie, die in het dagelijksche en individueele spreken te onderkennen zijn en die men ook in de meer algemeen-geworden eigenaardigheden van de verschillende volkstalen terugvindt.

Dit gedeelte wordt besloten met een beschouwing van de ontwikkeling der wisselwerking tusschen taal en muziek: eenerzijds de invloed van de spreek-intervallen op de lied-melodie, anderzijds de invloed van de muzikale melodie op het spreken. In deze drie hoofdstukken, aan het melodische element gewijd, laat Dr. van Ginneken zijn lezers zien tot welke verrassende resultaten de onderzoekingen van Merkel, Pierson, Storm, Kienz, Combarieu, Rietsch, Wundt-en-Schmidt, Luick, Krüger en Sievers geleid hebben. Met tal van notenvoorbeelden uit hun werken weet hij telkens het bedoelde op duidelijke en overtuigende wijze toe te lichten en voor ieder begrijpelijk te maken.

Na nog iets te hebben medegedeeld over de methodes van onderzoek, betreffende het opteekenen in noten en curven van gesproken woorden en zinnen, waarbij hij verschillende proefnemingen en instrumenten bespreekt, eindigt hij zijn boekje met een hoofdstuk over „het gevoel-zelf." Hier begeeft hij zich op zuiver psychologisch terrein. Uitgaande van uitdrukkingsvormen, waaruit de contrastgevoelens, de tegenstellingen der neigingen, het onderscheid tusschen zinnelijke driften en hooger gemoedsleven in den mensch blijken, neemt hij een indeeling der gevoelens binnen vier gevoelsdimensies aan.

Nu kan het woord „gevoels-dimensie" óók ànders opgevat worden en er zijn richtingen, die meenen aan de uiteinden eener „dimensie" geen gemoedstoestanden van gecompliceerden aard te kunnen plaatsen en die dus in het schema van Dr. van Ginneken liever een „classificeering van affecten" zullen zien. Verder zijn er, die bij een dergelijke indeeling van een ander standpunt dan het contrast-principe uitgaan en nòg andere, die, met het oog op de vele variabele gevoelsvermengingen, geen enkele „indeeling" doorvoerbaar achten. In onzen tijd, vol uitloopers van vroegere èn voorboden van nieuwere richtingen, is voor vele opvattingen plaats, en de conclusies van Dr. van Ginneken getuigen zeer zeker van zijn veelzijdige studie en ijverig streven.

Summa summarum: een héél mooi, frisch-geschreven boekje, dat men, al lezende, wel moet liefkrijgen om het warme gevoel, dat er uit spreekt, om de geestdrift van den schrijver voor zijn onderwerp.

Den Haag. Albert Vogel.

SCHOOLBOEKEN.

Honderd Nederlandsche gedichten, verzameld door Dr. **Chr. Kroes—Ligtenberg.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1919. (Pr. *f* 0.90, gecart. *f* 4.25).

Met deze bloemlezing, die de serie der honderd Fransche, Duitsche en Engelsche gedichten bij denzelfden uitgever verschenen, vol maakt, beoogde de verzamelaarster verschillende doeleinden: versjes, geschikt om op te laten zeggen; epische gedichten uit verschillende perioden onzer letterkunde; stof voor het voorbereidend letterkunde-onderwijs; ziehier wat deze bloemlezing, *op verzoek van den uitgever samengesteld,* ons wil brengen. Men lette op wat wij cursiveerden. Want ook de verzamelaarster zal niet kunnen beweren, dat voor het doel, dat zij zich bij de keuze gesteld heeft, nog een nieuwe bloemlezing noodzakelijk was. Overigens willen wij van deze keuze niets dan goeds zeggen; de gedichten zijn veelsoortig, rijk aan afwisseling, uit verschillende perioden onzer letterkunde, Nederlandsch, Vlaamsch en Zuid-Afrikaansch; de uitgave is goed verzorgd en eenige noodzakelijke, korte verklarende aanteekeningen besluiten het bundeltje.

Leiden. B. M. Noach.

Opstelgedichtjes, bestemd voor het hoogste leerjaar en vervolgklassen der Lagere School; bijeengebracht door **A. C. Stoorvogel.** Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1920. (Pr. *f* 0.90, gecart. *f* 1.25).

Het bundeltje is een berijmd pendant van de vroeger verschenen „Opstelverhaaltjes" van denzelfden verzamelaar. Den laatstgenoemden bundel geef ik boven de „Opstelgedichtjes" de voorkeur om den natuurlijker stijl. Want in de gedichtjes vindt men veel rijmelarij, terwijl de moraal van menig versje vergoeden moet, wat het aan leukheid-van-vertelling ontbeert. Echte geestigheid vinden wij er weinig. 't Is geen verwijt aan den verzamelaar. 't Is niet *zijn* schuld, dat onze letterkunde niet rijk is aan aardige kinderpoezie, en dat hij dus, om zijn bundeltje vol te krijgen veel ontleenen moest aan Laurillard, Immerzeel, Van Oosterwijk Bruyn en hun ongeestige geestverwanten. Het zou niet moeilijk zijn, hier een reeks citaten te geven van slecht Nederlandsch uit deze versjes of van een bombaststijl, waarop de gebruiker van dit bundeltje niet mag nalaten, de aandacht van de leerlingen te vestigen. Ik bepaal me tot een paar: „verklaart niet gaarn' zich ongezind" (blz. 36); „aanzoek" (blz. 86) in de beteekenis „verzoek"; „en blijkbaar wordt door hen geloofd" (blz. 87) uit rijmdrang in plaats van den bedrijvenden vorm; „een rechte taalverkrachter" (blz. 60), „die zich een koppel blauwe dagen op Siegenbeek had toegelegd" (blz. 60).

Natuurlijk vindt men ook aardige voorbeelden van Nederlandsche epiek in 't boekje; het zijn meest oude bekenden van Staring, Lovendaal en Van Lennep en b. v. het aardige „Inkwartiering" van Abrahamsz. Willen we iets goeds van het bundeltje zeggen, dan is het dit: dat de leerlingen gedwongen worden den „dichtstijl" door eigen prozastijl te vervangen. Maar een afzonderlijke verzameling berijmde verhalen lijkt ons daartoe voor een goeden docent, die liever zijn eigen keuze doet, niet beslist onontbeerlijk.

Leiden. B. M. Noach.

„The Merchant of Venice" by **W. Shakespeare,** met aanteekeningen voorzien door **L. J. Guittart** en **P. J. Rijneke.** Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. geb. *f* 0.95).

Waar we reeds een geannoteerde Schooluitgave hebben van dit stuk, vind ik het jammer dat de bewerkers niet op een ander werk hun keus hebben laten vallen.

Het stuk zelf wordt voorafgegaan door een „Introduction," die niets anders is dan de inhoud van het stuk, in 't kort verteld, waarbij dan nog gevoegd een kleine ontleding van de karakters der hoofdpersonen. Hoe de bewerkers kunnen denken dat zooiets aangenaam is aan hun collega's, is mij een raadsel. Welk leeraar zal eerst een vertelseltje laten lezen over den inhoud van een stuk. dat hij met zijn leerlingen gaat lezen? Of moet het soms dienen om den leerlingen voor het eindexamen de noodige vaardigheid te geven? Als dit zoo is, is het een bewijs temeer van de treurige inpomperij voor een eindexamen H.B.S. en degradeert het ons onderwijs.

Leiden. Chr. Kok.

K. R. Gallas, Choix de poésies francaises, 2e édition. I. Du quinzième siècle à Verlaine. II Poètes modernes. Amsterdam, Meulenhoff.

Het is een goed idée geweest van den Heer Gallas, deze twee deelen poésies françaises bij Meulenhoff uit te geven. Zeker, werkjes als deze ontbreken en ontbraken niet, maar in de keuze van de gedichten kan de verzamelaar meer of minder gelukkig zijn, en ik meen te mogen zeggen, dat, om nu vooreerst maar alleen te spreken van het eerste deeltje, de keuze over 't algemeen bijzonder gelukkig is geweest.

Het werk is natuurlijk voornamelijk samengesteld met het oog op de bruikbaarheid voor onze inrichtingen van voortgezet onderwijs. De leerlingen moeten dus een bundel onder de oogen krijgen, die hun smaak kan vormen en vooral die zoodanig is gekozen, dat een jongmensch met eenig gevoel voor poezie het boek uit zichzelf nog eens opneemt en doorleest, als hij het heeft opgeslagen.

Ik weet wel, dat de leeraar, die goed voorleest, de klasse boeit en daardoor een heel goed werk verricht, maar men mag toch ook nog hopen, dat de voordracht na zal werken en zal maken, dat het lezen van gedichten voor en door den leerling een genot wordt.

Daarvoor is noodig, dat de keuze met veel zorg is gedaan, dat ze afwisseling geeft en dat ze tevens een beeld geeft, al is het natuurlijk een vrij flauw beeld, van 't geen de Fransche taal op 't gebied der poezie kan geven.

Ik meen, dat het een genot kan worden voor vele leerlingen, wanneer ze nader met de verzameling kennis maken.

De enkele aanteekeningen aan den voet van den tekst zijn niet te talrijk en vooral niet overbodig. Ook de vertalingen van enkele woorden zullen er zeker toe bijdragen het lezen en genieten van de gedichten te vergemakkelijken en des te boeiender te maken.

Tal van de gedichten zijn daarbij geschikt van buiten geleerd te worden, wat voor onze scholen van groot belang is.

Het tweede deel begint met een inleiding: Quelques mots sur la poésie à partir de 1880. Deze benaming is zeer kenmerkend voor de groote, ik zou haast zeggen, te groote bescheidenheid van den verzamelaar, hier den schrijver. „Ces quelques mots" bevatten een degelijke, doorwrochte studie van de verschillende stroomingen op het gebied van de Fransche poésie in de laatste 40 jaar. Wanneer men nagaat, uit welke bronnen de Heer Gallas hiervoor heeft geput, wat een macht van werken en werkjes hij heeft geraadpleegd, hoeveel opstellen in tijdschriften en couranten door hem zijn doorgewerkt en met welk een meesterschap hij de stof beheerscht, dan kan men niet anders doen, dan de inleiding met zorg te lezen en te herlezen om van het vele wetenswaardige en interessante, dat hier bijeengebracht is, volop te profiteeren.

En dan ook gaat men van zelf over tot het lezen van de meesterwerken, die daarop van tal van dichters, allen meer of minder modern, meer of minder nieuw, en vooral meer of minder belangwekkend, worden gegeven. En al is het niet te ontkennen, dat niet alle gedichten allen even gemakkelijk zullen aanspreken, het doel dat de Heer Gallas zich heeft voorgesteld schijnt mij bereikt: we krijgen een overzicht van den grooten rijkdom van de Fransche poésie der laatste jaren, die als altijd, tenminste als in vele andere perioden, een groote bloei vertoonde.

Deze bundel, ook naar het oordeel van den verzamelaar, richt zich minder tot onze jeugd dan wel tot „les connoisseurs".

Leiden. P. Werkman.

Y. Dubosq en **B. Hylkema, Leerboek der Fransche handelscorrespondentie.** Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. ƒ 1.70).
Dez., Fransch Handelsleesboek. a. b. (Pr. ƒ 0.95).

Het eerstgenoemde werk zal, naast andere bekende en veel gebruikte werkjes, die dezelfde stof behandelen, zeker een plaats weten te verwerven. Het is bepaaldelijk samengesteld voor de candidaten voor de praktijk diploma's en geeft in zeer beknopten vorm zoo ongeveer alles, wat voor hen noodig en nuttig is.

De schrijvers hebben een goed werk verricht, daar ze het verkrijgen van een diploma, voor velen een levenskwestie, belangrijk hebben verlicht. Een goed en eenvoudig, sober gehouden leerboek heeft in zulke gevallen groote waarde.

Het „Fransche handelsleesboek" van dezelfde schrijvers lijkt mij een uitstekende aanvulling van het leerboek. Ook in dit werk heeft zich de meester in de beperking getoond.

Leiden. P. Werkman.

Onze redactie ontving den vierden herzienen druk van het *Leerboek der Nederlandsche Geschiedenis* door Dr. N. Japikse (uitg. fa Wolters te Groningen-den Haag; pr. ƒ 3.80, geb. ƒ 4.75).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de firma Weidmann te Berlijn verscheen de zevende uitgave van *Homers Iliade*, erklärt von J. U. Faesi. Deze uitgave werd bezorgd door J. Sitzler, die 't aantal opmerkingen en aantekeningen heeft vermeerderd en in overeenstemming gebracht met de belangrijke resultaten waartoe de studie van Homerus sedert de vorige uitgave (vele jaren geleden verschenen) heeft geleid. Dit deel bevat Boek VII - XII; de prijs is 5 Mark.

Bij de fa. Wolters te Groningen-den Haag is de vierde, vermeerderde en verbeterde druk verschenen van het bekende *Fransch Woordenboek* door C. R. C. Herckenrath. Het werk kost, gebonden in één of in twee deelen, ƒ 9.90.

Bij de firma Constable & Cie te Londen verscheen *The public service in war and peace* door Sir William Beveridge; het boekje bespreekt de veranderingen die gedurende de oorlog in het burgerlik bestuur van de staat plaats vonden en de regeling van dat bestuur in de toekomst. De prijs is 2 sh.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LIV, 4: O. Viedebantt, Hannibals Alpenübergang. — J. Mussehl, Bedeutung u. Geschichte des Verbums *cēvēre*. — K. Barwick, die sogen. Appendix Probi. — Fr. Preisigke, Die Begriffe ΠΥΡΓΟΣ u. ΣΤΕΓΗ bei der Hausanlage. — Misc.

LV, 1: U. Wilcken, zu den Kaiserreskripten. — K. Münscher, zu den Persern des Aischylos. — B. Keil (†), ein neues Bruchstück des Diagoras von Melos. — E. Howald, das philosophiegeschichtl. Compendium des Areios Didymos. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 1-2: M. Gelzer, Die röm. Gesellschaft zur Zeit Ciceros. — W. Süss, Das Problem des Komischen im Altertum. — E. Pfuhl, Gedanken über Wesen u. Werden der klass. Kunst. — P. Merker, Der Ausbau der deutschen Literaturgesch. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Nestle, Schicksalswenden im Völkerleben. — P. Sickel, Universitäts- u. Schulwiss. — H. Friese, Vom pädagog. Stil. — E. Stemplinger, Der Aberglaube im Unterricht.

English Studies, II, 8: L. Snitslaar, Patrick Mac Gill.— E. Kruisinga, Critical Contributions to English Syntax, I-III. — Notes a. News. — Translation. — A. G. v. Kranendonk, Notes on Modern English Books, VI. —Reviews.—Bibliogr.

Beiträge z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLIV, 3: H. W. Pollak, Studien z. germ. verbum, I. — S. Singer, Studien z. d. minnesängern. — F. Holthausen, Etymologisches. — A. Leitzmann, Der wortschatz der Engelberger Benedictinerregel. — Dez., Erwiderung. — E. Schwentner, Zum lautwandel germ. $n > l$. — Dez., Ags. *óleccan* 'schmeicheln'. — E. Sievers, Zum Heliand. — Dez., Zum Tatian. — K. Preisendanz, Eine altdeutsche namenliste. — M. Spanier, Zu Thomas Murner.—E. Kieckers, Zum nhd. infinitivgebrauch. — Dez., Die 2. sing. imperat. im nhd. als indicativ. — E. Ochs, Spätmhd. *redbusle*. — O. Behaghel, *Schöpfen*. — S. Feist, Zu den Ripuariern.

Anglia, Beibl. XXXI, 1: F. Holthausen, Zu ae. dichtungen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXIV, 5/6: Blok, Vrede op aarde. — Van Hamel, Het Keltische vraagstuk. — Van der Kemp, Don Carlos. — Antheunissen, De raadpensionaris van Holland. — Billenkamp, Ontginning in Drente.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XV, 2: Müller, Die Alpgüter von Hofen und Weingarten (vervolg). — Baasch, Zur Statistik des Schiffspartenwesens. — Miszellen (o. a. Kaphahn, 1648, 1919. Historische Problemen zur Liquidatur des Weltkrieges).

Studiën, XCIII, April: L. P. P. Franke, George Bernard Shaw. — F. de Bruijn, Onze Kolennood in de Oorlogsjaren.— Is. Vogels, „Gregorianum." — G. Gorris, Dramatiek in dienst van den Vlaamschen Strijd.— Is. Vogels, De Vrijmetselarij in Indië en de Katholieke Onderwijzers. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Acket, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels).
Caland, Ontdekkingsgeschiedenis Veda: D. Lit. Ztg. 1920 n°. 9 (Oldenberg).
Van Dillen, De Russische revolutie: Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. XV, n°. 2 (E. B).
Frantzen en Hulshof, Schwankbücher: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 5.
Gaastra, Gopatha Brāhmaṇa: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 9. (B. L.)
De Groot, Antique Prose-Rhythm, I: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon); Lit. Zentralbl. 1920, n°. 10 (Preisendanz).
Dez., De numero oratorio Latino: Berl. Philol. Wochenschr. 1920, 6 Maart (Ammon).
Hesseling, L'Achilléide byzantine: Wochenschr. f. klass. Philol. 1920, 1 Maart (G. Wartenberg).
Janssen, Suetonii Vita Domitiani: Rev. Crit. 1920, n°. 3 (Chabert).
Murray, Erasmus and Luther: Athenaeum 1920, Maart 12 (Saintsbury).
Nauta, Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).
Prinsen, Ged. v. De Génestet: N. Taalg. XIV, n°. 2 (Engels).
Dez., Leeuwendalers: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).
Vürtheim, Stesichoros' Fragmente und Biographie: Athenaeum 1920, April 2 (J. T. Sheppard).
Wille, Byencorf: N. Taalg. XIV, n°. 2 (de Vooys).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. No. 9. Juni 1920.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

M. Leky, Plato als Sprachphilosoph, Würdigung des platonischen Kratylus. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums X. Band. 3. Heft). Paderborn, F. Schöningh. 1919. (Pr. M. 6.60 + 20 %).

In een voorbericht deelt Dr. Leky ons mede dat hij binnenkort een werk zal doen verschijnen, getiteld Über den Ursprung der Sprache, nadat hij in 1917, bij de firma Bachem te Keulen, Grundlagen einer allgemeinen Phonetik als Vorstufe zur Sprachwissenschaft uitgaf. Tussen die twee geschriften staat de hier aangekondigde studie, die ontstaan is bij het voorbereiden van het grotere werk dat nog niet het licht zag, en tevens een uitvloeisel schijnt van het, mij niet bekende, boek over algemene klankleer. De schrijver richt zich in de eerste plaats tot belangstellenden in taalkwesties. Hij hoopt dat hij ook begrepen kan worden door „Nichtgriechen"; wanneer hij daarmede bedoelt mensen die geen Grieks verstaan, vrees ik dat het karakter van deze grotendeels onvertaalbare dialoog zijn verwachting zal teleurstellen.

Overeenkomstig het doel van Dr. Leky wordt de Kratylus hier uitsluitend behandeld als getuigenis van Plato's gedachten over het wezen en de oorsprong der menselike taal. De schrijver rept niet van de poging door Schaarschmidt beproefd om de onechtheid van de dialoog te bewijzen; hij onderzoekt niet wat de Kratylus betekent voor Plato's leer over 't verkrijgen van kennis; de etymologieën beschouwt hij eenvoudig als een parodie op de leer van Heraclitus; van de talrijke verklaringen die van de dialoog zijn gegeven, bespreekt hij alleen drie recente studies en, in een naschrift, de mening van von Wilamowitz in diens jongste boek over Plato. Al zijn kracht en alle ruimte wijdt Dr. Leky aan een uitvoerige, fijn verdeelde ontleding van de dialoog (blz. 17-78). Deze hoofdstukken van de studie munten uit door helderheid.

Zulk een analyse is onvermijdelik subjektief, niet alleen omdat zij gepaard gaat met een verklaring van Plato's eigenlike bedoeling, maar ook omdat elke indeling afhankelik is van het standpunt dat de indeler heeft gekozen. Wat voor de een iets bijkomstigs is, zal voor de ander een zeer essentiële uitspraak zijn, die hij in extenso meedeelt, die hij voor de kern van het betoog houdt of als slotsom van de bewijsvoering aanziet. Mij komt het voor dat Leky terecht in de bekende etymologieën geen ernstiggemeende woordafleiding ziet (gelijk b.v. Schäublin gedaan heeft), maar of nu daarom alles als parodie is bedoeld, betwijfel ik. Men heeft er dikwels opgewezen dat veel wat ons wild voorkomt, zich niet onderscheidt van wat de Oudheid bij 't zoeken naar een etymon gerechtvaardigd achtte; ook lijkt het mij wel wat wonderlik dat Plato bijna twee derden van zijn dialoog aan zulk een parodie zou hebben gewijd: een tiental goed gekozen, d.i. in dit geval zeer zotte, voorbeelden zou beter gewerkt hebben. Maar dat er parodie bij is, geloof ik stellig; zeer duidelik is die voor mij wanneer, als verdere reduktie niet mogelik blijkt, κακόν voor een buitenlands woord wordt verklaard.

Leky stelt Plato als „Sprachphilosoph" zeer hoog, en niet ten onrechte. Dat de keus θέσει ἢ φύσει tot niets leidt, maakt Plato zeer duidelik; geniaal moet men, met Leky, 't betoog vinden dat de etymoloog niet verder kan komen dan tot de πρῶτα ὀνόματα, en dat men daarmee eigenlik heel weinig genaderd is tot de verklaring van het ontstaan der taal. Bij deze hoofdverdiensten, die, ook volgens Leky, echter alleen „eine rein propädeutische"

waarde hebben (blz. 85), wil ik gaarne nog vele kleinere erkennen, zoals het inzicht dat „barbaarse” talen niet behoeven onder te doen voor de Griekse, dat de Griekse taal veel vreemde woorden heeft opgenomen, dat de vrouwen konserverend werken op de taal, verder de opmerking dat op elkaar volgende woorden door sluiten beginklank wederkerige invloed oefenen, al volgt ook die opmerking uit een onzinnige etymologie van Ἥρα (p. 404 C). Zo zou ik nog meer aan Leky's lof kunnen toevoegen.

Toch is 't mij niet mogelik de dialoog even zeer te bewonderen als hij. De vorm is niet aantrekkelik; ik gevoel een gebrek aan evenwicht tussen de bestrijding van Hermogenes, bij wie θέσει of ξυνθήκῃ als „uit willekeur” wordt geïnterpreteerd, en die van Kratylus, in wiens opvatting 't woord φύσει verzacht wordt tot „door een natuurlik verband”; dan komt het mij voor dat de vergelijkingen met handelingen en voorwerpen uit het dageliks leven de aard van ons spreken en benoemen niet verduideliken, en eindelik schijnt mij de opvatting van het ontstaan der taal eenzijdig verstandelik. Indien als οἱ θέμενοι τὰ ὀνόματα de Goden werden vermeld, zou zeer zeker 't scheppen van de taal tot een wonder zijn teruggebracht en dus alle verklaring zijn opgegeven, maar is dat eigenlik niet aannemeliker dan zich, gelijk Plato doet, die ὀνοματοθέται voor te stellen als mensen (οἱ ἄνθρωποι, οἱ πάνυ παλαιοί), die, ofschoon nog onbesproakt (?) reeds namen geven? Geen mens mag Plato er een verwijt van maken dat hij niet de ontwikkeling van de taal zich parallel dacht met de ontwikkeling van het gemoed en het verstand, doch als hij deze opvatting niet gehad heeft kan men hem, met alle eerbied voor zijn genie, toch niet rekenen tot de voorlopers van de hedendaagse beschouwing omtrent het wezen der taal.

Leiden. D. C. Hesseling.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht Boeken. Vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van Dr. **H. J. Boeken**. Boek IV. — Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1919.

Evenals de drie eerste boeken is de Redactie zoo vriendelijk geweest mij het 4e ter recensie te sturen. Het moeilijke werk schrijdt rustig voort; daarvoor kan men eerbied hebben. Maar veel van het vroeger opgemerkte geldt ook hier; er zijn nog altijd te veel vergissingen. Ik zal ze maar op de rij af behandelen.

Aan 't eind van c. 2 moet bijgevoegd worden: (vergunden zij), *toen hij er zelf om vroeg.*

In c. 5 staat: Toen nu de Ath. de landzijde van de plaats h. v. in *hoogstens* zes dagen, lees: de landzijde en *wat 't meest noodig was* van de plaats h. v. in zes d.

In c. 9 doet zich weer het geval voor, dat de vertaling een anderen tekst veronderstelt, nl. ἐπισπάσεσθαι, terwijl in den tekst staat: ἐσβιάσασθαι, een goede verbetering, die de volgende vertaling zou eischen: (meende hij dat) *zij hun best zouden doen dáár binnen te dringen.* In den volgenden zin is οὔτε ... τε vertaald, alsof de ontkenning ook op 't tweede gedeelte sloeg; 't moet zijn: *en* dat voor de vijanden .... de plaats *toch* neembaar zou zijn.

In c. 10 is: *willen worden gevonden* geen fraai Nederlandsch; waarom niet: *willen schijnen.* — Verderop zou ik in pl. v. *handelen* liever zetten: *wagen.* — Het einde van datzelfde hoofdstuk is verkeerd opgevat, lees: als iemand blijft staan en niet door vrees voor 't gedruisch en *het overweldigende van de landing der schepen* verschrikt terugdeinst, *die landing niet kan afgedwongen worden.* — En verder: om nu <ook zelf> stand te houden (evenals ik).

In c. 11 zou ik liever zeggen: *bemoedigd* dan *getroost.*

In c. 17 is τῶν προύργου niet uitgedrukt, lees: iets *doelmatigs.*

In c. 18 staat: opdat ge niet ... *een verkeerd besluit neemt*, lees: *tegenspoed ondervindt.*

In c. 20 aan 't eind staat: *en hen er niet toe dwingt*, ik zou verkiezen: *liever dan hen er toe te dwingen.*

In c. 23 is naar de vulgata vertaald *werd* .... opgeheven, terwijl de tekst het pl. q. pf. heeft. Verderop staat *zooals ook*, lees: *dat toch.*

In c. 25 staat: *van voren* aanvielen, moet zijn: *eerder.* En verderop: als bezetting waren *gehouden*, lees: *achtergebleven.*

In c. 35 staat: *omtrek*, waar ik zou schrijven: *ringmuur.*

In c. 41 staat: dat de omwenteling.... zich verder zou uitstrekken *dan onder die van dat land*, behoort eenvoudig te zijn: *verder in hun land.*

Bovenaan blz. 71 staat: die Aioliërs *zijn*, lees: *waren.* Op dien heuvel *nu is*, lees: *is nu.* — Aan 't eind van c. 43 staat: het dorp *van* Solugeia, ik zou dat *van* maar weglaten. C. 44 in fine: weinig *meer* dan vijftig, moet zijn: *minder.*

In c. 45 zou ik daarentegen tusschen de woorden *schiereiland* en *Methone van* inlasschen.

En iets verder in pl. v. *het schiereiland de landengte* schrijven.

De bijvoeging aan 't eind van c. 46: *zoo laten zij hen er in loopen* is wel juist en schilderachtig, maar in parenthesi te zetten.

In c. 49 is in te lasschen: aan <de monding van> de Ampr. golf.

In c. 55 staat: als een te kort in *het ten uitvoer brengen*, lees: in *hetgeen zij meenden te kunnen doen.*

In c. 57 staat weer eens *veertig* in pl. v. *vier.*

In c. 61 in fine staat: zéer snel zou *er vrede zijn met den Athener*, lees: zou *de bevrijding hiervan* (sc. τοῦ κοινῶς φοβεροῦ) *zijn.* En 't volgende behoort zóó te zijn: de Ath. breken niet op uit hun eigen land, maar uit het gebied van diegenen, die hen ingehaald hebben.

C. 62 in. staat: zoo *iets* goeds, lees: zoo *veel* goeds.

In c. 64 staat: *voor elkander en niet voor uw vijanden te zwichten*, lees: *uit zichzelf en niet door uw v. gedwongen te zw.*

In c. 66 staat: *aan die bespreking deel te nemen*, lees: *dit door te zetten.* De volgende eigennamen zijn een weinig verhaspeld; de verbetering ligt voor de hand.

Bovenaan p. 107 staat peripoloi; dit zijn niet de gewone Attische, die ook in de noot aangeduid worden: *alleen binnenl. krijgsdienst deden*, dus niet hier.

Op p. 109 (c. 68) staat *twist*, verbeter: *wist* en rechtsomkeerd in pl. v. — *t.*

In c. 72 is achter Nisaia bij te voegen: *en de zee.*

In c. 79 staat: bang voor *den ingekankerden afkeer van de steden tegen* de Ath., lees: bang voor de *oude geschillen met* de Ath.

In c. 87 staat: der Laked, *daar* die — *door hun goede*

bedoeling jegens u, lees : *opdat die niet door uwe welwillendheid* (iron.)

Pag. 151 bovenaan staat : *in* deze Ath., lees : *tegenover*.

In c. 94 had in den tekst in overeenstemming met de vertaling behooren te staan < οἱ > πολλοι.

Op p. 157, r. 9 staat *rechter*vleugel, moet zijn : *linker*—. Verderop *gemakkelijk*, lees *gemakkelijker*.

In c. 99 staat : ze zelf *maar moesten weten*, lees : zelf *wel wisten*.

Op p. 167 staat in de noot : schoon*zoon*, moet zijn : schoon*vader*.

Op p. 185, r. 9 staat : *Atheners*, lees : *Toronaeërs*.

In c. 117 staat : zoolang Brasidas *niet nog meer* voorspoed had, lees : *nog* v. h. En verder : *die mannen wel prijs geven en*, lees : *van die mannen wel beroofd worden, maar*.... En voor *probeeren* zou ik zetten *kans hebben* het nog te winnen.

Bovenaan p. 195 moet staan : *En* de gez., die aanwezig *zijn*, hebben — bindend *te verklaren*.

Onderaan diezelfde pag. staat *zij*, lees : *de Achaiers*. Op p. 207 vinden wij : *hebben zij een werkelijk voordeel*, moet dit niet zijn : *hebben zij echter werkelijk dapperheid ?* En aan 't eind van die pag. : *want anders* (γὰρ ἄν) *zouden zij het laatste liever doen dan het eerste*.

In c. 128 in fine staat : *nu door den loop der gebeurtenissen met beiden overhoop geraakt*, lees : *afwijkende van het voor hem onweerlegbaar voordeelige* (met behoud van den gen. τῶν ἀναγκαί ν ξυμφόρων).

Op p. 213 even over 't midden staat : *van* den heuvel, dit *van* moet weg.

Ten slotte wil ik opmerken, dat op 't zesde kaartje *Sikuoqn* staat in pl. v. *Skione*. — De zoogenaamde drukfouten vermeld ik maar niet.

Groningen. R. Leyds.

Phaedri fabulae Aesopiae cum Nicolai Perotti prologo et decem novis fabulis recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. P. Postgate.** Oxonii e typographeo Clarendoniano. 1919. (Pr. 4/6, geb. 5 sh.).

Waarom moet zoo'n boekje eigenlijk worden aangekondigd ? Mij dunkt, wie geen Phaedrus bezit en met dit curieus poeetje wenscht kennis te maken, schaft zich natuurlijk dit keurig gedrukt, allernieuwst editietje aan. En de vakman, die er al een paar dozijn in zijn kast heeft staan, koopt deze editie er nog bij, daar hij gaarne weten wil, wat een man als Postgate denkt over de diverse puzzles, die deze ijdeltuit oplevert, en die haast even talrijk zijn als de pedante versregeltjes, die hij heeft geschreven.

Maar, de redactie van het *Museum* verlangt een aankondiging van mij. Laat ik dan eenige gronden aanvoeren, waarom het mij aanbevelenswaardig lijkt, met dit jongste werk van den vermaarden Engelschen Latinist kennis te maken.

Postgate betoont zich ook hier een bezonnen en bezadigd geleerde, die volkomen op de hoogte van zijn taak is. En dat wil hier heel wat zeggen. Toen ik mijn *de Phaedri fabulis commentatio* had geschreven, legde ik eens bovenop elkaar al de geschriften en boeken, die ik daarvoor had doorgewerkt of doorgebladerd : 't was een stapel, die mij boven 't hoofd uitkwam.

„Ook zelfs mijn naam wordt mij strijdig gemaakt" zou ons poeetje kunnen jammeren.

Ook Postgate doet daaraan mee ; m. i. volkomen terecht. Mij dunkt, wij moeten hem voortaan met Havet *Phaeder* noemen : *Phaedrus* is een onmogelijke latinizeering van het correspondeerend Grieksche adjectivum. En evenzeer terecht laat P. hem den eeretitel *Augusti libertus* behouden, dien Lucian Müller hem wilde afnemen.

Omtrent de *premythia* en *epimythia* meent P. dat ze ieder afzonderlijk moeten worden beoordeeld, of ze kunnen blijven staan dan wel geschrapt moeten worden. Daarmee kan ik natuurlijk instemmen. Ik heb immers boven het hoofdstuk, dat ik aan deze kwestie wijdde, het motto geplaatst :

si merui, videorque nocens abscidite ferro.

En evenzeer juich ik het toe dat P. al de titels der fabels voor onecht houdt, al laat hij ze gemakshalve staan.

Een vraagteeken zet ik bij de beslissing, die P. neemt in zake den 5den voet. Dat iemand zich verbeeldt een finesse in te voeren, waaraan geen zijner voorgangers ooit heeft gedacht, vind ik heel mal, maar ik begrijp het (ook Seneca tragicus handelde zoo). Maar dat hij dien regel *niet trouw* opvolgt (zooals P. wil en vóór hem Speyer wilde), vind ik ongeloofelijk. In den versregel :

elephanti vires et leonis impetum

een opzettelijk streven te willen zien om *vlugheid* te doen hooren, lijkt mij een beetje gezocht. (Trouwens heel overtuigd daarvan is P. ook niet).

Dat Martialis met den bekenden versregel :

an aemulatur improbos iocos Phaedri

op onzen *Phaeder* doelt, is voor P. een uitgemaakte zaak. Hij kan gelijk hebben, maar ik twijfel. Hoe kon ons dichtertje zóó in 't vergeetboek raken, als hij in M.'s tijd zóó beroemd was geweest. Doch „in densis latet vita Phaedri tenebris", dat is altijd weer de verzuchting, waarop onze Phaedrus-studiën uitloopen.

Gelijk ik reeds te kennen gaf heeft P. kennis genomen van al wat er, ook in lateren tijd over *Phaeder* geschreven is. Natuurlijk heeft hij steeds rekening gehouden met de grootere werken van Havet, Hervieux, Tiele ; maar ook kleinere geschriften heeft hij niet ter zijde gelaten. Bepaaldelijk denk ik hier aan de geestige Mnemosyne-artikelen van onzen landgenoot L. Rank. En daarbij heeft P. nog heel wat eigen voorstellen van tekstconstitutie gevoegd. Of ik het overal met hem eens ben ? Wat doet het er toe daarover hier uitteweiden !

De bevoegde lezer zal toch zelf moeten oordeelen en kiezen, en P. is waarlijk mans genoeg om overal zijn eigen zaak te verdedigen. Doch, al was 't alleen maar „om een bewijs mijner belangstelling te geven", sta ik ten slotte even stil bij II Prol. 5 :

Hier trekt ons dichtertje omtrent de tegenstelling, navolging en oorspronkelijkheid, deze conclusie :

quicumque fuerit ergo narrandi iocus,
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine

Zoo geeft P. uit. Mij lijkt dat onzin. Vooreerst is *narrandi iocus* een zeer onhandige wijze van uitdrukking voor : „de (meerdere of mindere) geestigheid van ver-

tellen." Dan is *iocus* bij *Phaeder* altijd = fabula, narratio. Eindelijk, wat een logica: „hoe de manier van vertellen ook is (goed of mal), als de vertelling er bij den hoorder maar in gaat en doel treft, vindt ze haar aanbeveling in zich zelve, niet in den naam des auteurs"! De eenig ware lezing is, zou ik meenen deze:

quicumque fuerit ergo narrator, iocus
dum capiat aurem et servet propositum suum,
re commendatur, non auctoris nomine.

En .... „hiermede neem ik afscheid van Postgates uitgaafje"? Neen, waarlijk niet: ik hoop er nog jaren lang veel profijt van te hebben, en dat zelfde wensch ik alle lezers dezer weinige regels toe.

Leiden. J. J. Hartman.

A. A. Verdenius, Jacob van Maerlant's Heimelijkheid der Heimelijkheden. Opnieuw naar de handschriften uitgegeven en van inleiding en aanteekeningen voorzien. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1917. (Dissertatie van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam).

Te lang is verzuimd van dit proefschrift een aankondiging te geven in het *Museum.* De volgende regelen mogen dit verzuim nog zooveel mogelijk goedmaken. Een nieuwe uitgave van dezen tekst was inderdaad zeer wenschelijk. De inleiding van den heer Verdenius is zeer uitvoerig. Niet alleen spreekt hij over alles wat op het Nederlandsche gedicht betrekking heeft, maar hij behandelt ook de Latijnsche bewerkingen, ja zelfs het oorspronkelijke Arabische tractaat, en zijn tweede hoofdstuk is zelfs getiteld: „onderzoek naar de bronnen van het Arabische werk". Ieder lezer zal terstond inzien, dat de heer V. zich de grootste moeite heeft gegeven bij de bewerking van deze inleidende hoofdstukken. Doch men vraagt onwillekeurig: is de uitgever hier niet te ver gegaan? Is het mogelijk voor iemand die de Arabische teksten zelf niet lezen kan, daarover een critische beschouwing te ontwerpen? De heer V. erkent openhartig, dat hij hier vooral de uitkomsten van anderen moest vermelden en onderling vergelijken. Wij willen aannemen, dat hij daarin niet ongelukkig is geweest, doch moeten het oordeel overlaten aan de inderdaad deskundigen. Het zou wellicht voldoende zijn geweest, indien hij had vermeld, wat ook reeds meermalen gezegd is, dat het werk oorspronkelijk niet is geweest een soort van handboek voor vorsten, al hebben sommigen dat ook beweerd. Eene uitweiding over de Latijnsche vertalingen was in dit proefschrift meer op hare plaats, inzonderheid over den Latijnschen tekst die de basis van den Nederlandschen moet zijn geweest, maar die volgens den heer V. niet met stelligheid is te bepalen (blz. 64); dat de Nederlandsche tekst zou vertaald zijn uit een Franschen acht hij, zeker wel terecht, niet waarschijnlijk: daarvoor is de overeenkomst met zeer vele passages in het Latijn al te groot.

Blz. 70—115 vindt men de inleidende beschouwingen over den Nederlandschen tekst. Behalve van de drie reeds bekende hss. heeft de schrijver nog van een vierde kunnen gebruik maken dat een fragment bevat en van geringe waarde is. Evenals Clarisse heeft hij het Leidsche hs. als basis van zijn uitgave gekozen, vooral omdat hem gebleken is, dat de taalvormen in dit hs. de meeste overeenkomst hebben met wat men als de taal van den maker van het gedicht moet beschouwen. Dit is af te leiden uit de rijmen, en in wat de schrijver hiervan zegt heeft hij een voorbeeld genomen aan de redeneeringen van Franck in zijn inleiding op Maerlant's *Alexander.* Dat ook de *Heimelijkheid der Heimelijkheden* een werk van Maerlant is, daarvan is de heer V. overtuigd, en sommige van zijn opmerkingen, als b.v. die over het gebruik van *ontvesten* (blz. 98), klinken zeer overtuigend. Jammer, dat nu juist in L de proloog niet den naam van Maerlant heeft, en in vs. 7—9 heeft de heer V. dan ook de woorden van C in zijn tekst opgenomen. Krijgt men dan iets dat in alle opzichten voldoet? Den term *lieve neve* wil ook de heer V. toepassen op Floris V, wat toch misschien gewaagd blijft. Wel is het zeer waarschijnlijk, dat ook in de middeleeuwen *neef* gebruikt werd om iemand aan te spreken van wien de spreker geen familie is, maar was dit ook mogelijk tegenover personen uit een veel hoogeren stand? Aan den anderen kant heeft men geen enkele aanwijzing om te besluiten wie dan wel bedoeld kan zijn, indien men aan Floris niet mag denken. Daarbij komt nog iets. In vs. 1—6 wordt gezegd, dat het mededeelen aan anderen van wat men bezit een zedelijke voldoening geeft waardoor men zelf rijker wordt; en de schrijver verzekert, dat ook hij daarom van geven nooit afkeerig was. Wat nu in L volgt schijnt wel te beteekenen: bovendien geeft de mildheid eer in de wereld. Dit is een zeer natuurlijke overgang, en die woorden of dergelijke klinken beter dan wat in C staat: *ende noch helpt mi alsic gheve,* wat een zeer flauw en onnoodig toevoegsel is aan hetgeen onmiddellijk te voren is gezegd. Men zou bijna vragen: is het niet mogelijk, dat in den proloog aanvankelijk de naam van Maerlant niet voorkwam, en dat iemand dien er in heeft willen brengen, omdat hij te recht of ten onrechte meende, dat Maerlant de dichter was? Hij zou dan ook aan het slot van den proloog die vermelding van God en de H. Maagd kunnen hebben toegevoegd, omdat die geheel in den stijl van Maerlant was; doch die 4 verzen kunnen ook wel reeds in het origineel hebben gestaan, want blijkbaar zijn er in L verschillende kleine lacunen. In vs. 7 zou de term *lieve neve,* in het rijm voorkomende, dan misschien niets hebben te beteekenen. Hoe het zij, ook de heer V. heeft deze moeilijkheden evenmin als iemand anders op een onbetwistbare wijze kunnen verhelpen. De recensie van den tekst is verder zeer voorzichtig, en waar de heer V. veranderingen maakt, heeft hij door de duidelijke opgave der varianten en door zijn aanteekeningen den lezer in staat gesteld hem te volgen. Vs. 40 hebben alle hss. *mesprise tale,* wat, zooals op blz. 189 wordt opgemerkt, niet goed kan zijn. In het Latijn (dat zooveel mogelijk wordt opgegeven aan den voet der bladzijden) staat *non est vicium in rege,* en *mesprijs* zou hier wel passen, maar *tale* schijnt overtollig. Men zou natuurlijk allerlei kunnen gissen, b.v. *het nes gheen mesprijs te male,* het is volstrekt geen blaam. Maar de heer V. heeft zich liever van alle veranderingen willen onthouden.— Minder angstvallig is hij geweest in vs. 59, dat in L ontbreekt, en waar C en H hebben *vrecken,* waarvoor in den tekst is gezet *brecken*: maar stel, dat *brec* in den zin van *gebrek,* bij Maerlant mogelijk is, moet men dan een pluralis *brecken* bij hem niet voor onwaarschijnlijk houden? Het liefst zou men in vs. 59 als oorspronkelijke

lezing willen aannemen *ghebreken*, althans wanneer in vs. 60 het praesens *treken* kan hebben gestaan, later door een afschrijver veranderd in *trecken*. De geheele uitdrukking in vs. 60 is zonderling: was in plaats van *van* de oudste lezing *na*, dan zou de beteekenis zijn: „daar (op dat punt) waar deugden en gebreken op elkaar gelijken (in elkaar overgaan). — In vs. 68 is het misschien niet noodig *dat* te lezen, in plaats van *daar*: „ieder heeft dat wel ingezien, wanneer hij" *enz.*— In vs. 273 wil de heer V. *in haren sinne* opvatten als *in haren ghesinde*: dit is dunkt mij in dezen tekst niet geoorloofd, en *in haren sinne* zal wel te verklaren uit een van de vele beteekenissen van *sin*.— In vs. 375—'76 houdt de uitgever zich aan de lezing van L zonder van *vermaet* meer te kunnen zeggen dan er al van gezegd is; vs. 375 past bij *potentia non ledatur*, waarop volgt *et debita reverentia tribuatur*, wat in 376 moet zijn uitgedrukt: de heer moet alle eer hebben die hem toekomt, hij moet niet met geringschatting worden bejegend. Dit begrip is in 393, zooals Clarisse reeds heeft opgemerkt, uitgedrukt door *versmaet* (*bedi het maect den here versmaet*): zou de gissing van Bilderdijk dus niet eenige aanbeveling verdienen?— Een andere onopgehelderde plaats is vs. 1020, dat hier gegeven wordt volgens B en L, en dat de uitgever evenmin wil veranderen, maar in zijn aanteekening vindt men een uitvoerige beschouwing over verschillende mogelijkheden; de dichter is hier blijkbaar zeer afgeweken van het Latijn, zoodat men daarin geen steun vindt.— Ook in vs. 1237 heeft de uitgever het onduidelijke *diere* in den tekst laten staan, doch in de aanteekeningen stelt hij de vraag,of men wellicht *seere* zou mogen lezen.— Wel is daarentegen in vs. 1329 *om die sieke* bij gissing veranderd in *om phisiken*, hoewel, zooals de uitgever zelf opmerkt, het rijm daardoor onzuiver wordt. Een ander bezwaar is, dat dan de woorden *die vorsocht men om phisiken* waarschijnlijk zouden moeten beteekenen: „die vroeg men om medicijnen", maar vooreerst is *phisike* in dien zin ongewoon, en ten tweede is de constructie met *om* in dit geval blijkbaar weinig of niet in gebruik geweest. De vraag is, of de Latijnsche tekst nauwkeurig is vertaald, dan wel of de dichter een eenigszins andere gedachte dan die van zijn voorbeeld heeft uitgedrukt. De bedoeling van het Latijn is zeker wel, zooals de heer V. ook aanneemt: zij moesten een medicijn geven of een leefregel, waaraan de mensch zich slechts had te houden om gezond te blijven, zoodat hij geen andere medicijn noodig had. Doch het Latijn zegt alleen: „facere talem medicinam qua si utatur homo proficiat sibi et non indigeat medicina alia." Het is dus wel mogelijk, dat de Nederlandsche dichter niet zoozeer heeft gedacht aan eene „prophylactische" methode als wel aan een geneesmiddel waarbij een zieke terstond baat zou vinden. *Die ghesonde* in vs. 1329 zou in dat geval kunnen worden opgevat als *de gezondheid* of *de genezing* (en die opvatting vindt men in het *Mnl. Wdb.* onder *Pine*, kol. 355); voor den heer V. daarentegen is *die ghesonde* hier „de gezonde mensch". Stelt men *die ghesonde* echter gelijk met *salus*, dan is *met sire pinen* wat zonderling, want wie is dan de persoon op wien *sire* betrekking heeft? Neemt men in aanmerking, dat *met sire pinen* een vaste uitdrukking is, die zeer dikwijls voorkomt, dan zou men misschien mogen gissen, dat zij in de plaats is gekomen van een andere uitdrukking die door de afschrijvers niet werd begrepen. Nu kan men in het Mnl. zeggen *ghesonde van pinen* voor „genezing van een ziekte": wellicht kan de dichter hebben geschreven *ende hoe die ghesonde van hare pinen volghen mochte der medicinen*: en hoe de genezing van hunne kwalen het gevolg kon zijn van het gebruiken van het geneesmiddel. Indien de verzen 1329 en 1330 oorspronkelijk dit ongeveer kunnen hebben uitgedrukt, dan zou het noemen van *zieken* in vs. 1328 niet vreemd zijn, en dan zou men in dit vers geen verandering behoeven te maken. Mij dunkt, dat de heer V. hier is afgeweken van de groote ingetogenheid waarmede hij in andere moeilijke gevallen den tekst heeft gerecenseerd, en waarmede niet in strijd is, dat hij in enkele evidente gevallen de gemeenschappelijke, maar foutieve lezing heeft veranderd. Moge het verdienstelijke werk door velen worden gebruikt.

Groningen. A. Kluyver.

J. Koopmans, P. C. Hoofts Baeto oft Oorsprong der Hollanderen. Treurspel. (Bibl. v. Ned. Letterk. onder Red. van J. Koopmans en Dr. C. G. N. de Vooys, N°. 10). Tweede druk. Groningen, den Haag, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 1.00).

Wanneer ons een nieuwe tekstuitgaaf (of herdruk ervan) in handen komt van een werk van een onzer klassieken, is dat een welkome aanleiding tot aandachtige herlezing. En niet alleen, dat wij het geheel tot ons laten spreken; wij worden tevens bepaald bij sommige regels, uitdrukkingen, woorden, door aanteekeningen, die ze ons duidelijker maken, of die ons tot onderzoek prikkelen.

De lezing wordt voor ons hier nog verkwikkelijker gemaakt door de inleiding van den bewerker, die er in geslaagd is in beknopten vorm ons een helder inzicht te geven in de denkbeelden, die Hooft in dit treurspel ontwikkelt, men zou kunnen zeggen in Hoofts politieke en religieuse belijdenis, en dat wel in verband met zijn omgeving en zijn tijd; ons Hooft te doen zien als den beminnelijken en begaafden humanist. Niet minder is hij er in geslaagd, ons hem te doen zien als taalhervormer, ons te doen gevoelen, hoe er in Hoofts taal is (om een nu bijna afgezaagde uitdrukking nog eens te gebruiken, omdat ze hier zoo gepast is) een „nieuw geluid". Door het lezen van de inleiding wordt men voorbereid en toegankelijker gemaakt om zich te laten medesleepen door schoone gedachten in een schoone taal. Want door die beide worden wij werkelijk medegesleept; wij worden tot het eind geboeid. Niet door het treurspel als treurspel. Als zoodanig kan het ons niet treffen, omdat de personen te veel de zuivere dragers van denkbeelden zijn, te weinig menschen van vleesch en bloed; te schetsmatig geteekend ook. Om een voorbeeld te geven: Als Rijcheldin omgekomen is, in schijn, omdat zij schuldig is, neemt Baeto dit grif aan, en verklaart haar ten onrechte liefgehad te hebben. Als hooggestemd vorst, en als ideeëndrager kan men hem dit als verdienste toerekenen, als mensch kan men niet met hem medevoelen. We zouden strijd hebben willen zien, of in allen geval een zachter oordeel; vooral daar hij later, als zijn vederbos ontvlamt[1])

[1]) Er is niets nieuws onder de zon! Penta weet met behulp van booze hoogere machten een „ontvlamming op tijd" te fabriceeren. Trouwens in Hoofts *Historien* lezen wij van vergiftigegassen, in den

en hij dus zich zelven ook schuldig moet gevoelen, toch wel zich afvraagt, of hij ook een schuldige bijgedachte kan gehad hebben. 't Is waar, hij was heilig overtuigd oprecht het goede gewild te hebben, maar had hij voor zijn echtgenoote dan ook niet die vergeeflijke bijgedachte kunnen veronderstellen ?

Enkele opmerkingen, bij 't lezen gemaakt, laat ik hier volgen alvorens over de wijze van uitgave van het stuk te spreken. In de eerste plaats, hoe er eenige overeenkomst is tusschen de Baetofiguur en Willem van Oranje, niet zoozeer in de omstandigheden, als in de zorg voor zijn volk; Willem gesteund door zijn broeders, Baeto door de twee heeren uit zijn geslacht. Eigenaardig is het ook, dat Hooft Baeto „vaeder 's lands" laat noemen.

Vervolgens vestig ik de aandacht op de herhaling van de bede van de priesteres en die van de nonnen, een herhaling, die op allerlei wijzen in allerlei letterkundige producten voorkomt, maar in 't bijzonder en op gelijke wijze in de zinnespelen der rederijkers, waar dikwijls de zinnekens telkens een spreukachtig gezegd achter elkaar aan herhalen. Een herhaling dient natuurlijk altijd om een bepaalden sterken indruk te maken, om een bepaalde uitspraak sterk in de toehoorders te doen indringen. Maar toch wil ik hier eenige zinnen aanhalen, die mij bij het lezen in de gedachte kwamen, zinnen, geschreven naar aanleiding van het voor en tegen van 't gebruik van litanieën in den protestantschen kerkdienst [1]): „Denzelfden *magischen* oorsprong hebben ook de Litanieën, die door herhaling de Godheid willen dwingen het gebed te verhooren .... Reeds oude babylonische boetpsalmen en tooverformulieren vertoonen dit litanietype .... De eigenaardige suggestieve werking die er uitgaat van een litanie." In die herhaalde bede van priesteres en nonnen zit ook wel een litanietype, en ze doen denken aan het bijbelsche „niet loslaten tenzij", en het „worstelen met God".

Ten derde wil ik wijzen op het verschil en de overeenkomst tusschen het afscheidstooneel hier in de *Baeto* en dat in de *Gijsbrecht*. Dit uit te werken zou mij hier te ver voeren, hoe verlokkend het denkbeeld ook moge zijn. En 't wordt tijd te komen tot het bespreken van de uitgave zelf.

Wat de wijze van aanbrengen van verklaringen betreft, de nu meestal gevolgde methode van woordenlijstjes achteraan, evenzoo die van enkele uitgebreidere aanteekeningen achteraan, is opgegeven, en teruggekeerd tot die van enkel verklaringen aan den voet der bladzijden, waarnaar verwezen wordt met cijfertjes. Wat zijn *voor* en *tegen* heeft. *Tegen*, dat weder de storende, dikwijls meer dan één in een regel voorkomende cijfertjes het aangenaam geleidelijk lezen zeer in den weg staat, vooral voor hen, die niet als 't ware woord voor woord, zin voor zin behoeven te bestudeeren; maar toch ook voor anderen; te meer nog omdat er achter de nootcijfers haakjes staan, wat bij eventueele tusschenzinnen tusschen haakjes nog hinderlijker is, en er ook nog andere noot-teekentjes, als sterretjes met haakjes, voor de varianten gebruikt worden. Evenwel, er is ook een *voor*, dat niet gering te achten is. Hoeveel woorden en uitdrukkingen worden dikwijls niet achteloos gelezen, zonder dat men een woordenlijst raadpleegt, omdat men *meent* volkomen te begrijpen. Den lezer moet het gemakkelijk gemaakt worden zich te overtuigen, ôf hij begrijpt; hij moet, zoo het kan, liefst genoopt worden dit te doen. Toch lijken mij die verwijzingen te storend; m. i. zou het, wil men deze methode volgen, het beste zijn de haakjes achter de cijfertjes weg te laten; en, wil men iets van het effectvolle dezer methode opofferen aan het geleidelijker, aangenamer lezen en overzien, dan de verklaringen onderaan te plaatsen met aanwijzing der versregels, en de noot-cijfertjes te laten vervallen; ze desnoods alleen te gebruiken, als er een adder in het gras schuilt.

Om nu al de verklaringen aan den voet te kunnen geven, moest de strikste beknoptheid in acht genomen worden; daardoor is er hier en daar wel eens wat te weinig gegeven. Soms had een enkel woord tot verduidelijking, soms een synoniem als tusschenschakel bij begripsovergang kunnen bijgevoegd zijn; soms ook was een bepaalde verklaring niet overbodig geweest.

Zoo zou bij *uenjer* (vs. 52) iets omtrent de etymologie wel gewenscht geweest zijn; nu staat er alleen „helsche geest, spook" (m. i. beter toovenares, zooals Stoett geeft en wat ook klopt met „tooveresse" in de Inleiding van Hooft zelf; althans waar het op Penta slaat, zooals het cijfertje aanduidt; bij het volgende *uenjers* past helsche geest wel). Bij *peen* (vs. 105), was iets meer dan „straf" niet te veel geweest; bij *slissen* (vs. 183) had als overgang tot „bevredigen" b. v. „effenen" kunnen staan. Bij vs. 468 vlgg. *Al deden porfir, jasp, en goudt des hemels straelen Met spiegelgladde glans afstujten, en de Son Daar, met zijn hel gesicht geen oogh op houden kon: Wat soud het wesen* enz. had gewezen kunnen worden op dezen vroeger meer voorkomenden onjuisten zinsbouw, evenals op de latijnsche constructie bij vs. 477: *Prjeelen, Welcke als ghij dujsendmael .... besiet, Van dujsendmael aenschouwt op een gestalte niet.* Bij *mie, miede* (vs. 847 en 878) = „tijding" had wel als oudere bet. „loon, bodeloon, boodschap" kunnen ingevoegd zijn. Bij *batser* (vs. 839) wordt wel, op *batser* (vs. 848) aangeteekend, dat het geen comparatief is, maar die *r* niet verklaard. *Hoogher niet* (vs. 991) beteekent zeker „verder niet", maar 't zou toch aardiger geweest zijn, als er op gewezen had kunnen worden, dat dit een vaste uitdrukking was, eigenlijk een bevel aan den man te roer; even zooals men bij *Ik leg te laegh* (vs. 23) m. i. te doen zal hebben met een vaste uitdrukking = ik ben te zwak voor iets. *Nu fors* (vs. 1131) en *God wouds* hadden behalve de tegenwoordige aequivalenten toch wel een etymologische verklaring kunnen eischen. Bij *Katten* (vs. 1446) had gewezen kunnen worden op Polen, Pruisen, Saksen, Zweden en Perzen (bij Hooft en Vondel voor Perzië).

Tot hiertoe geldt het verklaringen, die weggebleven of te kort uitgevallen zijn, waarschijnlijk tengevolge van het streven naar kortheid. Nu nog een enkel woord over eenige plaatsen, waaromtrent de Heer K. niet tot

---

80jarigen oorlog gebruikt; Cornelis Drebbel, de uitvinder, bouwde een onderzeeboot(je), en blijkens de vermaarde ongevallen hebben de klassieken ook hun vliegeniers gehad, die niet slaagden, maar dan ook streefden naar iets, dat voor onze vliegsport nog maar toekomstmuziek is.

[1]) L. J. van Holk, in *Uit de Remonstrantsche Broederschap*, Januari 1920.

een beslissing is gekomen, of waarvan de verklaring mij niet zoo juist schijnt.

Vs. 26: *Ten ejnd jck opgejuckt een kortswijl schoon verstreck Aen d'opgeblaesenheit.* K. teekent aan: „Niet duidelijk. Wellicht een geschikte speelpop. Schoon kan echter ook bijwoord zijn". Omtrent het laatste geeft Stoett geen uitsluitsel; voor den zin maakt het niet zooveel uit; m. i. is het b. nw. De paraphrase van K. lijkt mij niet gelukkig. Het beeld zal wel aan de triumhale intochten in Rome ontleend zijn. Dus b.v.: opdat ik aan de zegekar geketend een schoon, vermakelijk schouwspel, of een mooi voorwerp van spot of vermaak verstrekke aan de opgeblazenheid der overwinnaars)."

Vs. 36. *Om.... eensaem te verouwen En sonder inkoomst vanden afkoomst hof te houwen.* K. zegt met een vraagteeken: „zonder inkomen alleen van mijn rang te leven?" Stoett geeft een derg. verklaring. Leendertz zag *vanden afkoomst* als afhankelijk van *inkoomst*, en beschouwt *afkoomst* als familie. K. en St. laten het als bepaling bij *hof houwen* behooren, m. i. terecht. Maar het woord rang lijkt mij niet het ware, of men zou aan een spelende uitdrukking in den trant van ons: van den wind leven, moeten denken; men leeft van geen rang, tenzij men bedoelt de relatiën ten gevolge van zijn rang; dan zou echter het woord van L.: *familie* beter zijn. Zij zou immers, als zij geen inkomst had, moeten leven van 't geen haar om haar afkomst, dus door haar bloedverwanten, om haar niet te laten verhongeren, zouden worden afgestaan; dus zou ik willen omschrijven: om zonder een rechtmatig inkomen te hebben als een verarmd familielid der koningsfamilie onderhouden te worden.

Vs. 1164. *Dat's 't onrecht recht gezocht.* K. verklaart *'t onrecht* als „op een verkeerde manier"; St, die de lezing *t' onrecht* heeft, verklaart *recht* als „juist", zoodat hij in *onrecht* het voorwerp ziet. Merkwaardig bij den een: *'t onrecht* = ten onrechte, bij den tweede *t' onrecht* = het onrecht! Niet zoozeer, als men bedenkt, dat men het kommaatje in beide gevallen zoowel voor als achter de *t* gedrukt vindt. De lezingen geven dus geen uitsluitsel. In het verband beschouwd, geven beide verklaringen een goeden zin. Volgens K.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden: Dat zou op verkeerde manier (of met onrecht) zijn recht gezocht zijn. *Nu wort' er maar gevloden: 'T welk sonder onrecht kan geschieden van het rijck.* Volgens St.: *Hoewel groot onrecht drijft den vorste toe dit lijden*, toch mag hij zich niet verzetten, indien hij dan zijn vader en heer zou moeten bestrijden. Dat zou juist het onrecht [zelf] zoeken zijn. *Nu wort' er maer gevloden: 'T welck sonder onrecht kan geschieden van het rijck.* Men ziet, beide redeneeringen komen wel uit; men gevoelt echter, dat bij beide iets voor en tegen te zeggen is. M.i. zou die van K. 't nog even winnen, welke tevens zou kloppen met de schrijfwijze *t 'o.* in het handschrift.

Vs. 1423: *Voor u, de goden onbelaen Een leeghgelaete pleck bewaeren.* K. teekent aan, dat het niet duidelijk is of *onbelaen* bij *goden* of bij *pleck* als bepaling gevoegd moet worden, in 't eerste geval = „boven den druk verheven, welgemoed," in het tweede = „vrij van aanspraken. M. i. zonder twijfel [1]) bij *pleck*. In 't eerste geval zou het een epitheton ornans zijn, dat weinig juist gekozen of schoon zou zijn; bij *pleck* zou het zeer gepast zijn: een streek, die niet alleen onbewoond is, maar waarop niemand rechten kan doen gelden, zonder servituten, zoodat Baeto 't veilig en zonder gemoedsbezwaar kan bezetten. Bij v.s 518: *En jaeght een bleeckheit aen 't bestorven landt*, teekent K. aan: „Jaegt = aanjagen". Dus zou hij in *aan* het voorzetsel zien, terwijl het m. i. het scheidbaar voorvoegsel bij jagen is. Men zou bijna aan een drukfout of iets derg. denken. Is dit misschien ook het geval bij de verklaring van *schotst* (vs. 1), als „superlatief van *schot*, en dit = „onbehouwen, lomp", waar toch zeker *schots(ch)* zal moeten staan [1]).

1) Stoett zegt = „onbezorgde", dus voegt hij het bij *goden*.

Zoo kom ik van zelf op een aanmerking, die ik niet weerhouden kan, nl. dat er eenige, en daaronder zelfs hinderlijke, drukfouten zijn blijven staan; om de meest in 't oog vallende te noemen: *steunen* voor *steuren* (102), *woorden* voor *wonden* (13), *tand* voor *stand* (26), *heef'* voor *geef'* (1474); ook eenige leesteekens (1190, 1235, 1366) om van minder hinderlijke niet te spreken.

Tot die drukfouten zal ook wel behooren de plaatsing van *even* in den volgenden zin: „Het loont even de moeite na te gaan" (*Inleiding* X). Als drukfouten zou ik ook wel gaarne willen beschouwen uitdrukkingen als: „de voorliggende uitgave"; „Bij de aanteekeningen heb ik geleund tegen die van Dr. Stoett"; „Gehouden worden als" (*Inl.* XIX, XX, XV). Evenwel zullen deze meer behooren tot de rubriek *lapsus calami*.

Het spijt mij, dat deze aanmerkingen als slot komen, en dus den slotindruk ongunstiger zouden kunnen maken. Doch de bewerker heeft in zijn inleiding zelf de kritiek uitgenoodigd tot het maken van opmerkingen, die tot verbetering kunnen leiden. Bij „kritiek" voegt hij het woord „welwillend"; nu, ik hoop niet den schijn van onwelwillendheid gewekt te hebben; en wil zelfs nog eens verzekeren, dat de kleine vlekjes mij juist zoo spijten, omdat het geldt zulk een goede uitgaaf, waarvan de inleiding den lezer zoo juist in de stemming brengt en geschikt maakt om het treurspel in al zijn schoonheden te waardeeren.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

J. J. Salverda de Grave, Italië's Letterkunde. (Volksuniversiteitsbibliotheek, 2). Haarlem, Erven F. Bohn. 1920. (Pr. geb. *f* 2.50).

Met zeer veel genoegen heb ik kennis gemaakt met dit werkje, dat in een mooie, aantrekkelike vorm een duidelik, beknopt overzicht geeft van de Italiaanse litteratuur. Zoals de schrijver in zijn voorbericht zegt, worden alleen de grootste auteurs en hun belangrikste werken er in behandeld. De personen worden vooropgesteld en zoveel mogelik in verband gebracht met het genre, dat zij beoefenen. Het komt mij voor, dat prof. Salverda de Grave biezonder goed geslaagd is in deze karakteristiek der schrijvers, terwijl ook de inhoud hunner werken soms prachtig in brede trekken wordt weergegeven, zooals b.v. die van de gekompliseerde roman „I Promessi Sposi." Nauwkeurig worden ook

1) Dit *schotsch* zal wel van den volksnaam komen; zoo vond ik ook: *een schotsch koopman* voor een koopman in lucifers enz. (Marin, *Fransch Wdb.*). Men denke ook aan de ongunstige bet. van Deensch, Noorsch, Spaansch, een Deen, een Jut, een Pruis, enz.

nagegaan de invloeden op hun werk van andere Italiaanse, klassieke, of Franse schrijvers. De volgende tijdvakken worden onderscheiden: Het begin van Italië's letterkunde; de Renaissance (XIVe-XVIe eeuw); het Klassicisme (XVIIe en XVIIIe eeuw); de litteratuur van de herlevende nationaliteit; oudere tijdgenoten.

In de eerste hoofdstukken wordt uiteengezet, hoe de Italiaanse letterkunde laat begint: in de XIIIe eeuw. De oudste „fraaie" litteratuur in het Italiaans is lyriese liefdepoëzie, welke gedicht is door keizer Frederik II en zijn omgeving op Sicilië tussen 1220 en 1250. Zij is de navolging van de Provençaalse lyriek, die door troubadours uit Provence naar Italië was overgebracht. Vóór die tijd had echter in Italië reeds een in het Latijn geschreven litteratuur gebloeid, terwijl zonder twijfel reeds vroeg onder het volk een dichtkunst in de volkstaal zich had ontwikkeld. Na de val der Hohenstaufen is eerst Bologna, daarna Toscane een middelpunt van letterkundig leven geweest. Daar werd de lyriek meer bespiegelend, diepzinniger. De veredelende invloed die van de vrouw uitgaat werd meer op de voorgrond gebracht. Deze vergeesteliking van de liefde heeft haar hoogste uitdrukking gevonden in Dante's „Vita Nuova". Dit alles wordt zeer helder uiteengezet.

De voornaamste schrijvers die prof. Salverda de Grave behandeld heeft na Dante zijn: Francesco Petrarca; Lorenzo dei Medici en zijn hof; Giovanni Boccaccio; Pulci, Boiardo, Ariosto (de schrijvers van ridderromans); Tasso; de geschiedkundigen Macchiavelli en Guicciardini; Metastasio (de schrijver van operateksten); de blijspelschrijver Goldoni; de treurspeldichter Alfieri; Monti; Foscolo; Manzoni; Leopardi. Van de „oudere tijdgenoten" worden besproken de dichters Carducci en Pascoli, de dichteres Ada Negri; de romanschrijvers Fogazzaro, Verga, Mathilde Serão; de toneelschrijvers Giacosa en Rovetta. Gabriele d'Annunzio wordt bij alle drie deze categorieën behandeld. Een overzichtje van de staatkundige geschiedenis, die in Italië in zo nauw verband staat met de letterkunde, en een kleine verhandeling over de taal verhogen nog de waarde van dit zeer aantrekkelike boekje.

Amsterdam. Martina G. de Boer.

Comte Maurice de Pange, Les Lorrains et la France au moyen-âge. Paris, Champion. 1919. (Pr. fr. 13.20).

Een verzameling studiën van een ernstig onderzoeker op het gebied der Lotharingsche geschiedenis, na den dood van den auteur (1913) in het licht gegeven en voorzien van een inleiding die ze bijeenhoudt, geteekend J. P., gedateerd 5 Juni 1914 en zonder verandering afgedrukt. De inleiding geeft een overzicht van de politieke verhouding van Lotharingen tot Frankrijk en het Keizerrijk in de middeleeuwen. Daarbij sluit als eerste afdeeling van het werk van De Pange een drietal studiën aan, getiteld: Le patriotisme français en Lorraine antérieurement à Jeanne d'Arc, Le Pays de Jeanne d'Arc, en: Les Baudricourt. De Lotharingers, door het lot van het Fransche koninkrijk gescheiden en bij het Keizerrijk gevoegd, zijn desniettemin altijd Franschen geweest en gebleven; dat is de these, die op grond van goed gekozen gegevens in de eerste studie verdedigd wordt, een these, die men gereedelijk zal aanvaarden. Enkele anti-germanistische overdrijvingen zullen het betoog van den schrijver meer schaden dan ten goede komen. In de tweede studie, over de feodale positie van het Domremy, waar Jeanne d'Arc geboren werd, keert zich het Lotharingsch patriotisme van den schrijver eenigermate tegen zijn naburen, de Champenois. Evenals er tusschen 2 Domremy's te kiezen valt, zoo ook tusschen 2 Baudricourt's als plaats van herkomst van den kapitein van Vaucouleurs. Deze vraag geldt de derde studie.

In een afdeeling: Les Lorrains dans l'histoire littéraire de la France, zijn opstellen vereenigd over Garin le Loherain, Albéron de Montreuil, aartsbisschop van Trier, en Gautier d'Epinal. Het maakt een ietwat vreemden indruk, dat de auteur, bij het behandelen der prozabewerking van de Chronique du Loherain Guerin door Philippe de Vigneulles, over het leven van dezen burger van Metz zich vergenoegt met een citaat van 1779, (dat hem het auteurschap der Cent nouvelles nouvelles toeschrijft!) en aangaande de uitgave van Vigneulles' merkwaardige autobiografie enkel opmerkt, dat Michelant in zijn inleiding daarop „a dit, malheureusement en allemand, tout ce qu'on peut savoir de cet écrivain français", zonder dat zelfs de titel van Michelant's werk wordt genoemd (Gedenkbuch des Metzer Bürgers Philippe von Vigneulles 1471—1522; Bibliothek des litterarischen Vereins, Stuttgart, XXIV, 1852).

Een onderzoek omtrent den persoon van Ferri de Bitche, hertog van Lotharingen in het eind der 12e eeuw, vormt de derde afdeeling, La Lorraine et le Barrois au XIIe siècle.

Leiden. J. Huizinga.

J. H. J. M. Witlox, De Katholieke Staatspartij. I. De Noord-Nederlandsche Katholieken in de politiek onder Koning Willem I. 's-Hertogenbosch, Teuling's Uitg. Maatsch. 1919. (Amsterdamsche diss.). (Pr. *f* 5.75, geb. *f* 7.—.)

Deze lijvige dissertatie maakt een begin met een beeld der in den titel genoemde partij „in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst". De opzet is wat al te breed. Het is bekend, dat die partij eerst in de dagen van Schaepman ontstond. Het zware eerste deel nu brengt ons niet verder dan 1840. Als de schrijver op die wijze voortgaat, is het einde niet te voorzien — en dat is een fout voor een promovendus, al heeft hij die met anderen gemeen. De schrijver heeft mogen beschikken niet alleen over de uitgegeven bronnen maar bovendien over een belangrijk getal onuitgegeven geschriften van geloofsgenooten, die een rol in de geschiedenis der ontwikkeling van het politiek besef onder de Katholieken ten onzent hebben gespeeld; hij heeft daar veel interessants in gevonden en is bezweken voor de verleiding om al die aardige en belangwekkende bijzonderheden in zijn boek op te nemen: vandaar voor een deel die wat onmatige breedheid, die ons overigens — dat moet gezegd worden — niet verveelt, dank zij den levendigen verhaaltrant. De een weinig ironisch klinkende bladzijde in de inleiding over „onpartijdigheid" is blijkbaar niet zoo erg bedoeld als het wel lijkt. De schrijver wil „een mensch van vleesch en bloed blijven". Opperbest, maar ik vrees, dat hier weder „onpartijdigheid" met „partijloosheid" verward wordt; vooral de hartstochtelijken van aard hebben het altijd over die verwenschte onpartijdigheid en doen hun best om hun eigen zwakheid op dit punt om te tooveren in zwakheid hunner tegenpartij. In de praktijk van zijn werk echter blijkt de schrijver — zooals

hij trouwens ook belooft — onpartijdig te willen zijn zonder „kleurloosheid" te betrachten, wat vooral uitkomt in zijn oordeel over koning Willem I, die van zijn kant tegenover de Katholieken allerminst onpartijdig mocht heeten.

Met deze opmerkingen zijn mijn bezwaren tegen het uitnemende proefschrift, rijpe vrucht van ernstige studie, eigenlijk aangegeven. Het is een belangrijk boek gebleken, dat, als alle deelen voltooid zullen zijn — wij wenschen den schrijver een lang leven toe! — zeker de stof ongeveer zal hebben uitgeput en dikwijls verrassend nieuw licht werpt op gebeurtenissen en personen, waarover reeds veel gezegd en geschreven is.

Het boek begint met een hoofdzakelijk aan Colenbrander's *Gedenkstukken* en het officieele *Dagverhaal* ontleend overzicht van het aandeel, dat de Katholieken hebben gehad in den Patriottenstrijd en den revolutietijd vóór 1798. Hij legt er den nadruk op, dat er van samenwerking onder de Katholieken toen nog heel weinig sprake is geweest en dat de houding van velen hunner het verwijt van slapheid niet kan ontgaan, terwijl anderen aan heftigheid van „Jacobijnsche" gevoelens weinig te wenschen overlieten, vooral in de Eerste Nationale Vergadering. Het optreden van de katholieke leden der beide Nationale Vergaderingen wordt uitvoerig toegelicht en met nadruk wordt gewezen op het gemis eener principieel Katholieke actie onder hen, terwijl alle actie na 1800, tot onder koning Louis, geheel verslapt om onder Napoleon zoo goed als geheel te verdwijnen. Eerst met de restauratie van 1813 schijnt een andere tijd te komen. Maar ook dan nog zijn het maar enkelen, die als werkelijk katholieke strijders op den voorgrond durven treden: de vurige bekeerling Le Sage Ten Broek, stichter van katholieke bladen en tijdschriften en van de „Katholieke Maatschappij", moedig strijder voor katholiek onderwijs en katholieke rechten in het algemeen; deze „eenige verdediger uit Noord-Nederland in het parlement" wordt hoogelijk geprezen in zijn krachtige actie vooral in de beide petitie-perioden vóór 1830; naast hem komt in 1829 Luyben, die krachtig protesteert tegen de godsdienst-, de pers- en de onderwijspolitiek der regeering van Willem I. In die periode wordt van de werkzaamheid van de „Jozefisten" Goubau d'Hovorst en Van Ghert een scherpe karakteristiek gegeven. Dan volgt de periode van „rust", gevolgd door die van „ontwaken" tijdens en na de Belgische revolutie tot 1840. Het slot vormt de beschrijving van het „liberale" Katholicisme der katholieke medestanders van Thorbecke in de Dubbele Kamer, waarbij dezen in strijd komen met de conservatieve gezindheid van de katholieke bevolking en de geestelijkheid in het algemeen. Met een „besluit", waarin op voortreffelijke wijze een beeld der houding van de regeering van koning Willem I met betrekking tot de Katholieken wordt gegeven, eindigt het boekdeel, dat in zijn laatsten regel van het slot dier regeering spreekt als van een „tragedie", door de „ironie der geschiedenis" overschaduwd, als men denkt aan 's Konings zoeken van persoonlijke „vergoeding" zijner teleurstellingen „aan de zijde eener Katholieke Belgische". — Wij hopen op spoedige voortzetting van het zoo goed begonnen werk, dat den schrijver buitengemeen aantrekkelijk moest schijnen.

Leiden. P. J. Blok.

R. Hönigswald, Die Skepsis in Philosophie und Wissenschaft. (Wege zur Philosophie, Schriften zur Einführung in das philosophische Denken, no. 7). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 2.50).

De Red. vraagt mij ook van dit boek van 170 bladzijden een bespreking in het *Museum*, verleid waarschijnlik door de ondertitel.

Duitsland heeft veel „Wege zur Philosophie" — het heeft zelfs een Ueberweg — maar deze nieuwe weg is zó grondig, dat hij voor alle andere.... onder doet.

Wie aan een beginnend of aankomend roker een zware havana-sigaar toedient, bezondigt zich zwaar.... niet het minst aan het „edele cruydt". Ik moet betwijfelen of ten onzent tien rokers déze Havana verdragen.

Een enkel trekje:.... hoe Prof. H. de zgn. „*Phaenomenologie*" duidelik maakt (blz. 26). Het gaat hier over „die Frage nach der wissenschaftlichen Zergliederung der *Beziehungen* selbst, die in der Tatsache des begründeten Zweifels vorliegen. Gemeint ist damit ein Sachverhalt, wie er jetzt gewöhnlich dem Problemkreis der sogenannten „*Phänomenologie*" eingegliedert zu werden pflegt. Man hat nämlich, um die entscheidenden Gesichtspunkte kurz hervorzuheben, zu unterscheiden zwischen dem Objekt, zwischen den mit dem Tatbestande des Objektdenkens als solchen gesetzten Beziehungen und zwischen dem zeitlichen Vorgang des Objektdenkens [1]). Die phänomenologische Problemstellung nun geht im wesentlichen auf das *zweite* der drei Momente. Sie grenzt sich damit ebensowohl gegen das erste, wie gegen das dritte scharf ab. Das heiszt: Sie ist weder eine Theorie des Objekts, genauer eine Theorie der Struktur des Objektsbegriffs, noch auch ist sie eine Untersuchung, der Vorgänge, in welchen das Denken des Objekts besteht; vielmehr ist sie eine Theorie der Beziehungen, in welchen der Tatbestand des Objektsdenkens beschlossen ist, und wie sie der Darlegung jener Vorgänge allemal schon zu grunde liegen. Denn es ist klar: Der Begriff des Vorgangs, im Verlauf dessen ein Objekt gedacht wird, hat zu seiner unerläszlichen Voraussetzung einen Begriff der Beziehung des Objektdenkens selbst. Man kann von dem Vorgange des Objektdenkens nicht sprechen, ohne den spezifischen Sinn mitzudenken der mit dem Wort „Objektdenken" gesetzt, oder, was das gleiche bedeutet, der mit dem System von Beziehungen gegeben ist, die das Wort „Objektdenken" repräsentiert. Zum mindesten aber treten in scharfer Gliederung auseinander die Probleme jenes Vorgangs und dieser Beziehung. Für die wissenschaftliche Betrachtung des Tatbestandes der begründeten Skepsis nun bedeutet solches Auseinandertreten das Aufwerfen einer Reihe von Sonderfragen, die dem Bereich der empirischen Psychologie ihrer Natur nach entrückt sein müssen. Sie beziehen sich insgesamt, wie dem Vorangegangenen zufolge ganz von selbst einleuchtet, auf die Struktur, nicht auf die Entstehung der „Gedanken", in welchen der Tatbestand des begründeten Zweifels eben vorliegt."

M. a. w.: voor de vakgenoten is dit boek, als al wat de zeer scherpzinnige Hönigswald schrijft, een kostelik kluifje.

Amsterdam. Leo Polak.

[1]) Is dit foutief herhaald „zwischen" wellicht een hebraïsme?

SCHOOLBOEKEN.

H. W. J. Kroes, Abrisz der deutschen Literaturgeschichte. 2de dr. Gouda, G. B. van Goor Zonen. (Pr. ƒ 2.60, geb. ƒ 2.90).

Waar de geschiedenis der letterkunde van de vreemde talen als zoodanig van het eindexamen-programma der H. B. S. geschrapt is, en het gevaar voor de hand ligt, dat dit onderdeel bij het onderwijs in de hoogste klassen nog meer veronachtzaamd zal worden, dan nu reeds veelvuldig geschiedt, daar is het een verblijdend verschijnsel, dat van deze schets der geschiedenis van de Duitsche letterkunde een tweede druk verschenen is. Het boekje geeft vaak een helder overzicht van de hoofdstroomingen en kan in de hand van den leeraar, die erbij verklaart en voorbeelden geeft en uit de verschillende tijdperken werken in de klas leest, veel nut hebben. De samensteller geeft echter nu en dan te veel bizonderheden, te veel namen zonder meer, een euvel, dat volgens mijn overtuiging juist de reden geweest is, waarom het eindexamen thans alleen tot de kennis van eenige gelezen werken beperkt is. Deze wijziging wordt door vele leeraren betreurd en dezen vragen zich af, hoe het mogelijk is het Nibelungenlied, Götz van Berlichingen of werken van Heine en van zoo vele anderen te doen begrijpen zonder den leerlingen een beeld te geven van den tijd en het persoonlijk leven van den dichter. En waarom mag dan in verband met het gelezene op het eindexamen daarnaar niet gevraagd worden? Maar ik dwaal af. De heer Kroes noemt namen als der Kürenberger, Reuchlin, Ulrich von Hutten, Thomas Murner, Logau en zelfs Ewers. Zullen de leerlingen daarvan veel onthouden? Van Goethe's Faust vermeldt hij wel de jaartallen, doch over het werk zelf lezen wij bijna niets. Bij Schiller wordt gewezen op de moeilijke gedichten „Die Macht des Gesanges" en „Das Ideal und das Leben". Waarom niet hiervan gezwegen en meer verteld over zijn balladen en drama's?

In de „Auswahl" van den heer Kroes zijn verschillende dier drama's en balladen in hun geheel te vinden, maar niet iedereen, aan wien de „Abrisz" welkom is, zal de „Auswahl" gebruiken, om redenen hier vroeger al eens ontvouwd.

Dichters als Chamisso en Uhland worden naar even genoemd, namen als von Ebner Eschenbach, v. Wildenbruch, Jensen geheel verzwegen.

Uitvoeriger behandeling van hoofdzaken en hoofdpersonen en weglaten van veel, wat men letterkundigen ballast voor de leerlingen noemt, zou het verdienstelijke werkje zeer ten goede komen.

Dat de samensteller ook wijst op schilders, beeldhouwers en toondichters is een verheugend iets, daar hierover maar al te vaak wordt gezwegen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

H. Saure, Erzählungen nach Dramen deutscher Klassiker. Zweite unveränderte Auflage. Leipzig. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1919. (Groningen, P. Noordhoff.).

Er bestaat in den Haag een krantje van twee H.B.-Scholen „Het Uiltje". Daarin stonden nu en dan uittreksels uit verschillende klassieke drama's, zoo men mij meedeelde, zij 't direct of indirect, van leeraren afkomstig. Ook mij verzocht de redactie reeds een paar maal een zoodanige bijdrage voor het blaadje te leveren. Hoe gaarne ik ook met de leerlingen buiten de school tot hun ontspanning samenwerk, dit verzoek heb ik telkens geweigerd. Ik acht zulke inhoudsopgaven zonder meer nutteloos. De leerlingen kunnen die veel beter zelf maken en er hun eigen opmerkingen bijschrijven, tegelijkertijd gebruik makend van wat de leeraar ter verheldering van het inzicht in het kunstwerk onder de les gezegd heeft. Maar niet alleen acht ik het verstrekken van zulke uittreksels nutteloos, ik acht het ook uit den booze, daar zij helaas licht tot bedrog aanleiding kunnen geven. Het gevaar is niet denkbeeldig. Eenige jaren geleden vervoegde zich een jongmensch uit een andere stad bij mij om les te nemen voor het eindexamen. „Maar", zoo zei hij na de eerste kennismaking, „het is mij niet om de lessen te doen, die zal ik u betalen, u moet me echter uittreksels verschaffen van boeken, want ik heb geen tijd om die te lezen." Hij was zeer verwonderd, dat ik hem de deur van mijn kamer wees. Of hij een anderen raadsman gevonden heeft, weet ik niet, ik wil het niet hopen. Saure's verzameling kende hij klaarblijkelijk niet, anders was hij niet bij mij gekomen.

Daarmee is dit werkje meteen veroordeeld. De samensteller noemt het boekje „Einführung in Lessing, Schiller, Goethe". Kan men zich een mislukter „Einführung" in de prachtige tooneelwerken van Duitschlands grootste dichters denken dan deze slappe prozaïsche vertellingen, nota bene in den verleden tijd, om toch vooral elke herinnering aan tooneeleffect te doen verdwijnen? Drie futlooze levensbeschrijvingen gaan aan deze uittreksels vooraf.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare School, I.

Dezelfden, Fransche Lectuur voor de Middelbare School: 1e serie, 1: G. Bruno, Le tour de la France par deux enfants. 2: Vingt récits. 2e serie, 1: P. Loti, Ramuntcho. Groningen-den Haag, Wolters. 1920. (Pr. per deeltje ƒ 1.60).

Overtuigd, dat het onderwijs in de Fransche taal op de middelbare school gewijzigd worden moet, hebben de Heeren P. B. Benjert en J. J. B. Elzinga een paar boekjes het licht doen zien, die als doel hebben den leerlingen op een aangename wijze het gewone Fransch te leeren.

In de meening, dat, als een te groote plaats aan de Grammaire gegeven wordt, het taalonderwijs vervelend en doodend moet worden, hebben zij getracht de taalregels op een aantrekkelijke manier te leeren, door die aan korte, gemakkelijke verhaaltjes te verbinden.

Het eerste deeltje van „Fransch voor de middelbare school" is bovendien aardig en geestig versierd door de silhouetten van Henriette Baukema.

Ongetwijfeld zal dit schoolboekje groote diensten bewijzen.

Van dezelfde schrijvers zijn eveneens verschenen drie lectuurboekjes voor de middelbare School „Le Tour de la France par deux enfants" door G. Bruno geschreven, een boekje dat in Frankrijk aan sommige Lycées wordt gebruikt. Ofschoon de taal er soms wat ouderwetsch van is, kan het zeer geschikt voor de klas zijn, daar het uitmuntend is om veel woorden te leeren en bovendien den lezer ook herinnert aan de schoonheid van de Fransche landschappen en steden.

Het tweede boekje „Vingt Récits" bevat verschillende goed gekozen verhaaltjes en verdient ook een aanbeveling.

Het laatste boek „Ramuntcho" van Loti voor de hoogere klassen bestemd is misschien een minder gelukkige keuze — omdat ten eerste de taal te dikwijls geen „gewoon Fransch" is en ten tweede de artistieke waarde van dit stuk waarschijnlijk aan de leerlingen ontgaat, terwijl het eigenaardige van de karakters hun wel niet aantrekken zal.

Wat de woordenlijsten betreft, lijkt het mij eenigszins gevaarlijk de woorden zonder „contekst" te vertalen, vooral wanneer het woorden geldt, die zeer verschillende beteekenis hebben.

Toch is dit geen bezwaar als de leerling de woordenlijst uitsluitend bij het lezen gebruikt en niet domweg van buiten leert.

De boekjes, verschenen bij J. B. Wolters, zijn van buiten reeds aantrekkelijk door de keurige uitvoering.

Voorhout. N. de Haan—Liégeois.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij G. B. van Goor Zonen te Gouda is de zestiende druk verschenen van het bekende werkje *Kramers' Woordentolk bevattende de vertaling en verklaring van de meest voorkomende Vreemde Woorden en Uitdrukkingen.* De verdienstelijke bewerking van deze nieuwe uitgaaf is te danken aan Dr. F. P. H. Prick van Wely.

Thesaurus Linguae Latinae.

Door de HH. L. Alma, M. Boas, U. Ph. Boissevain, F. Muller Jzn., Jos. Schrijnen, J. J. G. Vürtheim, J. van Wageningen en R. H. Woltjer werd een oproep verspreid tot financieelen steun aan den Thesaurus Linguae Latinae. Reeds kon 8000 Mark naar München worden gezonden. Bijdragen worden nog gaarne in ontvangst genomen door Dr. M. Boas, Den Texstraat 35, Amsterdam.

Een nieuwe, zesde, druk is verschenen van de *Beatrijs*-uitgaaf, no. 2 van de serie *Van alle Tijden* oorspronkelijk onder redactie van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart. De prijs is *f* 1.20 ; uitg. J. B. Wolters' U. M. te Groningen-Den Haag.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV-XLVI, 3 : J. Stenzel, Platon u. Demokritos. — H. Wagenvoort, Pantomimus u. Tragödie im august. Zeitalter. — W. Stammler, Die mnd. geistliche Literatur. — Mitt.
In het paedagog. ged. : M. Pohlenz, Thukydides u. wir.

Neophilologus, V, 3 : G. J. Geerts, El problema de los romances. — J. W. Marmelstein, L'état primitif de L'Epistre au Roy. — C. Serrurier, Voltaire et Shakespeare. — C. Kramer, Les poèmes épiques d'André Chénier, I. — A. C. Bouman, De zinsbouw van Berthold von Regensburg's *Predigten,* I. — R. Volbeda, *Armageddon.* — A. G. v. Kranendonk, Het dichtwerk v. Francis Thompson. — J. v. Wageningen, Ex-minister, ex-keizer. — E. Drerup, Homer u. d. Volksepik. — Var.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, VIII, 1 : P. Aurelius, 'n Paar Volksliedjes, met naschr. v. L. C. M[ichels]. — L. C. Michels, Europese Talen. — G. Royen, Kontaminatie. — H. H. Knippenberg, Een Venlosche Taaleigenaardigheid. — J. J. Kleijntjens en H. H. Knippenberg, Een Handschrift uit 1458. — Tijdschr.

Anglia, XLIV, 1 : F. Hagel, Zur sprache der nordengl. prosaversion der Benediktiner-Regel. — J. Koch, Das handschriftenverhältnis in Chaucers '*Legend of Good Women*', II. — H. Lange, Die legendenprologfrage. Zur steuer der wahrheit. — F. Holthausen, Zu mittelengl. dichtungen. — Dez., Das me. streitgedicht „*The Eye and the Heart*". — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur ae. wortforschung.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLV, 2 : Meyer, Het aartspriesterschap Zwolle (vervolg). — De Hullu, Kerkelijke toestanden in Zwolle 12-jarig Bestand. — De Jong, Parochie Joure. — Van Veen, Collatie van Wichmond 1548/9. — Van Miert, J. J. van Asten S. J. te Deventer 1565/6. — Van Veen, Pastoorsvacature te Arnhem 1547/8. — Van Miert, Relikwieën uit Utrecht ;
3 : De Jonge van Ellemeet, Cartularium St. Clemens te Steenwijk. — Van Veen, Pastoors van Velp 16de eeuw. — J. K., Ridders van St. Jan in St. Jansdal. — J. K., Pastorie te Wijhe. — Van Veen, Elburg en Doornspijk. — Van Veen, Bethlehem aan den Paus enz.

Historische Zeitschrift, 121, 1 : Meinecke, Luther über christliches Gemeinwesen. — Ritter, Deutschland und der Ausbruch des Weltkrieges. — Miszelle (Vigner, Schlözers Römische Briefe).

English Historical Review, April 1920 : Reid, Barony and thanage. — Green, Wellington and the Congress of Verona 1822 ; Notes and Documents.

Studiën, XCIII, Mei : In Memoriam † P. Joannes Helmich de Greeve. — M. v. Steen, Joego-Slavië II. Montenegro. — J. Stein, Einstein's Theorie, I — H. Padberg, Een boek dat hevig doet instemmen en heftig doet tegenspreken. — Al. Slijpen, Bedroevends en Verheugends uit Protestantschen Huize. — Is. Vogels, Dom Willibrord Verkade's Autobiografie. — P. Darmosepoetro, Twee tjepakabloemen in den Mataramschen lusthof der Middeleeuwsche Scholastiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland :

De Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb., afl. 10 : Studiën XCIII, Mei (Vogels).

De Blécourt en Japikse, Plakkaatboek : Engl. Hist. Review, April 1920 (C. d. K.).

Blok, Willem I : Engl. Hist. Review, April 1920 (H. L.).

Colenbrander, Zeeoorlogen : Engl. Hist. Review, April 1920 (Firth).

Documenten en kleine teksten 1—3 : Studiën XCIII, Mei (Daniels).

Kampinga, Opvattingen : Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

De Pater, Raad van State : Engl. Hist. Review, April 1920 (Geyl).

Riemens, L'enseignement du français : Tijdschr. v. Taal en Letteren VIII, no. 1 (Weerenbeck).

Verwey, Spieghel : Studiën XCIII, Mei (Padberg).

Certamen poeticum Hoeufftianum.

Carmina tria utpote iusto serius Amstelodamum perlata, in proximum certamen reservanda fuerunt. Eorum hi sunt tituli :

Uxori procul aegrotanti epistula ; In nuptiis viri docti ; Flavius et Ruso.

Nunc aureo praemio ornatum est carmen c. t. *Ultimi Tibulli dies* (compositum apparuit a Sofia Alessio, Radicenensi).

Sex praeterea carmina in volumen sumptu legati edendum hoc ordine recipientur :

Pollitta ; Somnus hibernus ; Amadei V laudes ; Persianum funus ; Maternus amor ; Pus vaccinum.

Horum VI carminum poetae invitantur ut *quam primum* scidularum aperiendarum dent veniam. Quod ni Ante Kalendas Iunias fecerint, eorum carmina ab Academia edi non poterunt.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Ac. Reg. praeses.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1920.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Hyperidis Orationes cum ceterarum fragmentis post **Fridericum Blass**, papyris denuo collatis, edidit **Christianus Jensen**. Lipsiae, Teubner. MCMXVII. (Pr. M. 4, geb. M. 5.80).

De Hyperides-uitgave van Blass, die door de scherpzinnigheid en de stijlkennis van haren auteur, eene eereplaats innam onder de oratorenuitgaven der bibliotheca Teubneriana, is door den arbeid van Jensen in hooge mate verrijkt. Het „papyris denuo collatis" van den titel mag men gerust vertalen op deze wijze: „na een zeer minutieus hernieuwd onderzoek van de papyri, en zorgvuldig overwegen van alles wat over deze is gepubliceerd."

Van die zorg getuigt iedere bladzijde der nieuwe editie, en zij maakt deze niet slechts tot eene voorbeeldige uitgave van redenaarsfragmenten, doch tevens tot een welsprekend bewijs, hoezeer, sinds de verschijning van Blass' derde Hyperides-editie zoowel de methode van papyrus-ontcijfering als van publicatie van papyri is vooruit gegaan. Controleeren kon ik het werk van Jensen alleen uit de bladzij, door Kenyon uit de oratie tegen Althenogenes in de Palaeography of Greek papyri gepubliceerd — de lithographische reproducties bij Wattenbach geven natuurlijk geen autoriteit — maar het lijdt m. i. geen twijfel of de zorgvuldigheid van zijn collatie is elders even betrouwbaar als zij mij in dat éene fragment is gebleken.

Naast die palaeografische nauwkeurigheid, en de daarmee gepaard gaande fijngevoeligheid voor het idioom van den orator, treft den lezer die zich de moeite van eene vergelijking met Blass' laatste editie wil getroosten de piëteit en het echt wetenschappelijk overleg waarmee de schrijver, sparende wat hij sparen kon, verkortende wat concisie eischte en toevoegende wat later onderzoek aan het licht had gebracht, in zijne prolegomena is te werk gegaan. Voor een deel moest daar alles vernieuwd worden. De beschrijving van de papyri en hun lotgevallen moest duidelijker worden gepreciseerd, de monografiën bij de tekstbewerking gebruikt, moesten nauwkeurig worden opgegeven, en ook de *vita Hyperidis*, destijds door Blass van een zeer rijke exegetische annotatie voorzien, had op allerlei punten aanvulling noodig. Dit alles is door Jensen met veel zorg gedaan, en wanneer wij hier nog bijvoegen dat op vele plaatsen zijn aanvulling van tekst-lacunes, dank zij zijn scherpziend oog, tot werkelijke teksverbetering leidt, dan blijkt daaruit dat wij zonder aarzelen den geleerden uitgever mogen danken voor deze nieuwste Hyperides-editie.

Amsterdam. K. Kuiper.

Der Gnomon des idios logos bearbeitet von **Emil Seckel** und **Wilh. Schubart.**

Erster Theil: der Text von Wilhelm Schubart mit einer Lichtdrucktafel. (Aegyptische Urkunden aus den staatlichen Museen zu Berlin. Griechische Urkunden V. Band. 1. Heft). Berlin, Weidmann. 1919. (Pr. M. 4).

Ὁ τοῦ ἰδίου λόγου [1]) γνώμων post literas renatas primum innotuit anno 1821, quum est in vulgus editum triennio ante repertum Tiberii Alexandri celeberrimum edictum [2]). Esse credebatur officii genus, quod appareret τῷ ἰδίῳ λόγῳ, quin verteba: aperte Paulus Meyer [3]): *Ressort*, sed fuerit oportet eadem mens clarissimis viris Bissing atque Dittenberger, quum supplerent ibi (lin. 43/4), Bissing: καὶ καθόλου δὲ ἐπικελεύσομαι τὸν γνώμονα τοῦ ἰδίου λόγου [πάν]τα [4]) καινοποιηθέντα παρὰ τὰς τῶν

[1]) Cf. Strabo XVII 1 § 12: *ὁ προσαγορευόμενος ἰδιόλογος, ὃς τῶν ἀδεσπότων καὶ τῶν εἰς Καίσαρα πίπτειν ὀφειλόντων ἐξεταστής ἐστιν.*

[2]) Orientis graeci inscr. sel. 669.

[3]) Festschrift für O. Hirschfeld (1903) p. 150.

[4]) Pro: *πάντα τά.*

Σεβαστῶν χάριτας ἐπανορθῶσαι, Dittenberger: [ἀεὶ] τά, quasi mente praefecti γνώμων esset ὁ ἐπανορθώσων. Atqui dispulit tenebras anno 1912 Pap. Oxyrrh. 1188, ubi proponuntur ξύλα ξηρὰ καὶ ἀδέσποτα καὶ ὀφείλοντα εἰς ἴδιον λόγον ἀναληφθῆναι κατὰ τὸν γνώμονα, quibus demonstratur γνώμων fuisse legis vel constitutionis [1]) vel formulae genus, cui subiecta essent τὰ τοῦ ἰδίου λόγου. Consequens est, in edicto Tib. Alexandri γνώμονα non esse τὸν ἐπανορθώσοντα, sed τὸν ἐπανορθωσόμενον, proinde ibi supplendum: [εἰς] τὰ καινοποιηθέντα κτέ. Ipse tamen γνώμων adhuc in taberna quadam latebat, unde paulo post extractus velut ab inferis rediit, emptus privata pecunia tunc potentissimi mortalium, nunc humillimi, editus autem a Gulielmo Schubart, sagacissimo papyrorum Graecorum quum descriptore tum interprete, cuius industriae sollertiaeque iam debebantur papyri Alexandrini complures [2]) quum lectu difficillimi tum cognitu dignissimi, debebantur Papyrorum magnifica specimina (Bonnae 1912), introductio ad Papyros (1918), alia multa frugis plenissima, quo praeceptore ipse usus sum, quum magno ardore sed sero anno 1910/1 legendi artem adsequi festinabam. Quam quidem adsecutus non sum, nullo doctoris vitio; sed, ne plane vacuus abirem, dedit mihi fortuna, quod paucis dedit: primarium philologum cognoscere, cui mature tradant se nostrates, auctor sum, qui literis operam daturi sunt: petite hinc puerique senesque finem animo certum miserisque viatica canis; magistratibus autem nostris, quibus studia non tantum curae sed etiam cordi sint, ut tanti viri industriam et benevolentiam studiosis Batavis Berolini ex recenti fonte speciosa miracula hausturis digno salario pignerent. Indecorum enim est gratis proficere velle, quum opibus abundes, benefacturus algeat. Et quis ignorat, maiores nostros, quorum sapientiam hoc sapientes uno extollere solemus, non ob aliam rem Scaligero publicum salarium constituisse, nisi ob copiam sui cupidae literarum iuventuti faciendam? Num eius poenituit? Num sine Scaligero Grotius ille Hugo cogitari potest? Quae ideo praemisi, ut sponte lector intelligeret, editionem γνώμονος, quae nobis offertur, omnibus numeris absolutam esse.

Addidit singulis sententiis versionem editor Teutonicam [3]), commentarium historicum parat. Parat item commentarium iuridicum iurisconsultorum, qui nunc sunt, facile princeps Seckel. Opus uterque maturet opto, nihil enim est vel esse potest, quod semel promissum avidius expectetur. Quamquam ex parte praeverterunt clara nomina Friburgenses Lenel Partsch edito, ne, sicut ipsi dixerunt, peregrinitas (*das Ausland*) occuparet, repentino γνώμονος commentario [4]). Quo grate utendum interim Romani utique iuris cultoribus. Reliqua enim silentio transmiserunt, obiter et sparsim tractavit ipse editor in introductione ad Papyros, quam laudavi supra.

[1]) *Σεουήρου καὶ Ἀντωνίνου .... γνώμονος*, id est, constitutionis mentio fit Pap. Lond. 1157 Vo. III (Chrestom. II 199) lin. 4/5.

[2]) BGU IV 1050-1059, 1098-1209. Ipsam editionem instruxit notis magni pretii; iustum commentarium superstruxit in: Archiv V. p. 35-131.

[3]) Ad Specimina (Bonnae 1912) ubique Latine disputat, quod quum civilius tum tanto doctore dignius.

[4]) Heidelberger Sitzungsberichte 1920 1.

Scriptum videtur novum documentum Theadelphiae ad exemplar exemplaris Alexandrini [1]). Quo continentur praecipua capita mandati sive formulae [2]) a divo Augusto datae vectigalibus per Aegyptum exercendis cum supplementis successorum usque ad Antoninum Pium. Quae res per se magnam habet utilitatem, etiam maiorem, quia cohaeret ius fiscale cum privato, quamobrem fieri non potuit, quin ex hoc ipso fonte multa accederent ad iuris privati vel Romani vel enchorii nota praecepta melius aestimanda. Etsi nonnunquam difficile est nova dogmata cum veteribus axiomatis recte componere, veluti quum legimus (§ 2) apud Romanos nihil esse extra commercium (ἀκαταχρημάτιστον) vel (§ 8) a cive Romano nihil Graecis verbis relinqui posse [3]) vel (§ 16) relictum civis Romani liberto ita, ut ad liberos eius perveniat, post mortem legatarii caducum fieri, si tempore testamenti faciendi nulli liberi extiterint, vel (§ 28) quinquagenaria maiorem heredem esse non posse [4]) vel (§ 34) militem debere τῷ ὁμοφύλῳ καταλείπειν καὶ οἷς ἔξεστιν [5]), quae quidem aenigmata aliquando solvet Seckel. Novum quoque, quod caelibes et orbi, masculi minus centum milia sestertium habentes (§ 32), feminae eius dimidium (§ 30), solidum capiunt, sexagenarius maritus et orbus, modo ipse se deferat, semissem (§ 27).

Ad singula capita haec adnotavi:

ad § 3. Videtur ad certos incertosque literarum ductus sic locus in integrum restitui posse: τῶν εἰς ἴδιον λόγον εἰσδιδομένων ὁ πόρος πρὸ παραδοχῆς οὐ κρατεῖται τεταρτον, et emendandum τετάρτων. Explicandum denique sic: fortunam eius qui nuntietur fisco, id est, ipsum nuntiatum et mox quadrante multandum (τεταρτολογησόμενον), antequam descriptio totius patrimonii accipiatur probetur [6]) (παραδεχθῇ), ne sui quidem dodrantis κρατεῖσθαι, id est, κυριεύειν [7]). Alias quoque et in hoc ipso papyro (lin. 28: ἐπιδικάζονται, lin. 32: δόσων, lin. 97/8: βούλωνται, lin. 155: στέρωνται) utrumque *O* commutatur [8]).

ad § 20. Δοῦλος ἐν δεσμοῖς γενόμενος non est, ut vertit Schubart, in vinculis natus sed, ut Friburgenses, in vincula datus (cf. Gai. I § 13). Apud solos poetas in vinculis nascuntur homines. Praeterea ὕστερον significare videtur ὑπὲρ τρίακοντα ἔτη γενομένῳ, nisi hoc ipsum excidit (post ἀπελευθερωθέντι) nam sequitur: ἢ καὶ μηδέπω τριάκοντα ἔτη γενομένῳ (cf. Gai. I § 15).

ad § 33. Ῥωμαίᾳ οὐκ ἐξὸν ὑπὲρ τὴν καλουμένην κουηεμπτιωνα διατάσσειν. Viderunt Friburgenses κουηεμπτιωνα esse *coemptionem*, ut hic sit sensus: civem Romanam testari non posse *sine coemptione* (Gai II § 112), id est, nisi coemptionem fecerit (Gai. I § 115a), et notandum ὑπὲρ = citra (παρά). Notandum praeterea et notaverunt

[1]) Einleitung p. 2/3.

[2]) Schubart, Einführung p. 264: „Amtsanweisung".

[3]) Cf. in contrariam partem Gai. II § 281.

[4]) Ad ius Romanum caput pertinere, propterea dicendum est, quia statim sequitur, quinquagenaria minorem posse succedere, si ius liberorum habeat.

[5]) Plane contrarium docet Gaius II § 110, 111.

[6]) Cf. Pap. Londin. 1157 Ro. (III pag. 62/8) passim: *συμφώνως πρὸς παραδοχήν*.

[7]) Similiter habet Pap. Cattaoui Ro. III (II) lin. 2/3 (Archiv III pag. 58): *τῶν διακοσίων ἑξήκοντα κρατεῖσθαι οὐ δύναται*.

[8]) Alio rem deducit Pringsheim apud Friburgenses p. 11 not. 3.

Friburgenses: rationem hic non haberi senatusconsulti, quo sub Hadriano haec necessitas coemptionis faciendae feminis remissa est (Gai. ll. ll.). Similiter § 25, quod iidem notaverunt, ratio non habetur senatusconsulti Claudiani, quod laudat Ulpianus XVI § 3.

ad § 36. Inter sicarios damnatorum vel ex ea causa profugorum liberis conceditur bonorum paternorum decima pars, uxoribus autem αἱ ἐν ἀργυρίῳ προῖκες [1]), καὶ αὐτοῖς δὲ τὸ δωδέκατον Ἀντωνῖνος Καῖσαρ ὁ κύριος συνεχώρησεν. O intempestivam [2]) clementiam, quae sceleratis hominibus donat! Emendabimusme αὐταῖς?

ad § 45. Qui duxerit ἀστὸς Αἰγυπτίαν, eius post mortem publicantur τὰ ἐπίκτητα, nisi tres relinquat natos priore exore et iusta. Quodsi duos, cedit iis τέταρτον [3]) ἢ τὸ πέμπτον; quodsi unum, τὸ ἥμισυ. Duos minus ferre uno, credere quis po est? Ferre puto illos τέτταρα πέμπτα et errorem natum Theadelphiae ex compendio Alexandrino non intellecto: $\overset{\epsilon}{\delta}$. Sic enim fractos numeros in Metricis (ed. 1903) passim signat Hero. Scriba rusticus, opinor, fractos numero non didicerat praeter simplices: γ″ δ″ ε″ etc.

ad § 58. Incensi τεταρτολογοῦνται. Καὶ ἐὰν δυσὶν ἀπογραφαῖς μὴ ἀπογραψάμενοι εἰσδοθῶσιν, [ἐν] τέταρτ[ο]ν κατακρίνονται. Ambigit editor, fueritne potius [δὶς] τέταρτ[ο]ν. Non puto, sed, quia spatium tribus elementis vacat, reponam: [ἐκ β′] τετάρτ[ω]ν. Cf. § 108: οἱ σύνοδον νέμοντες κατεκρίθησαν ἐκ δραχμῶν πεντακοσίων.

ad § 61. Τῶν ἀναπογράφων δούλων ἡ ἐπ[ιγον]ὴ δίδοται τοῖς δεσπόταις, ἐάνπερ μηδένα πόρον ἔχωσι ἢ μόνους τοὺς δούλους. Etiamsi maxime impuberis aliquae operae esse possint [4]), non tamen videtur domino esurienti munus fore gratissimum, quo interim compellatur infantem alere, educare, artificium docere, ut post annos operis eius ditescat. Vidit editor multo magis convenire vocabulum, quod ususfructus notionem contineat. Quidni igitur supplevit ἐπ[ιμον]ή? Cf. Dittenb. Syll. (ed. 2) 515, ubi passim scribuntur pecuniae ἐν ἐπιμονῇ τῷ δεῖνι.

ad § 70. Τοῖς [ἐν] δημοσίαις χρείαις. Teutonice οἱ ἐν χρείαις, Graece οἱ ἐπὶ χρείαις appellantur. Locos dedimus in Mnemos. vol. 44 (1916) p. 74 not. 1.

ad § 98. Παραχειρογραφία etiam versatur Pap. Lond. 359 (II pag. 150).

ad § 100. Supplementa valde placent. Initio tamen ἐνθάδε ἐπὶ τῆς [ἀρχῆς] rectius habiturum videtur quam ἐπὶ τῆς [πόλεως]. Quid enim aliud ἐνθάδε? Ἀρχῆς vocabulo designatur τὸ Ναναῖον. Ne hic quidem ratio habetur novi iuris et τῆς κατασκευασθείσης τῷ αὐτῷ τῷ εἰς τὸ Ναναῖον εἰωθότι τελεῖσθαι Ἀδριανῆς βιβλιοθήκης. Qua de re accuratius quam ceteri disputavimus Mnemos. vol. 44 (1916) p. 85/6.

Eiusdem capitis quam non supplevit lacunam Schubart, ea capere videtur [συνάλλαγ]μα.

ad § 104. Ἀτρύγητα γενήματα οὐκ ἐξὸν πωλεῖν οὐδὲ γένημα ἀνεπίγραφον ε..[..]ν. Infinitivo opus esse adnotavit editor, inveniendi periculum faceremus ipsi voluit. Itaque timidus conicio: ἐξάγειν, exeoque.

Traiecti J. C. Naber.

Friedrich Wahnschaffe, Die syntaktische Bedeutung des mittelhochdeutschen Enjambements. Berlin, Mayer und Müller. 1919. (Palaestra 132). (Pr. M. 9.).

De bedoeling van den schr. is blijkens bovenstaanden titel: na te gaan, wat wij uit het enjambement in mhd. verzen (12-14 eeuw) kunnen te weten komen omtrent mhd. zinsbouw. Het is dus niet te doen om de kennis van het enj. als stijlmiddel, dat in de mhd. litteratuur sedert den klassieken tijd zulk een voorname rol speelt: een zeer geliefde kunstgreep tot verlevendiging van den dichterlijken verhaaltrant, vaak stuitend voor moderne Duitsche aan gladvloeiende verzen gewende ooren. Er zijn namelijk, merkt W. op, talrijke gevallen, waarin het vaneenscheuren der syntactische groep door het vers blijkbaar zonder eenige artistieke bedoeling plaats heeft. De vraag rijst dan, of zulke scheuren niet te verklaren zijn uit andere zinsgroepeering in de me. taal. W. tracht inderdaad aan te toonen, dat „grosse Gruppen der *uns befremdend schweren* mhd. Enjambements vom mhd. Sprachgefühl aus gesehen überhaupt nicht oder nur als leichte Enjambements gelten dürfen" (S. 3). Hij heeft dus niet gevallen op het oog, waar de verspauzen samenvallen met de natuurlijke zinsgeleding, bijv. *subj.praed.— object*, lichte overgangen ook voor het nhd. oor, maar ‚Härten', zooals Parz. 644, 28 *Daran si geschriben vant— schrift, die si bekante.*

Het onderzoek gaat volgens tijdsorde te werk. De verschijnselen worden gegroepeerd; iedere groep wordt chronologisch tot het einde nagegaan, te beginnen met de vroeg-mhd. voorbeelden, die zooveel mogelijk volledig worden aangehaald, omdat wij hier doorgaans zeker kunnen zijn van de afwezigheid van technische kunstgrepen. Voor deze oudere, meer primitieve kunst behoefde ook geen verschil gemaakt te worden tusschen epische en lyrische poëzie, terwijl de laatste in den bloeitijd der hoofsche kunst zich vanzelf tegenover het enj. anders verhoudt, dan de vrijere epische techniek, en dus aparte beschouwing vereischte.

De 'Quellenübersicht' (blz. 8-13), loopende van Wiener Gene is tot Hans Sachs, omvat niet minder dan 142 mhd. gedichten, die, hetzij volledig, hetzij gedeeltelijk voor dit doel geëxcerpeerd zijn: honderdduizenden verzen, een ware reuzenarbeid!

Ter kenschetsing van schr.'s methode diene de beschouwing over de rol der relatieve zinnen in 1. Teil. 1 Kap. *Abtrennung der Bestandteile des einfachen Satzes voneinander.* Wanneer in mhd. verzen, als *Sie begunden vragen — Die wisen die da waren*, het van zijn zin gescheiden subst. gevolgd wordt door een relatief, dan is dit voor het nhd. taalgevoel een — zij het dan licht — enjambement, omdat vóór het vers een pauze valt, waardoor het subst. min of meer geïsoleerd wordt. Daarvandaan de nhd.

[1]) Ergo in reliquis dotibus tenebat regula: *ἀλλοτρίας εἶναι καὶ οὐ τῶν εἰληφότων ἀνδρῶν*, quae hactenus nitebatur sola fide Tiberii Alexandri (lin. 25). Eodem modo Athenis pecuniaria utique dos cum bonis mariti miscetur et periclitatur Demosth. XXVII § 4 et XXX § 7, 10, 16), sed reliquas ibi dotes *ἀλλοτρίας* visas, non sequitur, etsi contendit visas Caillemer. Mémoires (Caen) 1868 p. 114 (cf. p. 115/7). Nam ceteri indistincte Atheniensem uxorem dotis dominam faciunt, quibus obstiti Mnemos. XXXII (1904) p. 444[8].

[2]) Theodosianam *εἰρονικῶς* appellat Gothofredus ad c. 8 C. Th. 9. 42, ubi cuilibet deportato conceditur sextans ad fortunam ab extrema inopia vindicandam, quod resecuit Iustinianus c. 8 C. 9. 49.

[3]) Id est, *τὸ τέταρτον*.

[4]) L. 31 D. 6. 1. Alibi legitur post XXV (l. 32 D. 6. 1), alibi post V annum (l. 6 § 1 D. 7. 7) operarum rationem haberi. Repono utrubique XV.

komma vóór ieder relatief. W. betoogt echter op grond van zijn tabellen (15-58), dat een mhd. vers, als *Die wisen die da waren* zonder pauze werd gesproken, en dus tegenover *Sie begunden vragen* als een syntactisch geheel werd gevoeld, m. a. w. dat hier van enj. geen sprake kan zijn. Hij maakt echter een onderscheid tusschen ‚notwendige' en ‚ausführende Relativsätze'. Tot de eerste behooren zinnen, als de boven aangehaalde, en in het bijzonder alle met een dem. pron. als antecedent: *Daz du helfest uf — Dem der da gevallen was*; tot de tweede zinnen in dezen trant: *Und gap dem künege Matune — Einen slac, des er sin ende nam.* [1]) Nu blijkt uit de tabel blz. 52-54, dat in de vroeg-mhd. gedichten, tot Veldeke, tegenover 95 voorbeelden van de eerste soort slechts 5 van de tweede s aan, en dat ook in het vervolg het aantal van deze laatste slechts toeneemt me dat der echte, d. i. opzettelijke enjambements! W. beslui hieruit, m. i. terecht, dat vóór deze soort rel. zinnen een kleine syntactische pauze viel, waardoor zij het enj. naderden. Hetzelfde geldt van de rel. zinnen in den vorm van hoofdzin: *Des selben pfelles leit er an — Einen mantel der was wit.* Op verrassende wijze wordt deze uitkomst bevestigd door de praktijk van Notkers ‚Anlautsgesetz': in de drie eerste boeken van Boëthius vindt W. elf voorbeelden van *ter, tiu, taz* enz., onmiddellijk na een woord met stemhebbenden uitgang, hetgeen niet mogelijk is zonder een tusschenin vallende pauze. Daarvan behooren *tien* tot de ausführende Relativsätze!

Op dezelfde oordeelkundige wijze is ook de verdere door W. met eindeloos geduld verzamelde stof geschift, gezift, geordend en toegelicht. Telkens weer verrast hij ons door scherpe onderscheiding en fijn taalgevoel. Dit in bijzonderheden aan te toonen gedoogt de beschikbare ruimte niet, maar wij verwijzen naar de ‚Ergebnisse' blz. 186 vgg., waar o. a. het ontstaan van het voegwoord *daz* en het betr. vnw. *der* in het licht der mhd. versrhythmiek wordt beschouwd. „Eine der Kardinalfragen der deutschen historischen Syntax, das Verhältnis von Parataxe und Hypotaxe, tritt hier von neuem in den Gesichtskreis der Untersuchung."

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Pierre Gilbert. La Forêt des Cippes, Essais de Critique, 2 dln. Paris, E. Champion. 1918. (Pr. 20 fr.).

La Forêt des Cippes .... De titel verdient wel even te worden uitgelegd: de uitgever van Gilbert's werk, de criticus Eugène Marsan, zegt dien gekozen te hebben, omdat het scheen alsof Gilbert zich haastte „d'élever chaque jour un nouveau monument pour décorer son précoce tombeau, jusqu'à faire ressembler son œuvre à quelque forêt où le souvenir et le pas sont retenus et guidés par les Cippes" (I, p. XXVII, n. 1). In hoeverre deze monumenten duurzamer dan 't brons zullen zijn, dat moet de toekomst leeren; op het oogenblik zijn ze te aanvaarden als de uiting van een zeer begaafden geest, van een groote belezenheid, een talent dat voortdurend boeit, ondanks zijn vooropgezette ideeën en zijn wensch om met eenmaal geldige meeningen te breken. 't Gaat niet aan tegenover zijn kritiek een hyperkritiek te plaatsen; ik wilde mij er toe bepalen op Gilbert (1884-1914) te wijzen als op een typisch vertegenwoordiger van de nationalistisch-classieke geestesrichting, die zich sedert de Dreyfuszaak in Frankrijk openbaart. Ik laat dus geheel buiten de beschouwing de vraag of hij de groote criticus zou zijn geworden dien Frankrijk nog zoekt, zooals de *Mercure de France* (1 avril 1919, p. 493) in hem ziet; ik constateer alleen, dat zijn werk, uit de *Action française* en de *Revue critique des idées et des livres* samengelezen, den Prix de la Critique voor 1919 heeft gekregen. Waar ik mij verder van kritiek onthoud, wil ik slechts een paar opmerkingen over feiten maken: waar hij Flaubert in *Madame Bovary* gemis aan sympathie en begrip verwijt (I, 115), daar leert diens correspondentie ons het tegendeel; Duclos was niet Rousseau's laatste vriend (I, 137), 't was veleer René de Girardin; Racine was niet „un tout jeune homme", toen hij een kritiek schreef op de opdracht van den *Dictionnaire de l'Académie* (II, 34); of Maupassant zich wel heeft voorgesteld de menschen te waarschuwen tegen het misbruiken van „manifestations cocardières et chauvines" lijkt me zeer de vraag (II, 172); er is een absoluut verkeerd verstaan van 't woord „citoyen de Genève" bij Rousseau, dat op 't grootburgerrecht wijst, niet op 't staatsburgerschap (II, 394).

Wat wil de nationalistische kritiek, zooals zij wordt, en werd, uitgeoefend door zijn medestanders, in de eerste plaats door hun meester Charles Maurras, dan door Louis Dimier, Pierre Lasserre, Henri Clouard, André du Fresnois, Eugène Marsan, nu onlangs nog door Alphonse Mortier in *Le témoignage de la génération sacrifiée*? Zij willen een politieke wedergeboorte door 't Koningschap nauw verbinden aan een classicistische herleving in de kunst, omdat voor hen én de Revolutie én het romantisme de wet van continuïteit voor Frankrijk hebben verbroken (I, 504); in hoeverre een terugkeer naar de traditie, tegen de onloochenbare verschijnselen van evolutie in, mogelijk is langs den weg van politieke en letterkundige aanvallen op 't heden en het nabije verleden, dat is een ander vraagstuk. Deze theorie der traditie, opgebouwd op Joseph de Maistre, de Bonald, Bourget, Brunetière, Barrès, met aanleuningen aan Balzac en Auguste Comte, brengt met zich mede een verwerping van alles wat niet katholiek is: 't protestantisme, dat beschuldigd wordt meegewerkt te hebben aan de catastrophe van 1870 door zijn, „culte admiratif de leur frères d'outre-Rhin" (I, 396), 't semitisme, waarover ik de krasse citaten maar liever niet geef (I, 197; II, 185; II, 328 en passim), en van alles ongeveer wat niet Fransch is. 't Spreekt van zelf, dat de mannen die als intellectueelen voor Dreyfus getuigd hebben, Croiset, Seignobos, Lavisse, Lanson, ook als Sorbonne-mannen, worden aangevallen, dat 't pacifisme er van langs krijgt. Toch is Gilbert volstrekt niet anti-intellectualistisch, zooals de verkeerde uitwas van 't Bergsonisme dat onderstelt bij iederen nationalist (I, 21). De verheerlijking van de traditie brengt in de eerste plaats mede de op den voorgrond stelling van Lodewijk XIV (I, 57) en zijn tijd, van Richelieu (I, 65), Racine (II, 11-37 en passim); Stendhal vooral (I, 261; II, 336); Jules Lemaître (I, 165); zij houdt ook in de verguizing van de Romantiek (des Barbares! z. II, 415) en van den ongelukkigen Jean-Jacques, op wien niet genoeg slagen kunnen vallen (I, p. XXVIII, 93, 125, 333 ss, 351, 386, 500: II, 361, 388) en die „demeure

---

[1]) W. had hier kunnen herinneren aan de Fransche schrijfwijze, die slechts in dit tweede geval een komma toelaat.

au premier rang de nos mortels ennemis", hetgeen wel bewijst, dat hij dan nog springlevend is; van Chateaubriand (I, 129) en Bernardin de Saint-Pierre (I, 97); van de Duitsche kritiek (I, 47); van Anatole France (I, 369) en *Madame Bovary* (I, p. XXXVII en 103). De laatste aanval, waarbij Gilbert Flaubert verweet, dat hij slecht schreef en dat hij slechts feiten gaf, geen psychologie bezat en beneden Stendhal stond, heeft heel wat stof doen opwaaien onder de critici die nog in dien roman het knapste boek van de 19e eeuw zien.

Het geheele tweede deel wordt ingenomen door tooneelkritieken (en eenige appendices); ze loopen over werken die grootendeels reeds vergeten zijn, maar ze zijn toch misschien wel het belangwekkendste deel van zijn werk, omdat hij, doctrinair criticus, een nieuwe kunst bracht te helpen voorbereiden, vooral ook omdat hij op de grove fouten van het tegenwoordige Fransche tooneel wijst, dat in de namen van Bernstein en Bataille wordt samengevat. In verband daarmee wijs ik op een hoofdstuk (II, 309), waarin hij tracht den geest van den Joodschen tooneelschrijver te benaderen en dat misschien voor een internationaal onderzoek over dit onderwerp stof zou kunnen brengen. Hij meent eenige aanwijzingen te zien, dat er een vernieuwing van de Fransche tooneelkunst zal komen; men mag 't beste wenschen maar 't laatste groote succès, de Curel's *l'Ame en folie*, geeft al weinig vertrouwen op een terugkeer tot een tooneel op 't leven gegrond. En een herleving van de tragedie als door den Griek Jean Moréas met zijn *Iphigénie* — waarom noemt hij niet ook Samain's *Polyphème?* — is wel uitgesloten.

Terugkeer tot 't leven, dat boven de litteratuur gaat, aanvaarding van de daad, die hooger is dan de droom, dat wil deze jonge Latijn van gezond verstand, van klaarheid, van een met humanisme doortrokken geest, van evenwicht ook, wanneer de politiek hem niet verblindt en hij zich laat verleiden tot afkammerijen en miskenningen of paradoxen. Wat hij wil, is een stijl zonder breede rhetoriek, een litteratuur waaruit de schittering van het schilderachtige, het sentimenteele en de voorliefde voor de uitwendige eigenschappen van den stijl zijn gebannen, een terugkeer tot het humanisme dat haar schoonste uitdrukking in Racine vond. Zelf gaf hij eenige voorbeelden van zulk een kunst; ik wijs b.v. op zijn studies over den Prince de Ligne, Duclos, Stendhal, Jules Lemaître's bewerking van de *Princesse de Clèves*, over *Bérénice*, op het prachtige stukje dialectiek in zijn Platon et Montesquieu (I, 232 ss.), alles vol van vruchtbare, krachtige denkbeelden. Men moge het niet eens zijn met zijn esthetische leer die slechts in de letteren plaats laat voor datgene wat in overeenstemming is met een politiek van rede en autoriteit, men geniet toch van dezen zeer knappen schrijver.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Russkaja Biblioteka (Russische Bibliothek). Tom 1-9: L. N. Tolstoj, Anna Karenina (t. 1/2), — F. M. Dostojewskij, Bratja Karamazowy (t. 3/4), — I. S. Turgenew, Otcy i dĕti, Nakanunĕ (t. 5), — M. E. Saltykow, Gospoda Golowlĕwy (t. 6), — I. A. Gončarow, Oblomow (t. 7), — F. M. Dostojewskij, Prestuplenie i nakazanie (t. 8), — I. S. Turgenew, Dym, Dwor anskoe gnĕzdo. Berlin, Ladyschnikow. (Pr. per deel 12 Mk., geb. 15 Mk.).

In geheel Westeuropa laat zich een grote schaarste aan Russiese boeken gevoelen. Heeft men iets nodig, geen boekhandelaar of antikwaar kan u helpen; uit Rusland wordt niets uitgevoerd, en hoewel volgens betrouwbare berichten van ooggetuigen de Sowĕt-regering de herdruk van klassieke werken met ijver ter hand heeft genomen, staat het toch te bezien, of na de hervatting van een enigszins regelmatig handelsverkeer Rusland in staat zal zijn, tegen schappelike prijs de buitenlandse lezer te voorzien van hetgeen hij wenst te ontvangen.

Het is derhalve een loffelike onderneming, wanneer de Berlijnse uitgever Ladyschnikow tot een herdruk van een aantal der allerbelangrijkste klassieke werken der Russiese letterkunde besloten heeft. Hij heeft Dr. E. Boehme bereid gevonden de redaktie op zich te nemen, en tans verschijnt de serie met stoom. Op deze negen delen zullen er binnen enige weken negen andere volgen, werken van niet geringere betekenis dan de tans gepubliceerde. De keus is zeer gelukkig; dat ziet ieder, die enigszins in het onderwerp is ingewijd, direkt.

In zoverre is deze editie zelfs beter dan menige in Rusland verschenene, dat de redakteur, zoveel als zijn eigen biblioteek en andere binnen zijn bereik staande verzamelingen dat toelieten, de beste drukken als model heeft genomen voor zijn tekst.

Het uiterlik is zo goed verzorgd als het in deze tijd slechts te verwachten is.

Gaarne beveel ik deze uitgave aan allen aan, die de Russiese taal beoefenen en Russiese auteurs in het origineel lezen.

Leiden. N. van Wijk.

Friedrich Schneider, Der Europäische Friedenskongress von Arras (1435) und die Friedenspolitik Papst Eugens IV, und des Basler Konzils. Greiz, O. Henning A. G. 1919.

De schrijver, die eenige jaren geleden een monografie over Jan van Beieren in het licht gaf, biedt thans een uitvoerig relaas van de onderhandelingen, die in 1435 te Atrecht met den vrede tusschen Karel VII en Philips van Bourgondië bekroond werden terwijl Engeland zich, toen de voorwaarden wederzijds onaannemelijk bleken, van de vredehandeling terugtrok. Het werkje, dat vóór den oorlog voltooid was, is gebaseerd op het beschikbare archiefmateriaal uit Frankrijk, Engeland, de Nederlanden enz., naast de gedrukte bronnen, die in overvloedige hoeveelheid zijn gebruikt. Het is er den schrijver vooral om te doen, het internationale karakter van de vredespogingen in het licht te stellen. De grootste verdienste van het vredeswerk komt toe aan den onvermoeiden kardinaal Albergati, die er reeds jaren lang zich aan gegeven had, eer hij te Atrecht het welslagen zag. Hij was daar vergezeld door twee geestelijken, die nog meer beroemd zouden blijven dan hij: Enea Silvio Piccolomini en Thomas Parentucelli, de latere paus Nicolaas V. Over de politieke bedoelingen van Philips den Goede denkt Schneider gunstiger dan Du Fresne de Beaucourt, wiens werk over Karel VII hij met dit geschrift beoogt aan te vullen.

Op het verhaal volgt de uitgave van drie belangrijke bescheiden betreffende het vredescongres, benevens eenige bijlagen over speciale punten.

Aangaande Albergati had wel even mogen zijn opgemerkt, dat wij van hem een voortreffelijk portret bezitten door Jan van Eyck.

De tekst is niet vrij van fouten, in eigennamen vooral (o. a. steeds Alencon in plaats van Alençon), alsook in het middelnederlandsch op blz. 218. — In het artikel van het vredesverdrag, dat is weergegeven als „33. Der Burgunder und seine Getreuen führen auch fürderhin kein anderes Wappen als das St. Andreaskreuz" (blz. 71), zal in plaats van „Wappen" iets als „Zeichen" gelezen moeten worden. Het Andrieskruis is nooit een wapen geweest.

Leiden. J. Huizinga.

S. S. Woldendorp, De incarnatione, een geschrift van Athanasius. Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Groningsche diss.).

Het geschrift De incarnatione (Migne Script. Graeci 25) waaraan Dr. Woldendorp zijn onderzoek wijdt, heeft groote waarde voor de oud-christelijke dogmengeschiedenis, aangezien de schrijver de religieuse motieven, die tot het orthodoxe christologische dogma geleid hebben, op bijzonder duidelijke wijze uiteenzet. De overlevering schrijft het aan Athanasius toe, en de heerschende meening beschouwt het als jeugdwerk van dezen grooten Kerkvader. Alleen *I. Draeseke* (Theol. Stud. en Krit. 1893, 251 vlg. Zeitschr. f. wiss. Theol. 1895, 238 vlg. 517 vlgg., Woch. f. Klass. Phil. 1913, 768 vlgg.) en *Tr. Kehrhahn*, De S. Athanasii quae fertur contra gentes oratione (Dissert. Berolin. 1913) hebben het auteurschap van Athanasius bestreden, en dat is de reden, waarom Dr. W. zijn proefschrift begint met een Onderzoek naar de echtheid der „Incarnatio" (hfdst. I), waar hij de door Draeseke en Kehrhahn aangehaalde argumenten tracht te ontzenuwen. In de critiek op Dr. sluit hij zich in hoofdzaak aan bij hetgeen al andere onderzoekers, b. v. Stülcken Athanasiana (Texte u. Unters. 1899) en K. Hoss, Studiën über das Schrifttum u. die Theologie des Athanasius 1899 tegen Dr. ingebracht hebben. Hier is zijn betoog in hoofdzaak overtuigend : de meeste bezwaren van Dr. zijn ook werkelijk niet van groot gewicht, behalve een tweetal : 1e. het oordeel van Gregorius v. Nazianz (Oratio 21), dat Ath. van de profane wetenschappen weinig studie gemaakt heeft, hetgeen geenszins strookt met den inhoud van De incarn, nog minder met die van het tractaat contra gentes, waarvan De incarn. klaarblijkelijk de voortzetting vormt ; 2e. het rhetorisch karakter van beide tractaten, dat geenszins aan het auteurschap van een jongen man en aan een eerstelingswerk doet denken.

Ook deze bedenkingen zouden evenwel ook naar mijn gevoelen weggenomen kunnen worden, indien niet een zeer gewichtig moment er bij kwam, namelijk de literaire verhouding van Ad gentes en De inc. tot de ***Theophanie van Eusebius*** van Caesarea (ed. Gressmann 1904). Volgens Kehrhahn zou de auteur van beide aan Ath. toegeschreven tractaten de Theophanie gebruikt hebben, en daar eenerzijds de Theoph. na 325 geschreven is, anderzijds een na 325 geschreven boek van Ath. sporen van den Ariaanschen strijd zou moeten dragen, bovendien Ath. na 325 niet meer een boek van zijn tegenstander Euseb. gebruikt zou hebben, zou de auteur niet Ath. kunnen zijn. Uitvoerig heeft K. de parallellen tusschen de Theoph. en Ad gentes behandeld, terwijl hij die tusschen de Theoph. en De incarn. maar heel kort opsomt. Dr. W. is bij mijn weten de eerste, die de meening van K. tracht te weerleggen. Ik kan niet vinden, dat zijne weerlegging overtuigend en afdoende is.

1e. vergelijkt hij alleen de parallellen tusschen Theoph. en Inc. ; maar het vraagstuk van literarische afhankelijkheid van Ad gentes is voor de Inc. evenzeer belangrijk en de bewijsvoering aangaande Inc. daarom onvoldoende, zoolang niet aangetoond is, dat ook in Ad gentes geen gebruik van de Theoph. gemaakt is. 2e. lijkt mij ook de behandeling van de door K. aangevoerde parallelle plaatsen in Inc. en Theoph. onvoldoende. Dr. Wold. geeft iedere keer den tekst van Euseb. in extenso, daarna de plaats van de Inc. (maar niet den tekst zoodat de vergelijking voor den lezer niet gemakkelijk is), eindelijk zijn eigen negatief betoog, dat veelal weinig zakelijks inhoudt en ook wanneer het uitvoeriger is, mij niet klemmend voorkomt. 3e. is er nog eene rij van parallelle plaatsen aan te wijzen, die noch Kehrhahn noch Dr. W. aanhalen, en wel : uit Ad gentes c. 42 de vergelijking van het heelal met eene lier van vele snaren cf. Theoph. I 28 ; uit de Inc. c. 6 de gedachte dat het ongepast zou geweest zijn als God de menschheid aan het verderf had overgelaten cf. Theoph. III 55 (K. en W. halen alleen de parallel Theoph. III 55 en Inc. 23 aan) ; c.17 de idee dat de Logos ook tijdens zijn verblijf op aarde toch het heelal bleef omvatten èn de vergelijking tusschen de zon en den Logos (beide worden door de aanraking met het aardsche niet bevlekt) cf. Theoph. III 39 p. 142* en 143* vlg. Gr. ; c. 21 en 22 Jezus niet tengevolge van ziekte gestorven cf. Theoph. III 44 p. 148* Gr. ; c. 26 de opstanding mocht niet al te spoedig op den dood volgen cf. Theoph. III 61 p. 159* Gr. ; c. 28 de zeer eigenaardige vergelijking met een onbrandbaar voorwerp cf. Theoph. III 57 p. 153* ; c. 32 Jezus en de daemonen cf. Theoph. III 13 ; c. 46 vlg. het ophouden der orakels cf. Theoph. III 13 ; c. 51 de bekeering der ruwe volkeren cf. Theoph. III 7 ; c. 52 Christus vredestichter cf. Theoph. III 2 en 7 ; c. 53 Christus strijder tegen de hele afgoderij enz. cf. niet zoozeer Theoph. III 4 (K. en W.) als 8 en 35, waar de congruentie grooter is; c. 54 de daden van Christus onmetelijk talrijk cf. Theoph. III 80 ; c. 55 de uitbreiding van de goddelijke leer cf. Theoph. III 79. Al deze parallellen lijken mij wat aard en aantal aangaat, van zulke beteekenis, dat ik aan toeval niet gelooven kan, veeleer een literairen samenhang tusschen Ath. en Euseb. meen te moeten aannemen. Dit onderzoek *moet* dus bepaald nog eens gedaan worden en er moet dan ook nog eens nauwkeurig onderzocht worden, welke gevolgtrekkingen uit de aanwijzing van gebruikmaking van Euseb. door Ath. gemaakt moeten worden aangaande auteurschap van Ad gentes en De inc. Ik durf de onechtheid van die twee geschriften nog niet ronduit te beweren, daar zooals ook W. terecht aantoont, leer en stijl der geschriften met die van de ontwijfelbaar echte tractaten van Ath. sterk overeenkomen. Maar kan Ath. na 325 nog van een geschrift van Euseb. een dergelijk gebruik gemaakt hebben (om van andere bedenkingen, die dan rijzen, te zwijgen)?

In hoofdstuk II tracht Dr. W. eene analyse der Inc. te geven. Deze „analyse" geeft echter niet meer dan (gelukkig gekozen) kapittelopschriften en vertaling van de belangrijkste stukken. Hoofdst. III behandelt de Theologie der „Inc." en die der overige geschriften, en moet ten bewijze dienen, dat het theologische gehalte van de Inc. goed athanasiaansch is. M. i. had echter,

wanneer het ook hier om de echtheid van De inc. ging, het betoog meer een vergelijking tusschen de leer der Inc. eenerzijds en de leering in de overige geschriften anderzijds moeten inhouden ; dan was ook tevens duidelijk geworden, in hoe ver Ath. de gedachten, die hij in zijn „jeugdwerk" aanstipt, later breeder ontwikkeld heeft. Belangrijk vond ik de vergelijking met het hellenisme, namelijk de hermetische geschriften, ook de bestrijding van Harnack.

De schr. heeft de verdienste, de aandacht der geleerden weer op het zoo belangrijke tractaat van Ath. en op de problemen die ermee gemoeid zijn, gevestigd te hebben. M. i. had hij de stoffen en de problemen wat grondiger moeten doorwerken. Laten we hopen, dat het onderzoek naar de echtheid en den oorsprong van het tweetal athanasiaansche tractaten nog eens opgenomen en tot een meer bevredigende oplossing worde gebracht.

Leiden. H. Windisch.

SCHOOLBOEKEN.

Latijnsche Leergang. Deel I : Buigingsleer door **Dr. E. Slijper.** Oefeningen bij de Buigingsleer door **Dr. P. C. de Brouwer** en **Dr. E. Slijper.** Deel II : Syntaxis door **Prof. Dr. F. Muller Jzn.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. ƒ 2.40; ƒ 1.90; ƒ 2.25).

De heeren de Brouwer en Slijper zeggen in de voorrede bij hun oefeningen :

„Maar laten dan de leeraren, vooral de jongere, nu ook eens afstappen van den ouden sleur en het met deze nieuwe Oefeningen tenminste probeeren. Al te lang reeds wordt in veel scholen aan 't oude en verouderde vastgehouden."

Inderdaad. Het is wel onbeholpen en in zeer slecht Hollandsch gezegd, maar de bedoeling juicht ondergeteekende van ganscher harte toe. En ook ik wensch en hoop, dat vele leeraren den moed zullen hebben den „Leergang" bij hunne lessen te gebruiken.

Men probeere het maar eens. Maar dan ook liefst aan vele scholen tegelijk. Met de leerboekjes van Slijper en de Brouwer en Muller komt men werkelijk niet in „het booze nieuwe", 't is geen directe methode. 't Valt heusch mee. En men doet dáárom zoo'n goed werk met de invoering van deze boekjes, omdat dit een belangrijke stap in de goede richting beteekent. In dezen heelen Leergang is althans gepoogd en bedoeld om werkelijk Latijn te leeren, en in dezen heelen Leergang merkt men tenminste, dat de samenstellers naar krachten getracht hebben het onderwijs te doordringen met de inzichten, die voor hen als uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek golden, en bovendien, dat het hun eerlijk en ernstig gemeend is geweest den goeden weg tenminste te zoeken.

Beschouwen we de verschillende deeltjes nader.

Over de Buigingsleer kunnen we kort zijn. Van de gebruikelijke soortgelijke boekjes onderscheidt dit zich te weinig. Naast de Oefeningen lijkt het voor de eerste klassen overbodig en om het als handleiding te gebruiken bij meer wetenschappelijk onderwijs in vormleer van het Latijn is het te onwetenschappelijk. Wel blijkt er uit, dat de schrijver gepoogd heeft, zich op de hoogte te stellen en hier is zeker ook het pogen schoon — maar . .

Grondiger kennis, zuiverder inzicht en vooral klaarder blik en helderder uiteenzetting zouden noodig zijn.

Trouwens het zwaartepunt van het 1ste deel van den Leergang ligt in de Oefeningen. Dit boekje heeft geen andere bedoeling dan schoolboekje te zijn en hier kan men inderdaad zooveel en velerlei waardeeren, dat men niet genoeg kan aandringen op spoedige invoering. Metteraard heeft ook dit boekje vele der bijkans onvermijdelijke zwakheden van iets, dat tot op zekere hoogte nieuw is, terwijl aan den anderen kant, met name in de keuze der „zinnetjes" (het woord zelf zegt al zoo veel) de oude booze geest nog hoogtij viert. Maar als het gebruikt wordt, zoodat spoedig een herdruk komen kan, en de leeraren, die er mee werkten, zenden eens op ruime schaal hun opmerkingen, dan kan uit dit boekje inderdaad een bruikbaar schoolboekje worden, dat voor de analytische methode in het eerste jaar allicht in hoofdzaak genoeg is en voor de directe methode een misschien moeilijk te ontberen en zeker weinig hinderende en veel voordeelen biedende aanvulling kan zijn. Alleen zouden bij een tweeden druk verbindingen, die voor het Latijnsch taalgevoel volstrekt onmogelijk zijn, als *Quae est rotunda? Mensa rotunda est*, uiteraard weg moeten blijven. Het ware aan te bevelen, dat iemand die werkelijk Latijn gevoelt, b.v. Prof. Muller, welke immers aan den Leergang medewerkt, een strenge censuur oefende.

Doch genoeg hierover, ik wijs thans op enkele m. i. gelukkige grepen :

Zeer nuttig zijn de oefeningen waarbij de leerlingen gegeven Latijnsche woorden zelfstandig moeten verbinden of gegeven woordverbindingen in een anderen vorm moeten overbrengen. Dit is wel een zwakke aanloop, maar het is tenminste een aanloop tot het zelfstandig vormen van Latijnsche zinnen door de leerlingen. En dáár moeten we heen.

De keuze der woorden voor de eerste oefeningen is over het algemeen gelukkig — eenvoudige woorden, zaaknamen meest, die, ook vertaald, weinig onheil stichten. Jammer, dat de daze opmerking over de beteekenis van esse daarmee zoo weinig stemt. Jammer ook, dat, verder op, de woordenkeus hoe langer zoo meer op den woordenschat (!) der gewone themaboeken gaat lijken.

Zeer nuttig zijn de vele spreuken, verzen e. d., die klaarblijkelijk bedoeld zijn om uit het hoofd geleerd te worden.

Toe te juichen is het streven om de leerlingen met de meest voorkomende afleidingen vertrouwd te maken en etymologisch samenhangende woordgroepen als zoodanig te doen herkennen.

De oefeningen in het herkennen van vormen zijn zeer nuttig, alleen moesten zij veel talrijker zijn. Men moet het niet aan den leeraar overlaten de zoo geboden oefenstof met eigen voorbeelden uit te breiden — integendeel de leeraar heeft het recht te verlangen, dat de samenstellers van een oefeningsboekje een zoo ruime keuze van oefenstof te zamen brengen, dat de leeraar slechts te kiezen en niet aan te vullen heeft. Wil deze aanvullen, dan kan dat altijd nog.

Ongeveer hetzelfde geldt van de oefeningen in het vlug vinden van Latijnsche vormen. Wat het werkwoord betreft, geeft hier de oefening op blz. 160, 161 en 162 een zeer prijzenswaardige aanvulling. Van deze oefening — een soort verbeterde uitgave van een reeds vroeger ver-

schenen hulpboekje van den heer Slijper—zullen in dezen vorm zeker vele leeraren aanzienlijk gemak en nut ondervinden. Ook de herinneringen aan den ouden, en vooral door analytici, zonder eenigen grond, gesmaalden Volcke (ik doel op het eerste deeltje) zullen zeker ook thans weer hun nut doen.

En zoo is er meer. Men ziet, het zijn geen weidsche of grootsche vindingen, die dit boekje brengt, het is geen methode, die hier ingeleid wordt, maar het boekske is voldoende rijk aan handige kleinigheden en kleine handigheden om met nut gebruikt te worden en het zal zoo door het goede dat het biedt, als door het verkeerde dat er in is, den overgang tot werkelijk zakelijke, eenvoudige, doch zuiver gebouwde en goed volgehouden leermiddelen (die er nog niet zijn) kunnen voorbereiden.

Ik wensch dit boekje van harte een volkomen welslagen toe.

Met de Syntaxis van Muller komen we op geheel ander gebied.

Als er zulke boekjes komen en ze worden gebruikt, dan is er wat van het onderwijs te maken. Onnoodig te zeggen, dat we hier met een wetenschappelijk zuiver werkje te doen hebben. Doch geluk wenschen wil ik den schrijver hiermee, dat hij zijn rijke weten en langdurige onderzoekingen zóó beheerscht, dat hij er zoo eenvoudig en begrijpelijk, zonder eenig vertoon van geleerdheid van vertellen kan.

De behandeling van tempus en modus vind ik buitengewoon geslaagd. De strakke en strenge lijn van den klassiek-Latijnschen zinsbouw komt keurig uit.

Minder gaaf is de uiteenzetting van de casus-leer en als gevolg daarvan van de leer der nominaal-vormen van het werkwoord. Is in tempus en modus voortdurend gewezen op de omstandigheid, dat verschillende vormen van een zelfde woord de verschillende *wijzen* uitdrukken, waarop een spreker iets *ziet*, of zich iets *denkt* — in de casusleer gelden de vormen nog als uitdrukkingen van een verband in het afgetrokkene tusschen eenheden der mededeeling. Ten deele ligt dat wel hieraan, dat Muller zijn beschouwingen ontwikkelt op grond van het geschiedkundige, in hoofdzaak klassieke, Latijn. Andere talen leveren stof tot vergelijking, maar de lijn der uiteenzetting wordt, terecht, alleen door de zuiver Latijnsche verschijnselen bepaald. Zooals gezegd, is dat in het algemeen volstrekt juist, maar het brengt het bezwaar met zich, dat het Latijn de casus in hun oorspronkelijke zelfstandige functie bijna niet meer kent, en men dus, het Latijn alleen volgend, altijd min of meer gevaar loopt, het perspectief der ontwikkeling verkeerd te ontwerpen.

Naast dit algemeene bezwaar kan ik niet nalaten er op te wijzen, dat de localistische groepeering der stof ook voor de bruikbaarheid op school ernstige bezwaren heeft. Ten bewijze diene al dadelijk de gewrongen redeneering om van den accusativus van richting aan den objectsaccusativus toe te komen.

Doch deze bezwaren tellen des te minder, omdat het casus-gebruik in het Latijn, juist als reeds veel meer verschoven toestand dan het gebruik der werkwoordsvormen, zeer veel dichter bij het taalgevoel van onze dagen staat.

De hoofdmoeilijkheden van den Latijnschen zinsbouw voor den mensch van nu zijn drie in getal:

relativum
imperfectum en perfectum.
coniunctivus.

De beide laatste zijn zooals reeds gezegd meesterlijk behandeld. En wat het eerste betreft, kan men voor schoolgebruik bezwaarlijk meer wenschen dan hier geboden wordt. Wel hoort de leer van het pronomen niet thuis in de leer der woordvormen, doch evenals die van het adjectief in de leer der woordsoorten. Doch de usus, dien Muller hoffelijk weet te ontzien, waar het niet om hoofdzaken gaat, eischt nu eenmaal een behandeling. En dan zij hier dankbaar vermeld, dat met name over het relativum in bezonnen en klare beknoptheid zooveel en zoo weinig gezegd wordt, als de leerling noodig heeft.

Alzoo samenvattend, meen ik, dat aan Prof. Muller hartelijk dank betuigd moet worden voor het keurige boekske, waardoor hij tegelijk de inheemsche wetenschappelijke litteratuur over het Latijn met een belangrijk werkje heeft verrijkt en aan het Gymnasium een voortreffelijk leerboek heeft geschonken.

Utrecht. Brinkgreve.

Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart. Met inleiding van en verkort door **J. B. Meerkerk.** Amsterdam, J.M. Meulenhoff. 1919.

De redactie vroeg mij enkele woorden over deze uitgave te schrijven. Ik ga dat doen, maar het doet mij leed dat mijn toon niet hooggestemd zal zijn. Het boek is, vindt de heer Meerkerk, voor leerlingen te lang en te langdradig. Daarom heeft hij het verkort. Inderdaad heeft hij er het mes ongenadig ingezet. Reeds tegenover die leerlingen (van gymnasium, burger- of kweekschool) vind ik de methode ongeoorloofd. Is voor de letterkundeles het boek te lang, men toone hun het origineel, vertelle iets van den inhoud, leze er iets uit voor en rade tot kennismaking aan. Doch bovendien, ook anderen zullen dit verminkte boek lezen. Ik kan slechts herhalen wat ik meermalen schreef: klassieke werken als deze mag men niet willekeurig besnoeien, het is een vergrijp aan wat de auteur als één geheel schiep. Wie tijd noch lust heeft voor het geheel late het liggen. Indertijd, 1872, heeft mevrouw van Westhreene de Historie van den Heer Willem Leevend „naverteld". Zij wilde er een „prettig boek" van maken voor „lezers in onze drukke dagen." Te hunnen behoeve heeft zij, gewis met de beste bedoelingen, het kunstwerk jammerlijk geweld aangedaan. Er is nog erger. Ik bezit eene uitgave van dienzelfden roman van 1851. Behalve door andere malle bekortingen, heeft de bewerker er zich aan bezondigd door, zonder waarschuwing, alle brieven van tante Martha de Harde te schrappen. Vermoedelijk waren ze hem te ongekuischt. Zoo vergrijpt men zich aan de literatuur, waarvan men de opperste schoonheid zelfs niet bevroedt.

In deze uitgave der Sara Burgerhart ontbreken er, heb ik mij niet verteld, van de 175 brieven van het origineel 105. De inhoud daarvan wordt met een enkel woord weergegeven. Daaronder de eerste brieven van Anna Willis aan Saartje, die toch ook daarom van belang zijn, omdat zij de herinnering bewaren aan Aagje's bits en hoog optreden tegen Betje vóór hare kennismaking, 38 met de aardige beschrijving van het kapsel,

43 met het avondje en het overdadig souper te Rotterdam, 44 met de geschiedenis der weduwe Spilgoed, brieven van broer Benjamin en Cornelia Slimpslamp, 55 met de beschrijving van Schiedam en de parodie op het verzet tegen de nieuwe psalmberijming, 76 met de luthersche apologie van den ouden heer Edeling, 102 met de geschiedenis van Aletta Brunier, 126 met het eerste relaas van Saartjes avontuur met R. Hoe verder wij het korenveld inkomen, hoe meer halmen de zeis wegmaait, 129-135, 140-145, 163-170. Bovendien zijn nog uit de wel opgenomen brieven soms gansche stukken geschrapt, 33, 45, 51, 160. Natuurlijk zal de bewerker voor dat alles zijne redenen hebben; voor mij is deze methode eene verminking die den ganschen opzet des romans, zijne schoonheid en het begrijpen ervan gelijkelijk geweld aandoet. Ook de narede ontbreekt.

Nog een woord over de aanteekeningen. Ik gedenk wel dat dit hachelijk werk is: men geeft licht te veel of te weinig. Maar deze zijn toch wel heel sober, en ik kan mij die al te krappe kortheid alleen verklaren, als deze uitgave bepaaldelijk voor scholieren bestemd is en men bedoelt dat het mondeling onderricht de noten zal aanvullen. Krap toegemeten, zijn ze bovendien nog niet immer juist. Wolff met zijn ratio sufficiens is niet „Kaspar Friedrich 1733-1794," blz. 20, dat was de anatoom en physioloog, maar Christian von Wolff 1679-1754, de wijsgeer, die aan Leibniz o. a. het begrip der „raison suffisante" ontleende, begrip dat ook wel had mogen toegelicht worden. De bloote vermelding van Coccejus, Voetius (niet Voetsius) en Lampe, blz. 41, baat den lezer ook maar luttel. Als Blankaart zegt het teeken des beestes niet in de Evangeliën te kunnen vinden, blz. 45, geeft de noot „Openbaringen" in plurali, wat de zaak zeker niet duidelijk maakt aan wie zich Openb. 17 niet herinneren, waarvoor bij genoemde leerlingen eenig gevaar bestaat. Gajus op blz. 47 is niet de „Gerechtigheid" (het is waar dat er een ? achter staat), maar de adressant van den derden Johannes-brief, die immers volgens vs. 5 zooveel goed doet aan broeder en vreemdeling. Of men van de zaadjes van de tonca-boom beursjes maakte, blz. 51, weet ik niet, maar wel dat ze in brief 31 en 32 dienen om aan de snuif, ook door vrouwen genoten, hooger aroma te geven.

Bij alle erkenning der goede bedoeling moeten wij het blijven betreuren dat deze uitgave aan niet ingewijden een verknipt kunstwerk en mitsdien een geheel verkeerden indruk geeft van Betjes en Aagjes kunst.

Leiden. L. Knappert.

H. Zondervan, Natuurkundige Aardrijkskunde. 2 Deelen. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1919. (Pr. p. dl. ƒ1.60).

In twee deeltjes, het eene van ruim, het andere van nog geen honderd bladzijden, wil schrijver een overzicht geven van de leerstof, die hij zich voorstelt te geven aan leerlingen van de 4e en 5e klasse eener Hoogere Burgerschool. In het voorbericht althans spreekt hij er zijn vreugde over uit, dat voor de invoering van het normaalprogramma het aardrijkskundig onderwijs in de 4e klasse der R. H. B. Scholen van één op twee uren zal worden gebracht, en later, bij de leerstofverdeeling, wordt uitsluitend gesproken over de 4e en 5e klasse eener H. B. S. Het is dus blijkbaar speciaal voor deze inrichting dat het werkje is samengesteld.

Vooropstellende, dat de bestudeering daarvan mij werkelijk een genot is geweest, en dat ik schrijver hulde breng voor de zorg en den ernst, waarmede hij zijn arbeid heeft samengesteld, bekroop mij toch een gevoel van vrees, dat de natuurkundige aardrijkskunde in haar geheel te uitgebreid is behandeld.

Schr. erkent in zijn voorrede, dat dit gedeelte der geographie het moeilijkst is, dat zij niet alleen bij den docent, maar ook bij den leerling de noodige kennis van andere vakken, zooals natuurkunde, scheikunde en natuurlijke historie, vereischt, maar dat is juist het verleidelijke, en m.i. de gevaarlijke zijde van het vak, en ik voor mij waag mij niet meer dan hoogst noodzakelijk is, op het terrein van mijne mededocenten: men dient zich soms te beperken!

Allerminst zou ik willen betwisten, dat onderwerpen als anthroposfeer en anthropogeografie in min of meer nauw verband staan met de natuurkundige aardrijkskunde, maar dit geheele hoofdstuk zou ik liever verplaatst zien naar het hoofdstuk *Volkenkunde* naast de landsbeschrijving, bij de gewone geographie dus. Dit is echter geheel een persoonlijk oordeel, dat ik gaarne geef voor een beter.

Het eerste deeltje behandelt achtereenvolgens het ontstaan en de ontwikkeling der aarde, waarbij afzonderlijk de aardkern, de aardkorst en de zee worden beschreven; vooral de aardkorst neemt hier een voorname plaats in: verdeeling van land en water, bouw der aardkorst, vulkanisme, verweering, erosie, de meren, eilanden, kusten, aeolische vormen en natuurlijk de zeestroomen, om bij de belangrijkste onderwerpen te blijven, krijgen achtereenvolgens, het eene minder, het andere meer uitvoerig een beurt.

Zeer juist acht ik 't van schr. gezien, om al deze zaken, als barysfeer, lithosfeer en hydrosfeer samen te te vatten als leerstof voor de 4e klasse met het oog op de leerstofverdeeling der verwante vakken en den graad van ontwikkeling der leerlingen, om het moeilijkste gedeelte, de atmosfeer, biosfeer en anthroposfeer eerst in de 5e klasse onder handen te nemen.

Het is dan voornamelijk dit eerste deel, dat ik werkelijk met klimmende belangstelling heb doorgewerkt. Het onderdeel „vulkanisme" o.a. is inderdaad voortreffelijk, zoowel wat de indeeling betreft als de wijze van voorstelling. Hoe boeiend en toch kort en zakelijk is b.v. die beschrijving van het Pelée-type; deze indeeling in typen is voor een schoolboek nieuw en de heer Zondervan is in de wijze van samenvatting daarvan bijzonder geslaagd. Ook het hoofdstuk „aardbevingen", in vele werkjes maar even aangestipt, is hier duidelijk en met interessante diagrammen en photo's weergegeven; de illustratie van dit deel laat trouwens niets te wenschen over: de photo's zijn duidelijk en fraai. —

Gaat werkelijk, zooals in fig. 54 op bl. 116 aangeeft, een tak van den Atlantischen stroom door het Kanaal langs onze kust? Ik meende, dat geen druppeltje water van dien warmen stroom in de Noordzee kwam?

Met deze korte opmerkingen neem ik van het eerste deeltje afscheid, om iets langer stil te staan bij het tweede. Wanneer ik bij enkele onderdeelen hierin met schr. van meening mocht verschillen, dan gelieve de heer Zondervan mijne opmerkingen niet te willen beschouwen als „fouten", waarop ik hem zou willen

wijzen, maar meer als vragen om opheldering in een en ander. En zoo zou ik dan willen vragen, of schr. het tweede gedeelte van de Wet van Buys Ballot op bl. 24, in verband met de daarbij gegeven fig. 12 *zelf* wel erg duidelijk vindt; aan de figuur ontbreken de letters (wellicht onwillekeurig verzuimd), maar ook de tekst eischt m.i. wel een *zéér* duidelijken uitleg van de zijde van den docent, om den leerling geheel te kunnen bevredigen.

Ik blader het boek verder door, en kom dan tot de volgende gevolgtrekkingen:

Bl. 29. *Invloed der cyclonen op het weer.* Bij de mededeeling, dat het gemakkelijk te begrijpen is, dat de windrichting verandert, als zij aan de plaats voorbijtrekt, zoude een figuur, dit aangevende, hier niet misplaatst zijn.

Bl. 35. *Passaten*; een korte duidelijke definitie der passaten ontbreekt. Niets dat bij de leerlingen meer pakt dan een korte definitie, die alles omvat. Het windstelsel wordt wel beschreven, maar zou men den leerling na het lezen van deze regels vragen: „Wat zijn nu passaten?" dan vrees ik, dat hij erom heen zou draaien en geen afdoende verklaring van het wezen der passaten zou geven.

Bl. 37, 4e r. v. o. Waarom wordt de „N. Atlantische cycloon" niet met den gewonen naam: „Yslandsch minimum" aangeduid? Bij de beschrijving van de uitgestrektheid van dit minimum (3e r. v. o. en bl. 38 de vijf eerste regels) had zeer duidelijk, liefst door een figuur moeten worden aangegeven, dat het zich met met een tong boven het vastland van Europa uitstrekt, omdat het anders voor de leerlingen niet duidelijk is, dat langs de geheele kust van West-Europa *Westenwinden* overheerschend zijn.

Bl. 38. Fig. 23 (De moessons in den Indischen Oceaan) geeft den indruk, alsof de moessons voornamelijk heerschen in Voor- en Achter-Indië en den *Nederlandsch-Indischen Archipel*, terwijl toch de moessons voornamelijk dáár zijn, waar *groote* landoppervlakten grenzen aan groote zeeën, en dus Oost-Afrika en Zuid-Arabië daarbij inbegrepen zijn. Dat de *Ind. Archipel* in deze teekening is opgenomen, geeft den *verkeerden* indruk, dat deze archipel ook in 't moessongebied ligt, terwijl hij een zeer speciaal klimaat heeft, waarbij het woord „moesson" niet op zijn plaats is. De natte moesson toch in Voor- en Achter-Indië is volstrekt niet de natte tijd voor 't gedeelte van den Archipel ten Z. van den evenaar, evenmin als de droge moesson in Zuid-Azië ook de droge tijd in Ned. Indië ten Z. van den evenaar is; het is hier de zuivere *Z.O. passaat*, die de droogte aanbrengt, en die bij de moessons in Zuid-Azië geen rol speelt. Het spijt mij werkelijk, dat schrijver niet voldoende aandacht gewijd heeft aan het zeer speciale klimaat van onze zeer belangrijke koloniën in Azië.

Bl. 39. Bij de behandeling der moessons in het *zomerhalfjaar*, zegt Schr. dat ten N. van den evenaar een Z. W. moesson optreedt. Dit is niet geheel juist; aan de west-kusten van Voor- en Achter-Indië zal de de Z. W. moesson waaien, doch aan de Zuid- en Oostkusten van deze landen alsmede van Zuid-China zullen Z. en Z. O. moessons heerschen; door deze speciale vermelding wordt het den leerlingen ook duidelijk, dat *passaten* slechts uit *één* richting kunnen waaien, moessons echter uit *alle* richtingen.

Bl. 40. 4e r. v. b. „Er moeten derhalve boven de Middellandsche Zee noordenwinden waaien, die op hun weg zuidwaarts hoe langer hoe bestendiger worden, en tevens een *passaat-achtig karakter* aannemen." — Een passaatachtig karakter? Volgens de wet van Buys-Ballot is de windrichting naar het minimum boven de Sahara *negatief*, d.w.z. tegen de wijzers van een liggend uurwerk in; er zullen dus m.i. *noordwestelijke* winden boven de Middellandsche zee heerschen, die nimmer een passaatachtig karakter kunnen hebben, omdat passaten altijd Oostelijke winden zijn. Iets verder wordt gezegd, dat deze winden droogte geven in *alle* landen rondom de Middellandsche Zee. Bij de landsbeschrijving van de Barbarysche landen wordt gewoonlijk gewezen op de groote vruchtbaarheid van de Tell, de noordelijke helling van de Kleine Atlas, alsook van het plateau van Barka. Zou 't niet wenschelijk geweest zijn, deze landstreken bepaald te noemen als uitzonderingen op den algemeenen regel, dat *alle* landen om de Middellandsche Zee in den zomer van te groote droogte hebben te lijden?

Bij de beschrijving van den toestand in den winter wordt gezegd dat in de afzonderlijke bekkens zelfstandige kleinere minima optreden „*met als gevolg veel regenbuien*". De oorzaak van deze regenbuien is hier niet duidelijk aangegeven; gaarne had ik hier bijgevoegd gezien, dat de regens speciaal veroorzaakt worden door de in de minima opstijgende warme lucht, die in de hoogere luchtlagen tegen de de koude randgebergten der onderscheidene schiereilanden condenseert.

Bl. 41. 13e r. v. b. Het woord „Oostmoesson" acht ik, om redenen hierboven aangegeven, niet juist. Hier wordt de droge „tijd" bedoeld; die droge tijd valt voor 't gedeelte van N. I. ten Z. van den evenaar gedurende onzen zomer, en de heerschende wind is dan de zuivere Z. O. passaat, en deze is geen moessonwind.

Hiermede wil ik mijn opmerkingen over het werk van den heer Zondervan staken. Het waren werkelijk geen kardinale fouten, waarop ik de aandacht vestigde, en ik wensch daarom hier nog eens nadrukkelijk te doen uitkomen, dat ik de boekjes hoogelijk waardeer, en ze een aanwinst acht voor het onderwijs; mogen auteur en uitgever veel genoegen van hun arbeid, ieder op eigen gebied, beleven!

Leiden, Mei 1920. Ch. F. H. Dumont.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging Het Nederlandsche Philologencongres.

De secretaris dezer vereeniging verzoekt hen die lid willen worden en hun bij de *Handelingen van het negende Congres* gezonden kaart nog niet aan hem opzonden, dit wel te willen doen, om een gemakkelijke contrôle en een kaartsysteem mogelijk te maken. Over de contributie voor 1920 (*f* 1.75) zal na 15 September worden beschikt. Zijn adres is K. R. Gallas, Palestrinastraat 7, Amsterdam.

Arabische Traditieverzamelingen

Derde mededeeling

1. Sinds de tweede mededeeling (*Mus.* Juli 1918) hebben de volgende heeren hunne medewerking toegezegd: Dr. C. van Arendonk (Leiden); Rev. R. Bell (Beattock, Schotland); Rev. J. Robertson

Buchanan (Culross, Schotland); A. Fück (Frankfort a. d. Main); Rev. Brockwell King (Toronto); F. Krenkow (Quorn, Engeland); Prof. Langhlin (Toronto); Prof. Dr. A. Schaade (Hamburg); Dr. A. Siddiqi (Sandila, Britsch-Indie); T. H. Weir (Glasgow).

Niettegenstaande deze belangrijke uitbreiding van het aantal medewerkers blijven nieuwe krachten nog zeer gewenscht.

2. Van den text van Bokhārī zijn groote gedeelten behandeld; nagenoeg alle hoofdstukken zijn in handen van de bewerkers. Ook uit de andere traditieverzamelingen zijn enkele stukken gereed gekomen.

3. Het is gebleken, dat van den text van Dārimī ten minste één oostersche editie bestaat, die niet onderdoet voor de uitgaven waarnaar de andere auteurs bewerkt zullen worden. Het schijnt Professor Snouck Hurgronje, mede met het oog op de hooge drukkosten, raadzaam van een nieuwe editie af te zien.

Omtrent de uitgave van Ibn Mādja moet een definitief oordeel nog opgeschort worden.

Leiden, Juni 1920. A. J. Wensinck.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XVI, 3: Ph. J. Simons, Graduering. — S. Kalff, Koloniale idiomen (slot). — C. G. N. de Vooys, Uit en over oude spraakkunsten (verv.). — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl., XXXI, 3: F. Holthausen, Zur vergleichenden Mächen- u. Sagenkunde, I. — S. B. Liljegren, Two American Words.

4: Mitteil. — Bericht.

5: F. Holthausen, Zu der ae. Zaubersprüchen u. Segen.

Analecta Bollandiana, XXXVIII, 1-2: H. Delehaye, Saint Martin et Sulpice Sévère. — P. Peeters, Un nouveau manuscrit arabe du récit de la prise de Jérusalem par les Perses en 614. — Ch. v. d. Vorst, Note sur S. Joseph l'Hymnographe. — R. Lechat, Vita beatae Framehildis viduae. — Fr. v. Ortroy (†), Un incunable des Fioretti. — P. Peeters, La Canonisation des Saints dans l'Église russe. Note complém.

Studiën, XCIII, Juni: H. Padberg, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. I, De Mensch. — J. Stein, Einsteins Theorie. II, Tijd en Aether. — L. v. Miert, Spotnamen van Noordbrab. plaatsen. — A. Borret, Van twee boeken over Moraal en Recht. — J. v. Rijckevorsel, Fransche Literatuur. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bouman, „Dat"-zinnen: N. Taalg. XIV, n°. 3 (Tinbergen).

Japikse, Joh. de Witt: Hist. Viertelj.schr. XIX, n°. 3 (Zwingmann).

Kalkoff, Erasmus enz.: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 13-14 (G. B.).

Kiliaan, Jav. Spraakkunst: D. Lit. Ztg. 1920, n°. 18 (Brandstetter).

Kleijntjens en Knippenberg, van Goden en Helden[2]: Studiën XCIII, Juni (P.).

Kruisinga, English Sounds: Anglia, Beibl. XXXI, n°. 5 (Mutschmann).

Logeman, Commentary on Peer Gynt: Anglia, Beibl. XXXI, n°. 5 (Jiriczek).

Riemens, Enseignement du français: Rev. Hist. CXXXII, n°. 2 (G. Cohen).

Smit, Oud-christelijke monumenten van Spanje: Anal. Boll. XXXVIII, n°. 1-2 (H. D[elehaye]).

Sneyders de Vogel, Syntaxe: Rev. Crit. 1920, n°. 5 (Bourciez).

Verdenius, Heimelijkheid: Lit. Zentralbl. 1920, n°. 15-16 (Muller).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXI INDICTI

Pridie Idus Apriles in conventu Ordinis Litterarii a iudicibus ita est relatum de triginta octo carminibus, quae ad tempus iis erant tradita.

Septem carmina statim sunt reiecta: 10 *In Virginem perdolentem*, 12 *Pristina me meminisse iuvabit*, 25 *Matris praecepta*, 27 *Medicus et magister*, 31 *Cum legerem Paradisum Dantis*, 32 *Arminius*, 33 *A Caporecto ad Victorium Venetum*.

Etiam tria seposita sunt, etsi paulo meliora esse videbantur: 22 *Ioca et seria*, 23 *Mater aa dulcem natum*, 24 *Valetudo*.

Praetera haec quindecim luce publica digna non visa sunt: 1 *Poena*, 4 *Monstrum horrendum*, 5 *Volsinii urbis veteris aedis Cathedralis*, 7 *Omnia vincit amor*, 11 *Stabat mater dolorosa*, 15 *Ad scribam ab epistulis*, 16 *Anxia nox*, 17 *Leo XIII Pontifex Maximus*, 19 *Sibylla Cumana*, 20 *Cyclops*, 21 *Mense Augusto*, 29 *Aeris sacri voces*, 30 *Callisthenes*, 34 *Religio solatrix*, 35 *Inarime*.

Magis placebant sex carmina, quae tamen post breviorem longioremve dubitationem in volumen sumptibus legati edendum recipi non poterant: 6 *Kitchener*, 14 *Aedituus*, 18 *Lacrimarum obsequium*, 37 *Insula pithecorum*, 38 *Levita Stephanus*, 13 *Telemachus*, e quibus carmen decimum tertium laudabile esset, nisi aliquot vitiis metricis laboraret.

Restant septem carmina egregia, quorum poetae animi affectus et sensus verbis vere Latinis versibusque pulchris et numerosis expresserunt, quae ita hic enumerantur, ut adscendatur ad optimum: 3 *Pus vaccinum*, 2 *Maternus amor*, 36 *Persianum funus*, 9 *Amedei V laudes*, 8 *Somnus hibernus*, 28 *Pollitta*, 26 *Ultimi Tibulli dies*.

Itaque carmini, quod inscribitur *Ultimi Tibulli dies*, cuius poetam esse

FRANCISCUM SOFIA—ALESSIO

Radicenensem aperta scidula apparuit, praemium aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante Kalendas Iulias veniam dederint: *Pollitta*, *Somnus hibernus*, *Amedei V laudes*, *Persianum funus*, *Maternus amor*, *Pus vaccinum*.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo *ante Kalendas Ianuarias* anni proximi mittant ad „Het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibebunt, ac si, quemadmodum in *editionibus* poetarum Latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, simulac scidulae aperiendae venia dabitur a poetis. *Id autem ante Kalendas Iulias* fieri debebit (tum quoque tabellarii nostrates sic sunt edocendi „Aan het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam"),

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami
Kal. Maiis, MCMXX

C. SNOUCK HURGRONJE
Ord. lit. acad. reg. praeses

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 9.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

27ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1920.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

R. Dahms, Odyssee und Telemachie. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1919. (Pr. Mk. 4).

De schrijver heeft zich als aankomend gymnasiaaldocent gedurende de jaren 1905—1914 inzonderheid met Homerus bezig gehouden. „Ik las daarbij Lachmann, raadpleegde de Scholia, las Fr. A. Wolf, doch „hield mij overigens aan Homerus zelf, en niet aan „de moderne meeningen over Homerus."

Uitnemend — dit laatste! Maar verderop lezen wij in het voorbericht: „Kirchhoff heeft de samenstelling „der Odyssee duidelijk gemaakt (klargelegt). Hij heeft „daarbij de... Telemachie en de daarbij behoorende „gedeelten van ο en π verwijderd (ausgeschieden). „Niese heeft... de stelling uitgesproken dat de gestalte „van Telemachus door de latere poëzie (Dichtung) is „geschapen. Ik ben, onafhankelijk van hem en om „andere redenen, tot hetzelfde resultaat gekomen."

Duidelijker dan in de aangehaalde woorden van den schrijver zelf, kan het onzelfstandige van dit werk wel niet worden aangeduid. Uit eigen oogen wil de schrijver zien: hij zal Homerus zelf raadplegen, en wat modernen beweerd mogen hebben voorloopig ter zijde laten. Maar feitelijk staat zijn resultaat van te voren voor hem vast: Kirchhoff heeft het indertijd aangetoond. Zoo wandelt hij dan de wegen van Kirchhoff en tutti quanti, en het oude spelletje begint voor de zooveelste maal opnieuw: De Odyssee wordt weer eens in flarden gescheurd.

Onbillijk geoordeeld? Laat ons een voorbeeld geven. De schrijver hecht vooral aan zijn onderzoekingen omtrent de boeken ρ, σ en φ.

„Penelope had haar zetel op het portaal laten zetten, „en hoorde daar alles wat door de mannen in de zaal „beneden werd gesproken. Zij waren onder vroolijk „gelach aan het middagmalen; maar een droeviger „avondmaal, dan de godin en de held hun bereidden „als vergelding van hunne schanddaden, kan men zich „niet denken. Toen gaf Athene dan (ἄρα) Penelope „in het hart, den boog aan de minnaars ter beschikking „te stellen" enz.

Wanneer een onbevangene, — zeg een belangstellend gymnasiast, die met Homerus voor het eerst kennis maakt door de lezing van dit gedeelte der Odyssee, — de aangehaalde woorden leest, zal hij allicht tot zich zelf zeggen: „over dien boog, waarvoor het nu de tijd „is, en over de wraakplannen van de godin en den „held zelf, is dus in het voorafgaande reeds een en „ander verhaald." — Edoch de Heer Dahms begint (blz. 45) zijn beschouwingen over deze plaats aldus: „φ 1 geeft Athene, blijkbaar als iets nieuws, aan „Penelope het denkbeeld van den boogwedstrijd in [1]), „terwijl volgens τ 572—587 Penelope het besluit daar„toe reeds heeft genomen: φ 1 weet dus van τ niet af „(ignoriert also das τ)."

„Blijkbaar" en „dus"! Indien al niets anders, dan had althans de partikel ἄρα tot ander inzicht kunnen brengen. De grondfout van dit werk blijkt uit het aangehaalde voorbeeld zóó duidelijk dat het mij onnoodig schijnt in verdere bijzonderheden te treden. Dat ik van dergelijke onderzoekingen geen heil kan verwachten spreekt wel van zelf; ik wensch den schrijver van ganscher harte toe — al zal hij het van den ouderen vakgenoot wel niet in dank willen aannemen — dat ook hij eenmaal tot dat inzicht moge komen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

[1]) Bij de woorden: „Toen gaf Athene dan" begint nl. een nieuw „boek"; het verhaal loopt echter zonder eenige pauze door.

Supplementum Lyricum. Neue Bruchstücke von Archilochos Alcaeus Sappho Corinna Pindar Bacchylides ausgew. u. erkl. v. Dr. **E. Diehl.** 3e Aufl. (Kleine Texte f. Vorles. u. Übungen, 33/34). Bonn, Marcus u. Weber. 1917. (Pr. 2.40 Mk.).

In de practische en zorgvuldig bestuurde serie der „kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen" neemt het Supplementum lyricum van Prof. Diehl te Insbruck, vooral sinds de tweede uitgaaf, in 1908, een eereplaats in. De strekking van zijn „supplement", door afdruk en verklaring van niet voor ieder te bereiken fragmenten de meest gebruikte bloemlezingen aan te vullen, is te bekend om daarbij hier stil te staan; ten opzichte van de lyrici is zulk eene aanvulling te meer welkom omdat zij niet — zooals bij enkele andere uitgaven in deze verzameling wèl het geval is — den student in de verleiding brengt zich met de „kleine Texte" te vreden te stellen en de aanschaffing van volledige auteursuitgaven uit te stellen tot tijden van grootere welvaart na zijne promotie.

Zoo behoeft dan tot aankondiging van deze derde editie slechts weinig gezegd te worden. Natuurlijk behoort zij de tweede uitgave te vervangen, want zij brengt zeer belangrijke aanvullingen. De nieuwste papyrus-vondsten (tot 1917) van fragmenten van Alcaeus, Sappho, Pindarus en Bacchylides heeft Diehl in zijn boekje opgenomen en de ten deele voortreffelijke commentaren der eerste uitgevers met zorg en zaakkennis zijnerzijds aangevuld. Voor Pindarus' fragmenten ligt de waarde zijner editie in den commentaar, aangezien de kleine uitgave van Schroeder den text van al deze door Grenfell en Hunt in de Oxyrhynchus-papers gepubliceerde brokstukken bevat; de nieuwe fragmenten van Bacchylides echter, in 1915 (Ox. XI.) door de Engelsche papyrologen gepubliceerd, zijn niet zoo gemakkelijk te bereiken en geven aan het supplementum eene bijzondere, zelfstandige waarde door den uitvoerigen commentaar. De akademische leeraar, die deze skolionfragmenten met zijne studenten zou willen behandelen, zal wellicht ervaren dat Diehls aanteekeningen hem heel veel gras voor de voeten wegmaaien, den studenten echter die buiten de „Vorlesungen" om deze nieuwe stukken wenschen te bestudeeren, vinden in de annotatie een voortreffelijke orienteering, al eischt de gedrongen vorm dier mededeeling niet zelden een weinig combinatievermogen.

Bijzondere waarde heeft daarbij de veelvuldige opgave van aanvullingspogingen en menige eigene gissing van den uitgever. Deze laatste echter te dezer plaatse te bespreken acht ik, zonder uitvoerigheid, ondoeltreffend.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Vrijlandt, De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Maatschappij. 1919. (Leidsche diss.).

Door de eeuwen heen, aldus schr. in de inleiding voor bovengenoemde dissertatie, is naar de ware persoonlijkheid van Socrates gezocht en nog loopen zijn persoonsbeschrijvingen totaal uiteen. Er is een tijd geweest, dat Xenophon als de hoofdbron werd beschouwd; sedert de laatste tientallen jaren echter is hij als zoodanig op de tweede plaats gebracht. Dr. Vrijlandt wil hem rehabiliteeren, neemt daartoe inzonderheid de Apologie in oogenschouw en gaat terecht van het standpunt uit, dat de Xenophontische Apologie een echt geschrift is.

In het eerste hoofdstuk zet schr. de Socrates-teekening van Plato en Xenophon naast elkaar. Hij schetst den Platonischen Socrates, meer in het bijzonder den Socrates van de Apologie, als een door Plato gepolijsten Socrates. Plato was, aldus schr., als leerling uit piëteit wel verplicht, om niet den werkelijken Socrates te teekenen met alle gebreken, die hij, als mensch, had, maar een idealen; en door zijne teekening komt het, dat de geleerden, als ergens een andere Socrates-teekening te voorschijn komt, daar niet van willen weten. Schr. spoort aan, om Socrates' verkeerde eigenschappen — verwaandheid, onaangenaamheid, platheid, ruwheid — zooals die bij Xenophon worden geschetst, niet te verbloemen, te meer daar ze gesteund worden door Aristophanes en zelfs hier en daar bij Plato om den hoek komen kijken en vooral niet Platonische dialogen als onecht stempelen (Hippias I, Alcibiades), op grond dat daarin een Socrates optreedt, wiens ruwheid afsteekt tegen den Socrates van het gros der Platonische dialogen. Hij wijst erop, dat Plato Socrates alleen volgt in zijn woord, niet ook in zijn leven, zooals de Cynici.

Het tweede hoofdstuk handelt uitvoerig over het daemonium. Tegenover Taylor betoogt hij, dat het daemonium in de aanklacht niet onvermeld zal zijn gebleven (§ 3); van de twee hiertoe door schr. geciteerde plaatsen heeft evenwel de tweede (Euthyphro 3b) geen bewijskracht, daar niet Socrates in zijne mededeeling van de aanklacht, maar eerst Euthyphro het daemonium onderstellenderwijs noemt en de eerste (Apol. 31d) kan voor Dr. V. bij de wijze, waarop hij over de Apologie oordeelt (p. 73 qui autem saepe aut iam mentitus est aut sibi constanter non dixit, dignus non videtur cui hac in re fidem habeamus, cf. p. 77, 96) ook moeilijk bewijskracht hebben. Hij betoogt voorts (§ 5), dat het daemonium mantische kracht had en (§ 6), dat het niet alleen kon ontraden, maar ook aanraden en ziet in Apol. 31d *ἀεὶ ἀποτρέπει, προτρέπει δὲ οὔποτε* polemiek tegen Xenophon. Nu is zulk eene omkeering met negatie in het Grieksch overigens iets zeer gewoons, vgl. Homerische wendingen als *ϝέϝοικέ τοι, οὔ τοι ἀϝεικὲς* en hoeft niet op polemiek te wijzen. Ten slotte (§ 11) polemiseert hij met succes tegen het standpunt van Taylor, dat Socrates om Pythagoreïsme zou zijn veroordeeld.

In het derde hoofdstuk worden overeenkomstige passages van Plato's en van Xenophon's Apologie naast elkaar gezet en tegen elkaar opgewogen en even zoovele malen Plato te licht bevonden en aangetoond, dat hetgeen hij zegt, *displicet* (§ 2, 3, 5, 12, 13), dat hij *mentitur* (4, 16, 17) of althans dat Xenophon juister mededeelt (8, 9, 14, 15), dat Plato Xenophon navolgt (14), ja dat hij soms gedachteloos van hem overneemt (7).

In hoofdstuk IV tracht schr. (§ 1), hoofdzakelijk in polemiek tegen Schanz, aan te toonen, dat niet Xenophon, toen hij zijne Apologie schreef, Plato's Apologie gekend en daarop gedoeld heeft, maar omgekeerd Plato op Xenophon. Als tijd van de Apol. Xen. geeft hij aan ± 394. De titel van § 2 (De Platone, scriptore et philosopho docto, literato, imitatore, plagiario)

behoeft, aldus schr., geen aanstoot te geven: immers ook Vergilius heeft veel aan andere dichters ontleend en van Plato zelf is het zeker, dat hij sterk onder Homerus' invloed heeft gestaan en (§ 4) hoogstwaarschijnlijk ook van Aristophanes; waarom dus ook niet van Xenophon? In § 3 wordt aangetoond, dat Plato's Hippias I navolging is van Xen. Mem. IV, 5.

Dat Dr. Vrijlandt aan de Apol. Plat. historische beteekenis ontzegt, acht ik juist. Het is goed, dat dit nog eens in het licht wordt gesteld, daar men in dit opzicht in 't algemeen tegenover de Apologie niet zoo vrij staat als tegenover de andere dialogen en daarin nog steeds gaarne het woord van den Meester (Socrates) wil zien. Dit inziende had nu schr. tegenover Plato de verplichting, aan de Apol. niet meer een maatstaf aan te leggen, alsof Plato dat eigenlijk als een historisch geschrift had *bedoeld* en hem verwijten te maken, als hij niet schrijft zooals men, nuchter gesproken, van Socrates mocht verwachten, dat hij voor het gerecht heeft gesproken. Door dit wel te doen wordt schr. niet alleen onbillijk tegen Plato, maar er ontstaat ook zekere onklaarheid. Want waartoe, zoo vraagt men zich af, dat aanhoudend verwijt, dat Plato liegt en bedriegt, als het nooit in zijn bedoeling heeft gelegen een historisch relaas te geven?

En nu schrijft Plato van Xenophon over? Plato, die vermoedelijk bij het geding van Socrates tegenwoordig is geweest, van Xenophon, die er zeker niet bij is geweest? Plato, die een zelf beleefden Socrates geeft, van Xenophon, die (volgens V.) een historischen Socrates bedoelt te geven, zoodat de twee werken zich zouden verhouden als het Johannes-evangelie tot de synoptische? Maar, als Xenophons mededeeling juist is, dat er vóór zijne Apologie reeds andere bestonden, die hij alleen maar wil *aanvullen* (vgl. V. p. 146), waarom zou dan Plato juist de Xenophontische zoo goed hebben kunnen gebruiken en niet liever Xenophon's *bronnen* hebben genomen? Omdat Plato, die het geheele proces van Socr. mee doorleefd had, enkele bijzonderheden niet zou hebben gekend, bijzonderheden die Xenophon na jaren afwezigheid terstond werden medegedeeld? Schr. blijft in gebreke, de innerlijke waarschijnlijkheid van dezen gang van zaken aan te toonen. En zijn betoog, dat Xenophon na Plato geene aanleiding meer gehad zou hebben tot het schrijven van eene Apologie, is zwak. Want wat geeft Xenophon als aanleiding tot zijn geschrift op? Niet, zooals schr. schijnt aan te nemen, dat in de hem voorafgaande Apologieën niet over de voordeelen van dood boven leven was gesproken, maar omdat ze die voorkeur niet in haar ware beteekenis hadden in het licht gesteld (**διεσαφήνισαν**). Let men op deze uitdrukking, dan blijft Xenophon's geschrift ook na Plato uitermate denkbaar. Immers het is mogelijk, dat Xenophon daarmee wilde wraken de door Plato en anderen aan Socrates in den mond gelegde religieuze redenen, om den dood niet te vreezen —, redenen, die in Plato's Apologie uiting hebben gevonden in eenige zeer schoone passages, waarin door schr. zonder pardon en op eene wijze, die wel pijn doet, het mes wordt gezet (p. 68 sq:, 74 sq.).

Schr. waarschuwt met aandrang, onbevooroordeeld tegenover Plato te staan, alle bewondering verre te houden (p. 155) en te bedenken, dat ook hij, als Socrates, ten slotte een mensch was met menschelijke fouten; dan zullen wij bij scherpe waarneming zien, dat de schoone schijn om hem heen wel ietwat verduistert (p. 151). Schromen we dan niet, te constateeren, dat hij plagiaat heeft gepleegd bij Xenophon; dat hij aan Homerus heeft ontleend, is immers zonneklaar! Deze bewijsvoering is aanvechtbaar. Want gesteld nu eens, dat men in dezen Xenophon op één lijn wil stellen met Homerus, dan nog werd met de vergelijking met Homerus niets bewezen. Want iets anders is het, in een dichterlijk geschrift als de Phaedrus, aan Homerus ontleende dichterwoorden te gebruiken, met de bedoeling ze als zoodanig te doen herkennen en juist daarmee het gewenschte effect te bereiken, iets anders, tot in het gedachtelooze toe (p. 78) van een tijd- en vakgenoot af te schrijven zonder de bedoeling, dat de lezer dit gewaarwordt.

Geeft Xenophon nu zelf wel aanleiding, om als vaststaand aan te nemen, dat hij niet dan de historische waarheid over Socrates' geding wil geven, „sic ut historicum decet" (p. 149)? Zou niet ook hij een subjectieven Socrates hebben kunnen teekenen? Want de Socrates in den mond gelegde reden, den dood niet te vreezen, omdat hij het maar het best vond, er uit te zijn, vóór hij aftands werd, lijkt mij even Xenophontisch als Platonisch de rustige zekerheid van overwinning over den dood, zooals de Platonische Apologie die geeft. Gevaarlijk vind ik daarom schr.'s methode, om uit de verschillende berichten aangaande Socrates een soort G. G. D. te willen zoeken, daar dan zeer wezenlijke dingen, die slechts bij één auteur vermeld zijn, zouden kunnen worden uitgeschakeld. Ik zocht het liever in de richting van een K. G. V. en bouwde mij het Socrates-beeld op, door te zien, hoe verschillende naturen op Socrates hebben gereageerd. Daartoe zal men natuurlijk een keus moeten doen en b.v. voor Plato niet den Socr. uit den Philebus nemen, maar uit een vroeg geschrift als den Protagoras en uit een, dat een zeer levenden Socrates geeft als het Symposion. Maar ook deze keus is weer subjectief en laat ik het subjectivisme, waartoe het onderwerp aanleiding geeft, niet nog vermeerderen. Mijn eindoordeel vat ik dan aldus samen: Juist acht ik schr.'s opvatting van het onhistorische der Apol. Plat. en zijn taaie verdediging van Xenophon verdient waardeering, al voel ik mij persoonlijk gansch anders tegenover Xenophon staan. Maar te bejammeren is het, dat de Socrates-figuur door hem weer verengd wordt in plaats van verruimd en vooral, dat de verdediging van Xenophon gansch ongerechtvaardigde blaam op Plato met zich heeft gesleept.

Dordrecht. H. D. Verdam.

Die Hystorie van Sunte Patricius Vegevuer, uitgegeven door dr. **H. J. E. Endepols.** (Van Alle Tijden, 8). Groningen-Den Haag, Wolters. 1919. (Pr. *f* 0.90).

Naast de wetenschappelike uitgave van Tondalus' Visioen en St. Patricius Vagevuur door Dr. R. Verdeyen en Dr. J. Endepols heeft de tweede bewerker er van het laatstgenoemde verhaal een bezorgd die voor ruimere kring is bestemd. Hiermee is niet gezegd

dat hij deze taak minder wetenschappelik zou hebben uitgevoerd. De opzet is eenvoudiger in zoverre dat slechts één handschrift is gevolgd; de verklaringen voor de Diets-onkundige lezer zijn op de bekende manier van de serie Van Alle Tijden in margine bijgevoegd. Er is echter zorg gedragen dat de lezer ook aan deze tekst duidelik kan zien wat het hs. bevat en wat de uitgever heeft gewijzigd of toegevoegd. In de Inleiding lees ik echter: Hetgeen gecursiveerd tusschen haakjes staat is van ons; wil dat zeggen: is door ons aan andere hss. ontleend? Vermoedelik wel, anders was b.v. de invoeging van „dan yser" op blz. 9 niet nodig geweest en kon op blz. 13 gelezen worden „mit even moede". De verklaringen zijn over het algemeen zo, dat men er de letterlike betekenis van de Dietse tekst mee kan begrijpen, maar een enkele keer blijft de lezer daaromtrent in onzekerheid, zoals bij „volborden" op blz. 7. Enkele plaatsen die ik noteerde, waar een verklaring niet overbodig zou zijn geweest, zijn: blz. 4, r. 4 v. o. schijnen (= blijken); blz. 5, r. 6 v. o. in welken lande (vgl. blz. 7 in wes bisdom); blz. 8, r. 11 v. o. manier (aard), blz. 9, r. 5 v. o. dat licht alre claerheit; blz. 10, r. 14: also (ook, evenzo); blz. 15, r. 9 v. o. schenen (werden gezien, zag men); blz. 17, r. 9 v. o. schenen; blz. 31, r. 8: engelsche. Een paar vragen: betekent „omdat" op blz. 2, r. 5 v. o. niet „op grond daarvan dat"? Is „verbrant" op blz. 18, r. 12 geen praet. en „socht" blz. 25 r. 13 v. o. geen praesens (vgl. „coft" Franck § 47)? Op blz. 7 r. 2 staat in de noot „vinden met genit."; waarom niet „niet met genit."?

De uitvoerige inleiding had hier en daar wat eenvoudiger en duideliker kunnen zijn met het oog op degenen voor wie deze uitgaaf voornamelik bestemd is, een publiek dat over geen andere vakliteratuur beschikt om zich op de hoogte te stellen. Toch kan men over het algemeen zeggen dat de lezer voldoende wordt ingeleid in de sfeer waarin hij moet verkeren om de zin van de Middelnederlandse vertaling te begrijpen. Met belangstelling doet dit deeltje uitzien naar het aangekondigde volgende nummer, waarin Dr. Verdeyen Tondalus' Visioen zal bewerken.

's-Gravenhage. D. C. Tinbergen.

J. Prinsen, J. L.zn., Gerbrand Adriaensz. Bredero. (Onze groote schrijvers). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. z. j. (1919).

Dr. Prinsen verstaat bij uitnemendheid de kunst zijn onderwerp op een voor het groote publiek smakelijke wijze voor te dragen. Hij houdt geen vermoeiende betoogen, zorgt voor afwisseling en schrijft een uiterst levendigen stijl, men begrijpt dat hij den lezer boeit — al zullen sommigen vinden dat het levendige wel eens in het drukke ontaardt en termen als „ras-artist" (p. 31), „zuiverste, reinste menschelijkheid" (p. 43), „rulle lijfspassie" (p. 49), „extatische dichteroogen, dronken van passiegloed" (p. 67), „het grijnzend gluren van den zinnenleugen" (p. 133) beurtelings wat dik, banaal of leeg noemen. Een andere vraag is echter of de schrijver een alleszins betrouwbaar gids is door leven en werken van Bredero en die vraag kan ik helaas niet bevestigend beantwoorden: er is daarvoor te veel verdichting tusschen de waarheid die hij ons brengt. Waarom het karakterbeeld dat hij van den dichter geeft onjuist is, heb ik uitvoerig betoogd in den Gids van April 1919, maar ik wil toch nog even wijzen op een voorstelling als op p. 63 van dit boekje, waar dr. P. aan den eenen kant dingen vertelt, die slechts schijnbaar speciale, in werkelijkheid echter zeer algemeene trekken zijn en dus van Bredero wel kunnen gelden, doch hem niet karakteriseeren, maar daartusschendoor toch ook met beslistheid andere verkondigt, waarvan hij niets weet, die hij eenvoudig fantaseert. Dat doet deze schrijver meer. Waarop grondt hij de toekenning van „zwierige Rubensschoonheid" aan Margriete? (p. 26) Zelfs zijn onjuiste meening dat Margriete de Schoonheydt is, kan deze vrijmoedigheid niet rechtvaardigen. Hoe komt hij er aan, dat Br. zijn boertige liederen zelf als beuzeling beschouwde? De uiterst belangrijke voorrede bij het Geestich Liedt-Boecxken getuigt wel zeer sterk van het tegendeel, en voor wie deze en andere voorredenen goed leest, is het onbegrijpelijk hoe dr. P. kan spreken van B.'s „wijding tot het ware Renaissance-dichterschap." (p. 31). Hij bedoelt daarmede alleen de vrij duidelijke waarheid, dat B. geen middeleeuwer was, maar hij zou tot een dergelijk goochelen met begrippen niet zijn gekomen, als hij scherp had gevoeld, dat B. juist de nationaal-romantische reactie tegen de renaissance vertegenwoordigt. Hoe komt hij er toe den toon van de boertige liederen „min of meer luguber" te noemen (p. 49)? Men zou B. op de „Gastgheboden en Waart-schappen" waarvoor hij ze dichtte (geenszins dus voor de bierbank, gelijk P. wil, deze liederen zijn in de eerste plaats voor de vrijsters) hebben zien aankomen! Hoe stelt dr. P. zich B.'s leven vóór 1611 (zijn eigen jaartal) voor, als hij zegt „Margriete heeft hem in zijn volle eerste liefdebrand gezet" (p. 64)? Is het vergeeflijk dat hij, zonder nadenken Schepers napratend, spreekt van „de acht jaren dat B. zich aan zijn kunst gewijd heeft" (p. 48), tegen alle gegevens en de stellige getuigenis des dichters in?

Een zeer simplistische en moderne, m. i. een geheel verkeerde verklaring geeft de schrijver van B.'s keuze van Palmerijn-stoffen (p. 82). De bewering dat Van Velden Het daghet niet zou hebben begrepen (p. 101), wekt den verkeerden indrùk dat er een gedeeltelijk stuk van dien naam van B. zou bestaan, en niet enkel twee monologen. Met welk recht wordt de Fransche vertaling van den Eunuchus, waarnaar B. werkte, slecht genoemd? (p. 121). Bedenkelijker, als meer een hoofdzaak betreffend, is P.'s verklaring van den Spaanschen Brabander, waarin hij, in plaats van een uiting van levensvreugde en schoonheidsliefde, ziet „de klagende vertrapte menschenziel, de ziel van de grotesk rampzalige menschheid zelve, gezien door de lachende somberheid van den ontmoedigden dichter, die tegen het leven in verzet komt (p. 140, let op de tegenspraak in de laatste woorden!). Hiertegen te polemiseeren zou mijn bestek te buiten gaan, maar lijkt ook tamelijk overbodig: het hineininterpretiren is te evident! Ik wil alleen verwijzen naar het voorwoord, niet naar B.'s eigen daarin neergelegde opvatting van het stuk, maar naar den krachtigen, moedigen toon. B. belooft een veel „geesticher" stuk (een met meer geest) na dit. Spreekt hier een geslagene? Groot bezwaar heb ik ook tegen dr. P.'s Inleiding, die zeer veel overhoop haalt (zelfs dat het werk van Cats en Huygens eerst nà den dood van B. komt wordt ons niet gespaard), maar geen enkele vaste lijn trekt. Het eclecticisme dat P.'s methode beheerscht, komt hier

niet voordeelig uit. Doch ook de afzonderlijke beweringen kunnen de toets niet altijd doorstaan. „De Renaissance heeft den afstand tusschen volk en kunst grooter gemaakt.” (p. 10). Juist is natuurlijk: de renaissance valt in den tijd dat de afstand tusschen volk en kunst grooter wordt — maar dat is heel wat anders. Verwarrend zijn de op een enkel uiterlijk kenmerk gebaseerde parallellen: „Of is de eenvoudige kousenkoopman Vondel niet de krachtig stijgende voortzetting van de kunst van Hadewijch en Ruusbroec, zweeft zijn geest niet om de mysteriën van het Allerhoogste ? Leeft in de verfijnde, aristocratische kunst van Hooft niet de nobele ridderlijke eeredienst voort der menestreelen en troubadours ?” (p. 15). Een beslist„ neen” zij het antwoord. Zoo vermag ik ook niet in te zien dat een gesprek in de Klucht van de Koe „La terre in twee pagina's” (p. 109) is en dat een bepaald lied doet denken aan het Hooglied (p. 66).

Er zouden aan de lijst mijner grieven nog een aantal zijn toe te voegen, ook over de appreciatie van afzonderlijke liederen, maar het bovenstaande is m. i. voldoende om te staven, dat de ware Bredero in dit boekje onvoldoende wordt benaderd.

Wat voor taal is „den vast ouderenden Hooft” (p. 66) ?

Leiden. J. A. N. Knuttel.

E. Rooth, Eine westfälische Psalmenübersetzung aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts untersucht und herausgegeben. Uppsala, Appelbergs Boktryckeri Aktiebolag. 1919. (Diss. Uppsala).

De belangstelling voor de Nederduitsche taal en literatuur in Denemarken en Zweden is, blijkens de vele in den loop der jaren op dit gebied gepubliceerde verhandelingen, heel wat grooter dan in ons land — al zou men om onze nadere betrekkingen met de Nederduitschers eerder het tegendeel mogen verwachten. In den vorigen jg. van het *Museum* kon ik de aandacht vestigen op het belangrijke werk *Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c.* 1300—1470 van den Deen Højberg Christensen; thans is het weer een jonge Zweed, Erik Rooth, die ons in zijn bovenvermelde diss. een proeve van zijn bekwaamheid in het Nederduitsch voorlegt. Naar ik verneem kunnen we binnenkort nog de verschijning van verdere nd. dissertaties in Zweden verwachten!

In een uitvoerige inl. tracht Rooth het hs. te localiseeren. Het voorkomen van de copula *ande* blijkt een goed criterium te zijn, om den tekst al dadelijk als Westfaalsch te kunnen karakteriseeren. Om zich een zelfstandig oordeel te kunnen vormen heeft schr. zelf nog eens bewijsplaatsen bijeenverzameld (blz. XI—XIII), waarbij het blijkt, dat hij voor zijn gebied nog heel wat vollediger materiaal heeft, dan E. H. Sehrt in zijn — toch wel zeer gespecialiseerde — verhandeling *Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion und* (= *Hesperia* 8). De *a* voor *ld* en *lt*, die schr. in het hs. aantrof, wijst naar het Zuiden van Westfalen: „Durch auszüge aus urkunden v. d. j. 1300—1350 habe ich feststellen können, dass nördlich einer ungefähren linie Dortmund—Soest—Paderborn zu dieser zeit *a* vor *ld*, *lt* selten und südlich dieser linie überwiegend vorkam. Das gebiet südlich *der Ruhr* weist, soviel ich sehe, gar keine *o*-formen auf.” (XVI). Zoo verder gaande komt schr. ten slotte tot het resultaat dat de taal van zijn hs. als „märkisch-sauerländisch” moet worden beschouwd.

Voor zoover schr. voor deze localiseering gebruik gemaakt heeft van oorkondenmateriaal maakt hij den indruk een betrouwbaar gids te zijn. Minder overtuigend is hij echter, wanneer hij zich in zijn betoog bedient van dialectgeographische gegevens uit de huidige tongvallen. Over het algemeen is er tegenwoordig onder de philologen een noodlottige neiging om de m. e. dialectgrenzen maar gemakshalve te identificeeren met de isoglossen der moderne dialecten. Immers, ook na de meest nauwkeurige onderzoekingen der m. e. bronnen heeft men tot nog toe niet veel meer kunnen doen dan bepaalde gebieden, waarin bepaalde schrijfwijzen „overwegen” in groote trekken aan te duiden. Dat de kringen, die men op grond van het s c h r i f t e l ij k overgeleverde materiaal zou kunnen construeeren geheel zouden samenvallen met de verbreidingsgebieden van de overeenkomstige verschijnselen der g e s p r o k e n taal is nauwelijks aan te nemen. Wel zullen de gebiedsk e r n e n eenige gelijkenis vertoonen, maar de p e r i p h e r i e ë n zullen — vooral in gebieden met minder scherp profiel — over het algemeen een verschillend verloop hebben. De invloedssfeer van de schrijftaal van een bepaalde streek is namelijk niet alleen afhankelijk van het daar gesproken dialect maar wordt ook in hooge mate bepaald door het cultureele niveau der in die streek gelegen verkeerscentra, door de traditie der schrijversscholen, etc. Voegt men daar nog bij, dat we slechts over het materiaal van een beperkt aantal plaatsen beschikken, dan is het wel duidelijk, dat de brug van de overgeleverde m. e. schrijftaal naar het werkelijk gesproken m. e. dialect nog maar niet in eens geslagen is. Nu is het wel zeer verleidelijk om aan de dialectgrenzen onzer m. e. dialectkaart wat meerdere vastheid te geven, door de lijnen eenvoudig over te calqueeren van een kaart van het moderne dialect (de reeds vaak gebleken gelijkenis van m. e. en moderne gebiedsk e r n e n kan weer tot overijlde conclusies leiden) maar het komt mij voor, dat een dergelijke sprong toch niet geoorloofd is, zoo lang men zich niet van den taaltoestand in de tusschenliggende periode van 5 à 6 eeuwen op de hoogte heeft gesteld. De bedenkelijke gevolgen van de tot dusver algemeen gevolgde methode van taalonderzoek blijven niet uit: Aller aandacht is geconcentreerd op het m. e. stadium en op het eindpunt der ontwikkeling, maar naar de tusschenliggende etappen wordt nauwelijks omgezien. Het gevolg is, dat we omtrent de taaltoestanden in de overgangsperiode van m. e. tot nieuweren tijd slechts zeer gebrekkig onderricht zijn. En toch is het m. i. juist het taalmateriaal der 15de, 16de en ten deele ook 17de eeuw, waaruit we wellicht nog het best de tendenties voor de huidige dialectontwikkeling zullen kunnen aflezen.

Rooth nu ziet al deze bezwaren nog over het hoofd en heeft een sterke neiging om de m. e. dialectgrenzen met de tegenwoordige isoglossen op een lijn te stellen (blz. XIII, vgl. ook XXI). Wanneer hij zich echter ter verdediging der stabiliteit o. a. van *et-en-* en *ik-ich-*lijnen beroept op de resultaten van de school van Wenker (XIV), dan is hij daarbij niet bijster gelukkig,

daar immers Frings juist heeft aangetoond, dat de *ik-ich*-lijn (althans het Westelijk gedeelte) zich sinds de m. e. eenige tientallen K. M. Noordwaarts heeft verplaatst (*Beitr.* XXXXII, 218—219).

Een glossarium heeft schr. niet kunnen geven, inplaats daarvan vinden we een rijke oogst van nieuw lexicalisch materiaal, dat in de beide mnd. wbb. nog ontbreekt of niet in dezelfde vorm of beteekenis voorkomt. Schr. heeft dit materiaal met zorg gegroepeerd; met voldoening kan worden geconstateerd, dat hij ook steeds het oog op het mnl. gericht houdt. Het blijkt dat de woordenschat sterk door het Midden- en Hoogduitsch is beïnvloed, wat verklaard wordt, niet alleen door de onmiddellijke nabijheid van de Middenduitsche taalgrens, maar voornamelijk ook door de machtspositie van het hd. op kerkelijk gebied (XLI). Schr. neemt trouwens aan, dat het geheele nd. gebied reeds in de 12—14de eeuw onder sterken hd. invloed gestaan heeft (XLII en nog eens extra onderstreept in het naschrift).

De omstandigheid, dat er in het hs. zooveel oude woorden worden aangetroffen, heeft Rooth tot de conclusie geleid, dat de schrijver gebruik heeft gemaakt van een oudere „vorlage". Omtrent die „vorlage" worden verschillende vermoedens geuit (XLV—XLVII), die .... vermoedens blijven. Het is R. niet gelukt een bron te vinden, waarvan met zekerheid kan worden aangenomen, dat zij door den schrijver van dit hs. is gebruikt. Bij het doorwerken der literatuur is R. echter opgevallen, dat de westf. vertaling verschillende punten gemeen heeft met de minstens 400 jaar oudere oud-Oostnederfrankische psalmfragmenten, wat hem doet gelooven „dass wir eine beeinflussung von der tradition der altniederfränkischen psalmen auf unseren text für wahrscheinlich halten dürfen" (LII). Schr. houdt zich dan nog bezig met een onderzoek naar den Lat. tekst waarop de oorspr. Duitsche tekst teruggaat, het is het *Psalterium Gallicanum Hieronymi*, waarin echter verschillende interpolaties en wijzigingen zijn aangebracht (LIX, vgl. LXVIII).

Aan het slot der inl. vindt men een „Geschichtliche darstellung der laute", waaraan de opmerking voorafgaat: „Nur gelegentlich ist auch die zwischenzeit mit berücksichtigt worden. Ich erstrebe also keine lückenlose darstellung der sprachformen von mnd. zeit bis heute" (LXXV, noot); mijn bezwaren tegen deze methode vooral van dialectgeographisch standpunt heb ik reeds boven ontvouwd.

Voor het overige heeft schr. zich behoorlijk van zijn taak: het uitgeven van den tekst en het opdelven en groepeeren van het nieuwe linguistisch materiaal gekweten. Hij geeft wel blijk van thuis te zijn in de zeer uitgebreide literatuur, waarvan hij een lange lijst aan zijn werk vooraf doet gaan (ik mis Hasenclever, *Der Dialekt der Gemeinde Wermelskirchen* en de opstellen van Frings in *Beitr.* XXXXI en XXXXII).

Een opmerking nog tot slot. In zijn „Nachschrift" polemiseert schr. met Højberg Christensen over de kwestie of de schrijfwijze *u*(*ů*) voor germ. *ô* al of niet aan hd. invloed te danken is. R.'s argumenten vóór hd. herkomst dezer schrijfwijze overtuigen mij niet. Ik zie in het naast elkaar voorkomen van *u* en *o* slechts een bewijs, dat de schrijver zijn *ô* zeer gesloten heeft uitgesproken en dat hij bij de keuze van een orthographisch teeken voor deze uitspraak nog sterk onder invloed van de Latijnsche orthographie stond. Elders vestigt R. de aandacht op de „sklavische abhängigkeit von dem latein" (XLVI) en op het gebrek aan „vertrautheit mit dem schriftlichen deutschen ausdruck" (LXXIV) van den schrijver. Wellicht is het dan ook aan meerdere vertrouwdheid met het nd. toe te schrijven, wanneer de *u* juist bij de Zuid-Westfaalsche o o r k o n d e nschrijvers vrij zelden voorkomt (zie CXVII). In andere streken met vermoedelijk gesloten *ô*-uitspraak vinden we de *u* ook juist in de oudste, dus nog het sterkst onder Lat. invloed staande, periode, terwijl ze in de 15de eeuw meerendeels verdwijnt (vgl. Højberg Christensen, blz. 178 en Lasch, § 160).

Leiden. G. G. K l o e k e.

W. van Eeden, De overlevering van de Hallfredar saga. (Verhandelingen der Kon. Ak. van Wetenschappen te Amsterdam. Afd. Lett. N. Reeks Deel XIX, No. 5). Amsterdam, Joh. Müller. 1919.

Dat de levensgeschiedenis van Hallfredr Ottarsson vandrædaskáld (geb. op IJsland ± 970): zijn vele reizen en gevechten in Noorwegen, Zweden, Denemarken en op IJsland; zijn verhouding tot Kolfinna, Gríss' vrouw; zijn omgang met koning Oláfr Tryggvason van Noorwegen (995—1000); zijn bekering tot het Christendom met de koning zelf als peetvader; zijn dichterschap (bijv. de hoonstrofen op Gríss en het herinneringsgedicht op Oláfr); stof waren voor 'n aardige oudnoorse sage, is niet te verwonderen. Na 'n mondelinge overlevering van meer dan twee eeuwen moet de sage opgetekend zijn. Zij is ons bewaard gebleven in 'n groot aantal handschriften.

In het eerste hoofdstuk van het 1e deel van zijn boek (p. 3—15) noemt dr. van Eeden er 'n zeventien en bespreekt meer uitvoerig de zeven voornaamste. Haast alle leveren de saga broksgewijs geïnterpoleerd in de Oláfssaga Tryggvason. In één handschrift zijn die brokken verzameld. Slechts één (A. M. 132 fol.) heeft de vertelling zelfstandig. Vele handschriften vertonen grote lacunes.

Wel zijn nu bovengenoemde „brokken" in druk te vinden in de serie Fornmanna Sögur (II en III), en naar 'n ander handschrift (1005 folio uit de oude kon. verzameling) in de druk van de „grote" Oláfssaga van 1860—1868, wel is de „zelfstandige vertelling" opgenomen in de serie Fornsögur van 1860 en in Gíslason's Oud-IJslandse bloemlezing van hetzelfde jaar, maar terwijl laatstgenoemde uitgave moeilik toegankelik is, vond schrijver in de andere vele (waaronder ernstige) onnauwkeurigheden en willekeurigheden. Hij stelt nu de bezitters van deze boeken in staat de tekst, wat de H. S. betreft te verbeteren, geeft de varianten van andere, nooit gepubliceerde hss. en drukt in het 2de Deel van zijn werk (p. 109—126) „de H. S. volgens A. M. 62 fol." voor het eerst af. Aan dit alles is biezondere zorg besteed.

Het belangrijkste gedeelte van dr. van Eeden's boek is Hoofdstuk II van het 1e Deel (p. 16—83) „Groepeering der handschriften." Met veel geduld en scherpzinnigheid wordt de handschriften-stamboom voorbereid en verdedigd. A. M. 132 fol. blijkt dichter bij het

origineel (S^1) te staan als enig ander bestaand handschrift, maar op zich zelf 'n slordige bewerking te zijn.

Met betrekking tot de overige handschriften, alle afstammend van S^2, spreekt schrijver de verwachting uit, dat zijn resultaat zal gelden voor deze redactie van de Oláfssaga Tryggvason[1]) in z'n geheel. Het handschrift, dat uitgegeven is in de Fornmanna Sögur, wordt met één tussenlid afgeleid van S^2, terwijl het door schrijver zelf afgedrukte manuscript met 'n ander tussenlid op diezelfde bron teruggevoerd wordt. Ook staat met A. M. 62 op één lijn het bovengenoemde 1005 fol. uit de oude kon. verzameling, welks schrijver echter tevens A. M. 132 gebruikt heeft.

Maar dr. van Eeden moest in z'n onderzoek nog 'n vijftal andere hss. betrekken en bij de ingewikkeldheid van de stof is het soms moeilik „het bos te blijven zien." De schrijver mocht natuurlik nergens z'n conscienscieusheid opofferen aan de overzichtelikheid. Op de boven aangegeven punten is zijn resultaat overtuigend verdedigd, en dat zijn de hoofdzaken.

Hoofdstuk III van het 1e Deel (p. 84—106) heeft tot titel „Hoofdpunten uit de geschiedenis der schriftelijke en mondelinge overlevering." Het behandelt o. a. de invloed van de Vatnsdœla saga[2]) en der Gunlaugs saga op de H. S. Ook wordt de vergelijking van A. M. 132 met S^2 nader uitgewerkt.

Misschien zal deze of gene zich 'n andere, *uit de aard der zaak* meer vage voorstelling gevormd hebben van die eeuwenlange, mondelinge, geleidelik zich ontwikkelende traditie als Dr. van Eeden. Het zal hem dan bevreemden te lezen over het al of niet „ouder" zijn van de Vatnsdœla-vertelling dan de mondelinge H. S., over „secundaire vertellers" en dergelijke begrippen, ons zo gemeenzaam bij de geschiedenis der *schriftelike* overlevering. Aan de andere kant zal het mogelik iemand verwonderen, dat de schrijver op p. 94 liever terwille van één strofe alleen, 'n geheel nieuwe, verloren gegane schriftelike bron aanneemt, als zich te beroepen op het feit, dat door de „fixering" in S^1 de mondelinge overlevering niet uitgeput hoefde te zijn. Intussen, al stelt ons deze conclusie even teleur: de voorafgaande bladzijden, handelende over de „Mároverval" zijn helder en juist en behoren tot de beste van het boek. Ook is er veel in dit derde hoofdstuk, dat ons tot ernstig nadenken brengt en geen geringe verdienste mag dit heten.

Het interessante geschrift van Dr. W. van Eeden moet blijkens de eerste regel van het korte voorwoord beschouwd worden als 'n bewijs te meer, hoe de Amsterdamse hoogleraar, Prof. Boer, zijn liefde voor de oudnoorse letterkunde weet mee te delen aan anderen.

Rosmalen. C. F. Hofker.

A. A. Fokker, Spaansch-Nederlandsch Woordenboek. Tweede druk verbeterd en vermeerderd. Gouda, G. B. van Goor Zonen.

Dr. Fokker verdient den dank van alle Nederlandschsprekende beoefenaars van het Spaansch voor de uitstekende bewerking van zijn Spaansch-Nederlandsch Woordenboek, waarvan kortelings de *tweede* druk is verschenen. Reeds de *eerste* druk van dit schoone werk was een ware triomf: het was de eerste proeve sedert ruim twee en een halve eeuw van een Spaansch Woordenboek ten behoeve van onze landgenooten. Ieder begrijpt wat een reusachtigen arbeid de samenstelling van een woordenboek onder die omstandigheden vertegenwoordigt.

De tweede druk onderscheidt zich van den eersten door het weglaten der provincialismen (zou het niet mogelijk zijn van deze een afzonderlijke verzameling te maken ?), verder door het opnemen van verschillende Americanismen en door aanmerkelijke uitbreiding van den schat van woorden en uitdrukkingen.

Een karakteristieke eigenschap van dit Woordenboek is de prachtig-rake vertaling van tal van Spaansche woorden en uitdrukkingen in de moedertaal. De schrijver heeft er zich op toegelegd, zooveel mogelijk in zijn vertaling te doen uitkomen de gevoelswaarde van woord of uitdrukking, het stijlmilieu waarin zij thuis hooren. De voorbeelden liggen voor het grijpen. Hier volgen er enkele:

oso, *beer, lomperd, „buffel"*; mequetrefe, *„vent van niks"*; cisco, *mot, ruzie*; más contento que un cuco, *„zoo lekker als kip"*; cualquier día! *morgen brengen!* trapitos de cristianar (bautizar), *Paaschbeste kleeren*; levantar el cuello, *er weer bovenop komen*; la de Dios es Cristo, *de poppen aan het dansen*; echárselas de (guapo), *(den dappere) uithangen*; yo te hacía en Granada, *ik dacht dat je in G. zat*, hacer oído de mercader, *O.- I. doof zijn*; estemos a cuentas, *laten we zien elkaar goed te verstaan*, cuando la rana críe pelos, *met St. Juttemis*; rueda la bola; *laat maar waaien*; enz. enz.

We zouden dit lijstje met tallooze andere voorbeelden kunnen uitbreiden, maar het geciteerde moge volstaan om te doen zien met hoeveel talent de schrijver zich van zijn taak gekweten heeft.

Bij de steeds toenemende studie van het Spaansch te onzent mogen we verwachten, dat binnen enkele jaren een derde druk van dit hoogst verdienstelijk werk zal noodig blijken. In dat geval zou ik den geachten schrijver in overweging willen geven het aantal termen betrekking hebbend op nieuwere verkeersmiddelen en uitvindingen eenigszins te vermeerderen en bijv. op te nemen:

ciclista, ciclismo, velódromo, pista (in de beteekenis: *renbaan*), garaje de velocípedos, neumático (in de bet.: *luchtband*); sillín (in de bet.: *zadel*), asiento (*id.*), guía (in de bet.: *stuurstang*), horquilla (in de bet.: *fietsvork*), cuadro (in de bet.: *frame*), cárter of guardacadena (*kettingkast*), maletín (in de bet.: *fietstaschje*);

aeroplano, *vliegmachine*; aeronave, *luchtschip*; (globo) dirigible; barquilla (in de bet.: *schuitje*);

plataforma (in de bet.: *trambalkon*), cobrador (in de bet.: *(tram)conducteur*), conductor (in de bet.: *wagenbestuurder*);

guadañadora, *maaimachine*; trilladora, *dorschmachine*; afirmado (in de bet.: *plaveisel*), enturagado (*houten plaveisel*).

Misschien zou het ook aanbeveling verdienen enkele artikelen een weinig uit te breiden. Bij het snuffelen in dit merkwaardig Woordenboek (iets, dat ik heel

[1]) Schrijver belooft ons 'n „verhandeling" over de verhouding van deze compilatie met de andere Oláfs saga's Tryggvason bijv. die van Oddr Snorrason en die van Snorri Sturluson.

[2]) Schrijver belooft ons 'n nieuwe kritiese uitgave van de V. S., na die in de Fornsögur zeer nodig.

vaak en telkens met vernieuwd genoegen doe) heb ik o. a. genoteerd:

Bij alabardero (hellebardier): andere beteekenis: *claqueur.*

Bij azucarero (suikerpot, enz.): andere beteekenis: *adj.* bvb. industria azucarera.

Bij chifladura (gefluit): andere beteekenis: *dolle, dwaze ingenomenheid.*

Bij deshilvanar (lostornen): discurso, escrito deshilvanado, *onsamenhangend.*

Bij subasta, —ción, —r: subastador, *vendumeester.*

Bij dimisión: dimisionario, bvb. ministro dimisionario.

Bij criar: crío, *zuigeling*;

Bij puntilla: andere bet.: *dolk om den doodelijk gewonden stier af te maken*;

Puntillero, *hij die daarmee belast is*;

Bij manuela: andere bet.: *open rijtuig, victoria*;

Bij dar el alma (den geest geven): dar alma, *aanmoedigen*;

Bij tomar el hábito (monnik worden): tomar hábito, *de gewoonte aannemen*;

Bij alfiler: ir con todos sus alfileres *of* estar de veinticinco alfileres, *poesmooi zijn*;

Bij guante: salvo el guante, *excuseer mijn handschoen*;

Bij mar: do va la mar, vayan las arenas (las ondas), *komt men over den hond enz.*;

quien no se aventura no pasa la mar, *wie (niet) waagt, die (niet) wint.*

Bij dar calabazas (een blauwtje laten loopen): llevar calabazas, *een bl. loopen.*

Verder eenige ontbrekende woorden:

de samenstellingen met *miso*, bvb. misógamo, *huwelijkshater*, misogamia, *haat tegen het h.*, misogino, *vrouwenhater*, misoginia, *haat tegen de vr.*; silueta, ácrata, *anarchist(isch)*; contratorpedero, *torpedojager*, agabachado, *verfranscht*; alemanizado, *verduitscht*; mono sabio, *helper bij stierengevechten* (= chulo), e. a.

Maar laat ik niet den schijn van ondankbaarheid op mij laden en, waar zooveel geboden wordt, steeds meer vragen. Buitendien, bij den overweldigenden rijkdom van het Spaansch zoowel aan woorden als aan idiomatische uitdrukkingen, is de lexicoloog wel genoodzaakt zich hier en daar te beperken.

Laat ik eindigen zooals ik ben begonnen, nl. met een woord van dank en hulde aan Dr. Fokker, den stoeren werker, voor den krachtigen stoot dien hij weer gegeven heeft aan de studie van het Spaansch te onzent.

Rotterdam. A. D. Leeman.

Ch. Diehl, Byzance. Grandeur et Décadence. Paris, Flammarion. 1919. (Pr. fr. 5.75).

De heer Diehl, die in een lange rij van geschriften zich een der beste kenners van Byzantiums staatkundige en ekonomiese gesteldheid heeft getoond, en die tevens een autoriteit van de eerste rang is op 't gebied der Byzantijnse kunst, heeft in dit boek een voorstelling gegeven van de beschaving der Byzantijnen zoals er tot heden geen zo veelzijdige was geschreven. Zijn werk is in vier boeken verdeeld. Het eerste, dat geheel 't karakter van een inleiding draagt, verhaalt de politieke geschiedenis van het Rijk. In 25 blz. is aangegeven hoe Byzantium zich vormde, hoe het zijn Oosters-Grieks karakter kreeg, tot macht kwam en bloei en, twee eeuwen later, tot onherstelbaar verval. Met hoeveel meesterschap hier uit het vele belangrijke een keus is gedaan, de beknoptheid van het bestek brengt mede dat dit eerste boek meer waarde heeft voor hen die reeds met een uitvoerige behandeling van deze stof kennismaakten dan voor lezers die zich nooit om het wel en wee der Byzantijnen bekommerden.

Veel uitvoeriger, en daardoor voor leken gemakkeliker te bestuderen, is het tweede boek, dat tot titel draagt *les éléments de puissance* (blz. 25—blz. 136). Hier wordt ons beschreven de inrichting van het Rijksbestuur, de grootte en de grenzen der autokratie, de samenstelling van leger en vloot, beide naar moderne begrippen onbegrijpelik klein voor een wereldmacht, maar gevormd uit een nationale kern, door vreemde elementen versterkt; de veelzijdige diplomatie der Byzantijnen wordt ons geschetst en de buitengewone welvaart die handel en landbouw aan het Rijk gaven; de twee laatste hoofdstukken behandelen Konstantinopel, het militaire, mondaine, godsdienstige, wetenschappelike en artistieke centrum van het Rijk, en Klein-Azië, „force de l'Empire."

Les éléments de faiblesse vormen titel en inhoud van het derde boek (blz. 137—241). De schrijver zet uiteen hoe de eenheid van het Rijk voortdurend werd bedreigd, en eindelik vernietigd, door revoluties van allerlei soort, opstanden van militaire, sociale en godsdienstige aard, en door 't opkomen van een feodale aristokratie die 't centrale gezag ondermijnde. Als een der voornaamste oorzaken van Byzantiums val wordt de bekrompen imperialistiese trots genoemd, die in tijden van zwakheid het aanmatigendst en het verderfelikst was; daardoor ging de grote assimilerende invloed, die de Byzantijnse beschaving vooral op minder beschaafde volken oefende, verloren wanneer de vroegere leerlingen tot zelfstandige ontwikkeling kwamen. Op geen gebied was dat imperialisme stuitender dan op dat van de godsdienst. Biezonder gelukkig is Diehl in zijn opmerkingen over het voor ons zo raadselachtige karakter der Byzantijnen (blz. 155 en vlg.) en in zijn verklaring van de eigenaardige belangstelling in theologie die keizer en onderdaan koesterde (blz. 152). Verwaarlozing van het leger en een noodlottige handelspolitiek— beide door de noodzakelikheid opgelegd — werden de onmiddellike oorzaken van Byzantiums val.

Het vierde en laatste boek behandelt *les services rendus par Byzance* (blz. 259—338). In het eerste hoofdstuk wordt ons een analyse gegeven van 't eigenaardige der Byzantijnse beschaving. Bij de bespreking van de overlevering der klassieken, de invloed van het Kristendom en de nauwe aanraking met het Oosten heeft Diehl gelegenheid gevonden een blik te werpen op de ontwikkeling der filosofie en theologie, der letterkunde en plastiese kunst bij de Byzantijnen. In de moeilike kwestie betreffende de afhankelikheid der Byzantijnse kunst van het Oosten, vooral in haar oorsprong, toont hij zich, gelijk de meeste Fransen, een aanhanger van de theorie die na Courajod, Choisy, Bayet en anderen door Strzygowski met groot talent, maar niet zonder overdrijving, is verdedigd. Gelijk uit zijn *Manuel de l'art byzantin* bekend is, aanvaardt Diehl met het nodige voorbehoud de verreikende invloed van de

voorbeelden uit Antiochië en Alexandrië, maar hij kent aan de Byzantijnen een grote mate van oorspronkelikheid toe. Zijn oordeel over de Byzantijnse letterkunde is naar mijn mening te gunstig. Het is waar dat hij de gebreken niet verzwijgt, doch de wijze waarop hij over 't heldendicht van Digenis Akritas spreekt, over de hymnendichter Romanos, over de „meesterstukken" van Johannes Moschus en over Psellus zullen, vrees ik, teleurstelling opleveren voor hen die er door aangespoord worden om met die litteratuur kennis te maken. In 't algemeen kan men zeggen dat de Byzantijnen, bij wie Diehl herhaaldelik een betreurenswaardige ongelijkheid tussen knapheid en karakter konstateert (blz. 159—164), geen litteraire kunst hebben geschapen die ons waarlik ontroert.

Met voorliefde heeft Diehl de verspreiding der Byzantijnse beschaving naar alle hemelstreken behandeld. Hij gaat na wat Bulgaren, Russen, Serviërs en Roemeniërs aan Byzantium te danken hebben, hoe kunst en wetenschap der Byzantijnen op 't Oosten heeft gewerkt en wat het Westen aan hen heeft ontleend. In deze hoofdstukken (blz. 292—323) vindt men niet alleen opmerkingen van algemene aard, maar tal van biezonderheden die getuigen van Diehls buitengewone kennis van zijn vak: als voorbeeld noem ik zijn fijne onderscheidingen bij 't bestuderen der „Byzantijnse kwestie" in de kunst van Italië. Het laatste hoofdstuk van het boek, de *conclusion*, bespreekt *l'héritage de Byzance*; aangeduid wordt het vele dat de Turken van hun voorgangers overnamen, en de hoop op 't herwinnen van Konstantinopel, die zo lang de Russen en ook de Bulgaren heeft voortgestuwd en die nu meer dan ooit leeft bij de Grieken. Ook bij 't behandelen van deze zeer aktuele onderwerpen is nergens te bespeuren dat dit werk in oorlogstijd is ontstaan; dat laatste blijkt alleen uit de kwaliteit van 't papier en misschien uit enkele drukfouten, die de lezer echter gemakkelik verbetert. De enige „zinstorende" vond ik op blz. 61, waar *allés* ongetwijfeld *ailés* moet wezen.

Een der hoofddeugden van dit boek is zeker de voortreffelike kompositie. De verdeling in boeken en hoofdstukken en de door vette letters aangegeven inhoudsopgave der paragrafen, schaadt niet aan de eenheid van het verhaal en maakt dat wij, aan het einde er van gekomen, ons niet verbijsterd gevoelen door zo veel wetenswaardigs.

Leiden. D. C. Hesseling.

Ch. Diehl, Histoire de l'Empire byzantin. Paris, Picard. 1919. (Pr. 7 francs).

Het hierboven besproken werk van de heer Diehl bevatte in zijn eerste hoofdstuk een zeer kort overzicht van Byzantiums' politieke geschiedenis. Weinig maanden na het verschijnen van dit eerste boek is nu verkrijgbaar gesteld een verhaal van de politieke geschiedenis der Byzantijnen, dat als een zeer welkome uitwerking van het bedoelde, al te bondige, hoofdstuk kan worden beschouwd. Dat dit nieuwe werk op voortreffelike wijze de lotgevallen van het Oosters-Romeinse Rijk beschrijft, op uitgebreide kennis van alle gegevens berust en door zijn kompositie in de eigenlike betekenis van het woord als handleiding kan gelden, daarover behoef ik na 't reeds gezegde niet uit te weiden.

Deze geschiedenis van het Byzantijnse keizerrijk is niet zo uitsluitend aan de staatkundige gebeurtenissen gewijd als b.v. Gelzers ***Abriss der byz. Kaisergeschichte***, die in Krumbachers *Geschichte der byzantinischen Litteratur* is opgenomen. De schrijver behandelt ook de ekonomiese toestanden en hun invloed op de kracht en de verzwakking van het Rijk, hij gewaagt ook, zij 't met een enkel woord, van de litteratuur en van de kunst. Daardoor vindt men hier wel het een en ander dat, op verschillende wijze en vooral uitvoeriger, reeds in het boek over de beschavingsgeschiedenis is te lezen, maar zulk een herhaling nemen ook de lezers van het eerste werk gaarne voor lief omdat het een der middelen is waardoor licht en ruimte in het boek wordt verkregen; een vergelijking met Gelzers *Abriss*, die werkelik vermoeiend is door de tegen elkander gedrongen feiten, is in dit opzicht zeer leerzaam.

Vijftien afbeeldingen van kunstwerken bedoelen de lezer enig denkbeeld te geven van 't leven, de klederdracht en de kunst der Byzantijnen; een viertal kaarten maken de aangroeiende en afnemende grootte der rijksgrenzen aanschouwelik. Als appendices zijn aan het boek toegevoegd: een lijst der Byzantijnse Keizers, naar dynastieën ingedeeld; een kronologiese tafel van de belangrijkste gebeurtenissen; een bibliografie van de voornaamste werken die de schrijver ter lezing of ter raadpleging aanbeveelt. In die bibliografie worden ook boeken over de geschiedenis van de godsdienst, de staatsinrichting, de handel, de litteratuur en de kunst der Byzantijnen genoemd.

De schrijver heeft dus alles gedaan om de beoefening van zijn lievelingsvak gemakkelik en aantrekkelik te maken.

Leiden. D. C. Hesseling.

H. Nelis, Catalogue des Chartes du Sceau de l'Audience. Tome premier. Bruxelles. 1915.

Langen tijd zijn wij verstoken gebleven van veel wetenschappelijk werk, waarop we gewoon waren geraakt vergast te worden door het buitenland. Meer dan in eenig ander land lag in België op wetenschappelijk gebied de publicatie van geleerd onderzoek stil. Wat over staatkundige geschiedenis en kunsthistorie van België verscheen, was voornamelijk van Duitsche zijde. De eigen organen werkten niet meer, noch de Académie royale noch de Vlaamsche Academie: het land was niet zichzelf.

Langzamerhand komen nu de uitgaven weer over — de Bulletins der Académie verschenen weer van 1919 af — en het blijkt, dat er ook in den oorlogstijd een en ander verschenen is, wat ons niet eer heeft mogen bereiken. Mij althans was de kennismaking met den wetenschappelijken arbeid, welks titel hierboven staat, nu nog geheel nieuw. Hij sluit zich aan bij die reeks van inventarissen, welke onder directie van den heer J. Cuvelier als Algemeen Rijksarchivaris aldaar worden gepubliceerd en die ons, Nederlanders, telkens opnieuw het genoegen verschaffen van zulk een gewenscht en bruikbaar hulpmiddel bij de eigen vaderlandsche studie te verwerven. Vergelijken wij ons in dit opzicht met

België, dan mogen wij voor ons eigen archiefonderzoek tegenwoordig ook waardig voor den dag komen en behoort een toestand als waarover Bakhuizen van den Brink bij eenzelfde vergelijking in zijn Briefwisseling zijn hart luchtte, geheel tot het verleden. Cuvelier zelf noemde in een vergelijkend overzicht van archiefzorg, waar hij zijn eigen land niet wilde prijzen, Nederland en Frankrijk op eene lijn (Introduction de l'Inventaire des Inventaires etc.). Maar wij zullen België den lof niet onthouden, dat het althans op dit gebied van wetenschap onder de eersten mag gerekend worden en door zijn uitgaven uit den aard van zijn verleden onze historiekennis voortdurend rijkelijk vermeerdert. In verschillende opzichten zijn deze inventarissen voor ons het werktuig en het model tegelijk.

De loop van onze gedachten prijst in zichzelf het werk, dat ons hier bezig houdt. De heer Nelis bereidde mij daarmee wel een verrassing. Het lag mij toch in de gedachte, dat zijn naam zou verbonden worden aan een uitgaaf, waarop wij hier al jaren vlasten en waarvoor het meeste werk alleen in België kan worden verricht. Vóór den oorlog bestond er immers een op instigatie van prof. G. Kurth door de Commission royale d'histoire opgemaakt werkplan van Belgische archiefuitgaven, waarbij aan den bewerker van dezen Catalogue met anderen de verzameling van op Brabant betrekking hebbende oorkonden was opgedragen. Een nog veel belangrijker uitgaaf dan de heer Verkooren al sinds jaren heeft ondernomen en die den grondslag moet vormen van de eerste Brabantsche historie, die als zoodanig nog moet geschreven worden.

In plaats daarvan biedt de heer Nelis ons nu deze studie aan. Wij zouden ze niet gaarne missen, daar ze ons al weer wat beter kijk geeft in die centrale administratie der Bourgondische hertogen uit het tijdperk, dat van den nieuwen staat de voornaamste organen werden opgezet. Wat voor een zwakke vertooning is in een centraliseerend Rijksbestuur als dat van Duitschland de tegenwoordige kanselarij bij die in het Bourgondische rijk! De Bourgondische hertogen wisten niet alleen wat ze wilden, maar zij leefden in een tijd, dat door hun wil tot het kleinste toe gebeuren moest. De ontginning van hun kanselarijarchieven schenkt ons om zoo te zeggen ineens het volle beeld van hun merkwaardigen staat.

Zooveel moeten wij echter van dezen Catalogue niet verwachten. Wij zijn het volmaakt met den heer Nelis eens, dat de lettres patentes en mandementen, uitgegaan van de Bourgondische hertogen, de rijkste mijn van gegevens vormen voor de geschiedenis der XVe eeuw, maar het mag niet uit het oog verloren worden, dat de stukken, die hier gecatalogiseerd werden, voor het belangrijkste deel, de uitvoerigste namelijk, slechts tegen de natuur der acten zelf van deze verzameling deel uitmaken. Het zijn door een of andere oorzaak achtergebleven stukken, die nooit aan het doel, waartoe zij werden opgesteld, beantwoord hebben. Dat zulke van zeer veel gewicht zouden zijn, lijkt ons vanzelf uitgesloten. Zij leveren daarom wel een bijdrage tot de kennis van den tijd, waartoe zij behooren, vooral op maatschappelijk gebied, maar die noodzakelijk van elders moet vervolledigd worden: wel eenige trekken, ook karakteristieke, maar niet het volle beeld. De actenregisters zijn ongetwijfeld belangrijker dan deze losse acten: want de voornaamste dezer laatste vinden we stellig in de eerste geregistreerd.

Van archivalisch standpunt beschouwd, is deze actenmassa ondanks haren omvang van meer dan 10000 stukken nog minder volledig dan van historisch. Zij vormden een deel der Bourgondische rekenkamerarchieven te Rijssel als overtuigingsstukken bij de daar ingezonden rekeningen van den audiencier voor het zegel. Wij weten, hoe er in de 17e en 18e eeuw ter uitvoering van grensregelingsverdragen met de archieven geschommeld is en hoe er veel is overhoop gehaald, terwijl er feitelijk maar weinig werd teruggegeven. Wat wij van de Oostenrijksche Nederlanden met de Vilvoordensche charters, op de generaliteitslanden betrekking hebbende, ondervonden, hebben die Nederlanden zelf ten opzichte der Rijsselsche archieven ervaren: slechts een gedeelte van wat voor hun bestemd was, kregen zij in bezit. Het is van dat gedeelte, voor zoover het nu nog te Brussel berust, dat de heer Nelis den catalogus heeft opgemaakt, wat betreft de afdeeling van het zegel van audientie.

Verreweg het belangrijkste deel dezer studie is de inleiding er van, door den heer Nelis zeer bescheiden une esquisse très incomplète et imparfaite genoemd. Wij krijgen er werkelijk een duidelijken kijk door op dat regeeringsorgaan der legaliseering van alle soort acten. Hoe belangrijk dit onderdeel der administratie was, zegt ons nog de uitdrukking van zijn zegel er aan hechten. Wij leeren de omstandigheden, wanneer en door wien het groot zegel en het geheim zegel werd gebezigd, wat onder het *saing manuel* en het *signet* werd verstaan, welke rechten er werden geheven of vergeven, waaraan een enkele of een dubbele staart moest worden gehecht. Ook het taalgebruik was de menschen in die tijd, toen het ideaal van vrijheid het privilege was, niet onverschillig: er heerschte een zekere regelmaat, wanneer het Latijn, de Fransche hoftaal of de Vlaamsche volkstaal werd gebruikt. Een stukje diplomatiek uit den Bourgondischen tijd wordt ons hier geleerd.

Ik dien echter de opmerking te maken, dat Denis' uitspraken in 't algemeen te absoluut zijn. Wel werden de Bourgondische regeeringsorganen door allerlei ordonnanties herhaaldelijk gereglementeerd, maar het was toch nog als een machine, die eerst moet worden ingeloopen. Zoo scherp als Denis het voorstelt, werkte dit alles niet. Hoeveel akten zouden hier niet voorkomen, als er werkelijk een scherpe scheiding tusschen de akten uit de audientiekamer, die Denis als Flandre-Bourgogne aanduidt, en die van Brabant had bestaan; ik vestig de aandacht op akten als onder II no. 550, 557, 585, 1601, 1673, 1725, 1812, enz. Ook de Rekenkamers hadden niet zulk een scherp afgebakend terrein; zie een betalingsordonnantie als II no. 147 en een aan twee kamers verbonden ambtenaar no. 125. Hoe dikwijls wordt er ook van het te verwachten taalgebruik afgeweken. Het woord *charte* was in de 15e eeuw op de kanselarij van Bourgogne onbekend, teekent Denis op pag. LVI aan; nochtans komt voor het gewone *lettres sellees* in een registerhoofd van 1468 de term *chartres seellees* wel degelijk voor (zie de noot op pag. V en de akte II no. 205). Ook teekende ik het

woord *placquart* in 1458 (pag. X) in de beteekenis eener *lettre* aan. Een andere door Nelis niet gereleveerde term is de betiteling van den audiencier als *secrétaire-signant au fait de l'épargne du duc* (II no. 694) voor het gewone *signant en finances*.

Eén ding heeft mij echter getroffen. Het is alsof de inleiding een anderen en een veel nauwkeuriger bewerker dan het actenmateriaal en in meerdere mate nog dan de registers gehad heeft. De heer Nelis dekt alles met zijn naam, maar wie de degelijke inleiding heeft doorgewerkt, zou zweren, dat de rest van een ander is. 't Zou niet de eerste maal wezen, dat een vertrouwen op geleende hulp een vermetel vertrouwen bleek. In II no. 13 merk ik een *comte de Chavalois* i. p. v. *Charolais* op; II no. 193 een *Georges Gacopenninc* met een onmogelijken naam i. p. v. *Gaerpenninc*, zooals in no. 842 Garpenninck's voorkomen. *Philippe de Dicquemue*, op blz. 113 goed verklaard als *de Dixmude*, heet in het Register *de Dicquenuel* (?). Wat dus te denken van vormen als *Wybroot* (no. 120), *Raephoest* (no. 154), *Willesoene* (no. 218) e. d., die sterk onder verdenking staan van apocrief voor *Wilbroot*, *Raephorst* en *Willemsoene* te fungeeren? Een *Barthélémy a la Truye* komt tweemaal achtereen in het Register voor; wie zegt dat het niet dezelfde is? Ondoenlijk is het in een kort bestek de foutieve en de weggelaten cijfers van het zaakregister aan te geven; onverklaarbaar, waarom niet maar eenmaal, doch herhaaldelijk het eene ambt wel, het andere gelijkwaardige niet daarin voorkomt. En wat er wel in voorkomt, hoe staat het er! Eén voorbeeld: voor het kosterambt heeft men zonder eenige onderlinge verwijzing naar *Coustre*, *custode*, *marguilliers* en *matriculaires* te zien.

Tenslotte: het artikel *maeltote* kan in het Mnl. Wdb. worden verbeterd naar aanleiding van het in dezen Catalogue voorkomende *droit de maltote*; wederkeerig kan de heer Denis daar toelichting vinden van het onverklaarde *crickhouder* (I no. 591). Dat een *spyckermeester* van het Soniënbosch ook geen „maitre cloutier" kan wezen (II no. 1601), zal hem daar ook duidelijk worden.

Slaan wij het boek van achteren weer naar voren open, dan vergeten we gaarne die feilen om de mooie inleiding.

's-Hertogenbosch. H. van Alfen.

J. L. Palache, Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken. Leiden, E. J. Brill. 1920. (Leidsche diss.).

Al heeft de schrijver van bovengenoemd werk daardoor den titel van Doctor in de Semietische Letteren verworven, zoo is het toch geen Proefschrift in den letterlijken zin des woords. De heer Palache toch was reeds tevoren in de wetenschappelijke wereld geen onbekende en zijn werk zelf toont duidelijk dat hier niet een eerstbeginner aan het woord is. Blijkbaar beheerscht hij zijn onderwerp en heeft hij zich eene zelfstandige meening gevormd over de vele vraagstukken, die daarbij ter sprake kwamen en door tal van geleerden reeds voor hem in dezen of genen zin waren beantwoord. Daarbij verheugt het ons uitermate, dat eindelijk ook eens een Nederlandsch Israëliet toont begrip te hebben van de beteekenis der tegenwoordige Semietische studiën tot recht verstand van de Hebreeuwsche oudheid en dat te meer, omdat hij op alleszins voortreffelijke wijze het bewijs daarvoor door zijn Proefschrift geleverd heeft. Wij twijfelen niet of het zal in de geleerde wereld algemeen gewaardeerd worden, maar wij hopen tevens dat het in de kringen zijner geloofsgenooten bevruchtend moge werken en ter plaatse, waar dit bovenal gewenscht is, eindelijk eens de oogen zal openen voor den achterlijken toestand der Hebreeuwsche philologie aan de Israëlietische seminarieën ten onzent.

Om den lezer van deze aankondiging eenig denkbeeld te geven van den inhoud van dit geschrift en hem daardoor op te wekken het boek zelf te lezen, doe ik allereerst opmerken dat het onderwerp door den titel reeds met volkomen duidelijkheid is aangewezen. Het wordt bovendien in eene korte Inleiding nog nader toegelicht. Wij vernemen daar (bladz. 8), dat de schrijver zich aanvankelijk had voorgesteld al de voorstellingen van het Heiligdom, die wij in de litteratuur der Semieten vinden, systematisch te behandelen, maar dat hij (begrijpelijkerwijze) wegens te groote uitgebreidheid van het materiaal daarvan althans voorloopig heeft moeten afzien. Alleen de denkbeelden, die den aard en de plaats van het heilige gebied betreffen, naar zakelijke gezichtspunten gegroepeerd zullen hier besproken worden. Welke die gezichtspunten zijn leeren de opschriften der 5 hoofdstukken, nl. 1o. de oudste heiligdommen, 2o. Godshuis en hemel, 3o. Godshuis en Natuurheiligdom, 4o. Heiligdom en Kosmos en 5o. Heiligdom en Paradijs.

Niemand zal verwachten dat wij hier den schrijver voet voor voet zullen volgen bij de behandeling der op zijnen weg liggende vraagstukken. Wij moeten zelfs nalaten de aandacht te vestigen op vele juiste en fijne opmerkingen, die wij telkens weer ontmoeten en merken slechts in het algemeen op, dat de schrijver overal blijk geeft van een gezond en bezadigd oordeel en terecht op vele plaatsen waarschuwt tegen het dogmatisme en de schematische behandeling van vele vraagstukken, zooals wij die bij vele Duitsche geleerden vinden, en die helaas! ook elders, met name ten onzent, maar al te veel het wetenschappelijk onderzoek beheerschen. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat wij daarom overal met hem instemmen en zelfs meenen wij dat hij in zijne overigens rechtmatige polemiek soms het doel voorbijschiet. Zoo onderschrijven wij gaarne wat hij (bladz. 78 vvg.) tegen de opvatting van Jensen, Winckler, Jeremias e. a., dat aan de inrichting van heiligdommen louter kosmologische en astronomische speculatiën ten grondslag liggen, zoodat wij met dezen sleutel alles in de Oudheid zonder moeite kunnen verklaren, inbrengt. Daarop valt inderdaad heel wat af te dingen, maar het blijft niettemin waar dat deze sleutel op sommige sloten past. Het voorbeeld dat de schrijver zelf aanhaalt om dit te bestrijden, nl. dat van de „koperen zee" bij den Jerusalemschen tempel schijnt mij veeleer dit te bevestigen. Indien ik hem goed begrijp ziet hij daarin eene kunstmatige nabootsing van de heilige bron, die tot den vasten inventaris der aloude heilige plaatsen behoort. Waartoe echter die nabootsing, wanneer, zooals de schrijver terecht tevoren (bladz. 61) betoogd heeft, bij den tempel een dergelijke heilige bron aanwezig was, nl.

de Siloah-bron? En wanneer hij tegen de door hem bestreden opvatting in het veld voert, dat een belangrijk deel van de symboliek moet schuilen in het feit dat die zee op 12 runderen rustte, dan zijn wij toch inderdaad nieuwsgierig, hoe hij bij zijne opvatting die symboliek zal kunnen verklaren. Wij blijven daarom de kosmische verklaring voor juist houden, al geven wij aanstonds toe, dat het allerminst bewezen is dat de Phoenicische werklieden en *a fortiori* de gewone Israëliet zich van die beteekenis bewust waren, evenmin als de bouwlieden van katholieke kerken, of de leek in het algemeen eenig vermoeden hebben van de symbolische beteekenis van sommige inrichtingen en ornementen. Zij weten alleen dat het zóó behoort volgens eene aloude traditie, en zóó zal het in het oude Israël ook geweest zijn.

Zoo zouden wij ook protest willen aanteekenen tegen de meening, bladz. 127 vvg., uitgesproken dat Josephus en Philo louter persoonlijke opvattingen voordragen, wanneer zij over de kosmische beteekenis van het priester-ornaat spreken. Integendeel zij hadden die wijsheid niet uit zich zelven, maar wel degelijk bij overlevering. Dat zij onderling bij de verklaring der onderdeelen verschillen bewijst daartegen niets, daar daaruit alleen volgt dat zij niet het naadje van de kous wisten en de lacunes in hunne kennis door phantasie aanvulden, zooals wel meer geschiedt. Het is trouwens de vraag of inderdaad niet hier, zooals in vele analoge gevallen, in bijzonderheden aan de persoonlijke opvatting eene groote speelruimte van ouds voorbehouden is, maar het zoude geheel verkeerd zijn daaruit af te leiden dat alles aan persoonlijke opvattingen van latere schrijvers zijn ontstaan te danken heeft.

Natuurlijk wordt met de hier gemaakte opmerkingen niets te kort gedaan aan de verdiensten van het hier besproken geschrift. Wij willen dus ten slotte nog even vermelden, dat drukfouten en slordigheden uitermate zeldzaam zijn en dat een register het naslaan van hetgeen men wil weten vergemakkelijkt.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

K. L. Schmidt, Der Rahmen der Geschichte Jesu. Literarkritische Untersuchungen zur ältesten Jesusüberlieferung. Berlin, Trowitsch u. Sohn. 1919. (Pr. M. 19).

Dit verdienstelijk boek van K. L. Schmidt, privaatdocent in Berlijn, levert eene nieuwe en belangrijke bijdrage tot het begrip van het literarisch karakter onzer evangeliën evenals van hun historische waarde. Onder 'Rahmen' is te verstaan de chronologische en topographische fixeering van het verloop van de openbare werkzaamheid van Jezus, met name van zijne 'reizen'. Er wordt nog altijd veelal verondersteld, dat één evangelist, namelijk Marcus, een getrouw bericht van de geschiedenis van Jezus gegeven heeft, met name wat de volgorde der gebeurtenissen en de chronologisch-topographische Gesamtanschauung betreft. Nu is ook K. L. Schm. de meening toegedaan, dat Marcus de eerste evangelist geweest is, die een bepaalde schets van de geschiedenis van Jezus gemaakt heeft, en dat de andere evangelisten deze schets als grondslag gebruikt en alleen wijzigingen en aanvullingen er in gebracht hebben. Maar zijn betoog komt toch ook voor Marcus hierop neer, dat de rangschikking van de overleveringen ook bij dezen oudsten evangelist veelal willekeurig, schematisch, meer overeenkomstig een literarisch schema dan historische overlevering plaats heeft gehad. De leidende gedachte van Schm. is namelijk deze — en hierin heeft hij mijne volle instemming — dat onze evangelische overlevering oorspronkelijk bestaat uit 'Einzelpericopen', die op weinig uitzonderingen na topographisch noch chronologisch nauwkeurig bepaald waren, laat staan, dat hun onderling chronologisch verband overeenkomstig het historisch verloop der gebeurtenissen overgeleverd was. Ze hebben veelal het karakter van 'anecdoten', korte verhalen, die meestal eene nauwkeurige opgave van plaats en tijd doen missen. Niettemin hebben de evangelisten de voorstelling van een doorloopend en historisch itinerarium trachten te verwekken; maar bij nader onderzoek, zooals Schm. dit met zeer groote accuratesse instelt, blijkt telkens, dat deze Rahmen op weinig of geen concrete gegevens berust. Om dit te bewijzen, vestigt de schr. bijzonder de aandacht op de begin- en slotzinnen der pericopen en levert het bewijs (meestal overtuigend), dat wij hier met begin- en overgangswendingen te doen hebben, die niet in de overlevering vastzaten, maar door de evangelisten gevormd werden ten einde de afzonderlijke pericopen op pragmatische wijze met elkander te verbinden. Meestal blijkt het niet historisch karakter dezer opgaven reeds uit hun onduidelijken en zeer algemeenen aard. Terecht merkt de schr. echter op, wanneer deze beginwendingen een concreet karakter toonen, dat dan ook betrouwbare overlevering verondersteld kan worden.

Hiermede is al aangeduid, dat deze methode van onderzoek voor de beoordeeling van de historische waarde onzer evangelische overlevering zeer belangrijk is, hetgeen dan ook door Schm. iederen keer aangeduid wordt, al spreekt het vanzelf, dat gevolgtrekkingen van dezen aard dikwijls een zeer subjectief karakter dragen. Toch zal het een of ander principieel door iedereen of door de meeste onderzoekers erkend worden. Dat geldt met name van de door Schm. telkens weer aangetoonde onmogelijkheid, om de door Marcus evenals door Mattheus en Lucas toegepaste verdeeling en rangschikking der stoffen zonder critiek te aanvaarden: wat b. v. Mc. 10 staat hoeft niet bepaald op reis door Peraea, wat in Mc. 11 en 12 staat, niet bepaald in Jeruzalem geschied te zijn; men moet met de mogelijkheid rekening houden, dat de evangelist eenige willekeur toegepast heeft; wat Schm. hierover zegt, lijkt mij nog niet voldoende: de vraag, waarom de evangelist zijne stoffen aldus gerangschikt heeft, moet nog eens grondiger onderzocht worden. Positief krijgen wij dan ook de vrijheid, om b. v. deze of gene galileïsche pericope wegens haar inhoud naar Jeruzalem te verplaatsen en omgekeerd jeruzalemsche stukken naar Galilea. Schm. geeft voor het een en het andere voorbeelden. Verder — en hierop stelt de schr. bijzonder prijs — staat het ons vrij, de juistheid van het heele grondschema der synoptici (één jaar galileïsche werkzaamheid en ééne reis naar Jeruzalem) ten gunste van Johannes (twee of drie jaar werkzaamheid en drie reizen naar de hoofdstad) te betwijfelen. Zekere kalenderaanduidingen (de rijpe aren Mc. 2, 23; het groene

gras Mc. 6, 39; de leliën in bloei Mc. 6, 28 en de termijn van de inzameling der tempelbelasting (Februari) Mt. 17, 24) in verband met bepaalde vooronderstellingen van jeruzalemsche overleveringen laten wel de gevolgtrekking toe, dat Jezus langer dan een jaar in het openbaar is opgetreden en meer dan een keer naar Jeruzalem gegaan is. Toch mag men de beteekenis van een dergelijke concessie ook niet overschatten: de historiciteit van wat Jezus volgens Johannes bij die vroegere verblijven in Jeruzalem gedaan en geleerd zou hebben, wordt er niet door bevestigd.

Van grooter beteekenis is de vraag (waarop de schr. niet ingaat), of deze beoordeeling van de elementen der evangelische overlevering niet ook tot een zeer radicale oplossing van het historisch probleem leiden kan of moet. In zijn recensie (in Nieuw theol. tijdschr. 1920) heeft Dr. van den Bergh van Eysinga opgemerkt, dat hij na lezing van ons boek tot de overtuiging gekomen is, hoe weinig de levensbeschrijving van een historischen Jezus bij deze studie baat vindt en hoe integendeel eene symbolische beschouwing van de Evangeliegeschiedenis daaraan nieuw voedsel kan ontleenen. Mijn indruk is een andere, namelijk deze, de bevestiging van het oordeel, dat geen onzer evangeliën eene biographie is in den modernen zin, maar evenmin in zijn geheel eene symbolisch-theologische schepping is; ook het laatste niet, omdat dan meer samenhang, meer Einheitlichkeit, meer een organisch geheel moest aan te wijzen zijn. Veelmeer blijken onze evangeliën losse verzamelingen te zijn van anecdoten en apophthegmen, fragmenten dus van een 'bios', herinneringen vermeerderd en aangevuld met legenden en mythen, materiaal voor een 'bios', evenals in vele andere antieke bioi. Eene beschouwing als deze, die de phasen van de litteraire overlevering aldus beschrijft: 1) Einzelpericope en Einzelwort, 2) kleine groepen van pericopen en van woorden, 3) een evangelie, behelzende de daden en toespraken van Jezus in Galilea en Jeruzalem — pleit m. i. eerder tegen dan voor de radicale hypothese.

De uiteenzettingen van Schm. zijn in het algemeen zeer accuraat; ook de tekst-varianten in de 'Rahmenstücke' worden in den breede (soms onnoodig breed) aangehaald, omdat zij voor de aanwijzing van het pericopenachtig karakter van de stukken belangrijk zijn. Misschien had de behandeling van Mc. 1—8 soms minder uitvoerig, die van de tweede helft van Mc. iets minder beknopt kunnen zijn. Ik denk hier voornamelijk aan de lijdensgeschiedenis. Wel is waar is het betoog, dat dit gedeelte van de evangelische overlevering een eigen literair karakter draagt en wel niet zoo zeer een mozaiek van Einzelgeschichten dan een doorloopend chronologisch bericht (een „martyrium") vormt, duidelijk genoeg; niettemin had de schr. hier weer meer in bijzonderheden kunnen afdalen, b. v. eene vergelijking maken tusschen de lijdensgeschiedenis en de overige (galileïsche en jeruzalemsche) stoffen. Het merkwaardige feit, dat met name bij het verhoor van Jezus de heele voorafgaande overlevering omtrent daden en woorden van Jezus, die aanstoot gegeven hebben, totaal geïgnoreerd wordt, verdient in dat verband nog sterker de aandacht te trekken; het bevestigt de meening, dat de lijdensgeschiedenis een heel zelfstandig stuk der overlevering is, dat heelemaal onafhankelijk van de overige overlevering samengesteld is geworden. Ook de kindsheidberichten verdienen nog een grondiger onderzoek. Zeker hebben uitwendige redenen tot deze beknoptheid van de laatste hoofdstukken geleid. Daarom ontbreekt ook een meer uitvoerige samenvatting van de resultaten aan het eind van het boek, zooals ook mij hier de plaatsruimte ontbreekt, om in de critiek ook tot details van minder beteekenis af te dalen; zoo besluit ik met tot grondige bestudeering van dit in methodisch opzicht voortreffelijk boek op te wekken.

Leiden. H. Windisch.

Acta Societatis Liturgicae Sancti Willibrordi MCMXVIII en MCMXIX.
Utrecht, Dekker & Van de Vegt. (1918, 1919). Beide 16 pp. 8o.

Eindelijk heeft dan ook Nederland zijn Vereeniging tot uitgave van middeleeuwsche liturgische teksten. Een korte algemeene oriënteering moge dienen ter inleiding van, en nadere kennismaking met dit wetenschappelijk novum.

Dat de studie der middeleeuwsche liturgie van groot belang is voor de geschiedenis van het christelijk Europa, mag als bekend worden verondersteld. Men denke maar eens aan de oude Evangeliaria (Pericopenboeken), waarvan er zeker ruim honderd nog bestaan — in Nederland vond ik er tot nu toe 10 — en die meestal uit de 8e-12e eeuw, soms zelfs uit de 5e-7e eeuw dateeren. Deze met zorg geschreven en met miniaturen en initialen versierde boeken, die deels nog zijn bewaard gebleven in hun prachtige, met goud, zilver, kostbare gesteenten, émail en ivoorsnijwerk versierde banden, bevatten òfwel alleen de pericopen uit de vier Evangeliën, welke bij de plechtige H. Mis door den loop van het kerkelijk jaar werden gezongen, òfwel den volledigen tekst van alle vier de Evangeliën, waaraan dan een lijst van de telkens uit te kiezen pericopen is toegevoegd. Deze Evangeliaria geven reeds op zichzelf als 't ware een algemeen overzicht van de cultuurtoestanden in Europa tijdens de 5e-12e eeuw. De bijbelexegese gebruikt ze voor het vaststellen der oudste lezingen; de liturgicus vorscht erin na, of en in hoever een bepaalde cyclus van Evangeliën den invloed der Angelsaksische (resp. Iersche), Gallikaansche, Karolingische, Westgothische (Mozarabische) of Romeinsche liturgie vertoont; de historicus grijpt deze liturgische resultaten aan, om ze te benuttigen voor en te combineeren met zijn gegevens uit de politieke, economische en vroegste beschavingsgeschiedenis, die hij uit kronieken, oorkonden en oude heiligenlevens heeft opgediept; de kunsthistoricus vindt in de miniaturen en initialen van het handschrift, en in de diverse materialen, welke voor de versiering van den band zijn gebruikt, kostbare gegevens ter vaststelling en ter détailleering van de artistieke invloeden, die in de Merovingische en Karolingische periode vanuit het Oosten en het Westen hier in Europa op elkaar hebben gereageerd, terwijl de techniek, volgens welke de materialen der bandversiering werden bewerkt, hem een kijk geeft op het ontstaan en de ontwikkeling der verschillende artistieke centra van dien tijd; en eindelijk vindt de philoloog-paleograaf in die Evangelie-boeken niet alleen de verschillende schriftsoorten en schrijfscholen van het vroegste beschaafde Europa vertegenwoordigd, maar zal hij u ook met de stukken in de hand bewijzen, dat die kostbare boeken, nadat zij 1 of 2 eeuwen gebruikt

zijn geworden, dikwijls aan een technische herstelling en vernieuwing zijn onderworpen, zoodat men in één zoo'n boek twee, drie over elkaar geschoven cultuurlagen kan bestudeeren.

Ook de andere liturgische handschriften, met name de oude Sacramentaria, die sedert de 11e-12e eeuw uitgroeiden tot volledige Missalen; de dikwijls prachtig-versierde Pontificalia, die de bisschop bij zijn plechtige functies gebruikte; de Breviaria, welke de priesters als officieel dagelijksch gebedenboek plachten te hanteeren; de Ordinarii, welke de algemeene liturgische voorschriften voor een of andere hoofdkerk aangaven, en tegelijk als norm golden voor een geheel bisdom; de Ritualia, die gebruikt werden bij het Doopsel, het Oliesel (ook bij het sterven en de begrafenis) en bij het Huwelijk, en die soms nog een serie, voor de cultuurgeschiedenis interessante Benedictiones bevatten; de Capitularia, Collectaria, Passionalia, Homiliaria, Epistolaria, en niet minder de van muziek voorziene Gradualia, Troparia, Antiphonaria, Hymnaria, Cantualia, Processionalia enz. enz. — al die boeken interesseeren weliswaar op de eerste plaats den liturgicus; maar vooral wanneer ze dateeren uit de 13e-16e eeuw, toen de volksopvattingen en -gewoonten mede hun invloed op de ontwikkeling der liturgie uitoefenden, bevatten zij tevens een schat van cultuurhistorische, speciaal folkloristische bijzonderheden, welke dikwijls onder een bijna onherkenbaren vorm in de hedendaagsche roomsche liturgie nog voortleven, en die geen alzijdig-ontwikkeld historicus ongebruikt mag laten.

Wie eens wil nagaan, wat bijv. alleen reeds uit de geschiedenis van het Missaal, of uit de Ritualia te halen is, neme de schitterende boeken ter hand van Adolph Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg i. Br., 1902), en *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, I-II (Freiburg 1909). Men bedenke daarbij, dat Franz meestal nog moest werken met ongeprepareerd materiaal. Ware zulks niet het geval geweest, dan zouden zijn resultaten wel drie- à viermaal zoo rijk geweest zijn.

Tot heden toe hebben de Engelschen het meeste en kostbaarste materiaal uitgegeven voor de geschiedenis der middeleeuwsche liturgie. De Alcuin Club, en meer nog de Surtees Society, benevens vele geleerden die op eigen gelegenheid arbeidden, hebben heel wat oude liturgische teksten, of (en) samenvattende studies in het licht gegeven. En vooral de in 1890 gestichte Henry Bradshaw-Society, die het uitgeven van zeldzame liturgische teksten ten doel heeft, gaf, alhoewel zonder een systematisch plan, en meermalen zonder voldoende bewerking, reeds ongeveer 30 octavo-deelen uit, die voor de liturgische geschiedvorsching onmisbaar zijn (de bibliotheek der Liturgische Vereeniging te Kuilenburg is de eenige in Nederland, die een exemplaar van deze kostbare serie bezit).

Na Engeland komt Frankrijk met zijn *Bibliothèque liturgique* van Ulysses Chevalier, de *Paléographie musicale* van de Benedictijnen van Solesmes, de te Parijs verschijnende *Monumenta ecclesiae liturgica* van de Benedictijnen van Farnborough, en tal van alleenstaande werken, waaronder vooral die van Mgr. Duchesne, Dom Morin (thans te München) en Dom Cabrol dienen genoemd te worden. Italië leverde tot nu toe niet veel meer dan Magistretti, die zich in hoofdzaak bepaalde tot de studie der oude Ambrosiaansche liturgie, welke thans nog te Milaan in gebruik is. Duitschland toonde natuurlijk door tal van détailvorschingen, bijv. van Ebner, Bäumer, Dreves, Blume, Franz, enz. óók zijn belangstelling, doch merkwaardig genoeg werkte men daar niet volgens een vaste methode. Men bleef dan ook bij Frankrijk en Engeland ten achter, zooals herhaaldelijk van Duitsche zijde werd erkend. Dezen achterstand in te halen is het doel van de onlangs (1919) door de Benedictijnen van Maria-Laach begonnen *Liturgiegeschichtliche Forschungen*, en *Liturgiegeschichtliche Quellen*, die ook nog door een wetenschappelijk-liturgisch tijdschrift zullen worden geflankeerd. Een en ander staat onder leiding van den bekwamen, ook in dit maandblad (XX. 23-26) wel eens besproken Dom Cunibert Mohlberg. Alleen zou men kunnen vragen, of dit Duitsche plan niet gevaar loopt in aanvaring te komen met het Fransche spreekwoord: Qui trop embrasse, mal étreint.

In Nederland zijn tot nu toe slechts sporadisch eenige tijdschriftartikelen verschenen, die zich met de geschiedenis der Nederlandsche liturgie bezighouden, of waarin eenige teksten van beperkten omvang werden uitgegeven. Dat eerst in 1918 door de afzonderlijk daartoe opgerichte „Societas liturgica S. Willibrordi" (secretaris Dr. W. van Koeverden, Seminarie Culemborg. Contributie ƒ 7.50 per jaar) de uitgave van liturgische teksten werd ter hand genomen, is, alles wel beschouwd, nog heel knap te noemen. Vooreerst toch plegen wij, Hollanders, steeds 'n 25 à 50 jaren achter andere landen aan te komen; en ten tweede moet men in aanmerking nemen, dat Nederland betrekkelijk arm is aan oude liturgische handschriften van groote beteekenis. Het meeste is in de 16e eeuw vernietigd.

Het plan is, teksten uit te geven en te voorzien van een commentaar, die in 't Duitsch, Engelsch, Fransch of Latijn kan worden geschreven. Reeds is men begonnen met de uitgave van den „Ordinarius S. Martini Traiectensis", in de wandeling genoemd: de Ordinarius van den Dom, een liturgisch document, dat door Mr. S. Muller Fz. terecht genoemd is: „de meest belangrijke tekst voor de geschiedenis van de liturgie in het bisdom Utrecht" (pag. 3b). Het handschrift dateert uit de 14e eeuw, doch de redactie van den Ordinarius stamt uit het begin der 13e, en vertegenwoordigt in hoofdzaak de Utrechtsche Liturgie van de 12e eeuw. De bewerking van dit kostbare stuk is toevertrouwd aan Dom Paul Séjourné, Benedictijn te Oosterhout. De reeds verschenen 1e en 2e aflevering (160 pp., in -4°), die een zeer uitvoerige Inleiding bevatten, welke nog niet ten einde is, wekken de allerbeste verwachtingen omtrent de uitgave in haar geheel. Later komen wij uitvoeriger erop terug.

De twee Acta oftewel Jaarverslagen over 1918 en 1919, welke men hierboven aangekondigd vindt, bevatten behalve de gewone officieele mededeelingen (de Societas telt tot nu toe slechts 30 leden), eenige kleine liturgische studies, nl. in 1918 een korte oriënteering over den reeds genoemden Ordinarius, en een artikeltje over een Gallikaansch-Romeinsche hervorming van het Utrechtsche Pontificale, door bisschop Jan van Arkel (1342-1364), beide van de hand van Dom Séjourné, terwijl in die van 1919 Pater L. van Miert twee oude Latijn-

sche zegen-formules mededeelt voor den wijn van de zgn. Sint Joannes-minne, en Dom Séjourné een Avant-propos voor zijn Ordinarius van den Dom geeft.

Door de goede zorgen van Mr. S. Muller Fz., die zich voor de uitgave van den Ordinarius sterk interesseert, is ook aan de Regeering subsidie aangevraagd, om de wetenschappelijke plannen der Societas S. Willibrordi te steunen. Maar op de eerste plaats zal de steun toch moeten komen van nieuwe leden ; want mocht de deelneming van particulieren zoo gering blijven als zij thans is, dan bestaat er gevaar, dat het verkrijgen van Regeeringssubsidie er niet gemakkelijker op zal worden.

Woerden. fr. B. Kruitwagen O. F. M.

Th. Ruys, Petrus Dathenus. Utrecht, Ruys. 1919. (Diss. Vrije Univ.).

Dit boek is een academisch proefschrift ter verkrijging van den doctorsgraad aan de Vrije Universiteit. Reeds meermalen heb ik gelegenheid gehad er op te wijzen, hoe hard daar gewerkt wordt, in de faculteit der godgeleerdheid met name op het terrein der geschiedenis des christendoms, waarbij het verblijdend is dat men vooral der vaderlandsche historie zijne aandacht wijdt — het is waar nog te weinig der 18de en 19de eeuw. Dus ga ik met ingenomenheid over dit boek schrijven, ook al werd het niet aan het „Museum" ter aankondiging toegezonden.

In zijn artikel over Datheen in het „Nieuw Biografisch Woordenboek" II, 367—382 zegt prof. van Schelven, dat eene monografie op de hoogte der tegenwoordige wetenschap over dezen man ontbreekt. Die hoogte moge nog hooger kunnen, dankbaar mogen wij erkennen, dat noch ter Haar's „Specimen hist. theol. Petri Datheni vitam exhibens", Utr. 1858 noch H. Q. Janssen's „Petrus Dathenus", Delft 1872, hoe goed ook in hun tijd, ons thans nog voldoen. Aan zulk eene nieuwe biografie mag men zekere eischen stellen. Wederom is het van Schelven die elders, „Nederl. Archief v. kerkgesch." 1913, X 330 schrijft : „De hoofdlijnen van het te teekenen beeld staan wel zoowat vast . . . eene nauwkeurige detailstudie zou aan de nieuwe monografie vooral hare beteekenis moeten geven." Aan die hoofdlijnen heeft dr. Ruys inderdaad niets veranderd, het behoefde ook allerminst, zijne verdienste is, dat hij den ganschen man uitvoerig teekent na vrijwel al het beschikbaar materiaal te hebben bijeenverzameld. Maar ook alleen den man zelven. Te weinig bespeur ik van het leven dat hem omringde, van de wereld waarin hij heeft gearbeid, te weinig ook van de omstandigheden en ondervindingen, die invloed op zijne ontwikkeling moeten geoefend hebben. Datheen's huwelijk en gezin b.v. behandelt de schrijver in een aanhangsel, verdienstelijke studie op zich zelve, maar zulk een lang huwelijk is toch niet een aanhangsel bij, maar een gewichtig deel van iemands leven. Ik haast mij te bekennen, dat het aanbrengen van deze toetsen bij uitstek moeielijk is en dat ik er niet aan denk het gemis ervan, het gemis van kleur, den beginnenden historieschrijver zwaar aan te rekenen. Wat dat materiaal aangaat — men vindt het in het overzicht van bronnen en literatuur. De lijst is eerbiedwaardig. Slechts zou ik willen vragen : daar het den schrijver toch te doen moet zijn om zijnen lezers de plaatsen te wijzen, waar zij, zoo zij willen, zelven kunnen gaan zoeken, is het toch zeker gewenscht die plaatsen te geven en niet een titel zonder meer ? Hij doet dit in de noten. Stellig, maar wat heb ik dan aan de vermelding van Gerdes' „Scrinium", van Groen's „Archives", van Ypey en Dermout's „Geschiedenis", van het „Archief", waarvan de onderscheiden serieën alle worden opgenoemd ? Voorts stip ik hier nog aan, dat Blok's „Geschiedenis van het Nederl. volk" niet meer naar den eersten druk mag worden aangehaald, blz. 60 n. 2. en sparsim, daar er een tweede, herziene verschenen is.

Goed gedocumenteerd dan en logisch verdeelende geeft de schrijver eerst het leven van zijn held, zijn, vorming in Engeland, zijn arbeid in Frankfort en Frankenthal, telkens onderbroken door korter of langer verblijf in de Nederlanden, zijn tragischen levensavond en zijn dood te Elbing 17 Maart 1588, van hem den balling, niet door 's vijands macht maar door eigen onverstand en politiek fanatisme, waardoor een verblijf in het vaderland onmogelijk was geworden. Een tweede deel handelt over 's mans geschriften, de psalmberijming, de vertaling van den catechismus, de bewerking der liturgie, zijn overige geschriften, waaronder dat „libellus supplex" aan den Rijksdag van Spiers 1570, dat men inderdaad wel aan Datheen mag toeschrijven, al steunt hij misschien in enkele zinnen en uitdrukkingen op Marnix' gelijknamig smeekschrift, 1566, dat Gillis Leclercq naar keurvorst Frederik III bracht ten rijksdag van Augsburg. Aanhangsel, bijlagen en registers besluiten het boek, dat zeker welgeslaagd mag heeten, dat ons nu wel alles brengt wat wij van Datheen weten en met de voltooiing waarvan men den nieuwen doctor oprecht mag gelukwenschen.

Geven de verhaalde feiten mij geene aanleiding dan tot enkele kleine opmerkingen (aan het eind van dit artikel), met de beoordeeling ervan staat het anders. Natuurlijk. Hier is het subjectieve nooit gansch uit te schakelen, Colenbrander heeft er ons 25 Mei j.l. te Utrecht nog aan herinnerd. Stellig heeft Dr. Ruys geen partijdig werk geleverd, hij heeft oog voor de fouten van zijn held ; het is niet vreemd dat hij nochtans de dingen anders ziet dan ik. Over Reael en de andere Hollanders te Emden in 1571 kunnen wij het eens worden, zoo de geachte schrijver zou willen toestemmen, dat Reael niet alleen bang is voor „zich gehaat maken bij de Duitsche vorsten" (blz. 88), maar dat hij met zijn „Nieu pausdomme" ook die rechtzinnigheid bedoelt, die de eensgezindheid bedreigde, zooals later ook burgemeester Hooft zoo goed zou inzien [1]). Voor het overige vind ik „precies" en „rekkelijk" niet „minder fraaie" benamingen (blz. 87). Ze zijn zeer uitbeeldend, uit den tijd zelven en slechts over de hoegrootheid der tegenstelling kan eenig verschil van gevoelen bestaan. Van meer, van groot gewicht is de verhouding tusschen Oranje en Datheen. Wat het nageslacht ook van zijne historie moge ver-

[1]) Vergel. ook wat Bullinger aan Datheen schrijft, bij Ruys blz. 95. Ik zou ook Datheen's Amsterdamsche preek van 31 Aug. 1578 niet zoo stellig in bescherming durven nemen als dr. R. (blz. 139) doet.

geten zijn — Datheen kent het als den psalmberijmer èn den fellen tegenstander van Oranje's vrijzinnige politiek. Ook op dit punt licht dr. R. ons uitvoerig en volstrekt betrouwbaar in. Tegen het „beschouwen van Oranje als type der rekkelijk gereformeerden en van Datheen als dat der preciesen" (blz. 133) kan geen schepsel bezwaar hebben. Hij verhaalt uitvoerig Datheen's handelingen te Gent met Hembyze en erkent dat D. blijk gaf van „onbezonnen ijver en gebrek aan zelfbeheersching" (blz. 143), dat hij „edeler wapens" had moeten hanteeren (blz. 147), zoodat hij, R., hem „niet in bescherming kan nemen" (blz. 155). Bij alle erkenning van schrijvers onpartijdigheid houd ik toch zijn oordeel voor veel te zacht. Wanneer hij kennis wil nemen van mijne berichten over Petrus Audomarus (Nederl. Archief 1909, VI, 236—248) en vooral van de brieven van Regius, die ik uitgaf (aldaar 1910, VII, 15—65, met name van nos. XII—XV), welke bronnen aan zijn aandacht zijn ontsnapt, dan zal hij zeker, met mij, Datheens optreden sterker veroordeelen en betreuren. Dat hij de schrijver is van het berucht pamflet (ook bij Bor, Oorlogen, II 85b. vlgg.) valt niet meer te betwijfelen, noch dat hij zóó ongehoord te keer is gegaan, dat Regius zelf heeft vernomen, dat Oranje zich van de gereformeerde religie geheel zou afwenden. Zeker ook moet men de verhouding tusschen Hembyze en Datheen in zwarter kleuren zien dan dr. Ruys blz. 187 doet. Was Datheen zóó naïef, dat hij niets van Hembyzes plannen bevroedde? Laat het zijn. In elk geval heeft hij openlijk gepredikt dat de belegerde stad met Parma zou onderhandelen. Dat hij Anjou wantrouwde, verontschuldigt hem niet. Ook de brief van Maurits aan de gewesten (bij dr. Ruys blz. 192 vlg. noot) is uiterst bezwarend. En wat dr. Ruys' oordeel over Oranje aangaat, hij drukt de plaatsen af, waaruit blijkt dat de Prins Datheen geen wrok toedraagt (blz. 173 noot, 177 noot 1; denk ook aan zijne woorden: „quant à ce qui me touche en mon particulier, je ne porte aulcune rancune ou mauvaise affection a maitre pierre d'athenus, s'il en eut esté aultrement je ne vouldraye pas me presenter à la table du Seigneur", bij Janssen, „Dathenus", blz. 124) en zegt voorts: „hem kan feitelijk alleen verweten worden, dat hij zijn tijd vooruit is geweest" (blz. 155). Verwijten is hier een zonderling woord voor wat Oranje's eeuwige roem zijn zal, doch de bedoeling is goed. Intusschen waren er toch, ook met name in de zaak van den godsdienstvrede en der Gentsche troebelen, die wel iets van zijne idealen begrepen, met name de schrijver van het pamflet „Een goede waarschouwinghe voor den borgeren", Gent 1579, thans ook bij Paul Fredericq, „Het Nederl. proza in de 16de eeuwsche pamfletten", 1907, blz. 83 vlg., die b.v. zegt: „wij zien wel dat wij deen sonder dander niet en connen" en die er aan herinnert, dat het christendom onderlinge liefde wil met ieder van wat religie hij zij. Dat dr. Ruys ons medelijden vraagt voor Datheen op het laatst zijns levens, als de vroegere kalvinist voor een poos verstrikt is geraakt in de dwaalleer der davidjoristen (blz. 215), heeft onze volle sympathie. Ook met zijn eindoordeel blz. 286 gaan wij mede, slechts met een lichten glimlach lezend, dat hij juist als kalvinist verdraagzaam was, indien men althans de ware religie niet tegenstond. Want de ware religie was immers nergens dan in den kring zijner eigen denkbeelden.

Ten slotte dan nog eenige losse aanteekeningen. Dat „les grands esprits se rencontrent" blijkt ook hier. Datheen schrijft aan die van Emden: „wilt ons ons (vroeger zeer heftig) schrijven niet voor ongoet afnemen, want het quam uit eenen ijver, die niet onchristelijck was" (blz. 24). Niet anders J. Pzn. Coen aan Heeren XVII: „Ick ben beschaempt door goeden ijver... sulcke ongeschicte woorden gebruyct te hebben" („Bescheiden" 1919 I, 804). Hij althans had alle reden gehad „met inpertinente woorden uytgeborsten te zijn." En als Datheen schrijft aan het Middelburgsch moderamen, dat synodes slechts schade aanrichten als zij niet Christus' eer maar menschengunst zoeken (blz. 168), wat is dat anders dan Episcopius' uitroep, dat hij synodes haat, die tot een ander doel dan tot het overtuigen van de waarheid samenkomen („Epp. praest. ac. erud. vir." 1704 fol. 491a)? Slechts de motieven verschillen. Er is iets anders. Het was niet noodig dat Dr. Ruys lang over David Joris sprak en de verwijzing naar A. M. Cramer's (ietwat verouderde) biografie was wellicht voldoende (blz. 203 n. 3). Maar bij het woord „naaktvertooning" ware het misschien niet ongewenscht geweest (blz. 205 n. 2) te herinneren, dat dit ledepoppen waren, waaraan Davids leerlingen zijne leer demonstreerden dat de uiterlijke lichaamsdeelen figuren zijn van geestelijke waarheden. Stichtelijk was het niet, en vandaar de verdenking tegen Datheen. De verdediging van Datheen's psalmen gaat dr. R. zeer ter harte (blz. 235—238) en in Wilh. te Water's „Petrus Datheen en zijne psalmberijming verschoont" (Archief, 1859, II, 113—128) vindt hij een welkom medestrijder. Natuurlijk moet ook deze arbeid historisch beoordeeld worden; wat tegen den smaak der natie of liever van het gereformeerde volk pleit, is, dat het tot 1775 er zich mede tevreden heeft gesteld.

De geachte schrijver, wiens boek ik uit een open gemoed kan loven, vergunne mij nog één woord over de taal. Hij weet zoo goed als ik, hoe slordig vele haar schrijven, o. a. wat een misbruik zij van den lijdenden vorm maken. Daarom had ik wel gewenscht bij hem niet te lezen: „20 September wordt door Datheen aan Calvijn geschreven" (blz. 30); „en 22 April door den Raad het noodlottig besluit werd genomen" (blz. 35); „evenmin wordt door ons uit het oog verloren" (blz. 60); „die wijze kan door ons nimmer in bescherming worden genomen" (blz. 155); „daarin werd er door haar op gewezen" (blz. 175) — want als dit aan het groene hout geschiedt, wat dan aan het dorre? De samenstelling van den tweeden zin van § 3 op blz. 195 „Behandeld als..." enz. is natuurlijk een lapsus calami. Dat hij — met velen — weêr schrijven gaat „Datheensche berijming" (blz. 232), „Datheensche uitgave" (blz. 245) acht ik bedenkelijk. Spoedig krijgen wij dan ook weêr het „ontstelde Bismarcksche been."

Te lang ben ik al aan het woord. Dr. Ruys wille in deze aankondiging het bewijs zien, met hoe groote aandacht ik zijn werk heb bestudeerd, eene aanwinst voor onze historische literatuur.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

E. J. Bomli, Fragments de prose historique, philosophique et critique du XIXe siècle. Groningue, P. Noordhoff. 1919. (Pr. ƒ 3.50).

De verzamelaar heeft deze fragmenten in de eerste plaats voor de twee hoogste klassen van het Gymnasium bestemd, daarbij denkend aan de eisen van het eindexamen. Gelukkig heeft hij zijn taak niet te eng opgevat, zodat zijn boek niet een verzameling van stukjes ter vertaling is geworden, maar een keur van degelik frans proza in niet al te kleine fragmenten bevat. In zijn keuze uit de rijke stof heeft hij zich ook niet al te zeer beperkt; naast grepen uit de oude en nieuwe geschiedenis wordt een en ander uit filosofie en esthetica, uit litteraire kritiek en parlementaire redevoeringen geboden, terwijl sommige brokken reisbeschrijving, waaronder de indrukkén van Michelet over de nu voor altijd verwoeste Yperse lakenhal, en de kostelike ondeugendheden van Sarcey voor wat lichtere kost zorgen.

Ook onder de zwaardere stukken is er menig — ik denk b. v. aan de bladzijden uit dé *Cité antique* en aan die van Fouillée over Plato — dat de gymnasiasten en ook anderen interesseren zal. En wie leest niet graag de beschouwingen over de oud-hollandse schilders van een kenner als Fromentin? Maar ik sluit de lijst van goede stukken met de verzekering, dat er nog veel meer zijn, genoeg om een enkel weinig belangrijk als dat van About over het onderwijs in Griekenland omstreeks 1855 te kunnen verwaarlozen.

Jammer is, dat niet bij elk stuk een korte inleiding wordt gegeven, om het in het kader van het volledige werk te plaatsen, zoals Sensine zo meesterlik doet en wat de schrijver zelf in zijn allerlaatste fragment met succes heeft toegepast. Op die wijze wordt het bezwaar, dat aan een bloemlezing nu eenmaal onafscheidelik verbonden is, altans enigszins opgeheven.

De noten zijn opzettelik uiterst schaars gehouden; de korte histories-geografiese aantekeningen aan het eind zullen goede diensten kunnen bewijzen.

Amsterdam. K. J. Riemens.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Het is voor de beoefenaars van de Nederlandsche, en blijkens 't onderstaande van de nieuwe philologie in 't algemeen, een verblijdend bericht, dat de *Leuvensche Bijdragen*, na gedurende den oorlog te hebben stilgestaan, thans weer uitkomen: dezer dagen is de slotaflevering van dl. XII verschenen, waarvan wij den inhoud geven in de rubriek Inhoud van Tijdschriften. „Voortaan", zegt een bericht in deze aflev., „zal het tijdschrift alle onderdeelen van de moderne (Germaansche en Romaansche) philologie omvatten.... Wij zullen dan ook eenen meer omvattenden ondertitel aannemen, namelijk: *Tijdschrift voor Moderne Philologie.* Daarenboven zullen onder den titel Bijblad geregeld verschijnen: nieuws uit de wetenschappelijke wereld en uit het onderwijs der moderne talen, boekbeoordeelingen, titels van nieuw verschenen boeken, inhoud van tijdschriften, enz."

De redactie zal, te beginnen met den 13den jaargang, bestaan uit: L. Goemans, C. Lecoutere, L. Scharpé, A. Carnoy, A. Noyons, J. Mansion, J. van Ginneken, J. Schrijnen, J. Duqué, H. de Vocht, J. van de Wijer, J. Kleyntjens en L. Grootaers. — Het abonnement kost voor Nederland ƒ 11.50; de uitgave geschiedt door De Vlaamsche Boekenhalle te Leuven-Leiden, en Joz. van In & Cie te Lier.

Van Hildebrands *Camera Obscura* is bij de Erven F. Bohn te Haarlem de 31ste druk verschenen, die zich van alle vorige onderscheidt door verklarende noten aan den voet der bladzijde. Die noten, met een oogenbedervende kleine letter gedrukt, zijn van de hand van den heer J. M. Acket, die natuurlijk een goed gebruik heeft gemaakt van Hildebrands „Na vijftig jaar"; zij munten uit door beknoptheid, en geven toch ongeveer alles wat de lezer, vooral de jonge lezer, noodig heeft om de Camera Obscura te begrijpen.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1919, Juillet-Août: H. Omont, Manuscrits grecs du Mont-Athos provenant des missions de Minoïde Mynas. — F. Cumont et L. Canet, Mithra ou Sarapis *Κοσμοκράτωρ*. — Espérandieu, La Maison Carrée de Nîmes. — Th. Lefort, Un texte original de la règle de saint Pachôme. — L. Chatelain, Une inscription nouvelle de Volubilis.

Sept.-Oct.: A. Merlin, C. Vettius Sabinianus, proconsu d'Afrique. — J. Carcopino, La table de mesures des *Mediani*. — P. Durrieu, Rapport s. l. concours des Antiquités de la France en 1919. — J. Capart, Le „pseudo-Gilgamesh" figuré sur le couteau égyptien de Gebel el 'Arak au Louvre. — G. Bénédite, Note. — De Mély, Nos vieilles basiliques et leurs maîtres d'oeuvre.

Indogermanische Forschungen, XXXVIII, 3-4: K. Brugmann(†), Gleichklangvermeidung in der lautgesetzlichen Entwicklung u. in der Wortbildung. — Dez., Zur griech. u. lat. Wortgeschichte. — R. Thurneysen, Zum idg. u. griech. Futurum. — E. Hermann., Die dorische Betonung. — E. Schwyzer, Zwei Vermutungen zu Homer. — Dez., ΟΡΦΑΣ. — Dez., Erhaltender Einflusz nicht-idg. Sprachen auf die idg. Deklination? — M. Olsen, Zur thrak. Inschrift von Ezerovo. — Dez., Phryg. *Γάλλοι*. — St. Mladenov, Alb. *butə* u. arm. *but*. — F. Sommer, Osk. *iiv*. — J. B. Hofmann, Zut lat. Wortforschung u. Syntax. — J. Pokorny, Die Lautgruppe *ov* im Gallo-Britischen. — C. Marstrander, Das Futurum van air. *agid* u. d. Indikativ von *era*. — O. L. Jiriczek, Tenuis für Media im Altengl. — Dez., Nachtr. zu S. 203. — R. Trautmann, Ahd. *zweio* 'zu zweien'. — G. Burchardi, Eine nd. Form, die es gar nicht gibt! — Dez., „Halb sieben sein" = „betrunken sein". — Dez., Nachträge. — K. Brugmann (†), Haplologisches im heutigen Rheinfränkischen. — Dez., Verschiedenes.

Mnemosyne, N. S. XLVIII, 2: I. I. Hartman, Antonius et Petrus. — A. W. Byvanck, De Theatro antiquo. — I. I. Hartman, De versu notissimo Naeviano. — J. Janssen, Utrum Domitiano imperante duo bella Dacica gesta sint an unum. — I. I. Hartman, Ad Horatii *A. P.* vs. 437. — I. I. H., Ad Platonis *de Rep.* 434 A. — J. C. Naber, Observatiunculae de iure Romano. — I. I. Hartman, Annotationes ad Hor. *Epl.* 1. 94. — J. van Wageningen, De Manilii aetate. — B. Keulen, Ad Laberium. — P. H. Damsté, Ad A. Gellii *N. A.* Lib. XI—XX. — I. I. H., Ad Platonis *Hipp. maiorem*. — J. Janssen, Ad expeditionem Gai principis in Germaniam. — K. Kuiper, De Alexandro Euripideo. — I. I. H., Ad Ciceronis *Or. pro Milone* § 29. — J. S. Phillimore, Statiana.

Rheinisches Museum, LXXIII, 1: B. Laum, Alexandrinisches u. byzantinisches Akzentuationsssystem. — E. Ritterling, Zur Zeitbestimmung einiger Urkunden vom Opramoas Denkmal. — G. Helmreich, Zum sogen. Aurelius de acutis passionibus. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, II. — O. Seeck, Libanius gegen Lucianus. — T. O. Achelis, Die fabel Doligami. — Misz.

2: P. E. Sonnenburg, De Catulli phaselo. — H. Schöne, Verschiedenes. — P. Cauer, Terminologisches zu Platon u. Aristoteles. — K. Münscher, Kritisches z. Panegyrikus

d. jüngeren Plinius. — A. v. S a l i s, Die Brautkrone. — O. H o f f m a n n, Latina. — L. R a d e r m a c h e r, Christus unter den Schriftgelehrten. — K. W i t t e, Das achte Gedicht d. theokritischen Sammlung.

Hermes, LV, 2: J. H a s e b r o e k, z. griech. Bankwesen der klass. Zeit. — E. P r e u n e r, zwei Hydrophoren. — W. S c h u b a r t, aus einer Apollon-Aretologie. — A. M e n t z, die Handschr. C. von Iustins Epitome. — E. H o w a l d, die Schriftenverzeichnisse des Aristoteles u d. Theophrast. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt,, Ge ch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLV—XLVI, 4: A. K l o t z, Beiträge z. Verständnis von Vergils Hirtengedichten. — H. M e y e r - B e n f e y, Die Elektra des Sophokles u. ihre Erneuerung durch Hofmannsthal. — G. R o s e n t h a l, Das Laokoonproblem in Goethes 'Dichtung u. Wahrheit'. — J. H a s h a g e n, Hinwendung z. Staate im Zeitalter der Erhebung. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: B. K u m s t e l l e r, Die Quellenbenutzung im Geschichtsunterricht. — Mitteil.

5: H. A m m a n n, Der Begriff des Gesetzes in der Sprachwissenschaft. — A. K ö r t e, Das Prometheusproblem. — A. J o l l e s, Der Humanismus u. d. niederl. Dichtung des XVII Jhrhs. — F. T e l l e r, Grillparzers Ahnen in seiner Dichtung.

In het paedagog. ged.: W. H o l t s c h m i d t, Versuch einer pädagog. Grundlegung.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XXXIX, 1-2: J. d e V r i e s, Het epos van Koning Rother. — J. B o l t e, Zur Schwankliteratur des 16. u. 17. Jhrhs. — P. L e e n d e r t z J r., *Ontcliven.* — D e z., *Blam.* — D e z., *Voor de vuist.* — D e z., *Inridich.* — D e z., *Baren.* — D e z., *Begrijp, Begripen.* — D e z., *Gaerleger.* — D e z., *Catte.* — D e z., *Falikant.* — D e z., Minder bekende woorden. — H. H o o g h i e m s t e r, Onjuiste toepassing van de vaktermen *Debet* en *Credit.* — G. W. W o l t h u i s, Twee onbekende gedichten van Starter. — G. K a l f f, Het proza in *Marieken van Nimweghen.* — J. W. M u l l e r, Aernouts en Everaerts broederen. — H. B e c k e r i n g V i n c k e r s, Enige aantekeningen bij Dr. Stoett's „Nederl. Spreekw., Uitdr. en Gezegden". — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIV, 4: C. G. N. d e V o o y s, Bestaan er grondslagen voor een nieuwe regeling van het taalkundig-mannelik en vrouwelik geslacht? — F. B a u r, Gezelle-studie. — E. J a s p a r en J. E n d e p o l s, Maastrichtse zegswijzen, spreekwoorden, enz. — J. J. S a l v e r d a d e G r a v e, Over Nederlandse en Franse verskunst. — Aankond. en meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Leuvensche Bijdragen, XII, 2: J. D u p o n t, Het dialect van Bree (verv.). — Kron. — (†) Ph. Colinet. — Bericht.

Neophilologus, V, 4: C. B. L e w i s, The origin of the Aalis Songs. — C. K r a m e r, Les poèmes épiques d'André Chénier, II. — A. C. B o u m a n, De zinsbouw van Berthold van Regensburg's *Predigten,* II. — M. L e d e r e r, Die Novelle des Dramatikers. — W. v. d. G a a f, Notes on English Orthography (*ie* and *ea*), II. — P. F i j n v a n D r a a t, The article before superlatives. — O. B. S c h l u t t e r, Is there sufficient evidence to warrant the authenticity of OE. *treppan* 'to trap'? — Dez., OE. *óht-rip.* — S. B. L i l j e g r e n — Th. A. P o m p e n, A note on the *Neophil.,* 1919, pp. 88—96. — J. J. A. A. F r a n t z e n, Nachtr. zu *Neoph.* V, 1, 58—79, und 2, 170—181. — P. J. E n k, Shakespeare's „Small Latin". — Varia.

English Studies, II, 9: W. v. D o o r n, W. Butler Yeats. — E. K r u i s i n g a. Two Notes on Sweet's *Primer of Phonetics.* — Notes *and* News. — Translation. — Bibliogr.

10: E. K r u i s i n g a, A History of English Lawcourts. — W. v. M a a n e n, George Gissing: A Short Sketch. — E. K r u i s i n g a, Critical Contributions to English Syntax, IV—VII. — Notes and News. — M. O. Translation 1920. — Translation. — Notes on Modern English Books. — Bibliogr.

Anglia, XLIV, 2: E. A. K o c k, Interpretations a. Emendations of Early English Texts, VI. — P h. A r o n s t e i n, John Donne. — H. L a n g e, Zur Priorität des F-Textes in Chaucers Legendenprolog u. z. Interpretation von F 531-2 — Gg 519-20.

Bijdragen en Meded. v. h. Historisch Genootschap, XLI: G. G r o s h e i d e, Verhooren en vonnissen der Wederdoopers, betrokken bij de aanslagen op Amsterdam. — A. H u l e s h o f, Extracten uit de rekeningen van het schoutambacht van Haarlem betreffende Wederdoopers (1535—1539). — D e z., Alphabetisch register op de verhooren der Wederdoopers te Amsterdam en te Haarlem. — P. J. B l o k, Brief van den Utrechtschen burgemeester Aernt Dircxsz. van Leijden over zijne zending naar den Prins van Oranje (Antwerpen, 26 Febr. 1579).

Revue Historique, CXXXII, : D u n a n, L'armée après guerre il y a cent ans. — H a l p h é n, Etudes critiques sur Charlemagne. — Bulletin historique (Allemagne).

Hist. Vierteljahrschrift, XIX, 1/3: 1: S c h i f f, Vorgeschichte des Bauernkrieges. — H e r r e, Reichskriegssteuergesetz von 1422. — S c h m i t t, General von Meyer bei Friedberg 1762. — Kleine Mitteilungen; 3: H e r z f e l d, Das Strafverfahren Gregors VII. — G e r l a c h, Anfänge der Städte im Mittelalter. — B e r g s t r a s s e r, Studien zur Konfliktszeit. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XCIV, Juli: H. P a d b e r g, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. II, De Emancipator. — P. H. J. H o e n e n, Prof. Jaeger over Aristoteles en de Scholastiek. — L. v. M i e r t, Spotnamen v. Noordbrab. Plaatsen, II. — I s. V o g e l s, De nieuwe stichting van het Pauselijk Bijbel-instituut te Jerusalem. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: H. P a d b e r g, Ter herdenking van Thijm's honderdsten geboortedag. III, De Literator. — J. v. G i n n e k e n, Kunstschepping en -uitvoering. — C. W e s s e l s, De Ontdekkingsgeschiedenis der Zuidpool. IX, De Tweede Expeditie v. Sir E. Shackleton. — Meded.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

A c k e t, Hildebrand's Camera Obscura met aanteekeningen: N. Taalg. XIV, n°. 4 (Engels).

D e B i e en L o o s j e s, Biogr. Wdb. 3, 9—10: Het Boek IX, n°. 6 (Burger).

M u l l e r en S c h a r p é, Everaert: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Lecoutere).

S c h e p e r s, Bloemlezing Potgieter: N. Taalg. XIV, n°. 4 (de Vooys).

S c h r i j n e n, Leven d. oude Kerk: Studiën 1920, Aug. (Albers).

T i e m e i j e r, Klankleer Hildegaersbergh: Leuv. Bijdr. XII, n°. 2 (Fraussen).

V o r r i n k, Minnedicht in de 17de eeuw: Studiën 1920, Aug. (H. P.).